

MUZEUL BANATULUI MONTAN

BANATICA

16

I

2003

BANATICA

16

I

2003

COLEGIUL DE REDACȚIE:

CARMEN ALBERT

NICOLAE BOCȘAN

LIGIA BOLDEA

GHEORGHE LAZAROVICI

VALERIU LEU

ADRIANA RADU

DUMITRU ȚEICU – redactor șef

VASILE M. ZABERCA

ISSN 1222-0612

„BANATICA”

Orice corespondență se va adresa:

Muzeul Banatului Montan,

1700 REȘIȚA,

B-dul Republicii nr. 10,

ROMÂNIA

„BANATICA”

Toute la correspondance sera envoyé a

l'adresse: Muzeul Banatului Montan,

1700 REȘIȚA,

B-dul Republicii nr. 10,

ROMÂNIA

„BANATICA”

Any mail will be sent to the
following adress:

Muzeul Banatului Montan,

1700 REȘIȚA,

B-dul Republicii nr. 10,

ROMÂNIA

„BANATICA”

Richten Sie jedwelche Korrespondenz
an die Adresse:

Muzeul Banatului Montan,

1700 REȘIȚA,

B-dul Republicii nr. 10,

ROMÂNIA

CUPRINS • CONTENTS • INHALT • SOMMAIRE

LAUDATIO 9

GHEORGHE LAZAROVICI - BIBLIOGRAFIE 11

• S. IOVANOVICI 21

*PLASTICA ANTROPOMORFĂ DIN LOCALITATEA KREMENIAC, DE LÂNGĂ
POTPORNIA /*

*LA PLASTIQUE ANTHROPOMORPHE DE KREMENIAC, AUTOUR DE
POTPORNIA*

• SABIN ADRIAN LUCA 77

*ANMERKUNGEN FÜR DIE GESCHICHTLICHEN ENTDECKUNGEN
BEZÜGLICH DER ARCHÄOLOGISCHEN NIEDERLASSUNG AUS TURDAȘ-LUNCĂ
(BEZIRCK HUNEDOARA) / OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA ISTORICUL CERCETĂRIILOR
REFERITOARE LA SITUL ARHEOLOGIC DE LA TURDAȘ-LUNCĂ (JUD. HUNEDOARA)*

• VALERIU ȘIRBU, STĂNICĂ PANDREA 103

*VASELE CU SEMNE PE FUND DIN NEOLITICUL DEZVOLTAT ÎN SPAȚIUL
CARPATO-BALCANIC / THE NEOLITHIC VASES WITH SIGNS ON THE BOTTOM
FOUNDED IN THE CARPATHIAN-BALKAN AREA*

• GEORGETA EL SUSI 135

*ANALOGII ȘI DIFERENȚE ÎNTRE ECONOMIILE ANIMALIERE ALE
COMUNITĂȚILOR VINÇA C ȘI GRUPUL FOENI ÎN AȘEZĂRI DIN BANAT /*

*ANALOGIES AND DIFFERENCES BETWEEN ANIMAL HUSBANDRY OF THE
VINÇA C AND FOENI GROUP SITES IN THE BANAT (SW ROMANIA)*

• ADRIANA RADU 153

*CÂTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA DATĂRIILOR C¹⁴ ȘI A CONDIȚIILOR
CLIMATICE REFERITOARE LA COMPLEXUL CULTURAL BUBANJ-SĂLCUȚA-
KRIVODOL / SOME REMARKS ON C¹⁴ DATING AND THE CLIMATIC CONDITIONS
REFERRING TO SĂLCUȚA-BUBANJ-KRIVODOL COMPLEX*

• NICOLAE GUDEA 171

*GRANIȚA ROMANĂ ȘI ROMANĂ TÂRZIE ÎN ZONA PORȚILOR DE FIER. CÂTEVA
NOTE CRITICE ȘI STATISTICE /*

*EINIGE KRITISCHE UND STATISTISCHE BETRACHTUNGEN ZUR LAGE DER
ROMISCHEN UND SPÄTRÖMISCHEN REICHSGRENZE DES EISERNEN TORES*

• REMUS MIHAI FERARU	195
<i>SCRIITORI DIN PONTUL STÂNG ȘI CONTRIBUȚIA LOR LA ÎMBOGĂȚIREA CULTURII ELENISTICE / ÉCRIVAINS DU PONT-GAUCHE ET LEUR CONTRIBUTION À L'ENRICHISSEMENT DE LA CULTURE HELLÉNISTIQUE</i>	
• CONSTANTIN POP	223
<i>BRONZURI FIGURATE ÎN DACIA ROMANĂ: PROVENIENȚA BRONZURILOR / BRONZES FIGURÉS EN DACIE ROMAINE: LA PROVENANCE DES BRONZES</i>	
• D. ALICU	231
<i>TEMPLELE MICIEI (III). TEMPLE PROBABLE / LES TEMPLES DE MICIA</i>	
• NICOLAE GUDEA, RADU ARDEVAN	245
<i>DEPOZITUL MONETAR DE LA ICLOD, SEC. IV P. CHR. / LE DÉPÔT MONÉTAIRE D'ICLOD, IVe SIÈCLE AP. J.-C.</i>	
• GUDEA NICOLAE	263
<i>NOTIȚE DE ARHEOLOGIE CREȘTINĂ. 1. O CLĂDIRE DIN AȘEZAREA RURALĂ DE LA GORNEA ÎNTRE LOCUIREA RUSTICĂ ȘI BASILICA CREȘTINĂ / NOTIZEN CHRISTILCHER ARCHÄOLOGIE. 1. EIN GEBÄUDE AUS DER DÖRFLICHEN SIEDLUNG VON GORNEA ZWISCHEN RUSTIKALISCHER WOHNUNG UND CHRISTLICHER BASILIKA</i>	
• GABRIEL CRĂCIUNESCU	273
<i>DESCOPERIRI BASARABI ÎN LOCALITATEA ROGOVA, JUD. MEHEDINȚI / DÉCOUVERTES BASARABI À ROGOVA, DÉP. DE MEHEDINȚI</i>	
• SORIN PETRESCU	287
<i>CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CARANSEBEȘ - SAT BĂTRÂN / RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À CARANSEBET - SAT BĂTRÂN</i>	
• EUGEN IAROSLAVSCHI, OVIDIU BOZU	295
<i>RAPORT PRELIMINAR PRIVIND PRINCIPALELE REZULTATE ALE CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE DIN CASTRUL DE PĂMÂNT DE PE DEALUL CHILII (COMUNA VĂRĂDIA, JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN) / RAPORT PRELIMINAIRE CONCERNANT LES PRINCIPAUX RÉSULTATS DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DU CASTRE EN TERRE DE LA COLLINE CHILII – VĂRĂDIA</i>	
• SORIN M. PETRESCU	301
<i>O STATUETĂ A ZEULUI OSIRIS LA TIBISCUM / STATUE OF EGYPTIAN GOD OSIRIS OF TIBISCUM</i>	

• LUCIA CARMEN ARDEȚ	305
<i>UN FRAGMENT DE CASEROLĂ DIN BRONZ DESCOPERITĂ LA TIBISCUM / EIN ENTDECKTES KASSEROLENBRUCHSTÜCK IN TIBISCUM</i>	
• A. ARDEȚ, E. IAROSLAVSCHI, O. BOZU	309
<i>NOI ȘTAMPILE DE AMFORĂ DE LA VĂRĂDIA / NEUE IN VĂRĂDIA ENTDECKTE AMPHORENSTEMPEL</i>	
• NICOLAE GUDEA	317
<i>CONTRIBUȚII LA ISTORIA MILITARĂ A PROVINCIEI MOESIA II. 1. DESPRE LECTURA ȘTAMPILEI N / BEITRÄGE ZUR MILITÄRGESCHICHTE DER PROVINZ MOESIEN II. 1. ÜBER DIE LESUNG DES STEMPELS N</i>	
• NICOLAE GUDEA	323
<i>CONTRIBUȚII LA ISTORIA MILITARĂ A PROVINCIEI MOESIA INFERIOR. 1. PROPUNERE PENTRU LECTURA UNEI ȘTAMPILE MILITARE ÎNCĂ NEREZOLVATE: CEMEL / BEITRÄGE ZUR MILITÄRGESCHICHTE DER PROVINZ NIEDERMOESIEN. 1. EIN VORSCHLAG ZUR LESUNG DER MILITÄRSTEMPEL: CEMEL</i>	
• RĂZVAN PINCA	333
<i>CAPETE DE BUZDUGAN DIN COLECȚIA MUZEULUI DIN LUGOJ / STREITKOLBENKÖPFE AUS DER SAMMLUNG DES LUGOSCHER MUSEUMS</i>	
• DUMITRU ȚEICU	339
<i>CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL BANATULUI MONTAN / BEITRÄGE ZUM ARCHÄOLOGISCHEN REPERTORIUM DES BANATER BERGLANDS</i>	
• OVIDIU BOZU	377
<i>DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ÎN HOTARUL SATULUI DULEU (COM. FÂRLIUG, JUD. CARAȘ-SEVERIN) / ARCHEOLOGSCHIE ERFINDEGEN IN GRENZE IN DORF DULEU</i>	
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE / ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	397

OMAGIU OFERIT PROFESORULUI GHEORGHE. LAZAROVICI
DE CĂTRE COLEGI, PRIETENI ȘI COLABORATORI

MÉLANGES OFFERTS À MONSIEUR PROFESSEUR GHEORGHE.
LAZAROVICI PAR SES COLLÈGUES, AMIS ET COLLABORATEURS

Laudatio

Omagierea profesorului Gheorghe Lazarovici la aniversarea a 60 de ani de către colegii și colaboratorii săi de la Muzeul Banatului Montan din Reșița se înscrie într-o tradiție și este, în egală măsură, o răsplată adusă celui ce a binemeritat-o.

Născut la Reșița într-un oraș industrial cu o îndelungată tradiție muncitorească, el a avut de timpuriu șansa întâlnirii cu un om de excepție, care a fost profesorul de liceu Octavian Răuț, cel ce i-a deșteptat interesul pentru arheologie. Muzeul orășenesc din Reșița, sub conducerea celui dintâi director Octavian Răuț, a inițiat săpături arheologice, în colaborare cu Muzeul Banatului din Timișoara, în anii 1962-1964, la care a participat și G. Lazarovici în calitate de restaurator. Anii de studenție de la Cluj (1963-1968) i-au canalizat definitiv interesul pentru arheologie în general și pentru istoria veche a Banatului în mod special, puțin cunoscută și mai puțin cercetată atunci. Cercetarea științifică la Universitatea din Cluj era susținută de personalități ale istoriografiei românești: academicianul Constantin Daicoviciu, profesorul Kurt Horedt, profesorul M. Macrea și alții care au creat o școală de arheologie cu o atmosferă academică elevată, care s-a bucurat de un mare prestigiu. Atunci și-au format gândirea istorică, în lumea științifică a Clujului G. Lazarovici, Ioan Glodariu, N. Gudea și mulți alți istorici și arheologi pe care i-am omagiat, acum, în ultimii ani.

Timp de mai bine de trei decenii, începând cu anul 1968, G. Lazarovici a desfășurat activitatea științifică la Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei unde a parcurs de la muzeograf, șef secție și până la director general toate treptele de conducere ale uneia din cele mai prestigioase instituții culturale și științifice românești.

Specializarea sa în neoliticul sud-est european și legăturile cu Anatolia l-au adus de timpuriu în contact cu cercetători din spațiul învecinat din Bulgaria, Ungaria, Iugoslavia, integrând astfel rezultatele cercetărilor din Banat în circuitul științific european. Contactele cu lumea științifică germană, cu prof. R. Pittioni de la Viena și Vl. Milojević de la Heidelberg, în anii 1971-1972, i-au permis să cunoască metodele moderne de cercetare arheologică și i-au fixat definitiv o rigoare specifică cercetării germane. Acumulările științifice l-au propulsat după anul 1990 în activitatea didactică, fiind titular al cursului de istorie veche și arheologie la Universitatea „Eftimie Murgu” din Reșița.

Activitatea arheologică derulată timp de peste trei decenii de profesorul Lazarovici în spațiul bănățean a contribuit în mod esențial la cunoașterea trecutului unei provincii istorice ignorată de multă vreme, în absența unui centru academic propriu. Cercetările sistematice de la Gornea, Moldova Veche, Bucovăț, Parța, Cuptoare, de la Ilidia au adus contribuții remarcabile la cunoașterea civilizației neolitice din Banat, a legăturilor culturale ale zonei cu lumea neolitică sud-est europeană și, într-un spațiu mai îndepărtat,

cu Orientul Mijlociu. Șantierul de la Gornea, din Clisura Dunării, precum și cel de la Parța au fost între anii 1974-1985 șantiere școală, unde s-au format mai toți arheologii din generația mai tânără, care acum lucrează în muzeele și instituțiile academice din Banat. Metodele de cercetare din arheologia așezărilor și arheologia funerară, utilizate pentru preistorie, au fost folosite cu foarte mare succes în arheologia medievală. G. Lazarovici are meritul de a fi inițiat cele dintâi săpături de arheologie medievală cu metode profesionale în spațiul bănățean. Așezarea medievală de la Gornea, necropolele contemporane acesteia (sec. XII-XIV), cercetate între anii 1974-1979 se înscriu între cele dintâi obiective de arheologie medievală cercetate sistematic. A identificat și a condus primele cercetări la monumentele de arhitectură medievală de la Ilidia între anii 1969-1970, care s-au extins mai apoi în vatra satului medieval și la cetatea regală. A abordat global investigarea arheologică a unei microzone, impunând o cercetare sistematică atât a obiectivelor preistorice, romane ori medievale. Informațiile privind locuirea de epoca bronzului, din prima epocă a fierului, a fortificației romane și locuirii medievale de la Gornea se datorează metodei de cercetare impusă de G. Lazarovici pe șantierul care-l conducea. A avut, din totdeauna, o abilitate de invidiat pentru a obține resursele financiare necesare pentru cercetări arheologice ceea ce, dealtminteri, și explică numărul impresionant de circa o sută de săpături arheologice, coordonate în cele trei decenii de cercetare. Prelucrarea primară a descoperirilor arheologice direct pe șantier, realizarea unei documentații complexe și exacte au constituit reguli impuse cu strictețe și care au dus la valorificarea exemplară a cercetărilor arheologice conduse de prof. G. Lazarovici. Faptul rămâne cu atât mai remarcabil, dacă se au în vedere multele documentații de șantier prost întocmite ori chiar pierdute definitiv din istoriografia română a ultimelor decenii.

Experiența acumulată a împărtășit-o cu multă generozitate pe șantierele școală amintite mai înainte iar din anul 1992 la cursurile de la Universitate. Muzeul Banatului Montan din Reșița își identifică o bună parte din istoria sa cu activitatea științifică și muzeologică a celui omagiat. Colecțiile de arheologie care definesc personalitatea muzeului reșițean, s-au acumulat în bună parte prin cercetările pe care le-a condus sau le-a inițiat cu mulți ani în urmă G. Lazarovici. Fondator și colaborator constant al revistei *Banatica* a contribuit la impunerea acesteia în scrisul istoric românesc contemporan. Aducem acum, la moment aniversar, laude și recunoștință colegială celui care le bine merită.

Ad multos felicesque annos!

Dumitru Țeicu

GHEORGHE LAZAROVICI - BIBLIOGRAFIE

1969

Cultura Starčevo-Criș în Banat, în *Acta MN*, VI, 1969, p. 3-26.

1970

Cultura Vinča A în Banat în *Acta MN*, VII, 1970, p. 473-488.

1971

Unele probleme ale neoliticului din Banat, în *Banatica*, 1, 1971, 17-69, p. 17-32.

Așezarea feudală de la Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice în *Banatica*, 1, 1971, p. 156-162. (în cooperare cu I.Uzum).

Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș în Banat, în *Acta MN*, 8, 1971, p. 409-413.

Difuziunea unor civilizații neolitice în regiunea Dunării de Jos, în *Pontica*, 4, 1971, 31-39.

1972

Așezarea de la Parța, în *Tibiscus*, 2, 1972, 3-26 .

1973

Tipologia și cronologia culturii Vinča în Banat, în *Banatica*, 2, 1973, p. 25-54.

Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița, în *Banatica*, 2, 1973, p. 403-416. (în cooperare cu I. Uzum și I. Dragomir).

Așezarea neolitică de la Homojdia, în *Acta MN*, X, 1973, p. 455-464. (în cooperare cu I. Stratan).

Über das Neolithikum in Banat, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, p. 461-466.

1974

Cu privire la neoliticul din Banat, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 45-64.

Materialul arheologic de la Temes-Kubin aflat în Muzeul Banatului din Timișoara, în *Memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 201-218 .

Bordeie prefeudale descoperite la Gornea (jud. Caraș-Severin), în *Crisia*, 1974, p. 39-46 (în cooperare cu I. Uzum).

Descoperiri arheologice prefeudale și feudale timpurii în zona superioară a Clisurii, în Crisia, 1974, p. 47-55 (în cooperare cu I. Uzun).

1975

Unele probleme ale ceramicii neoliticului din Banat, în Banatica, 3, 1975, p. 7-24.

Despre tipologia și cronologia așezării neolitice de la Balta Sărată în Acta MN, 12, 1975, 13-34.

Despre eneoliticul timpuriu din Banat, în Tibiscus, 4, 1975, p. 9-31.

1976

Fragen der neolithischen Keramik im Banat, în Festschrift für R. Pittioni, Wien 1976, p. 203-234.

Über das fruhaneolithikum im Banat, în Istrazivanja, Novi Sad, 5, 1976, p. 79-90.

Săpături arheologice la Bădeni, Campania 1968 în Acta MN, XIII, p. 7-35 (în cooperare cu Z. Milea).

1977

Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj - Napoca, în Acta MN, 14, 1977, 7-35.

Sfârșitul culturii Vinča-Turdaș în Câmpia Transilvaniei, în SComCaransebes, II, 1977, p. 211-230.

Periodizarea culturii Vinča în România, în Banatica, 4, 1977, p. 19-44.

Die Beziehungen der Vinča A Phase zu Nordthessalien und dem Sudbalkan. Beiträge zum Ursprung der Vinča - Kultur, în Apulum, 15, 1977, p. 19-26.

Gornea-Preistorie, Reșița, 1977.

Cercetări arheologice de suprafață la hotarele județelor Cluj și Sălaj, în Acta MP, 1, 1977, p. 35-40

1978

Legăturile fazei Vinča A cu zona thessalică și sud-balcanică, în Tibiscus, 5, 1978, p. 57-66.

Așezări de secol IV în sudul Banatului, în Acta MN, XV, 1978, p. 255-261 (în cooperare cu E. Iaroslavski).

1979

Neoliticul timpuriu în Clisura Dunării, în StCom Caransebeș, III, 1979, p.27-31.

Epoca bronzului în "Clisura Dunării", în Banatica, 5, 1979, p. 71-105 (în cooperare cu C. Săcărin).

Neoliticul Banatului, BMN, III, Cluj-Napoca 1979.

Die Starceco-Criș Kultur (Allgemeine Fragen), în Tibiscus, V, 1979, p. 27-31.

Vestigii arheologice în bazinul Carașului, în Acta MN, XVI, 1979, p. 447-464.

Considerații privind tipologia și evoluția vaselor-capac din cultura Vinča, în Banatica, 5, 1979, 17-25 (în cooperare cu D. Bălănescu).

Raport preliminar de cercetare arheologică la Gornea, în MCA, Oradea, 1979, p. 391-392.

1980

Câteva probleme privind sfârșitul neoliticului timpuriu din nord-vestul României, în Acta MN, 17, 1980, p. 13-30.

Die Periodisierung der Starcevo-Criș Kultur in Rumänien, în Dritte Tracologische Kongress, Wien, 1980, p. 96-115.

1981

Așezarea neolitică de la Zăuan, în Acta MN, 18, 1981, p. 13-43 (în cooperare cu E. Lako).

Die Periodisierung der Vinča Kultur in Rumänien. Gewidmet dem Andenken an Vladimir Milošević, în PZ, 56, 2, 1981, p. 169-196.

Importuri Tiszapolgar în așezarea sălcuțană de la Cuptoare-Sfogea. Contribuții la legăturile culturale și cronologice ale culturilor Sălcuța și Tiszapolgar, în Banatica, 6, 1981, p. 35-41.

Așezarea neolitică de la Arad-strada Voievod Moga, în Ziridava, XIII, 1981, p. 49-73 (în cooperare cu E. Pădureanu).

Așezarea neolitică de la Unip, în Analele Banatului, 1, 1981, p. 13-20 (în cooperare cu F. Resch and C. Germann).

1982

Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale dintre grupul Iclod și cultura Tisa, în Acta MN, 18, 1982, p. 221-245 (în cooperare cu Z. Kalmar).

Parța. Un monument preistoric, în Monumente Istoric, 1, 1982, p. 31-35.

Așezarea neolitică de la Arad-Grădiște, în Ziridava, XIV, 1982, p. 18-21 (în cooperare cu E. Pădureanu).

1983

Principalele probleme ale culturii -Tiszapolgár în România, în Acta MN, 20, 1983, p. 3-21.

Die Vinča Kultur und Ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik, în *NNU*, 52, 1983, p. 131-176.

Şantierul arheologic Iclod, în *Materiale*, Bucureşti, 1983, p. 50-61.

Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României (Salajul, Sătmăru şi Clujul), în *Acta MP*, 7, 1983, p. 17-60 (în cooperare cu I. Nemethi).

Neoliticul timpuriu din zona Porţile de Fier (Clisură), în *Banatica*, 7, 1983, p. 9-34.

Descoperiri arheologice la Timişoara-Freidorf, în *Banatica*, 7, 1983, p. 35-51 (în cooperare cu F. Resch and C. Germann).

Descoperiri arheologice în hotarul comunei Iclod, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 161-166 (în cooperare cu A. Bulbuc).

1984

Neoliticul timpuriu în România, în *Acta MP*, 8, p. 49-104.

Cercetările arheologice de la Tauaşa-Deva, (partea I), în *ActaMN*, XXI, p. 3-44; *(partea II)*, în *Acta MN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 3-40 (în cooperare cu H. Dumitrescu).

Aşezarea neolitică de la Cluj-Piaţa Ştefan cel Mare, în *Marisia*, XIII-XIV, 1984, p.15-22 (în cooperare cu Z. Kalmar and R. Ardevan).

1985

Complexul neolitic de la Parţa, în *Banatica*, 8, 1985, p. 7-71 (în cooperare cu Z. Kalmar şi F. Drasovean).

Sincronisme etno-culturale în neoliticul din Sălaj şi din vestul României, în *Acta MP*, 9, 1985, p. 69-73.

1986

Aplicarea unor metode moderne de clasificare, prelucrare şi interpretarea unor date arheologice, Sesiunea de comunicări, Cluj-Napoca, 1986, 109-126 (în cooperare cu I. Lupşe)

Neoliticul târziu în nord-vestul României, în *Acta MP*, 10, 1986, 15-46.

Şantierul arheologic Iclod, în *Apulum*, 23, 1986, 25 – 41 (în cooperare cu Z. Kalmar).

Mormintele tumulare din Banat şi Transilvania din perioada eneolitică târzie, în *Acta MN*, XXI-XXIII, 1985-1986, p. 59-78 (în cooperare cu Vlassa – Takacs).

Tipuri de locuinţe din aşezarea neolitică de la Parţa, în *Sargetia*, XX, p. 18-34 (în cooperare cu Z. Kalmar).

1987

Cercetări etno-arheologice și sondaje în Munții Banatului, în Banatica, IX, 1987, p. 65-85 (în cooperare cu Z. Kalmar, C. Bagotski).

Neoliticul în nord-vestul României, (Sălajul, Clujul, Bihorul, Satmarul), în *Acta MP*, 11, 1987, p. 33-53.

Șocol Vinča C în Transilvania, în *Acta MP*, 11, 1987, p. 7-32.

Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985, în *Apulum*, 24, 1987, p. 9-112 (în cooperare cu Z. Kalmar).

In Hugelbestattung in der Karpaten - Donau - Balkan -Zone, Während der Äneolithischen Periode, Beograd, 1987, p. 107-119 (în cooperare cu Vlassa – Takacs).

Metode de clasificare automată în arheologie, în *Acta MN*, 24-25, p. 909-918 (în cooperare cu M. Frențiu).

Săpăturile arheologice de la Cluj-Piața Baba Novac, în *Acta MN*, XXIV, 1987.

Sincronismele Vinča A - Starčevo-Criș, în *Acta MN*, 24-25, p. 17-28.

Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului, în *Acta MN*, 24-25, p. 997-1009 (în cooperare cu Z. Kalmar-Maxim).

1988

Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj, II, în *Acta MN*, 24-25, 1987-1988, p. 17-28 (în cooperare cu Z. Kalmar).

Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni, în *Acta MN*, 24-25, 1987-1988, p. 919-924 (în cooperare cu N. Dragomir, Târnovan).

Analize pedologice preliminare în așezările neolitice din Transilvania și Banat, în *Acta MN*, 24-25, 1987-1988, p. 925-936 (în cooperare cu T. Piciu).

Săpături arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986 în *Acta MN*, 24-25, 1987-1988, p. 949-996 (în cooperare cu Z. Kalmar-Maxim).

Săpăturile arheologice de salvare de la Cluj-Piața Baba Novac (1986), în *Acta MN*, 24-25, 1987-1988, p. 1013-1025.

Magnetic Prospection of Humca Tumulus, în *First Romanian Conference*, Bucharest, 1988, p. 131-146 (în cooperare cu V.V. Morariu).

Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase în preistorie, I, în *Acta MP*, 12, 1988, p. 23-70.

Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania din 1986, în *Apulum*, 25, 1988, p. 9-47 (în cooperare cu Z. Kalmar).

Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1987, în *Apulum*, 26, 1988, p. 55-68 (în cooperare cu Z. Kalmar).

Methods for Automated Classification use in Archaeology. An Application to

the Neolithic graves and ornaments, First Romanian Conference, Bucharest, 1988, p. 131-146 (în cooperare cu M. Frențiu).

1989

Das neolithische Heiligtum von Parța, în Varia Arheologica, II, Neolithic of Sotheastern Europe and its Near Eastern Connections, 1989, p. 149-174.

1990

In Archaeometry în România, Bucharest, p. 65-85 (în cooperare cu M. Frențiu). Șantierul arheologic Iclod. (Campania 1987), în Apulum, 26, 1989 (1990), p. 55-68 (în cooperare cu Z. Kalmar).

Migration et difuzion dans les cultures du Banat et de l'Alföld, în Rubane et Cardial, Cahen D, Otte, M.; ERAUL 39, Liege, 1990, p. 21-37.

Über das neo- bis aneolithisch Befestigungen aus Rumänien, în Jahr Mitt Deutsch Vorgeschichte, 73, P. 93-117.

Archaeometry in Romania, 2, Bucharest, p. 161-180 (în cooperare cu N.D. Dragomir, I. Tîrnovan).

Preliminary pedological analyses at some archaeological stations în the provinces of Transylvania and Banat, în Archaeometry in Romania, 2, Bucharest, p. 161-180 (în cooperare cu T. Piciu).

Așezarea de la Buziaș-Silagiu, în Banatica, X, p. 45-57 (în cooperare cu O. Sfetcu).

1991

Venus din Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase, II, în Acta MN, 12, 1990-1991, p. 12-36.

Fuzzy Divisive Clustering in Archaeology, în Archaeometry in Romania, 2, București, 1990, p. 87-91 (în cooperare cu D.

Săpăturile neolitice de la Zorlențu Mare, Reșița 1991, p. 1-17.

Grupul și statiunea Iclod. Die Gruppe und Station Iclod, Cluj-Napoca 1991, p. 1-16.

Așezarea și grupul Bucovăț, Timișoara 1991.

Așezarea vinciană de la Gornea, Reșița, p. 12.

Sanctuarul neolitic de la Parța, Timișoara 1991 (în cooperare cu Fl. Drașovean, L. Tulbure).

Tărtăria, Cluj-Napoca, p. 1-28 (în cooperare cu Z. Kalmar).

On the Developed Neolithic Architecture în Banat, în Banatica, 11, p. 87-118 (în cooperare cu D. Rus).

Chalcoliticul Balcano-Anatolian, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 5-17 (în cooperare cu M. Nica).

Variantele și grupele culturii Vinča și ale fenomenului vincian, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 17-18.

Vinča veche în Banat, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 19-22.

Cultura Banatului, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 32-40.

Parța-tell I, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 50-54.

Bucovăț, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 54-58.

Parța, ob. 2, Tell 2, in *Cultura Vinča*, Timișoara, 1991, p. 18-20.

Sălbăgelu Vechi, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 78-80, fig.

23.

Tărtăria-Gura Luncii, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 97-99.

Complexul Cluj – Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod, în *Cultura Vinča în Timișoara*, Timișoara, 1991, p. 100-110.

Grupul Lumea Nouă, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 111-114.

Aspectul Tăulaș, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 115-120, fig. 28-30.

Aspectul Turdaș, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 122-124 (în cooperare cu Z. Kalmar-Maxim).

Iclod-Pământul Vladicii, în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 133-136.

Grupul și stațiunea Iclod. Die Gruppe und Station Iclod, Cluj-Napoca, 1991, p. 1-16, 17-42.

Așezarea și grupul Bucovăț, Timișoara, 1991.

Contribuții la repertoriul arheologic al județului Mureș, in *Marisia*, VII, 1977 (în cooperare cu T. Soroceanu, M. Amlacher, M. Mureșan).

1992

Așezarea neolitică timpurie de la Zăuan și câteva probleme privind neoliticul timpuriu din Balcani, în *Acta MP*, 16, p. 25-59.

O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric în Muzeul din Cluj, în *Act MP*, p. 97-128.

1993

Așezarea neolitică de la Zauan Migrație și difuziune. Chalcoliticul balcano-anatolian. Propuneri pentru un sistem de analiză procesuală II., în *Acta MP*, 17, p. 11-47.

Ceramica pictată de la Ciuc-Sângiorgiu (jud. Harghita), în Acta MN, 26-30/1, 1989-1993, p. 221-228 (în cooperare cu Z. Maxim, V. Crișan, J. Pal).

Un procedeu tehnologic de ardere a ceramicii întâlnit din preistorie până în zilele noastre – un studiu etnoarheologic, în Acta MN, 26-30/1, 1989-1993 (în cooperare cu T. Facko).

Descoperiri arheologice în comuna Săvădisla (jud. Cluj) și câteva probleme privind epocile neolitică și bronzului, în Acta MN, 26-30/1, 1989-1993, p. 171-186 (în cooperare cu Z. Maxim, P. Gyulai).

O nouă sculptură neolitică descoperită în Clisură, în Banatica, 12/1, 1993, p. 9-19 (în cooperare cu I. Dragomir).

Săpăturile arheologice de la Iclod (Campania 1988), în Banatica, 12/1, 1993, p. 23-57 (în cooperare cu Z. Kalmar-Maxim).

Șantierul arheologic Gornea, în Banatica, 12/1, 1993, p. 295-319 (în cooperare cu Z. Maxim, D. Țicu, A. Oprinescu).

Serierea și cronologia unor complexe arheologice de la Gornea, în Arheologia Moldovei, 16, 1993, p. 1-12 (în cooperare cu M. Frențiu).

1994

Complexul neolitic de la Parța, III, în Analele Banatului, Arheologie-Istorie, III, 1994, p. 106-134 (în cooperare cu Z. Maxim, F. Drașovean).

Necropolele tumulare din Transilvania și Banat, în Acta MN, 31/1, p. 11-35 (în cooperare cu Z. Maxim).

Șantierul arheologic de la Iclod. Campania din 1993, în Acta MN, 31/1 (în cooperare cu Z. Maxim).

Sfârșitul neoliticului timpuriu în sud-estul Transilvaniei, în Cumidava, 15-19, p. 5-21 (în cooperare cu

Z. Szekely).

1995

Parța und die Architektur der Banater - Kultur, Symp Verona-Lazisse 1992 (1995), în Mem Museo Civ., 4, 1995, p. 55-66 (în cooperare cu Z. Maxim).

Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1994, în Acta MN, 32/1, p. 507-535 (în cooperare cu Z. Maxim).

Cheile Turzii 1994. Raport de cercetare arheologică și etnoarheologică, în Acta MN, 32/1, p. 537-574 (în cooperare cu M. Meșter, L. Dascălu).

Descoperirile arheologice de la Bernadea, I, în Acta MN, 32/1, p. 575-588 (în cooperare cu N. Vlăsa, Z. Maxim).

Über das Frühneolithikum im sud-Osten Europas (I. Rumänien), in Kulturraum Mittlere und Untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens=

Spațiul cultural al Dunării Mijlocii și inferioare: tradiții și perspective ale conviețuirii, Reșița, p. 33-55.

Săpăturile arheologice de la Parța, campania din 1990, în *Analele Banatului*, IV, 1995, p. 3-44 (în cooperare cu Fl. Drașovean, Z. Maxim).

Gura Baciului, BMN, XI, Cluj-Napoca, 1995.

1996

Rivenimenti arheologici a Bernadea, în *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, în BEN, Cluj-Napoca, 1996, p. 61-76 (în cooperare cu N. Vlăsa, Z. Maxim).

Din istoria străveche a Carpaților Răsăriteni, în *Angustia*, 1, 1996, p. 27-49.

1997

About Early Bronze Age, în *Angustia*, II, 1997, 10 p. 9 –37.

1998

Monumentale Plastik in Parța, în *ActaMN*, 35.1, 1998, p. 9-15.

Despre bronzul timpuriu din Banat și Transilvania, în *Angustia* 3, Sf. Gheorghe, 1998.

1999

Studii geoarheologice asupra unor artefacte ceramice din neoliticul timpuriu din România: Stațiunea de la Lunca - Poiana Slatinii, jud. Neamț, în *Angustia*, 4, 1999, p. 1-7 (în cooperare cu L. Ghergarii, C. Ionescu, T. Tămaș).

About the neolithisation process of the second migration of the early Neolithic, în *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, Intern. Simp. Timișoara 1998, p. 7-37.

Zoia Maxim și Florin Drașovean

PLASTICA ANTROPOMORFĂ DIN LOCALITATEA KREMENIAC, DE LÂNGĂ POTPORNIA

S. IOVANOVICI

Statuetele antropomorfe (111 bucăți) formează o grupă mai mică în cadrul plasticii Vinča descoperită în localitatea Cremeneac, de lângă Potpornia. În această grupă au fost cuprinse statuete în picioare (56 de bucăți), statuete așezate (6 bucăți), reprezentări umane perforate (5 bucăți) și capete (44 de bucăți, desprinse de corp). Majoritatea exemplarelor sunt fragmentare, dar păstrează capul sau forma corpului fiind, astfel, asigurată delimitarea lor tipologică.

Plastica antropomorfă din Potpornia se încadrează în faza timpurie și mijlocie a culturii Vinča din spațiul jugoslav, respectiv dunărean și bănățean, în sens geografic. Tipologic, se leagă de descoperirile din așezarea de la Vinča și de cele din alte situri, aparținând acestei culturi, din localități jugoslave și românești.

Pentru încadrarea cronologică a statuetelor am utilizat cel mai nou studiu a lui M. Garașanin¹, unde este prezentată o paralelă între descoperirile de la Vinča și cele din România. Prin acesta s-a demonstrat, că unele faze ale periodizării realizate pentru cultura Vinča pe teritoriul jugoslav, pot să se sincronizeze cu fazele și subfazele, definite de Gh. Lazarovici pentru periodizarea culturii Vinča din Banat². Din acest punct de vedere putem susține că, figurinele antropomorfe de la Potpornia datează din faza Vinča A până în cea Vinča B₂C, conform periodizării lui Gh. Lazarovici și respectiv din faza Vinča-Turdaș I până în prima jumătate a fazei Vinča-Pločnik Ia, după M. Garașanin. Unele exemplare nu sunt caracteristice cercului Vinča fiind legate, prin anumite detalii, de alte culturi neolitice din Câmpia panonică (cultura de Tisa sau cultura Bükkk).

¹ Garașanin, Milutin, *Zu den problem der Vinca Gruppe in Roumanien*, în *Balcanica* XXIV, Belgrad, 1993

² Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj- Napoca, 1979

STATUETELE ÎN PICIOARE din localitatea Cremeneac, de lângă Potporna aparțin, în cea mai mare parte, tipului în formă de coloană și formelor simple, de cruce, realizate aproape întotdeauna fără specificarea sexului sau a altor detalii. Ele sunt foarte rar decorate. Sâni, atunci când sunt reprezentați, nu indică întotdeauna un atribut secundar al sexului feminin al statuetei. Figurina de la nr. 1 reprezintă, cu siguranță, o femeie, deoarece, pe lângă reprezentarea sânilor, hipertrofia gluteiilor este foarte accentuată, acesta fiind un detaliu evident al reprezentării sexului feminin la statuete. Piesa prezintă caracteristicile figurinelor de la Starčevo, respectiv însemnele plasticii culturii Körös³. Figurina nr. 2 prezintă o femeie, deși atributele feminine nu sunt foarte bine evidențiate. Ochii tăiați unghiular și aspectul general al acestor statuete le plasează în neoliticul târziu⁴. Figurina nr. 3 este singura statueta italică bărbătească descoperită la Potporna. Aceasta, prin concepția execuției și prin forma ochilor⁵, reflectă influențe puternice aparținând culturii Starčevo. Statuetele menționate reprezintă cele mai vechi forme descoperite la Potporna și, cronologic, pot fi incluse în fazele Vinča A2, A3, conform periodizării lui Gh. Lazarovici, respectiv în faza Vinča-Turdaș I a b conform periodizării lui M. Garașanin.

Tradiția culturii Starčevo este vizibilă la câteva statuete în formă de coloană (nr. 9 și 10), prin unele detalii, cum ar fi ochii, redați ca o virgulă simplă sau dublă⁶. Majoritatea acestora evidențiază o modelare sobră a corpului, modalitate de realizare ce poate fi considerată ca aparținând tradiției anterioare. Ea este vizibilă mai ales la statuetele descrise la nr. 4-17. În afara unei reprezentări umane stilizate (nr. 4), pot fi enumerate și cele mai simple forme de cruce având corpului gros, cu membre orizontale scurte, terminate ascuțit sau rotunjit, uneori perforate orizontal (nr. 9 și 11). La două exemplare apar sâni plastici (nr. 8 și

³ F. Milleker, *Vorgeschichte des banates*, în *Starinar*, XIII, Belgrad, 1938, p. 123, T. XV (3)

⁴ *Ibidem*, T. XV. (10), Compară M. Vasic- *Prethistoriska Vinča*, III, Belgrad, 1936, fig. 22

⁵ Figurinele masculine de la Vinča apar la nivelul bordeielor de la adâncimea de 8,8 m până la 4,8 m. Deși nu sunt întotdeauna indicate atributele sexuale, Vasic la încadrează în grupa teracotlor masculine pe baza coifului sau a poziției mâinilor, care indică un războinic sau un vânător. Nici o figurină de la Vinča nu corespunde în totalitate exemplarului de Potporna, dacă facem abstracție de forma corpului și indicarea sexului. Ochii tăiați unghiular indică un orizont mai vechi al culturii Vinča.

14). La statueta la care s-a păstrat capul, fața este reprezentată sumar, are o formă triunghiulară, cu nasul proeminent, ochii fiind în formă de virgulă, în maniera Starčevo. Excepție face statueta cu fața pentangulară, cu ochii incizați segmentar (nr. 11). Tipul în formă de coloană, cu reprezentarea orizontală a membrelor este foarte răspândit în așezarea de la Vinča fiind reprezentat de la adâncimea de 8 m până la 25 m. Deci, ele s-au găsit în toate straturile, dar într-un procent inegal și deseori într-o formă dezvoltată. Cel mai des s-au descoperit la adâncimile de 8 m, 6,5 m și 5,5 m și se leagă de faza Vinča - Turdaș II și de începutul fazei Vinča-Pločnik⁷.

Aceleiași perioade îi corespund și următoarele 22 de statuete descrise la numerele 18-39. Aceste reprezentări, chiar dacă aparțin tipului în formă de coloană, respectiv cu formă de cruce, se observă, totuși, unele modificări la nivelul trunchiului. Acestea sunt statuete cu baza lărgită, mai accentuată, de la caz la caz⁸. Terminațiile brațelor orizontale sunt în continuare rotunjite sau ascuțite, rareori găurite. O reprezentare unică o constituie terminația brațului statuetei cu nr. 18, răsucită în jos. La statueta nr. 31, brațele se încheie cu o protomă. Reprezentarea sânilor este înregistrată doar la șapte dintre statuete, în timp ce glutele sunt redată la patru dintre ele. Statuetele ce păstrează capul sunt puține ca număr. Două dintre ele prezintă o față triunghiulară (nr.27, 29), una având nasul în relief și ochii executați segmentar. Fața pentagonală apare în două cazuri, ambele cu reprezentarea nasului. Ochii au fie formă segmentară, fie sunt redați prin umflături orizontale⁹. Ei sunt reprezentați într-un mod neobișnuit la statueta nr. 31, cu un cap foarte stilizat. În locul ochilor apare câte o protuberanță semisferică, sub care se află câte o linie orizontală - o posibilă reprezentare dublă a ochilor. S-ar putea ca umflăturile semisferice să sugereze urechile.

⁶ Compară R. Kotunar, Selevač, *The Neolithic of Serbia*, Belgrad, 1988, p. 92; idem, *Neolitska naselja u dolini Jasenice*, Belgrad, 1988, p. 15; D., M. Garašanin, *Supska*, Belgrad 1979, T. XXVI/2

⁷ Compară M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 105, 108, 113, 118, 173, 183, 193, 205, 209, 253, 255, 256, 283, 301, 315. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979, T. XXI, G7

⁸ Compară M. Vasic, C.III, fig. 113, 195, 205, 206, 276, 322, 342, 373, 412, 421. Gh. Lazarovici, 1979, T. XXI, G 12, 15.

⁹ Reprezentarea plastică a ochilor este frecventă la Vinča și apare de la 8 m la 4 m. Compară M. Vasic, *op. cit.*, C III,

La aceste statuete apare, rar, prezentarea hainelor și a tatuajelor. O porțiune a corpului și a feței este acoperită cu linii incizate drepte, arcuite, oblice sau în formă de meandru (nr. 22, 29, 30, 32, 33, 34, 35). Ceea ce le deosebește de tipurile clasice în formă de coloană este, în afară de linia conică a bazei, slaba marcarea a taliei, reprezentarea accentuată a burții, a gluteelor și a liniilor inghinale. În general, forma arcuită a corpului, trădează tendința unei reprezentări cât mai realiste a figurii umane (nr. 34-39)¹⁰. Stilul realist al statuetelor din Potpornia nu s-a manifestat în adevăratul sens al cuvântului. Doar la câteva exemplare putem constata elemente aparținând acestui mod de reprezentare, ce a înflorit în așezarea de la Vinča, în perioada Vinča - Pločnik I și parțial, Vinča - Pločnik II. Este vorba despre statuetele descrise la nr. 40-47, la care observăm modificarea tipului în formă de coloană, pe care o putem data în perioada Vinča - Pločnik I sau la sfârșitul perioadei Vinča – Turdaș. Construirea corpului din linii curbe, respectiv accentuarea șoldurilor, prezența sânilor plastici, deseori a stomacului, ca și accentuarea părții posterioare dovedesc tendința de prezentare realistă a figurii umane. Un bun exemplu este figura nr. 11, cu o formă modelată fin, la care plasticitatea gluteelor și a coapselor, ca și accentuarea șoldurilor, vorbesc despre noile tendințe¹¹.

Între figurinele în picioare din Potpornia se evidențiază trei exemplare care nu au analogii directe în așezarea de la Vinča, nefiind cunoscute nici din alte descoperiri aparținând culturii Vinča. Datorită stării lor fragmentare nu se poate stabili cu exactitate dacă sunt în picioare sau așezate. Este vorba de statuetele cu nr. 48 și nr. 49, de secțiune patrulateră. La cea de-a doua, unghiurile din partea posterioară sunt rotunjite. Ambele sunt decorate cu linii în formă de meandru, înrudite (mai ales dacă observăm piesa de la nr. 48), pe baza motivului meandric și a secțiunii patrulatere, cu o statueta a culturii Bükki din localitatea Mișcolț - Futohaz. Din punct de vedere tipologic, după forma corpului, a

¹⁰ Compară M. Vasic, *op. cit.*, C III, fig. 339, N. Tasić, *Neolitska plastika*, Belgrad, 1973, cat. Nr. 75, statuetele în formă de coloană, cu detaliile corporale slab accentuate se află la 6 m, la Vinča, compară C. III 204, 205, răsucirea corpului la statuete compară M. Vasic C. III. Fig 215, 264.

¹¹ Compară M. Vasic, *op. cit.*, C III, fig. 243, 244, 348, 402. Față de statuetele din Vinča, în Potpornia nu este reprezentat tipul cu partea inferioară scurtată la care îmbrăcămintea este desprinsă printr-o linie ascuțită de sub șolduri, caracteristică între 5 și 2,8 m în Vinča; Compară M. Vasic, *op. cit.*, C III fig. Nr. 285, 286, 327, 329, 340, 403, 422, 427, 465.

accentuării șoldurilor, statueta din Potpornia prezintă mari similitudini cu statuetele timpurii de la Vinča¹². Cea de-a treia corespunde, prin formă și modalitatea de execuție (nr. 50)¹³, unor statuete din cultura Tisa. Forma lată și turtită a părții superioare a corpului cu brațele ridicate, reprezentarea sânelui stâng, sugerarea prin incizii a hainelor imediat sub sâni, arată că este vorba de un import, pe când primele demonstrează o influență culturală din nord.

Statuetele în picioare, folosite în cadrul unor activități de cult sau în alt scop, prezintă și câteva exemplare cu aspect neobișnuit. Acestea sunt miniaturale, goale, stilizate și redau femei gravide sau o reprezentare umană mascată. Este interesant de subliniat că, în cazul acestor statuete, factura este de o calitate inferioară. Două figurine fragmentate, aproape identice (nr. 51, 52), goale, reprezintă femei gravide cu burta accentuată. Nu s-a păstrat conținutul statuetelor, dar presupunem că era vorba de o figurină mică, reprezentând fetusul. Semnificația și rolul acestor statuete în cadrul ceremoniilor legate de naștere și fertilitate este fără dubii. Forme similare sunt cunoscute în arealul culturii Vinča și pot fi puse în legătură cu statuetele descoperite la Drenovaț, la care uterul este însemnat printr-o adâncitură, doar ca instrument de cult.¹⁴

În Potpornia sunt cunoscute obiecte de forma unui vas cu partea bombată accentuată, gât cilindric, având o deschidere înconjurată de alte deschideri circulare, fiind interpretată ca un fel de instrument muzical asemănător clopotului¹⁵. Un vas asemănător, cu însemne antropomorfe, este publicat de Gh. Lazarovici, și provine din nivelul II, de la Zorlențu Mare¹⁶. Cu toate că este

¹² N. Kalicz-Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977, T.186, 19; N. Kalicz, *Agyagistenek*, Budapest, 1980, T. 14-15. Comparând statueta din Potpornia cu descoperirile din Vinča, se poate deduce că nu are o analogie concretă cu cele din urmă, exceptând detaliile privind modelarea șoldurilor. Șoldurile ascuțite apar în Vinča la cote diferite de la 6,9 m până la 1,3 m dar pe statuete de un alt tip; Compară M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. nr. 161, 482.

¹³ P. Racky, Ocsod-Kovashalom, *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok, 1983, 78, fig.36; compară opera menționată, p. 16, fig. 5, 53, fig. 14.

¹⁴ Dušan Krstić, *Novi tip neolitskih statueta*, în *Zbornik radova Narodnog muzeja*, XV-1, Belgrad, 1994, p. 17-21, fig. 1-4

¹⁵ F. Milleker, *op. cit.*, T.IX (1). În muzeul popular din Vârșeț se află un obiect similar, de dimensiuni reduse, din Potpornia.

¹⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, T. XX G 11.

foarte fragmentat, acest obiect poate fi pus în legătură cu statueta anterioară, iar prin concepția execuției, cu statuetele goale. Comparând statueta nr. 51 cu materialul provenit din așezarea Vinča, putem constata asemănarea în ceea ce privește brațele cu terminații scurte, groase, în formă de protome, cu cele descoperite aici la 8 m, 6,9 m, 4,3 m și 4,1 m¹⁷. Acest tip de statuete cu interiorul gol sunt cunoscute în culturile neolitice din Bulgaria și în cultura Gumenița, de pe teritoriul României, fapt ce dovedește supraviețuirea acestora în culturi preistorice ulterioare¹⁸.

Între materialele de la Potpornia sunt prezente două exemplare de statuete miniaturale, schematizate, a căror semnificație nu a fost relevată (nr. 53, 54). Aceste descoperiri sunt cunoscute în literatura de specialitate ca obiecte de joc pe tablă, a căror număr în Vinča nu este neglijabil, fiind fabricate din diverse materiale (calcite, alabastru, lut), în diferite forme și apar în toate straturile, de la 9,2 m până la 4 m, cel mai des fiind întâlnite la adâncimea de 7m¹⁹. Statueta nr. 54 de la Potpornia are analogii la adâncimea de 8,1 m în așezarea de la Vinča²⁰. Cealaltă, nr. 53, având în vedere porțiunea conică inferioară, poate fi legată, cu mare prudență, de tipurile în formă de cupă provenite de la Vinča. În partea superioară, exemplarul posedă o formă diferită față de cele de la Vinča.

O figurină modelată sumar (nr. 55) reprezintă, prin forma sa, un exemplu unic de reprezentare a tipurilor umane mici, cu abdomenul accentuat. Statuetele cu abdomenul accentuat, provenite de la Vinča, aparțin fazei de tranziție dintre Vinča Turdaș II și Vinča- Pločnik I²¹. Prin stil și prin tip, statuetele de Potpornia se deosebesc de cele din Vinča, cele dintâi fiind în formă de coloană (stâlp). Dacă luăm în considerare modul în care a fost executat capul, alungit în partea superioară și subțiat pe margini, cea mai apropiată analogie o avem la adâncimea de 5 m în așezarea de la Vinča²².

¹⁷ M. Vasic, *op. cit.*, C. III

¹⁸ *Keramik und Gold, Bulgarische Jungsteinzeit im 6 u 5 Jahrtausend*, Sofia- Frankfurt am Main 1983. kat. Nr. 142, 201; Marija Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Europe*, London, 1974, p. 163 fig 105; Ion Miclea, Radu Floescu, *Preistoria Daciei*, București, 1980, fig. 210

¹⁹ M. Vasic, *op. cit.*, C. II, Belgrad, 1936, p. 91-99, fig 165-191

²⁰ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig.104

²¹ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 586, 587, 588.

²² M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig.581

Ultima dintre statuetele în picioare, cu o formă specială o reprezintă o figurină mică, antropomorfă, cu cap de animal, respectiv purtătoare de mască animală (nr. 56). În acest caz, figurina era folosită fără dubii pentru magie imitativă în cadrul ceremoniilor legate de vânătoare. Coarnele sau urechile, executate extrem de plastic, sugerează un animal sălbatic, cerbul sau iepurele, ale căror caracteristici au fost adăugate de om chipului său, solicitând un rezultat bun la vânătoare. M. Vasic înregistrează reprezentări asemănătoare la Vinča, la adâncimi diferite: 7,8 m, 7,6 m, 6,5 m și 4 m respectiv la sfârșitul fazei Vinča-Turdaș și parțial în faza Vinča-Pločnik I²³. În Banat, în România sunt cunoscute figurine antropomorfe de acest tip provenite din localitatea Zorlențu Mare, ce fac parte din faza veche a culturii Vinča, respectiv fazele B1/B2, conform periodizării lui Gh. Lazarovici²⁴.

STATUETELE AȘEZATE din Potpornia aflate în colecția Muzeului popular din Vârșeț sunt reprezentate printr-un număr de 6 piese, procentajul lor fiind mic în raport cu cele în picioare. Toate sunt fragmentare, ceea ce nu permite reconstituirea formei inițiale. Totuși, pe baza caracteristicilor păstrate, pot fi încadrate în faza Vinča-Pločnik I, cu o singură excepție (nr. 62), care este ceva mai veche și aparține fazei Vinča-Turdaș II.

Primele două statuete (nr. 57, 58) aparțin tipului așezat pe tron. S-a păstrat partea inferioară a corpului, unită cu tronul, cu picioarele în formă de coloană, depărtate, îndoite din genunchi. Tipul de tron realizat ca o bancă este cunoscut la Vinča, la adâncimile de 6,1 m și 5,2 m. Asemănarea dintre exemplarele provenite de la Potpornia și cele de la Vinča constă în proeminențele plastice din părțile laterale ale băncii care sunt interpretate de Vasic²⁵.

Modelarea statuietei nr. 59 este foarte interesantă. Prin proporții aceasta aduce cu statuetele în picioare dar, deși este deteriorată, partea inferioară indică picioare depărtate, întinse, acum rupte. Statueta, așezată pe pământ, este cu baza plată, asemănătoare celei descoperite la Vinča, la adâncimea de 5,2 m. De asemenea, prin unele detalii, această statueta se leagă de altele descoperite la adâncimea de 5,6 m²⁶, aparținând aceluiași strat cultural la Vinča.

²³ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 583, 585, 592, 593. Vasic interpretează reprezentările asemănătoare din Vinča ca fiind un om cu cap de iepure sau cu coarne.

²⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979. T.XX/G2, G3.

²⁵ M. Vasic, *op. cit.*, C.III, fig.517, 523

²⁶ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 280, 497

Starea fragmentară a statuetei nr. 60 și absența părții inferioare nu permite legarea ei de o formă specifică, deoarece nu s-a putut determina dacă aparține tipului statuetelor îngenunchiate, cum întâlnim la Vinča la adâncimea de 5,1 m sau celor așezate pe tron, respectiv postament, cum este cazul exemplarelor descoperite la adâncimile de 5,9 m și 5,4 m la Vinča²⁷ și a statuetei de la Medvedneac²⁸. Măinile așezate pe burtă corespund poziționării mâinilor la exemplarele din ambele localități, cu care prezintă analogii.

Două statuete, fragmentare, având partea superioară păstrată parțial, au fost atribuite tipului așezat pe un tron (nr. 61, 62), pe baza lărgirii din partea inferioară și a urmelor spargerii. Acestea aparțin unui tip diferit în ceea ce privește modelarea corpului. Prima este prezentată cu o mână arcuită (păstrată doar cea stângă) așezată pe șoldul cu care se contopește. Acest mod de reprezentare a mâinilor se întâlnește la Vinča, la adâncimea de aproximativ 4 m²⁹. Cea de a doua statueta are un corp ușor turtit, în formă de coloană, cu brațele așezate orizontal. Din punct de vedere tipologic, aceasta este legată de faza mai veche a culturii de Vinča. După meandrele săpate adânc pe porțiunea corpului această statueta pare să formeze o pereche cu statueta în picioare nr. 35. Același lucru îl putem susține, cu o mai mare certitudine, despre statuetele nr. 61 și nr. 42. Factura, modul de execuție al suprafeței și urmele păstrate ale culorii roșii sunt atât de asemănătoare la ambele exemplare încât indică, fără nici un dubiu, apariția lor concomitentă. Dacă aceste statuete formau o pereche, dacă rolul lor într-un cult era legat, rămâne la nivelul presupunerilor deoarece nici în primul, nici în al doilea caz nu există date cu privire la împrejurările descoperii.

STATUETELE PERFORATE sunt incluse de M Vasic în rândul talismanelor, respectiv a obiectelor votive alături de amulete. Aceste obiecte apar la Vinča la adâncimi diferite de la 6,2 m respectiv 8 m până la 2,6 m³⁰. Este ușor de înțeles că unele exemplare ale acestor reprezentări umane perforate conțin analogii cu statuete descoperite la Vinča. Cel mai vechi exemplar este întâlnit la adâncimea de 8,1m, dar ele se află și la adâncimea de 6 m și corespund figurinelor umane prezentate sumar³¹.

²⁷ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 499, 518, 521

²⁸ Ratko Katunar, *op. cit.*, p. 4-5

²⁹ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 393, 417 429.

³⁰ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, 147-150

³¹ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 618 și 113, 194, 195, 207.

Aceste statuete au un caracter antropomorf, ceea ce poate fi spus și despre descoperirile de acest tip din Potpornia.

Figurinele perforate de la Potpornia (nr. 63-67) prezintă reprezentări umane, redată sumar sau niște forme extrem de stilizate, cu o perforație verticală, de la un capăt la altul al statuetei. Atributul antropomorf se oglindește prin corpul în formă de coloană, cu brațe orizontale și prin prezența capului (nr. 63-65). Le putem lega, din punct de vedere tipologic, de forme asemănătoare provenite de la adâncimea de 5m și 6m, la Vinča, precum și de descoperiri de acest tip din partea românească a Banatului³². Având în vedere că și în fazele mai târzii ale culturii Vinča apar astfel de reprezentări sumare, de altfel caracteristice pentru aceste faze, unele exemplare le putem considera ca fiind mai recente. Acest fapt se referă mai ales la exemplarul nr. 64 care corespunde, prin anumite detalii, formelor aflate la adâncimea de 6m, iar din punct de vedere stilistic îl putem raporta la cele aflate la 3,2 m și 3 m, la Vinča³³. După forma groasă a corpului acest exemplar prezintă analogii semnificative cu statueta de la Zorlențu Mare (România), dar dintr-o fază mai târzie a culturii Vinča³⁴.

Figurinele antropomorfe, stilizate, perforate, cu mâinile ridicate apar la Vinča la 5 m³⁵. La Potpornia acest tip este reprezentat printr-un exemplar cu corpul scurt, în formă de coloană, membrele în poziție de adorație, având în jurul gâtului crestat așa numitul semn V (nr. 66). În afară de descoperirile din Vinča acest exemplar prezintă analogii bune cu localitățile bănățene din România, Liupcova și Zorlențu Mare³⁶.

O statueta, în formă de amuletă, foarte stilizată, cu o perforație verticală și cu mai multe terminații, poate fi interpretată ca o statueta cu două capete sau ca o figurină kurotrofă (nr. 67). Reprezentările cu două capete și figurinele prezentând mama cu copilul, provenite din așezarea de la Vinča sunt descoperite la diferite adâncimi de la 6,6 m până la 2,4 m³⁷. Exemplarul din Potpornia

³² M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 290, 620, 622. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, T. XXI/A 1,3, 5.

³³ M. Vasic, C. III, fig. 621, 622, 452, 456, 459. N. Tasic, 1973. 76. cat, nr. 134. T. XXXV/134.

³⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, T. XXII/I 10.

³⁵ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 628, 629, 631.

³⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, T. XXII/A 16, 17; T. XXII/ H 1, 2.

³⁷ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 119-120

prezintă cele mai apropiate înrudiri cu statueta miniaturală de la Vinča, descoperită la adâncimea de 6,6m, care reprezintă, de altfel și cea mai nouă apariție a unei statui cu două capete la Vinča³⁸.

CAPETELE STATUETELOR, aparținând colecției provenite din așezarea Potporna, sunt atât de diferențiate încât, între cele 44 de exemplare, nu pot fi găsite bucăți identice. Acest fapt nu se referă întotdeauna la unele detalii de executare a feței sau nasului fiind reprezentate, de cele mai multe ori identic. Ochii, sunt redați diferit, uneori lipsind cu desăvârșire, părul este prezent foarte rar, iar gura este indicată într-un singur caz. Creștetul capetelor este fie rotunjit, fie patrulater, semisferic, rareori fiind modelat în formă de lentilă, plasată orizontal sau oblic. Aceste detalii, nu reprezintă nici un fel de particularități întrucât sunt caracteristice pentru cultura Vinča și nu pot fi luate în considerare atunci când se fac determinări cronologice. În acest caz, hotărâtoare este forma feței.

Șapte exemplare au o față triunghiulară clar definită (nr. 71-77), în timp ce un exemplar poate fi considerat ca formă de trecere de la fețele triunghiulare spre cele pentangulare (nr. 78). Acest cap, cu toate că are o față triunghiulară, posedă câte o mică adâncitură în partea laterală, ce sugerează un pentagon, în formă incipientă. Cele mai numeroase sunt fețele ce prezintă o formă pentagonală. Prin modul lor de execuție, unele exemplare se situează la un grad înalt, atât din punctul de vedere al prelucrării tehnologice dar și prin concepția artistică. În ceea ce privește pasta din care sunt executate, în general predomină factura dură, adecvată statuetelor.

În afara exemplarelor cu fațe triunghiulare și pentangulare există trei piese ce nu aparțin acestor categorii (nr. 68-70). Ele se prezintă cu fața ovală, nedefinită clar și constituie cele mai vechi apariții. Astfel de reprezentări au fost găsite și în straturile mai vechi din așezările Vinča și Banjica³⁹. Ochii, reprezentați prin niște înțepături, sub forma unor gropițe adânci, găsesc analogii printre statuetele aflate la adâncimea de 6 m la Vinča⁴⁰. În alte cazuri sunt marcați prin prezența unor linii orizontale, în manieră Starčevo. Creștetul capului, rotunjit sau foarte evidențiat, indică o fază mai veche a culturii Vinča, corespunzătoare

³⁸ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 194

³⁹ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 33, 37, 42, 51, 77, 78, de la 9-8,3 m. J. Todorovic, A. Termanovic, *Banjica*, Belgrad, 1961. T. IX/1, 1973. cat. Nr. 4, fig. 4

⁴⁰ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 194.

descoperirilor de acest tip de la Vinča și Zorlențu Mare (faza B1/B2)⁴¹.

Capetele cu fața triunghiulară din fondul de la Potpornia aparțin, tipologic, fazelor Vinča-Turdaș I, II, unde apariții de acest tip sunt cel mai des întâlnite. Dintre acestea se desprinde, ca fiind cel mai vechi, exemplarul cu ochii unghiulari, (nr. 71). Cel cu ochii segmentați (nr. 72), ce prezintă creștături pe gât și pe cap (urmărindu-se redarea părului), are elemente prin care se leagă de faza dezvoltată a culturii Vinča. Reprezentarea plastică a ochilor apare pe două exemplare (nr. 73, 74), evidențiindu-se clar, într-un caz (nr. 74), modul în care au fost aplicate fragmentele plastice pentru realizarea lor. La exemplarele nr. 75-77 nu sunt redați ochii. Cu toate că aceste detalii sunt prezente în fazele mai tinere ale culturii Vinča, apar pentru prima dată la adâncimile de 8-8,9 m⁴². Printre piesele rare se semnalează o statueta cu două perforații în creștet (nr. 73), caracteristice fazei Vinča-Pločnik. Ele apar mai des la exemplarele cu fața de formă pentagonală. Apariția lor cea mai timpurie se leagă de stratul cu bordeie de la de la Vinča, aparținând adâncimii de 9,3 m.⁴³

Analizând fața pentagonală, observăm că trasarea conturului feței este realizată prin linii ce leagă bărbia de pomeți pe părțile laterale ale feței, ce se continuă drept spre zona tâmplei și apoi sunt legate, în punctele extreme superioare, printr-o linie ce desemnează granița superioară dintre frunte și creștetul capului. Raportul acestor linii determină forma feței. Deosebim fețe cu pomeții puternic accentuați, la care tâmpla este mai mult sau mai puțin adâncită și altele în care aceștia sunt, numai într-o anumită măsură, subliniați. La unele statuete bărbia este foarte alungită și liniile ce o compun se unesc într-un unghi ascuțit (nr. 110, 83). Unele exemplare se închid într-un unghi drept sau obtuz, compunând o față largă, turtită (nr. 99, 101). La alte statuete nu mai putem vorbi despre pomeți căci, unghiurile corespunzătoare sunt așezate la nivelul maxilarului inferior (nr. 83, 86, 107).

Astfel de detalii sunt prezente la statuetele găsite la adâncimile de 6 m și 5 m din așezarea Vinča. Cele cu pomeții accentuați caracterizează straturile mai

⁴¹ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig 3, 77, 136, 150, 152. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, T. XX/H 9.

⁴² Apariția ochilor plastici la Vinča este legată de adâncimea de 8 m. Compară M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 110. Fața fără ochi apare mai devreme la adâncimea de 8,9 m Compară M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 37.

⁴³ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig 3.

tinere, și corespund adâncimii de 4 m.⁴⁴

În privința modelării creștetului, statuetele de la Potpornia sunt asemănătoare întru totul cu statuetele provenite de la Vinča. Cele mai frecvente sunt exemplarele cu creștetul aplatizat (nr. 83, 84, 79, 80, 88, 95, 97, 102-105), existente în așezarea de la Vinča, îndeosebi la adâncimea de 6 m. Asemenea manieră de execuție a mai fost întâlnită atât în straturile anterioare și în cele ulterioare. Creștetul orizontal, foarte îngustat (nr. 111) nu este tipic pentru statuetele din așezarea eponimă.

Creștetul aplatizat și înclinat spre spate, ce apare la statuetele de la Potpornia în asociație cu fețele pentagonale, constituie o apariție relativ rară, fiind constatat la șapte exemplare (nr. 89, 90, 94, 96, 106-108). În două cazuri prezintă și perforații (nr. 94, 108). Uneori aceste elemente sunt mai puțin accentuate (nr. 95, 97, 109). Este necesar să menționăm că unele piese prezintă o frunte foarte rotunjită, ce depășește creștetul, care astfel pare mai coborât (nr. 94, 106, 107). Un număr mic de statuete, cu capul modelat în acest fel sunt tipice pentru faza evoluată a culturii Vinča-Pločnik. Această observație este în concordanță cu o constatare anterioară care arată că, în materialul de la Potpornia, doar puține elemente anunță dezvoltarea deplină a culturii Vinča, așa numita fază *barocă*. Aceasta nu s-a manifestat în totalitate în localitatea Kremeneac, cel puțin în conformitate cu datele deținute până în prezent.

Alte două modalități de redare a creștetului, la statuetele cu fețele pentagonale descoperite la Potpornia sunt exemplificate prin capete modelate în formă de calotă, prezentate realist, fără prea multe accentuări (nr. 99, 87, 101, 110) cât și prin capete cu creștetul convex, aplecat către spate (nr. 89, 91, 92, 98, 100). Ele nu constituie o apariție frecventă în așezarea de la Vinča fiind înregistrate, sporadic, în straturile inferioare, la adâncimile de 9m, 8m și 7m. Ele au apărut și la adâncimi de 6 și 5 m.⁴⁵. Prin aceste detalii și pe baza modului în

⁴⁴ Pomeții neaccentuați la fețele pentagonale apar cel mai des la Vinča de la 6,4m la 5,3m. Compară M. Vasic, , *op. cit.*, C. III, fig. 186, 193, 199, 205, 260, 292, 301, 303. Fețele cu pomeții accentuați apar sporadic în același strat, fiind mult mai reprezentate în straturile mai tinere ale culturii Vinča. Compară M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 211, 293, 306, 344, 366. Exemplarul cu bărbia alungită provine de la cota 4,9m. Compară M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 338. Figura cu fața lată, ușor turtită din Vinča provine de la cota 4,8m. Compară; M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 343.

⁴⁵ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 3, 62, 97, 144, 275.

care a fost modelată fața, exemplarele nr. 99 și nr. 101 prezintă analogii cu statuetele de tipul Vidovdanka⁴⁶. Capul, cu fața realizată sumar și creștetul în formă de calotă (nr. 87) prezintă corespondențe cu statueta descoperită la adâncimea de 6,5 m în așezarea de la Vinča.⁴⁷ Pentru exemplarul nr. 110 este evidentă asemănarea cu statueta descoperită la adâncimea de 4,9 m, realizată pe baza creștetului sub formă de calotă și a bărbiei alungite.⁴⁸

Modelarea capului statuetelor cu creștetul convex se realizează prin trecerea bruscă de la zona bombată a acestuia spre ceafa adâncită. Pe de altă parte zona este clar delimitată de frunte printr-o linie de îmbinare unghiulară (nr. 82, 91, 92, 98, 100). Aceste statuete, aparținând tipului cu pomeții accentuați se remarcă și prin alte caracteristici. Cu excepția unui exemplar, toate celelalte prezintă ochii segmentați (nr. 91, 92, 98, 100). Uneori pleoapele inferioare sunt prelungite spre pomeți (nr. 92, 98, 100). Alteori (nr. 100), liniile pleoapelor inferioare se termină cu o spirală sau cu o mică perforație (nr. 92), fiind indicat și irisul. Gura, reprezentată destul de rar la statuetele culturii Vinča apare la exemplarul nr. 98. Două capete se disting prin dimensiuni (nr. 91, 92). Decorarea feței, deosebit de bogată este realizată prin linii incizate în formă de meandre și prin stilizarea genelor (nr. 91). Prin factura pastei și prin suprafața bine prelucrată ele constituie o raritate în fondul de la Potpornia. În modelarea celeilalte statuete (nr. 92) s-a acordat atenție modelării feței, restul corpului fiind mai puțin tratat: pe creștet și pe ceafă se observă neregularități și amprente de material textil.

Un alt exemplar deosebit îl constituie capul cu *tiară* (nr. 93). Acesta se remarcă prin dimensiuni, prin factura foarte bună a pastei și prin finisarea suprafețelor, ca și prin ochii crestați în formă de segmente, cu pomeții plastici și cu creștetul tras pe verticală și subțiat. Reprezentări asemănătoare s-au aflat la Vinča, începând cu 7,7 m, fiind întâlnite și în straturile mai târzii, 6 m⁴⁹. În așezarea de la Zorlențu Mare este înregistrată o reprezentare similară cu creștetul înălțat și subțiat în formă de *tiară*.⁵⁰ Cele mai apropiate analogii pentru exemplarul de la Potpornia îl constituie cele mai vechi statuete de acest tip, datând de la începutul fazei Vinča-Turdaș II b.

⁴⁶ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 202

⁴⁷ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 176

⁴⁸ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 388.

⁴⁹ M. Vasic, *op. cit.*, C. III, fig. 133, 237, 248

⁵⁰ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, T. XXI/B 3

Această comunicare face publică, pentru prima dată, toată plastica antropomorfă tridimensională din Potpornia.⁵¹ Colecția din Potpornia a fost adunată de-a lungul unui secol și, cea mai mare problemă o reprezintă lipsa documentației. Cea mai mare parte a pieselor din colecție au fost procurate la sfârșitul secolului XIX și la mijlocul secolului trecut. Doar două exemplare provin din săpături arheologice, efectuate în anul 1957. Ele au fost identificate pe baza desenelor din jurnalul de teren (nr. 59 și 89).⁵²

Analiza tipologică ne ajută să concluzionăm că plastica antropomorfă de la Potpornia, prezintă analogii perfecte cu statuetele descoperite la Vinča, datate din perioada de început a culturii Vinča, până la finalul fazei Vinča-Pločnik I. Această afirmație a fost confirmată și prin noile analize efectuate de către Dragoslav Srejović asupra teracotelor de Vinča, evidențiind o bună sincronizare cu statuetele din faza Vinča A-B, respectiv C⁵³. Statuetele de tip coloană sau cruce se leagă de așezările din Banat și de cea de la Vinča, fapt evidențiat de matricea unitară a formelor pe o suprafață mai mare, indicând și dezvoltarea paralelă în perioada fazei târzii a culturii Vinča. Începând de la sfârșitul fazei Vinča-Turdaș, piesele de la Potpornia reflectă o legătură mai strânsă cu așezarea Vinča. Apar reprezentări realiste, cu mai multe detalii pe suprafața corpului, motivele incizate, cât și noi tipuri - statuete așezate. Acestea demonstrează că localitatea de la Kremeniac s-a dezvoltat și în faza Vinča-Pločnik I și că legăturile cu regiunea-mamă nu au fost întrerupte. În acea perioadă, în Banat aveau loc schimbări importante, un centru puternic cum a fost, de exemplu, Zorlențul Mare se divizează în câteva așezări mici. Pe această suprafață poate fi observată o izolare relativă și implicit, o întârziere în domeniul culturii materiale.⁵⁴ Nu există dovezi sigure că Potpornia ar fi avut aceeași soartă cu Zorlențul Mare. În această localitate, viața a continuat și în perioada Vinča-Pločnik I. Nu putem

⁵¹ Materialul din Potpornia a fost publicat, ocazional în literatura de specialitate. Detaliile referitoare la publicarea materialelor sunt menționate individual, la descrierea obiectelor.

⁵² Date însumate cu privire la locația Kremeneiak sunt conținute în catalogul expoziției *Localitatea neolitică Kremeniac, lângă Potpornia*, Vârșeț 1982.

⁵³ Dragoslav Srejovic, *Umetnost i religija, Vinča u praistoriji i srednjem veku*, Belgrad 1984, 50. fig. 33. a, b, v, g, đ, ž; 53, fig.34 a.

⁵⁴ Gh. Lazarovici, *Die Periodisierung der Vinca-Kultur in Rumanien, Praehistorische Zeitschrift* 56, Heft 2 Berlin 1981.

vorbi, în acest caz, despre izolare și rămânere în urmă deoarece, localitatea de cultură Vinča de la Potporania a înregistrat în perioada fazei menționate, o dezvoltare internă, petrecută însă într-un tempo scăzut. Este necesar, de asemenea să luăm în considerare faptul că, o mare parte din statuetele din Potporania aparțin fazei de tranziție de la faza Vinča-Turdaș la cea Vinča-Pločnik. Aceasta confirmă că așezarea de la Potporania a avut legături intense și cu neoliticul din zona Morava, mai ales cu localitatea Selevaț de la Staro Selo. Cele mai multe statuete provenite de la Potporani se pot sincroniza cu statuetele din localitățile menționate, ce aparțin, în majoritate fazelor Vinča-Turdaș II, fazei Gradač și Vinča- Pločnik I⁵⁵. În același timp statuetele de la Potporani prezintă anumite puncte de contact și cu orizontul Divostin II, pe baza celor mai caracteristice exemple de plastică figurativă.⁵⁶

DESCRIEREA STATUETELOR

1. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 848, Pl. 1.

Figurină reprezentând o femeie cu glutele și șoldurile accentuate, având sânii reprezentați plastic. Pasta este de factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun – roșcată. Înălțime: 67 mm, lățime: 36 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Felix Milleker, 1938, 123. T. XV.

2. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 847, Pl. 1.

Figurină umană prezentată sumar, nasul plastic, ochii crestați unghiular. Sânii au forma unor protuberanțe mici, șoldurile și glutele sunt subliniate. Baza este ușor lărgită și concavă. Pasta este de o factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun – roșcată până la cenușiu deschis.

⁵⁵ Jasmina Milojkovic, *The Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines, Selevac, a neolithic village in Yugoslavia*, Los Angeles, California, 1990, p. 399. fig. 11.1 a, b, c; 11.2d, c; 11. 4 a46. 3, 1.

⁵⁶ Zagorka Letica, *Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines from Divostin, in Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Kragujevac, 1988, katalog: 185. 80-85, fig. 7,7: 7,8.

Înălțime: 75 mm, lățime: 31 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Felix Milleker, 1938, 123. T. XV.

3. Statuetă ithifalică, nr. inv.b. b, Pl. 1.

Corpul în formă de coloană, capul și fața nediferențiate, reduse la nasul și creștetul ascuțite, modelate aproape identic. Ochii sunt crestați unghiular. Sexul masculin este indicat printr-o protuberanță. Gluteele sunt slab accentuate. Pasta este de o factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun – roșcată. Înălțime: 84 mm, lățime: 27 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

4. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 823, Pl. 1.

Reprezentare umană, de mici dimensiuni, schematizată, capul nediferențiat, cu o față triunghiulară slab exprimată, nasul este plastic, creștetul este înclinat. De o factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare cenușie. Înălțime: 47 mm, lățime: 24 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

5. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 772, Pl. 1.

Figurină umană de mici dimensiuni, executată sumar. Fața este triunghiulară, ridicată, cu nasul accentuat, creștetul nivelat. Pe corpul în formă de coloană, apar terminații scurte ale mâinilor. Baza patrulateră este acoperită cu tăieturi superficiale. De o factură bună, cu un strat subțire exterior, cu suprafața glazurată, de culoare brun-roșcată. Înălțime: 41 mm, lățime: 27 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

6. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 776, Pl. 1.

Statuetă de mici dimensiuni, capul și terminația din partea dreaptă lipsesc. Corpul este fără detalii anatomice. De o factură bună, cu suprafața exterioară netedă, neglazurată, de culoare brun – roșcată și cenușie. Înălțime: 34 mm, lățime: 28 mm, grosime: 11 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

7. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 817, Pl. 1.

Figurină umană de mici dimensiuni, lipsește capul. Brațele ascuțite sunt

dispuse orizontal. Baza este concavă. Pasta este de factură semifină, cu nisip, glazurată, de culoare închisă, până la maro deschis. Înălțime: 49 mm, lățime: 58 mm, R bazei: 24-25 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

8. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 819, Pl. 1.

Figurină fragmentată, cu capul și terminațiile membrelor deteriorate. Pe corpul gros, sunt lipiți sânii. De o factură bună, cu un strat exterior subțire, glazurat, de culoare brun – cenușie, inegală. Înălțime: 85 mm, lățime: 75 mm, grosime 40 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

9. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 859, Pl. 2.

Corpul este gros, cu terminații scurte ale membrelor, conținând câte două perforații. Fața triunghiulară, orientată în sus prezintă în mijloc un nas plastic, iar ochii au formă de virgulă. Creștetul este oblic și nivelat. De o factură bună, cu suprafața exterioară glazurată este de culoare maro. Înălțime: 63 mm, lățime: 54 mm, raza bazei 33 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

10. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 821, Pl. 2.

Corpul este greoi, cu terminații scurte ale mâinilor și capul cu creștetul aplatizat și înclinat. Fața este triunghiulară, cu nasul plastic și ochii crestați sub forma unor linii duble scurte. Confectionată din pastă de factură bună, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare maro închis. Înălțime: 74 mm, lățime: 71 mm, R bazei: 33 mm.

Felix Milleker, 1938, T. XV

11. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 851, Pl. 2.

Pe corpul scund, cu baza circulară, se văd porțiuni ale brațelor rupte, ce păstrează urmele unor orificii. Fața pentagonală, deteriorată, prezintă numai ochiul drept, segmentat și bărbia alungită. Pasta, de factură grosieră, cu granule mari de nisip, insuficient arsă este acoperită în exterior de urmele unui strat subțire, de culoare cenușie, suprapus peste culoarea de bază, brun-roșcată. Înălțime: 91 mm, lățime: 42 mm, R. bazei: 24 – 27 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

12. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 868

Se păstrează un fragment din partea inferioară a statuei, cu bază circulară. De factură bună, este acoperită în exterior cu un strat subțire, glazurat, de culoare brună și neagră. Înălțime: 69 mm, R.: 38 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

13. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 866.

Se păstrează un fragment din partea inferioară a statuei, cu bază circulară, concavă. Pasta semifină, cu fire de nisip, prezintă în exterior o suprafață aspră, de culoare maro. Înălțime: 60 mm, R.: 36 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

14. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 867, Pl. 3.

Statuetă fragmentară, cu bază circulară. Capul și mâinile lipsesc, iar sânii sunt redați plastic. Pasta este de factură bună, cu un strat exterior subțire, glazurat, de culoare maro. Înălțime: 75 mm, lățime: 61 mm, R. Bazei: 30 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

15. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 863, Pl. 2.

Corpul, fără cap și alte detalii anatomice, cu brațe scurte, orizontale, prezintă baza deteriorată. Este realizată din pastă de factură bună, cu un strat exterior subțire, și suprafața glazurată, de culoare maro. Înălțime: 86 mm, lățime: 66 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

16. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 850. T. 3.

Corpul, fără cap și alte detalii anatomice, prezintă brațe scurte, orizontale. Pasta este de factură nisipoasă, cu suprafața exterioară glazurată, subțire, de culoare maro și cenușie. Înălțimea: 100 mm, lățimea: 73 mm, R. Bazei: 27-31 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

17. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 813, Pl. 3.

Statuetă fragmentară (capul și brațele lipsesc) realizată cu corpul sub

formă de coloană. Pasta este de factură fină, cu suprafața exterioară subțire, cu urme de glazurare, de culoare maro închis. Înălțimea: 67 mm, lățimea: 33 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

18. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 861, Pl. 2.

Corpul se lățește conic spre baza de formă elipsoidă. Terminațiile brațelor sunt orientate în jos. Pasta este de factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare neagră. Înălțime: 63 mm, lățime: 59 mm, R. bazei: 41 x 34 mm.

Descoperire întâmplătoare, cu ocazia verificării terenului în vederea săpării unui canal în anul 1947.

Nepublicată.

19. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 814, Pl. 2.

Statuetă fragmentară, fără brațe și cap nu prezintă pe corp detalii anatomice. Baza este ușor lărgită, în formă de elipsă. Pe gât, în zona dorsală s-a păstrat un fragment de reprezentare a părului, sub forma unor linii crestate vertical. Pasta este semifină, cu nisip și suprafața exterioară glazurată, deteriorată, de culoare brun-roșcată, cu pete negre. Înălțimea: 79 mm, lățimea 35 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

20. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 775, Pl. 3.

Figurină umană, fără cap, de mici dimensiuni este în formă de cruce. Brațele, lățite la bază, se termină ascuțit. Pasta de factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun – roșcată și neagră. Înălțime: 46 mm, lățime: 55 mm, raza bazei: 18-20 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

21. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 816, Pl. 3.

Statuetă fragmentară, căreia îi lipsesc mâna stângă și capul. Corpul are o formă rotunjită, neregulată. Sâni sunt reprezentați prin protuberanțe mici. Pasta este de factură grosieră, cu suprafața exterioară mai puțin îngrijit prelucrată, ce păstrează urme de glazură, de o culoare inegală, brun-roșcată și maro închis. Înălțime: 69 mm, lățime: 59 mm, R bazei: 38-41 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

22. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 828, Pl. 3.

Statuetă de dimensiuni miniaturale, căreia îi lipsesc capul și brațul drept. Corpul este lărgit spre baza în formă de elipsă. Prin linii crestate neglijent, se încearcă redarea hainelor. Pasta, de factură semifină, cu fire de nisip, prezintă un strat exterior mai gros, slab glazurat, de culoare brun-roșcată, cu pete închise. Înălțimea de 33 mm, lățimea 40 mm, R bazei 20x29 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

23. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 815, Pl. 3.

Statueta fragmentară este fără cap. Corpul greoi, cu abdomenul accentuat, în partea inferioară este lărgit spre baza dreaptă, elipsoidă. Terminațiile brațelor sunt scurte, modelate patrulater. Pasta este de factură semifină, cu suprafața exterioară glazurată, de culoare roșu deshis. Înălțime: 56 mm, lățime: 46 mm, R bazei: 28-33 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

24. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 827, Pl. 4.

Statueta fragmentară, fără cap, de mici dimensiuni, în formă de coloană, cu brațe orizontale este lărgită spre bază. Pasta, de o factură semifină, cu nisip prezintă un strat exterior subțire, glazurat, de culoare brun-roșcată. Înălțime: 50 mm, lățime: 52 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

25. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 774, Pl. 4.

Statueta fragmentară, fără cap, de mici dimensiuni, în formă de coloană, cu brațe orizontale este lărgită spre bază. Sâni sunt prezentați sub forma unor umflături. Pasta este de factură bună, cu suprafața exterioară glazurată, de culoare brun-roșcată și cenușiu închisă. Înălțime: 36 mm, lățime: 33 mm, R bazei 19 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

26. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 818, Pl. 4.

Se păstrează partea superioară a corpului, fără cap și un singur braț, lat în zona umărului și ascuțit la vârf. Sâni prezentați plastic. Pasta este de factură grosieră, cu o cantitate mare de nisip și suprafața exterioară subțire, glazurată

neglijent, păstrată pe alocuri, de culoare neagră, cu pete deschise. Înălțime: 62 mm, lățime: 95 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

27. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 824, Pl. 4.

Se păstrează partea superioară a corpului, cu capul deteriorat. Fața triunghiulară, nu păstrează detalii anatomice. Corpul ușor turtit, prezintă brațe scurte orizontale. Pasta, de o factură bună este cu suprafața exterioară glazurată, de culoare roșu deschis până la maro. Înălțime: 78 mm, lățime: 89 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

28. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 877.

Fragment de corp, cu partea superioară ușor turtită ce păstrează brațul drept orizontal, cu o terminație de formă patrulateră. Pasta de factură bună, prezintă stratul exterior deteriorat, cu suprafața glazurată, de culoare maro, cu pete deschise. Înălțime: 63 mm, lățime: 32 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

29. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 852, Pl. 4.

Se păstrează partea superioară a corpului, cu brațe orizontale, scurte, rotunjite la capăt. Pe gâtul gros și scurt, capul este executat cu fața triunghiulară, orientată în sus. Nasul este plastic, ochii sunt crestați segmentar. Întreaga suprafață a statuetei este acoperită cu linii scurte incizate: orizontale, paralele și înclinate, pe față, iar pe corp, sub formă de meandre. Pasta de o factură bună, prezintă un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun-roșcată. Înălțime: 79 mm, lățime: 76 mm.

Descoperire anterioară.

M. Gimbutas 1974, 124. fig. 83. N.j.B. 1978. 41.

30. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 822, Pl. 5.

Fragment de corp de statueta, cu brațe orizontale, perforate, curbe. Corpul, ușor turtit este acoperit în partea anterioară cu șiruri de linii incizate, dispuse în unghi. Realizată din pasta semifină, statueta prezintă suprafața exterioară acoperită cu un strat subțire, glazurat, de culoare brun-roșcată. Înălțime: 60 mm, lățime: 53 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

31. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 833, Pl. 4.

Se păstrează partea superioară a statuetei, cu brațe scurte, terminate cu protome. Capul turtit prezintă fața cu un nas plastic și protuberanțe semisferice laterale, sub care se află ochii sub forma unor linii orizontale lungi. Sâni sunt executați prin niște umflături. Pasta semifină conține o cantitate mai mare de nisip. Suprafața exterioară subțire, glazurată, este de culoare roșie. Înălțime: 46 mm, lățime: 60 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

32. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 840, Pl. 5.

Statuetă aplatizată cu brațe orizontale. Capul este cu fața pentagonală, nas plastic și ochi crestați segmentar. Întreaga suprafață din partea posterioară este acoperită cu linii incizate, ce descriu motive în formă de meandre. Pasta, de factură bună, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare brună. Înălțime: 115 mm, lățime: 87 mm.

Descoperire anterioară.

N. n. K. Vârșeț 1982.

33. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 864, Pl. 5.

Statuetă fragmentară, cu baza lărgită conic, netedă, circulară. Capul și brațele lipsesc. Pasta este de o factură grosieră, cu o cantitate mai mare de nisip și prezintă o suprafață exterioară, subțire, glazurată, de culoare neagră și maro închis. Statueta este ornamentată cu incizii meandrice. Înălțime: 76 mm, lățime: 46 mm, R bazei: 41 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

34. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 858, Pl. 6.

Statuetă fragmentară, aplatizată, cu baza lărgită conic, elipsoidă. Capul lipsește, iar brațele sunt orizontale, terminate ascuțit. Este de o factură bună, cu un strat exterior subțire, glazurat, de culoare brun – roșcată. Înălțime: 82 mm, lățime: 61 mm, R bazei: 42x22 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

35. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 844, Pl. 6.

Statueta masivă este fără cap. Brațele sunt orizontale, terminate pătrat.

Gluteele sunt accentuate. Baza este ușor lărgită. Pasta, grosieră, prezintă un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun-roșcată. Statueta este acoperită cu meandre, crestate adânc. Înălțime: 132 mm, lățime: 126 mm, R bazei: 52x57 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV , N. n. K. 1982

36. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 842, Pl. 7.

Statuetă păstrată integral, cu gluteele ușor accentuate, prezintă brațe orizontale, scurte. Capul este cu fața pentagonală, având nasul și ochii redați plastic. Statueta, de factură grosieră, insuficient arsă, prezintă o suprafață exterioară subțire, glazurată, de culoare cenușie închis. Înălțime: 94 mm, lățime: 60 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

37. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 848, Pl. 7.

Fragmentară, fără cap și brațul drept, este realizată cu corpul lărgit spre bază, cu sânii și burta, prezentate plastic. De o factură bună, cu un strat exterior subțire prezintă o suprafață glazurată, de culoare neagră. Înălțime: 95 mm, lățime: 87 mm, R bazei: 50x40 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

38. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 856, Pl. 8.

Corpul, ușor aplecat este cu burta și gluteele puternic accentuate. Brațele orizontale sunt scurte, rotunjite la capete unde, în apropiere, se află câte două orificii orizontale. Capul este rupt. De o factură bună, păstrează în exterior un strat subțire, cu suprafața glazurată, de culoare neagră. Înălțime: 98 mm, lățime: 72 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV.

39. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 830, Pl. 8.

Fragmentată, fără cap, cu brațul drept și partea inferioară rupte, prezintă partea dorsală accentuată și sâni plastici, de mici dimensiuni. Brațul păstrat este orizontal. De factură bună, este acoperită în exterior cu un strat subțire, glazurat, de culoare cenușiu închis și maro. Înălțime: 61 mm, lățime: 69 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

40. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 876, Pl. 8.

Fragment ce păstrează partea inferioară, cu șoldurile, burta și gluteele accentuate. Baza netedă este patrulateră. Pasta grosieră, conține o mai mare cantitate de nisip. Suprafața exterioară este subțire, glazurată, de culoare maro. Înălțime: 67 mm, lățime: 45 mm.

Descoperire anterioară, fără date.

Nepublicată.

41. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 845, Pl. 9.

Fragmentară (lipsește capul și brațul stâng), cu partea superioară a corpului aplatizată sâni mici și brațe orizontale. Partea inferioară, lărgită spre bază, prezintă șolduri și glutee accentuate. Realizată din pastă de factură bună, este de culoare neagră în exterior. Înălțime: 106 mm, lățime: 65 mm, R. Bazei: 32x25 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV.

42. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 862, Pl. 9.

Fragmentară (capul și partea inferioară lipsesc), cu brațe scurte, orizontale, prevăzute cu câte două perforații verticale, prezintă sânii marcați prin niște umflături. Șoldurile și partea posterioară sunt puțin evidențiate. Executată din pastă, de factură fină este prevăzută, în exterior, cu un strat de culoare maro, cu nuanțe diferite, până la gri închis și cu urme de vopsea roșie. Înălțime: 73 mm, lățime: 75 mm.

Descoperire anterioară, .

Nepublicată.

43. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 857, Pl. 10.

Statueta fără cap este prevăzută cu brațe scurte, orizontale terminate în formă de patrulater. Burta și partea posterioară au fost modelate în relief. Corpul este ornamentat pe ambele fețe cu linii incizate, paralele, verticale. Executată din pastă semifină, cu o cantitate mai mare de nisip este acoperită cu un strat subțire, glazurat, de culoare neagră și cenușie. Înălțime: 110 mm, lățime: 66 mm, R. Bazei: 37x31 mm.

Descoperire anterioară, .

Nepublicată.

44. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 855, Pl. 10.

Fragmentară (fără cap), statueta este tratată în mod realist, cu sâni plastici mici, șoldurile și glutee accentuate. Brațele sunt orizontale și partea inferioară este cu baza ovală. Corpului este ornamentat cu linii paralele, arcuite și unghiulare. Pasta este de factură fină. Înălțime: 117 mm, lățime: 85 mm, R. Bazei: 36x26 mm.

Descoperire întâmplătoare, în timpul verificărilor solului pentru săparea unui canal în perioada 1947-1957.

M. Gimbutas 1974. 45; N.n.K. 1982, fig. 4 și 5.

45. Statuetă fragmentară, nr. inv. Ap. 829, Pl. 11.

Fragmentară (capul, brațele și partea inferioară a corpului lipsesc), păstrează sâni mici, iar șoldurile și abdomenul (cu buricul marcat) sunt accentuate. În jurul gâtului, pe ambele fețe apare incizat simbolul „V” redat prin trei linii paralele. Pe partea posterioară vârful este marcat cu un cerc incizat de unde pornesc pe verticală, șase linii paralele, orizontale. Pasta este de o factură bună. Prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare gri-maronie. Înălțime: 48 mm, lățime: 43 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

46. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 846, Pl. 11.

Fragmentară, păstrează zona centrală a corpului cu abdomenul și șoldurile accentuate. Reprezentarea hainelor este realizată prin linii superficiale orizontale și verticale. De o factură bună, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare brun-roșcată. Înălțime: 59 mm, lățime: 50 mm, R. Bazei: 56x65 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

47. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 826, Pl. 11.

Fragment din partea superioară a statuetei cu brațe orizontale scurte, perforate la capăt și sâni reprezentați plastic. Capul este rupt. Partea anterioară a statuetei este împodobită de linii unghiulare incizate, iar pe spate se află motivul meandrului. De o factură bună, prezintă un strat exterior subțire, glazurat, de culoare neagră. Înălțime: 53 mm, lățime: 76 mm.

Descoperire anterioară.

N.j.B., 1978, 22.

48. Statuetă, fragmentară, nr. inv. Ap. 832, Pl. 12.

O parte din corpul statuetei este de secțiune patrulateră, cu șoldurile

accentuate. Întreaga suprafață este decorată cu un motiv meandric unghiular, incizat. De o factură fină, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare neagră. Înălțime: 56 mm, lățime: 50 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV.

49. Statuetă fragmentară, nr. inv. Ap. 874, Pl. 12.

Se păstrează o parte din corpul statuetei, în partea anterioară netezită și pe partea posterioară rotunjită. Partea anterioară este decorată cu linii meandrice crestate adânc. De o factură bună, cu un strat exterior subțire, cu suprafața glazurată, de culoare neagră. Înălțime: 63 mm, lățime: 42-54 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

50. Statuetă fragmentară, nr. inv. Ap. 831, Pl. 12.

Partea superioară a corpului este turtită, de secțiune elipsoidă, cu brațe rupte, orientate în sus. Capul de formă patrulateră este deteriorat în partea superioară. Sânul drept nu este indicat, iar cel stâng a fost realizat plastic prin adăugare. Sub sâni sunt redată hainele cu ajutorul liniilor verticale, incizate superficial. De o factură bună, cu un strat exterior subțire, glazurat, de culoare brun – roșcată. Înălțime: 102 mm, lățime: 74 mm, grosimea 31 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV

51. Statuetă fragmentară, nr. inv. Ap. 798, Pl. 12.

Fragment din partea superioară cu interiorul părții inferioare gol. Capul lipsește. Brațele scurte sunt terminate cu protome. De factură grosieră, cu suprafața glazurată, mată, de culoare cenușie închis până la negru. Înălțime: 44 mm, lățime: 74 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

52. Statuetă fragmentară, nr. inv. Ap. 799, Pl. 13.

Fragment din partea superioară a statuetei cu interiorul gol, cu abdomenul ușor accentuat și sâni plastici. Brațele și capul lipsesc. De o factură bună, cu un strat exterior subțire, glazurat, deteriorat, de culoare maro. Înălțime: 39 mm, lățime: 29 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

53. Figurină miniaturală, nr. inv. Ap. 778, Pl. 13.

Statuetă mică în formă de clopot, cu baza circulară, concavă. Capul este redus la creștet, iar fața prezintă un nas plastic și trei protuberanțe. Ochiul sunt indicați prin găuri. De o factură bună, cu un strat exterior subțire, glazurat, lucios, de culoare maro-cenușie. Înălțime: 34 mm, lățime: 18 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV.

54. Statuetă miniaturală, nr. inv. Ap. 773, Pl. 13.

Figurină umană prezentată sumar, cu forma feței asemănătoare unui bot, ochiul stâng indicat printr-o gaură, iar cel drept printr-o linie orizontală. Corpul în formă de coloană, prezintă baza circulară. De o factură bună, cu un strat exterior, subțire, glazurat, este de culoare maro deschis. Înălțime: 32 mm, lățime: 17 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

55. Statuetă în formă de coloană, nr. inv. Ap. 800, Pl. 13.

Figurină umană realizată sumar, cu corp în formă de coloană, abdomenul accentuat și brațe scurte, abia indicate. Capul este de formă neregulată, cu fața ovală, nasul mic, plastic și bărbia abia indicată. Ochiul drept este indicat printr-o gaură. De o factură bună, glazurată, prezintă o culoare brună și parțial cenușie. Înălțime: 59 mm, lățime: 31 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

56. Statuetă în formă de coloană, cu „cap de iepure”, nr. inv. Ap. 835, Pl. 13.

Statuetă în formă de coloană, de dimensiuni mici cu cap de animal, prezentat schematic pe care sunt prezente coarne sau urechi. Fața este dominată de un nas plastic. De o factură bună, cu un strat subțire, cu suprafața glazurată, de culoare brun închisă. Înălțime: 50 mm, lățime: 32 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV.

57. Statuetă așezată, nr. inv. Ap. 878, Pl. 13.

Statuetă fragmentară așezată pe tron. S-a păstrat partea inferioară a corpului care se unește cu tronul, cu picioarele îndoite din genunchi. Tronul are forma unei bănci dreptunghiulare. Realizat din pastă grosieră, cu o cantitate mai

mare de nisip, prezintă o suprafață exterioară subțire, glazurată, de culoare neagră și maro. Înălțime: 63 mm, lățime: 80 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XVIII.

58. Statuetă așezată, nr. inv. Ap. 873, Pl. 13

Statuetă fragmentară așezată pe tron. S-a păstrat partea inferioară a corpului care se unește cu tronul, cu picioarele îndoite din genunchi. Tronul are firma unei bănci dreptunghiulare. Realizat din pastă grosieră, cu o cantitate mai mare de nisip, prezintă o suprafață exterioară subțire, glazurată, de culoare neagră. Înălțime: 58 mm, lățime: 60 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

59. Statuetă așezată, nr. inv. Ap. 801, Pl. 14.

Statuetă fragmentară așezată pe pământ, mâinile și capul lipsesc. Deteriorările din partea inferioară indică picioare depărtate, întinse, acum rupte. Suprafața inferioară este netedă. Corpul este sub formă de coloană, sânii prezentați plastic, abdomenul accentuat. Hainele și părul au fost sugerate prin linii incizate. De o factură bună, prezintă un strat exterior subțire, glazurat, deteriorat, de culoare brun – roșcată. Înălțime: 59 mm, lățime: 39 mm.

Săpături din 1957, sonda 2.3. O.c.

Nepublicată.

60. Statuetă așezată, nr. inv. Ap. 870, Pl. 14.

Statuetă fragmentară așezată pe tron. S-a păstrat partea superioară cu mâinile așezate pe abdomen. În partea inferioară statueta este lărgită și se continuă cu tronul (nu s-a păstrat). Degetele sunt indicate de virgule incizate superficial, hainele și podoabele fiind sugerate prin linii incizate. De o factură fină, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare brun– cenușie. Înălțime: 49 mm, lățime: 53 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XIX.

61. Statuetă așezată, nr. inv. Ap. 871, Pl. 15.

Partea superioară a statuetei este deteriorată, iar corpul aplatizat se lărgeste spre tronul care lipsește. Urma indică că el ar fi avut o formă pătrată. Mâna stângă este așezată pe șoldul cu care se contopește. De o factură fină, prezintă un strat exterior subțire, glazurat, de culoare maro și cenușiu închis, cu

urme de culoare roșie. Înălțime: 83 mm, lățime: 78 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, . T. XVIII.

62. Statuetă așezată, nr. inv. Ap. 878, Pl. 15.

Fragmentară, prezintă un personaj așezat, având corpul aplatizat, cu sânii mici, plastici și cu terminația mâinii drepte bine păstrată. Este ruptă în partea inferioară, unde se lărgeste, în poziția șezând. Suprafața statuetei este acoperită cu meandre incizate . Realizată din pastă semifină, cu o cantitate mai mare de nisip, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare brun-roșcată. Înălțimea: 89 mm, lățimea: 84 mm.

Descoperire întâmplătoare 1988.

Nepublicată.

63. Statuetă perforată, nr. inv. Ap. 841, Pl.16.

Statuetă în formă de coloană cu perforații verticale. Capul cu fața pentagonală are reprezentat un nas plastic. Brațele sunt scurte. Realizată din pastă semifină, nisipoasă, prezintă în exterior un strat subțire, glazurat, de culoare maro închisă. Înălțimea: 70 mm, lățimea: 51 mm, R bazei: 21 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

64. Statuetă perforată, nr. inv. Ap. 168, Pl.16.

Statuetă în formă de coloană, cu o perforație verticală. Corpul greoi, prezintă brațe scurte, pătrătoase. Capul, prezentat sumar, cu fața triunghiulară pe care se află doar nasul. Pasta este de factură grosieră, nisipoasă. Suprafața exterioară este subțire, glazurată, de culoare maro. Înălțime: 85 mm, lățime: 60 mm, R bazei: 36x32 mm.

Descoperire anterioară.

Nepublicată.

65. Statuetă perforată, nr. inv. Ap. 167, Pl.16.

Figurină umană stilizată cu o perforație verticală prezintă corpul în formă de coloană, capul în formă de calotă și brațele rupte din umăr. Suprafața statuetei este acoperită cu meandre crestate. De o factură fină, cu un strat exterior subțire, glazurat este de culoare brun-roșcată. Înălțime: 63 mm, lățime: 54 mm, R bazei: 21-31 mm.

Descoperire anterioară.

Felix Milleker, 1938, T. XV.

BIBLIOGRAFIE

- Vasic 1936 Milivoje Vasic, *Preistorijska Vinča II i III*, Belgrad
- Garasanin 1993 Milutin Garašanin, *Zu den problem der Vinča Gruppe in Roumanien*, în *Balcanica*, XXIV, Belgrad, 1993.
- D. și M. Garašanin 1979 D. și M. Garašanin, *Supska, lokalitet Stublina*, Belgrad, 1979
- M. Gimbutas 1974 *The Gods and Goddesses of Europe*, London, 1974
- Kalicz- Makkay, 1977 Nandor Kalicz- Janos Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977
- Kalicz, 1980 Kalicz, Nandor, *Agyagistenek*, Budapest 1980
- Katunar 1988 a Ratko Katunar, *The Neolithic of Serbia*, Belgrad, 1988
- Katunar 1988 b Ratko Katunar, *Neolitska naselja u dolini Jasenic*, Belgrad, 1988
- Keramik & Gold 1983 *Keramik und Gold, Bulgarische Jungsteinzeit im 6 u 5 Jahrtausend*, Sofia, 1982
- D. Krstić, 1994 Dušan Krstić, *Novi tip neolitskih statueta*, în *Zbornik*, XV-1, Belgrad 1994
- Kutzian 1974 Ida Kutzian, *The Körös Culture*, Budapest 1974
- Gh. Lazarovici, 1979 Gheorghe Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979
- Gh. Lazarovici, 1981 Gheorghe Lazarovici, *Die Periodisierung der Vinca Kultur in Rumanien*, în *Praehistorische Zeitschrift* 56, Heft 2, Berlin, 1981.
- Letica, 1988 Zagorka Letica, *Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines from Divostin*, în *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Kragujevac 1988
- Miclea –Florescu 1980 Ion Miclea, Radu Florescu, *Preistoria Daciei*, București, 1980

- Milleker, 1938 Felix Milleker, *Vorgeschichte des banates*, Starinar XIII, Belgrad 1938
- Milojković 1990 Jasmina Milojkovic, *The Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines*, Selevac, a neolithic village in Yugoslavia, Los Angeles, California 1990
- N.j. B. *Neoliticul din Banatul de sud-est*, catalog de Expoziție, Pancevo, 1978.
- N. n. K. *Localitatea neolitică Kremenik, lângă Potporia*, Vârșet 1982, catalogul expoziției.
- Srejović 1984 Dragoslav Srejovic, *Umetnost i religija, Vinča u praistoriji i srednjem veku*, Belgrad 1984
- P. Voj Colectiv de autori, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974
- Racky, 1983 P. Racky, Ocsod-Kovashalom, *The Late Neolithic of The Tisza Region*, Budapest-Szolnok 1983.
- Tasić, 1973. N. Tasić, *Neolitska plastika*, Belgrad 1973
- Teodorova- Vaisov 1993 Henrieta Teodorova, Ivan Vaisov, *Духовен живот на неолитното население в България, în Новокамената епоха в България*, Sofia, 1993.
- Todorović-Cermanović J. Todorović, A. Cermanović, *Banjica*, Belgrad, 1961

LA PLASTIQUE ANTHROPOMORPHE DE KREMENIAC, AUTOUR DE POTPORNIA

Résumé

Les statuettes anthropomorphes (111 pièces) forment un groupement réduit, dans la plastique de la culture Vinča découverte dans la localité Kremeneac, autour de Potpornia. Dans ce groupement ont été comprises les statuettes position debout (56 pièces), les statuettes assises, des représentations humaines perforées (5 pièces) et les têtes (44 pièces, détachées du corps). La majorité des exemplaires sont fragmentaires, mais gardent la tête ou la forme du corps, étant ainsi assurée leur délimitation typologique.

On procède à une analyse détaillée des quatre catégories où sont encadrées les statuettes anthropomorphes: debout, assises, perforées, têtes de statuettes.

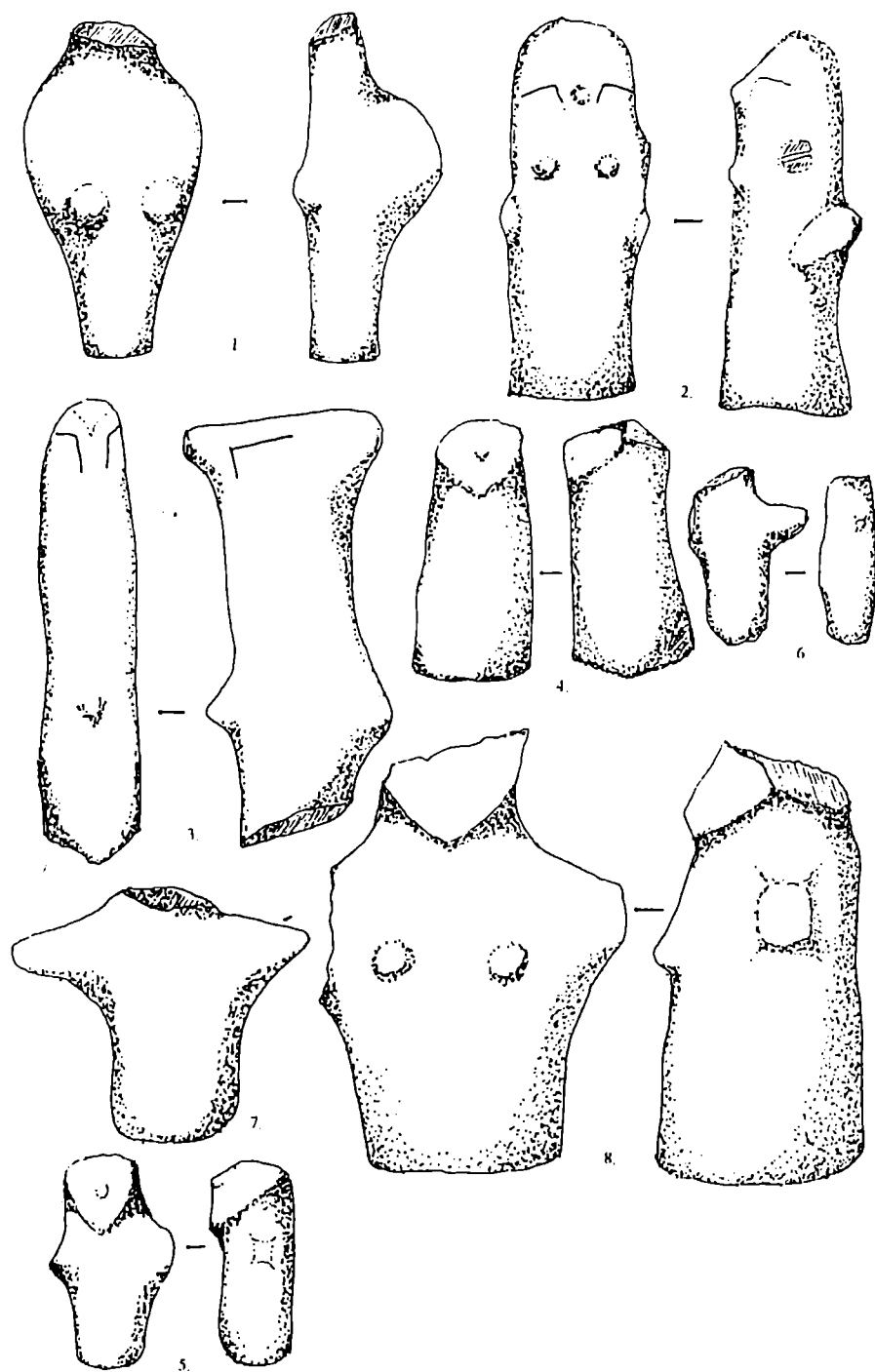
La collection de Potpornia a été rassemblée tout le long d'un siècle et la plupart des pièces ont été procurées au fin du XIX-e siècle et au milieu de celui passé. Seulement deux exemplaires proviennent des fouilles effectuées en 1957, étant identifiées en tenant compte du journal de terrain (nr. 59 et 89).

L'analyse typologique permet à conclure que la plastique anthropomorphe de Potpornia, correspond en totalité avec les statuettes découvertes à Vinča, datées de la période de début de la culture Vinča, jusqu'au final de la phase Vinča Pločnik I (Vinča A-B, respectivement C). Les statuettes du type collone ou croix sont liées de l'établissement de Vinča et de ceux de Banat, tenant de la même culture.

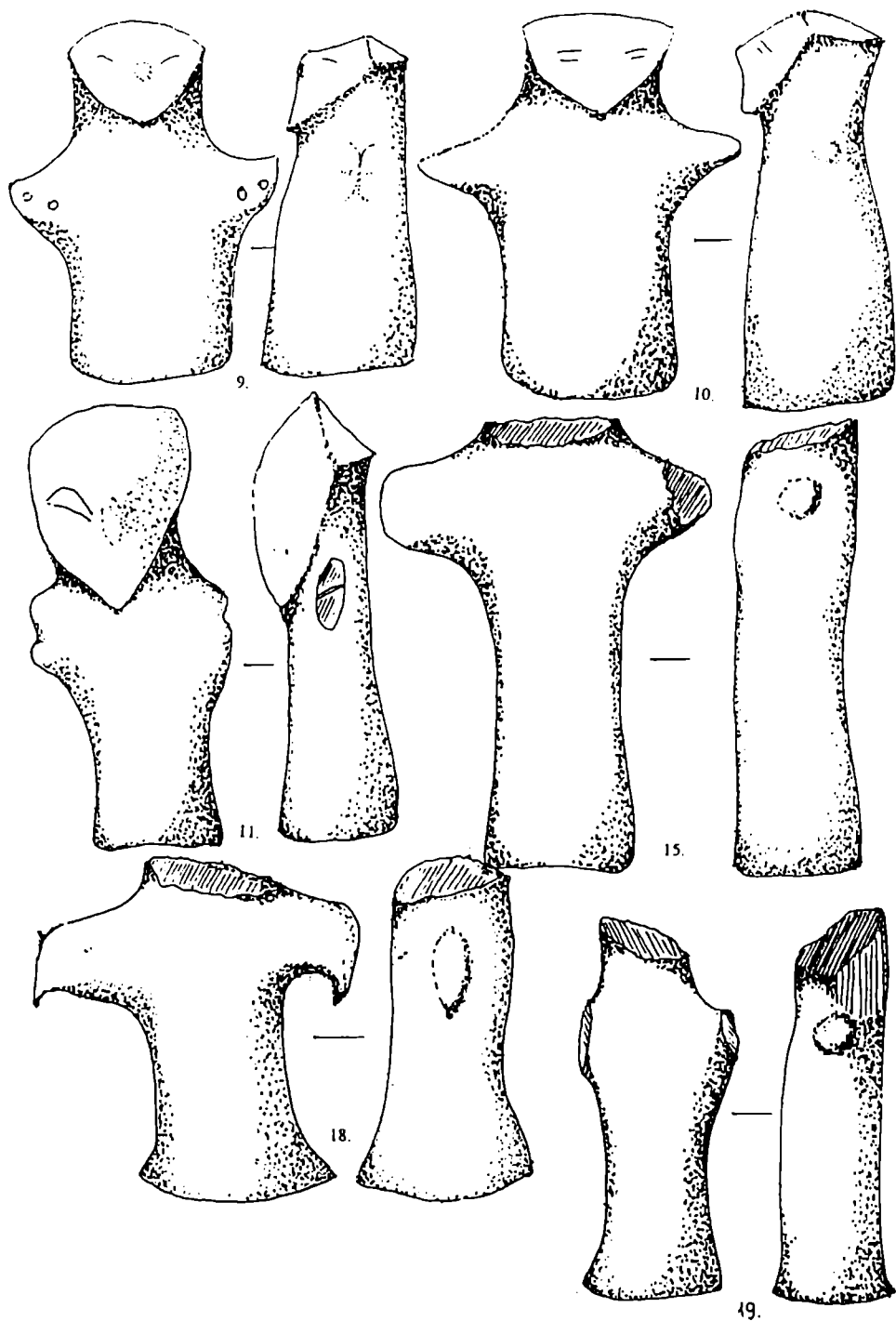
Vers le fin de phase Vinča Turdaş, les pièces de Potpornia reflètent un lien plus étroit avec l'établissement de Vinča. Il apparaissent des représentations réalistes, ayant plusieurs détails sur la surface du corps, des motifs incisés, comme des nouveaux types-les statuettes assises- ce qui démontre que l'établissement de la Kremeniac a continué même dans la phase Vinča Pločnik I. C'est la période où, en Banat se produisaient des changements importants, un puissant

centre comme Zorlențu Mare se divisant en plusieurs petits centres. Dans cette zone peut-être observé un isolement relatif et implicitement, un retard dans le domaine de la culture matérielle. Il n'existent pas des témoignages sûres que Potpornia eut le même destin que Zorlențu Mare, dans une période ultérieure, mais la vie a continué dans cette localité même dans la période Vinča Pločnik I.

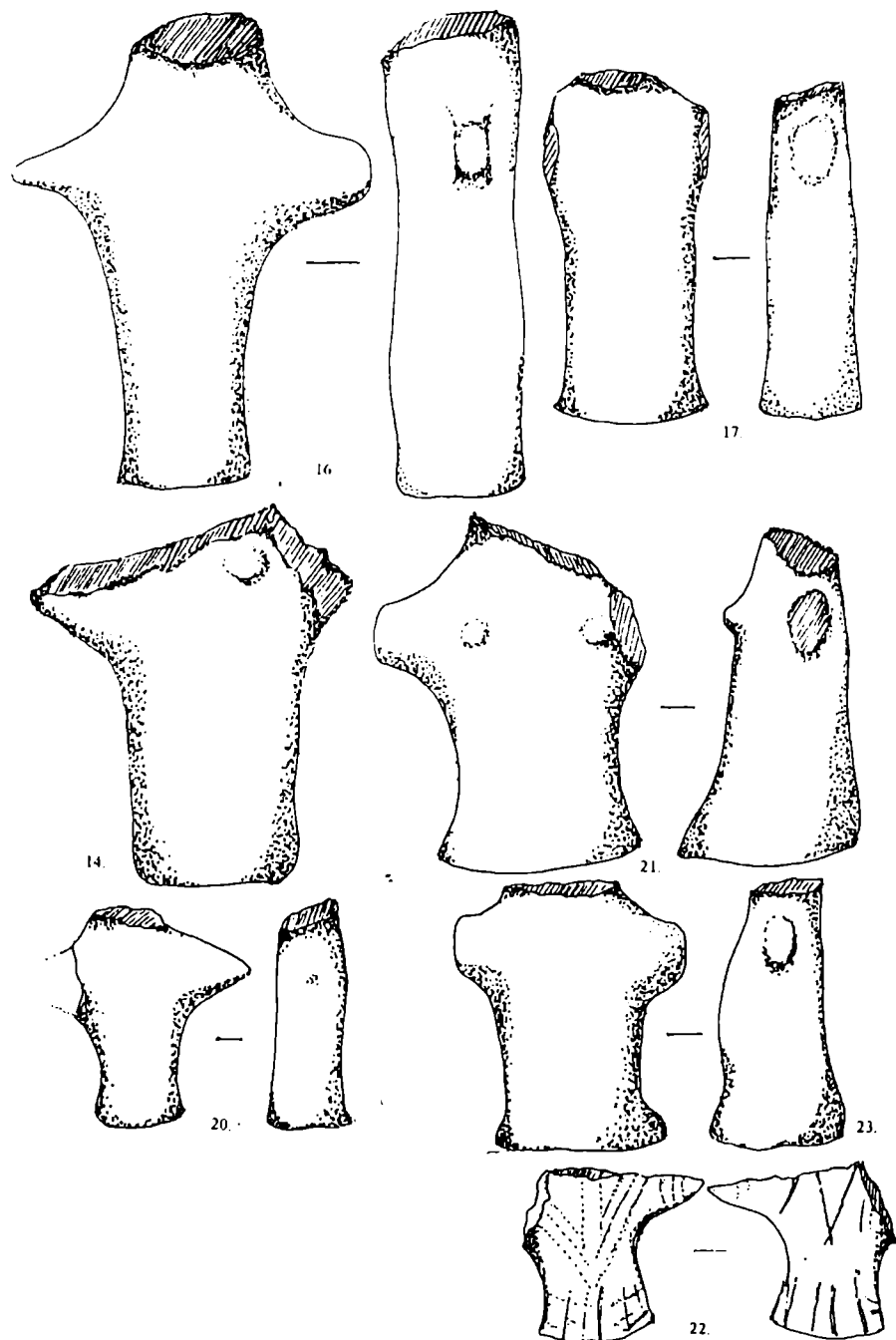
La plupart des statuettes de Potpornia appartiennent à la phase de transition d'entre la phase Vinča Turdaș et Vinča Pločnik. Cela confirme que l'établissement de Potpornia a eu des intenses liaisons avec le néolithique de la zone de Morava, surtout avec la localité Selevaț de Staro Selo. Plusieurs statuettes de Potpornia peuvent se synchroniser avec les statuettes des localités mentionnées, qui appartiennent aux phases Vinča Turdaș II, Gradač, et Vinča Pločnik I. En même temps, les statuettes de Potporani présentent des certains points de contact avec le horizon Divostin II, tenant compte des plus caractéristiques exemples de plastique figurale.

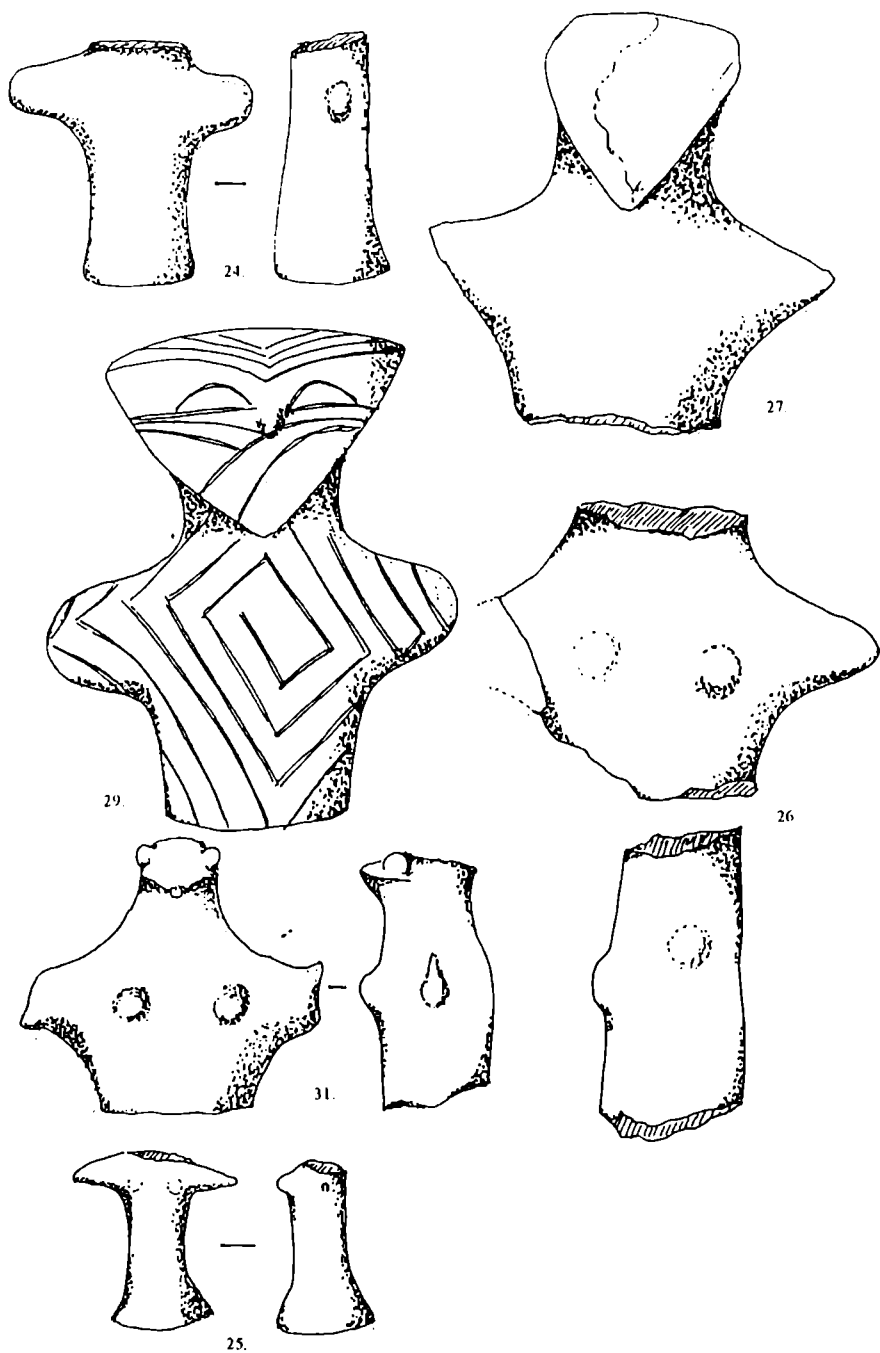
Pl. 1. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

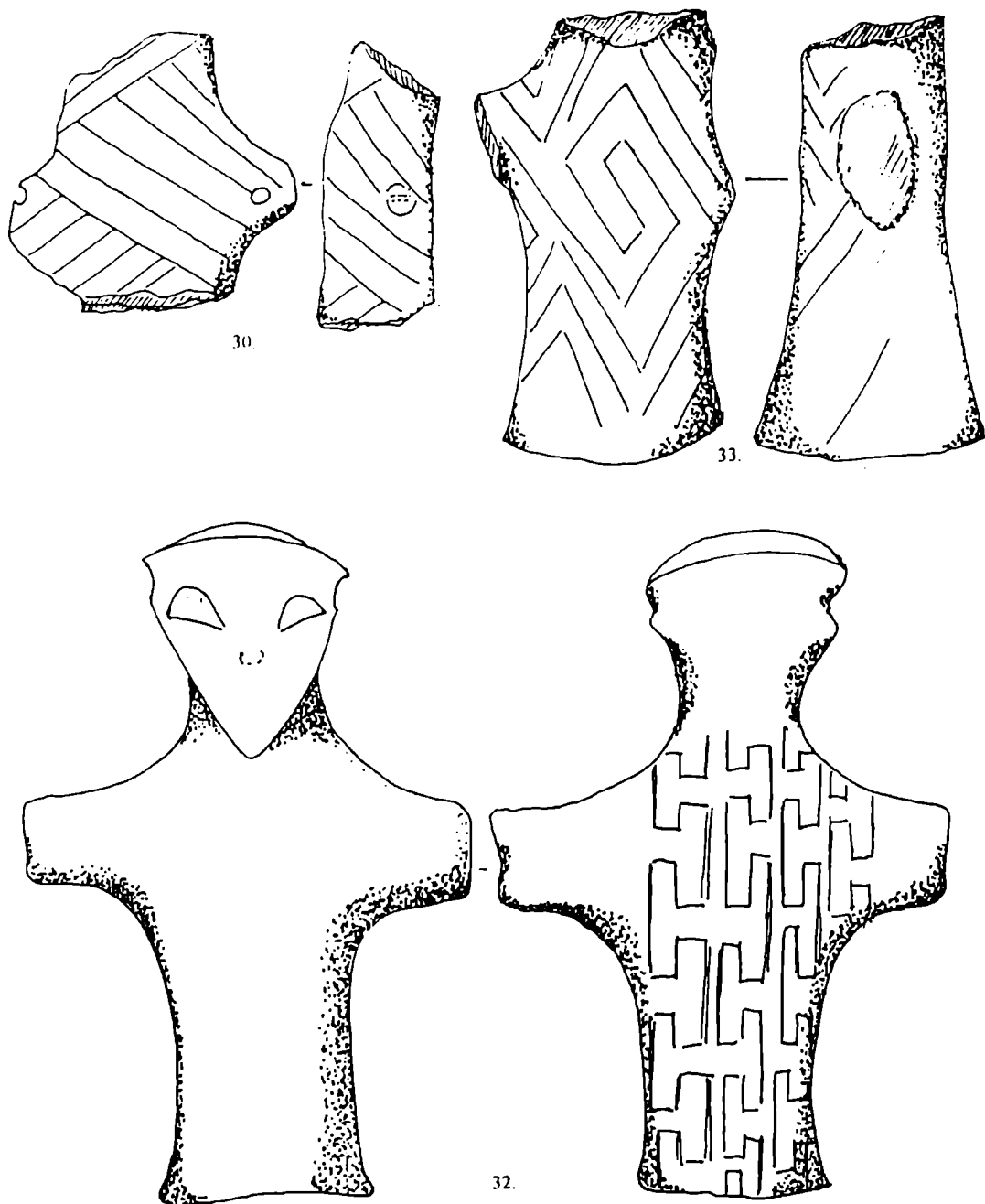
Pl. 2. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

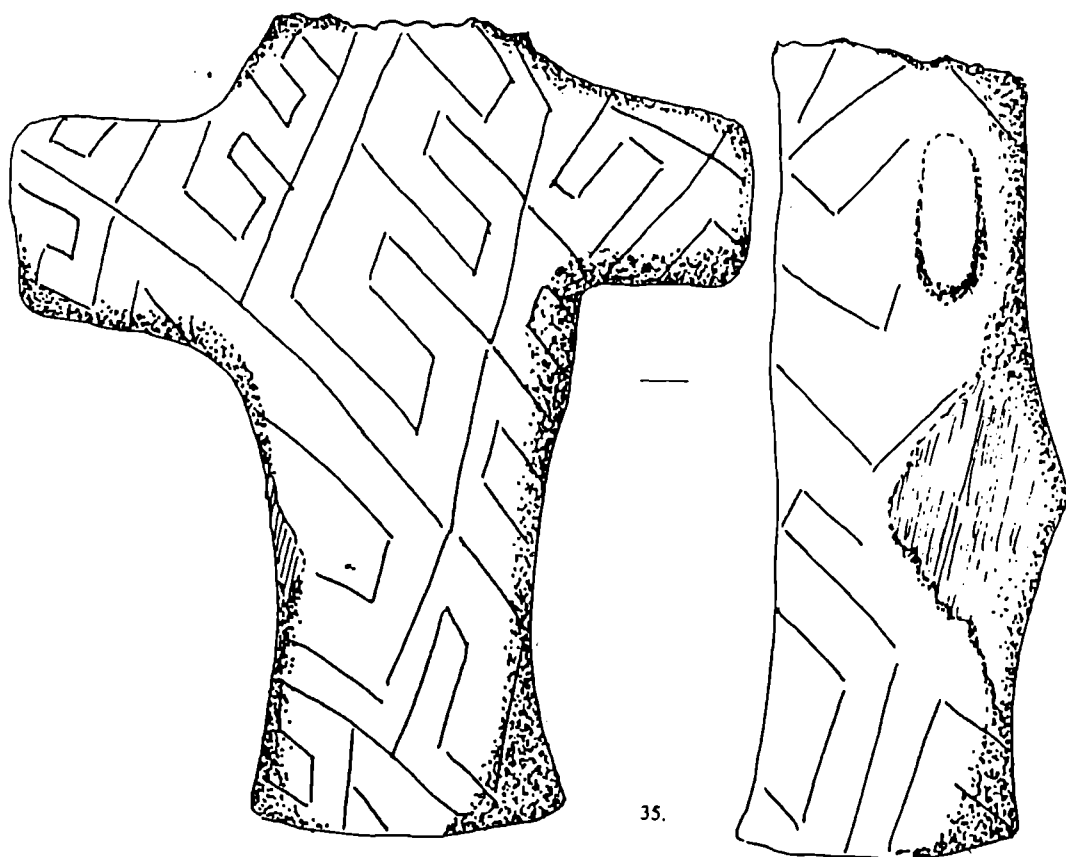
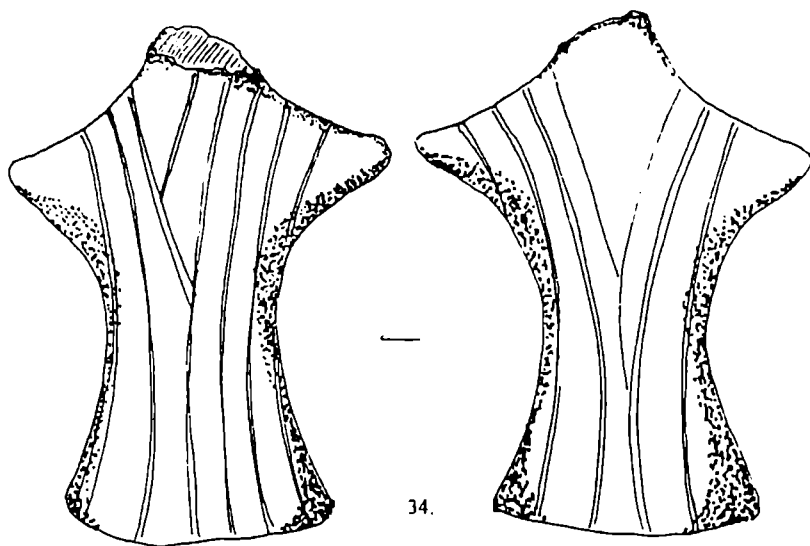
Pl. 3. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

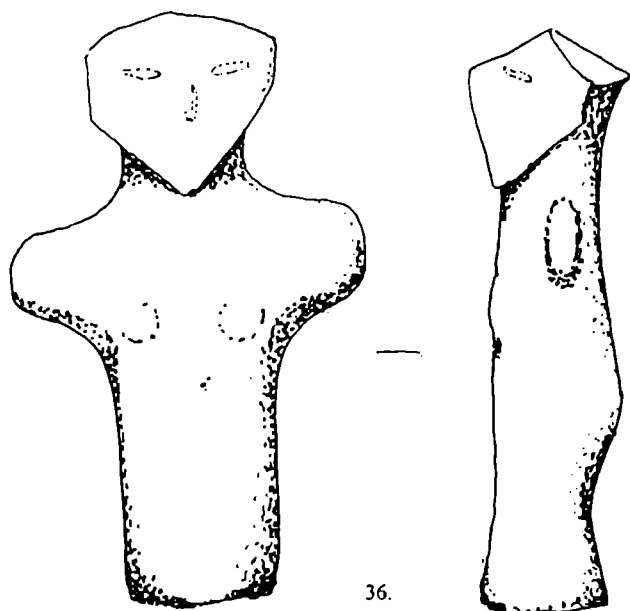
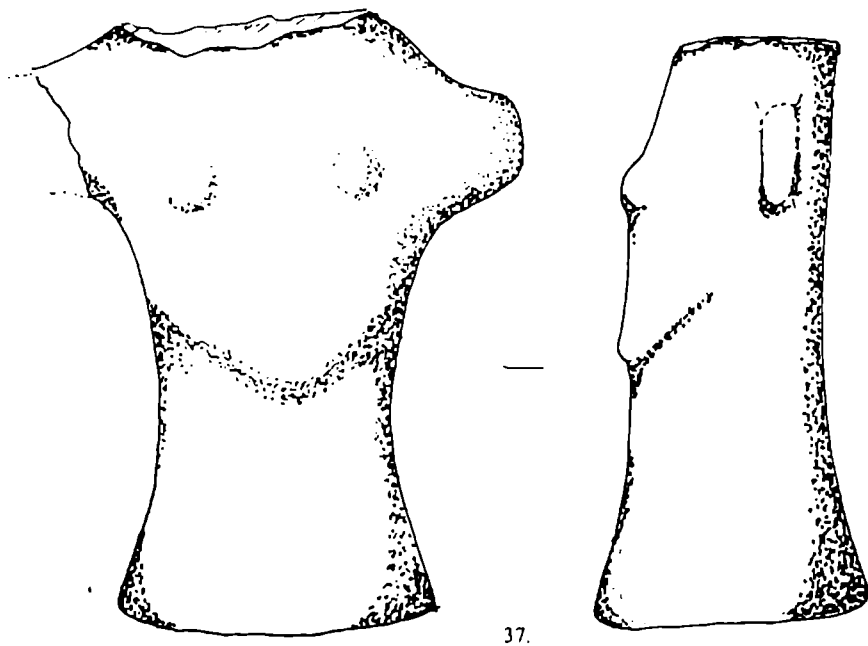
Pl. 4. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

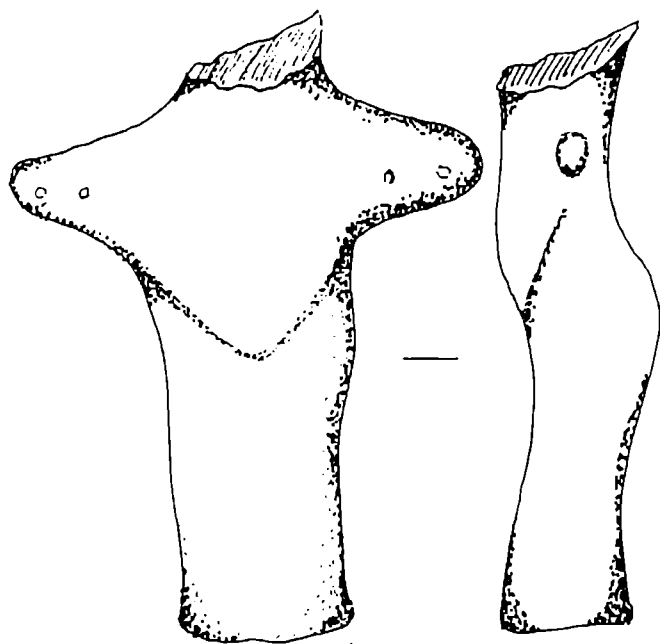
Pl. 5. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

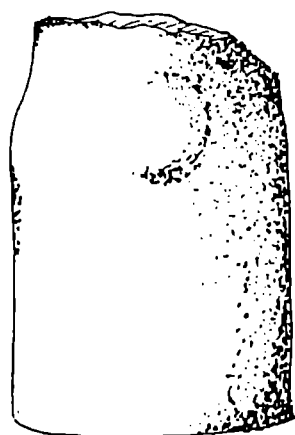
Pl. 6. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

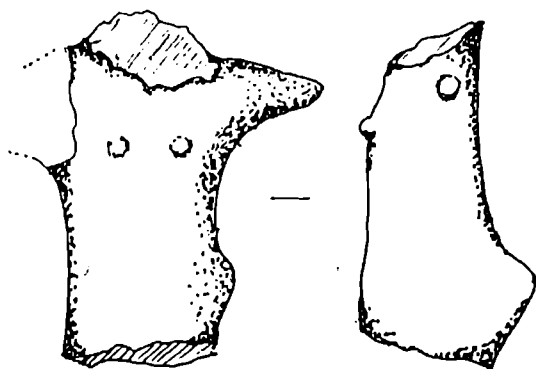
Pl. 7. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

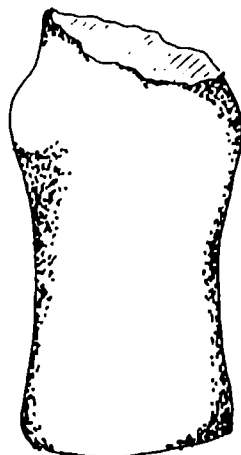
38.

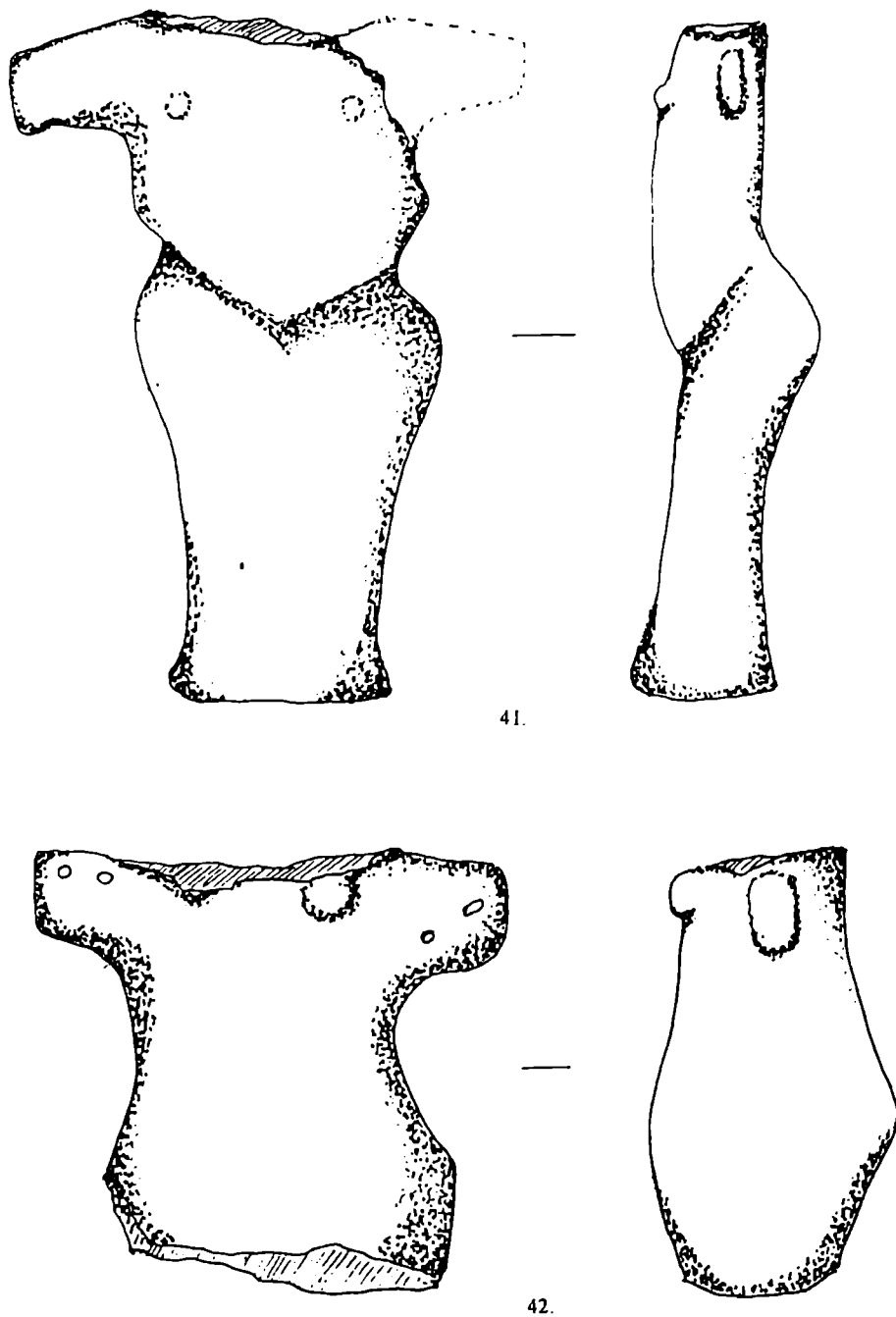
40.

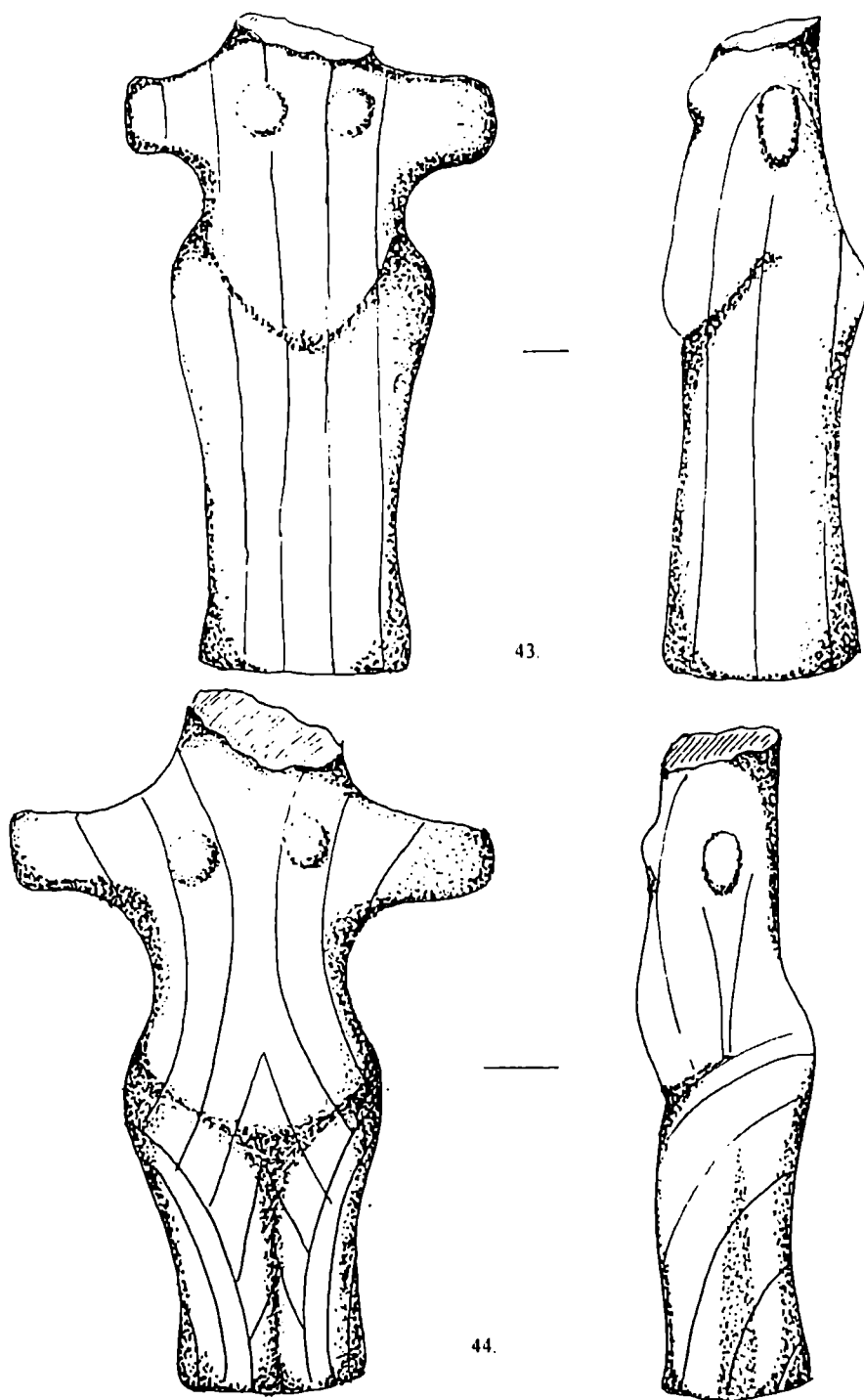
39.

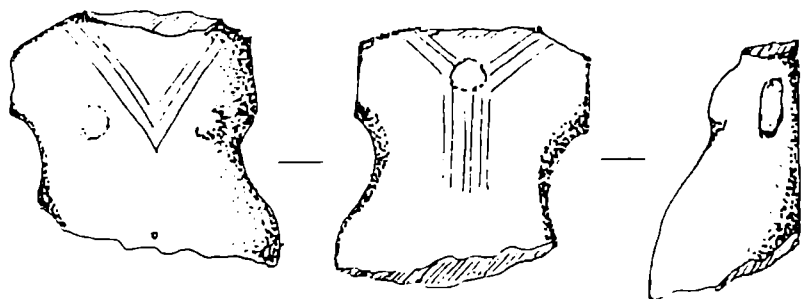
Pl. 8. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

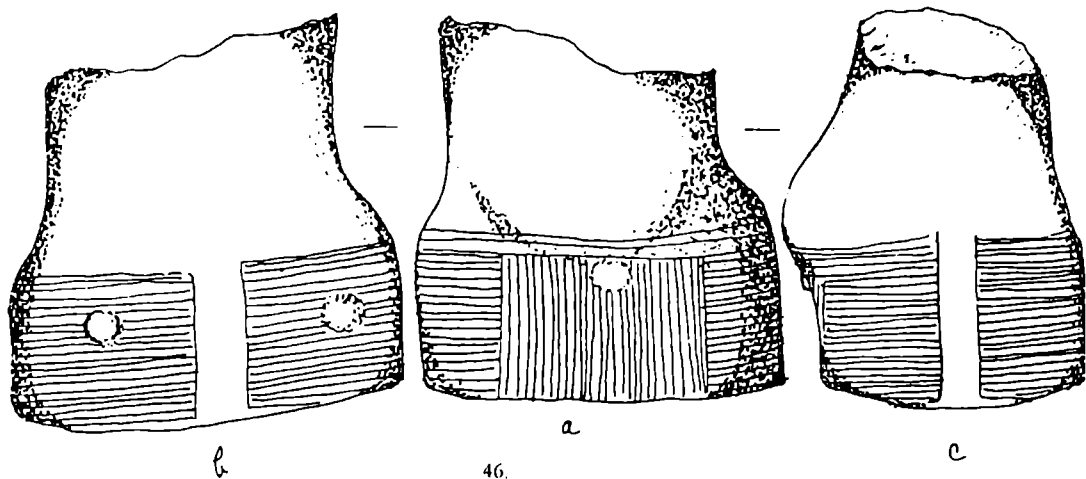
Pl. 9. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

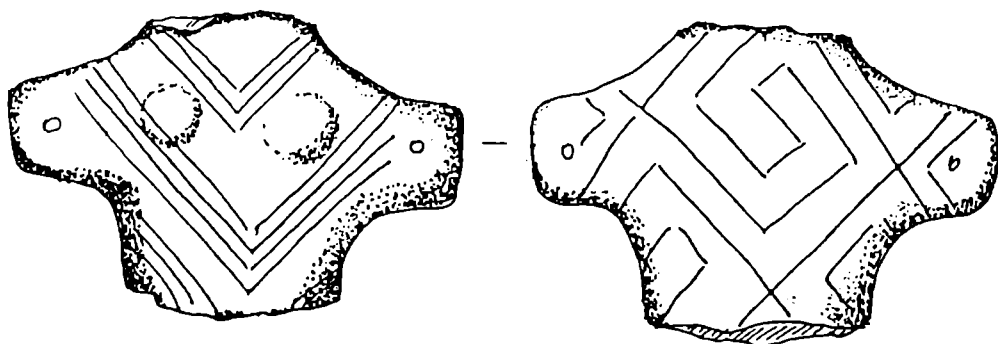
Pl. 10. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

45.

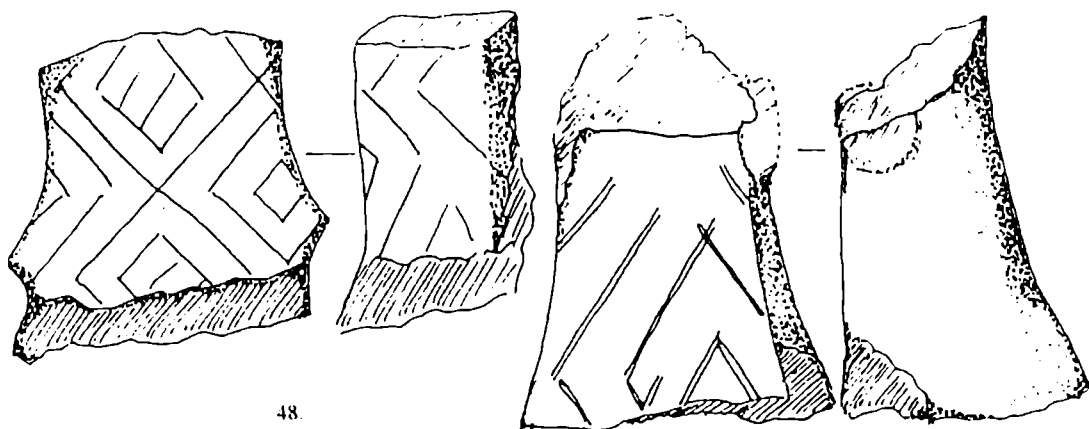

46.

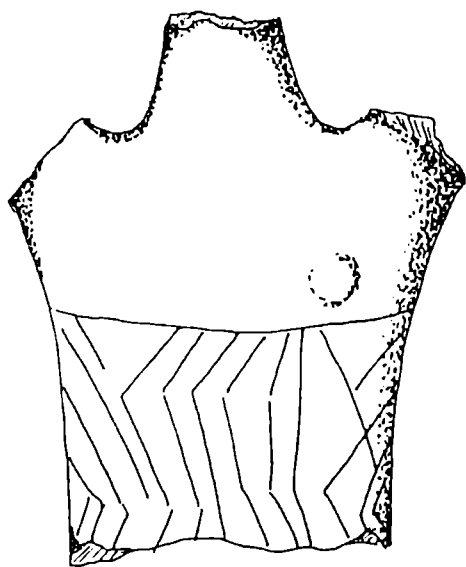
47.

Pl. 11. Cremeneac, lângă Potporna - statuete în picioare

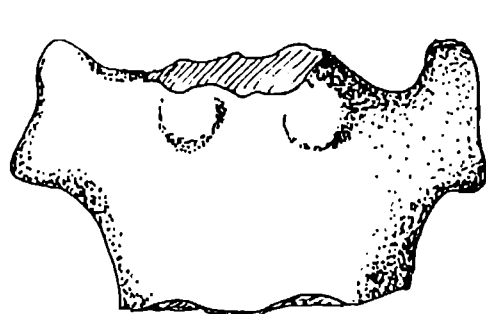
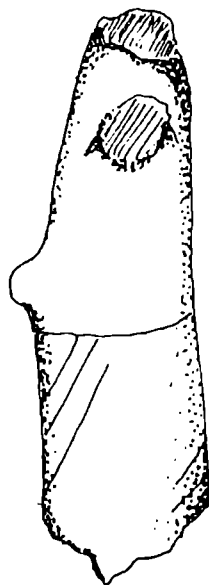

48.

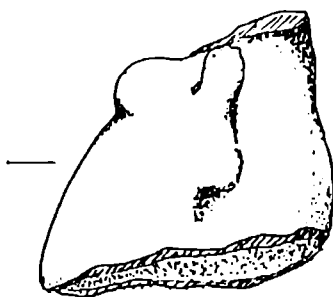
49.

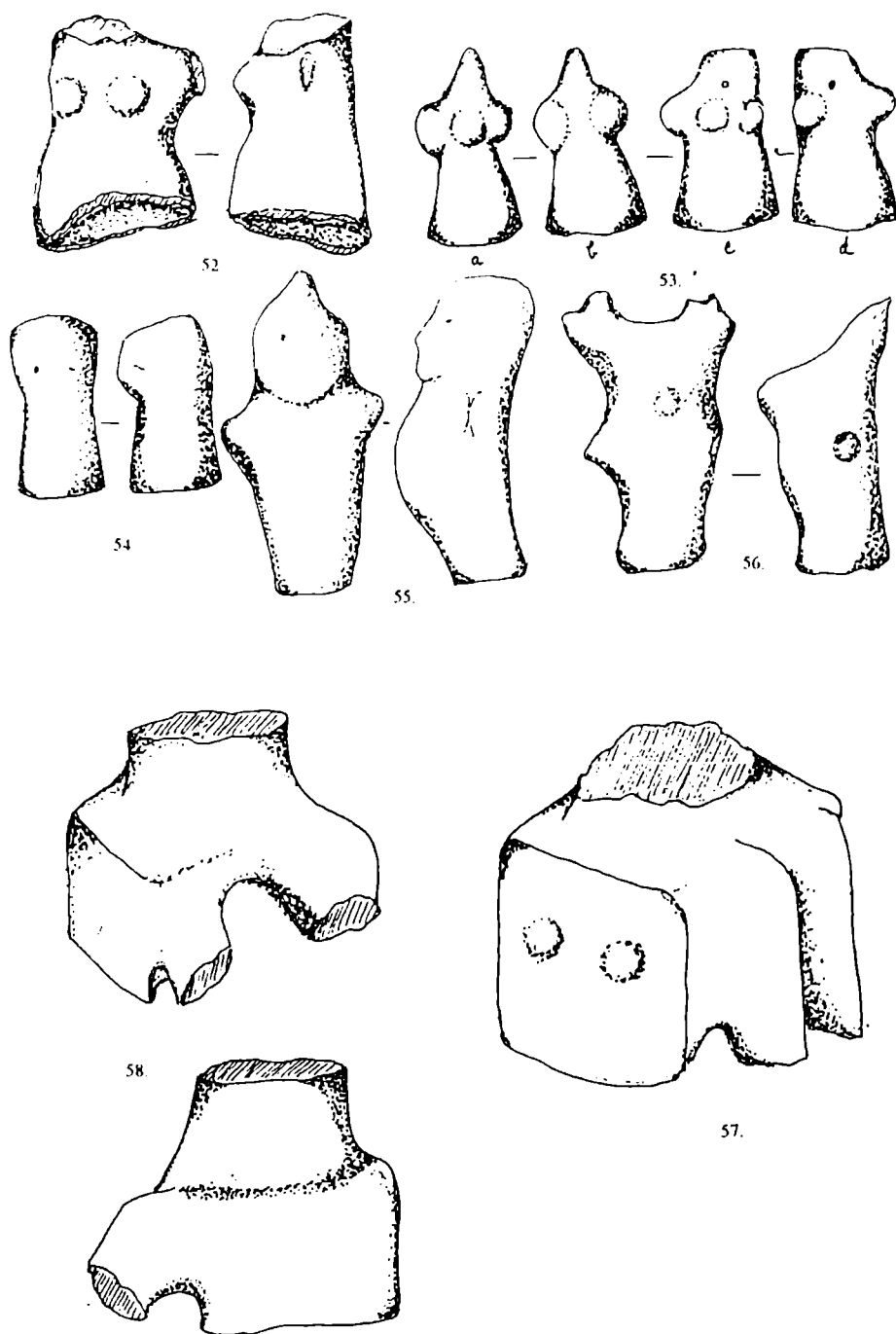
50.

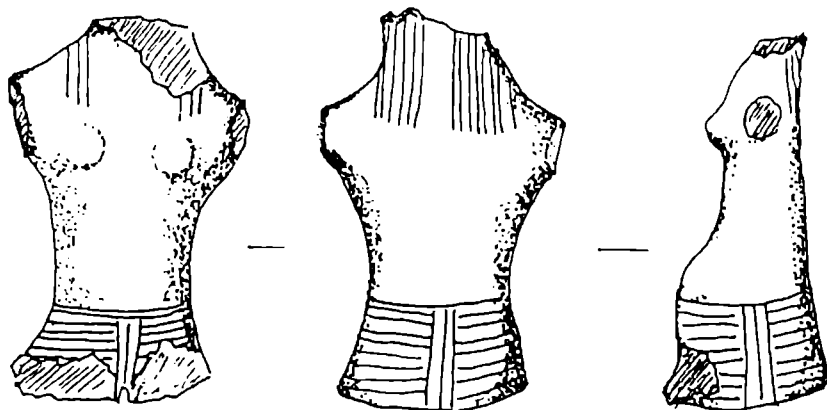
51.

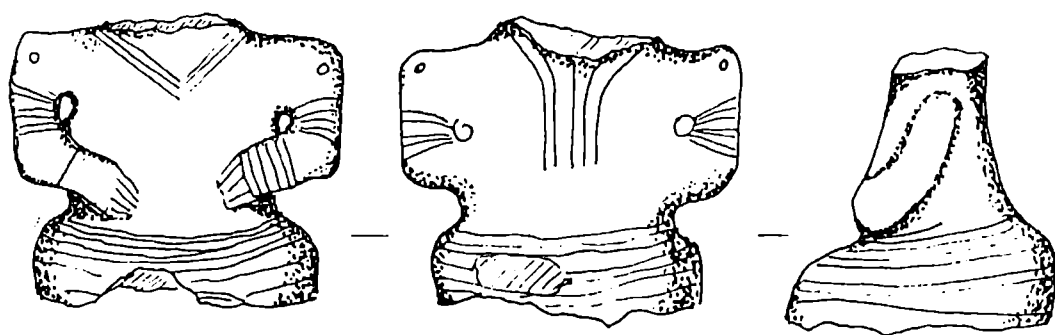
Pl. 12. Cremeneac, lângă Potporna - fragmente de figurine

Pl. 13. Cremeneac, lângă Potporna - fig. 52-55: statuete în picioare;
fig. 57-58: statuete așezate pe tron

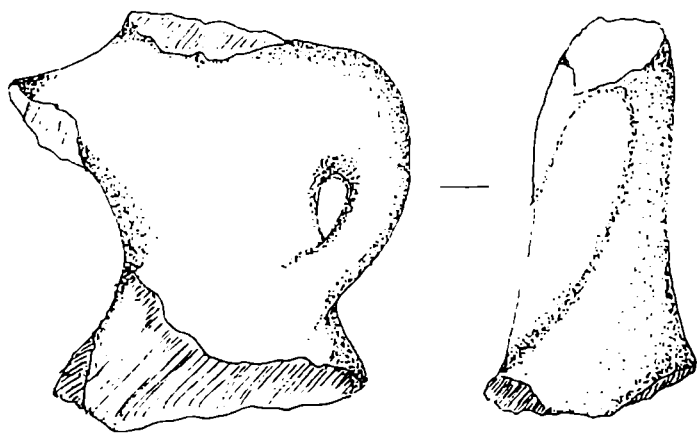

59.

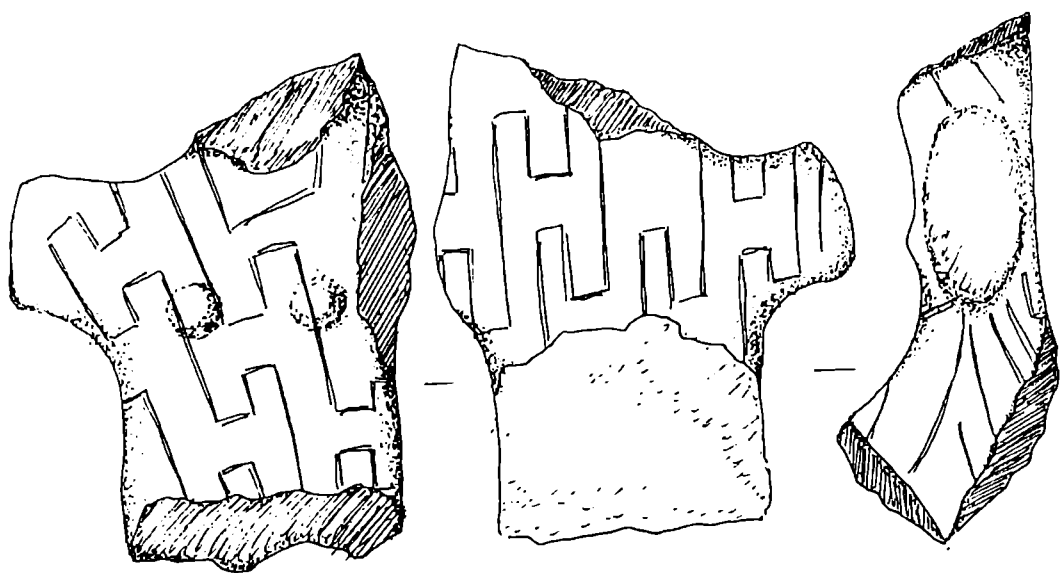

60.

Pl. 14. Cremeneac, lângă Potporna - statuete așezate

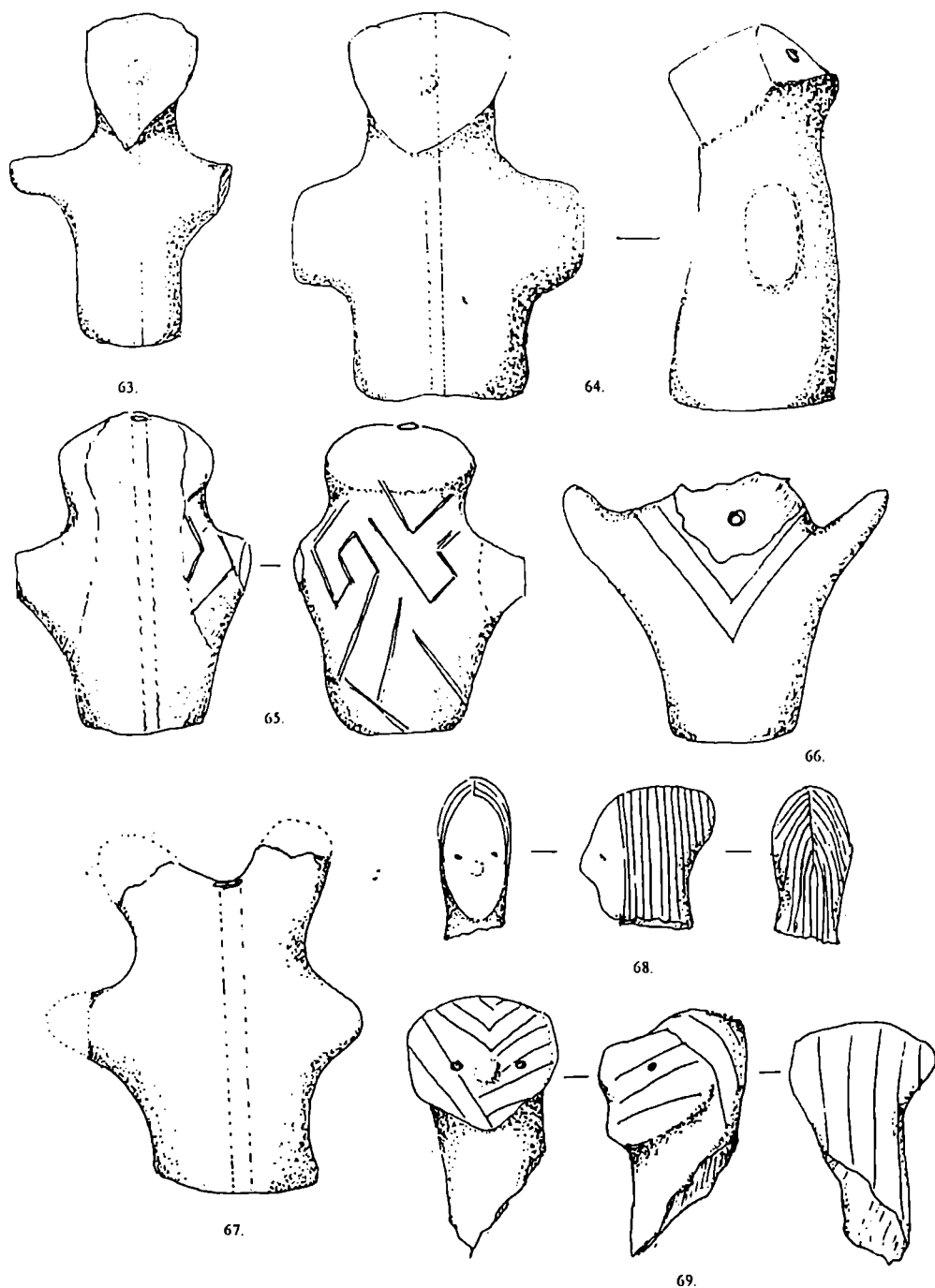

61.

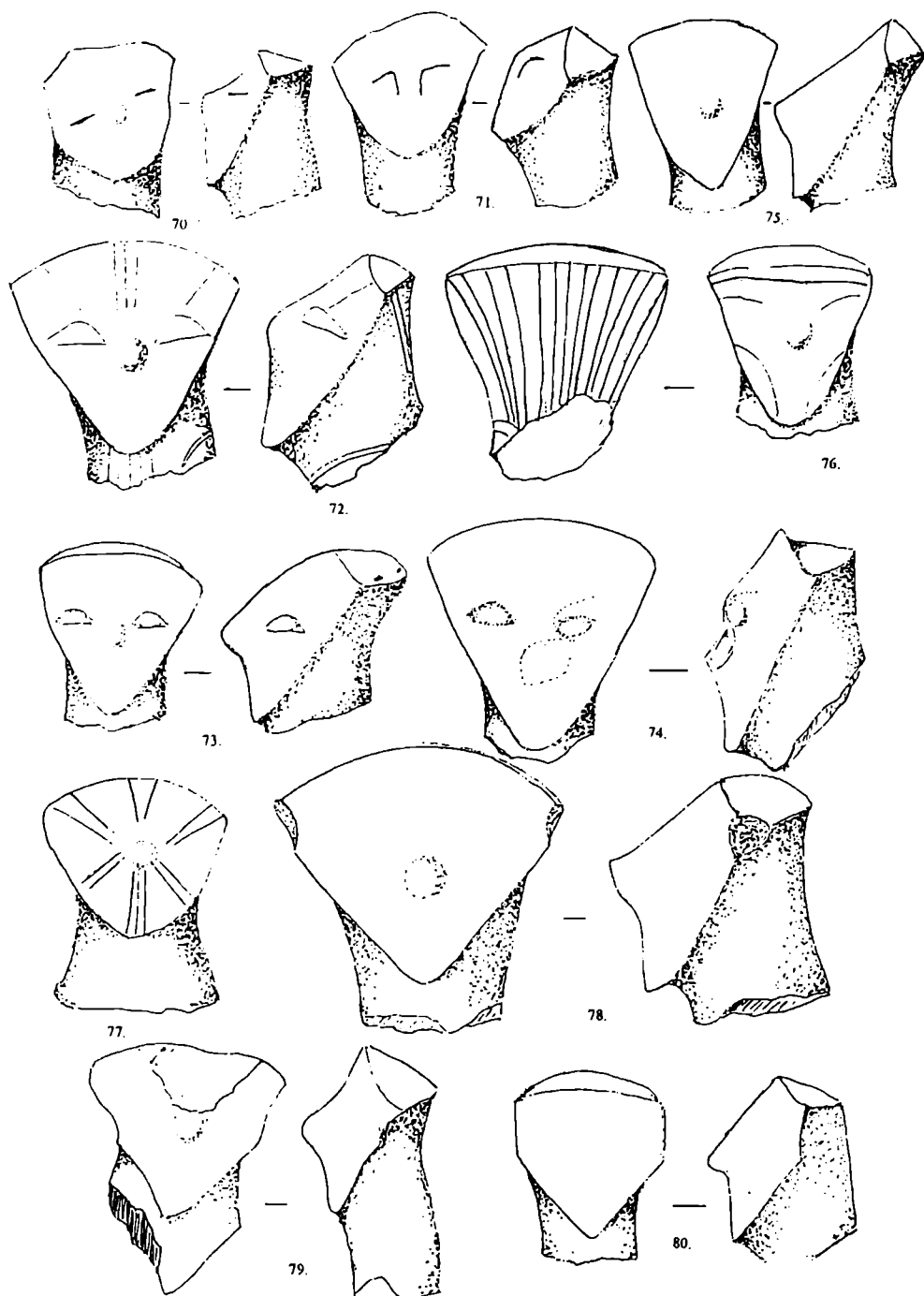

62.

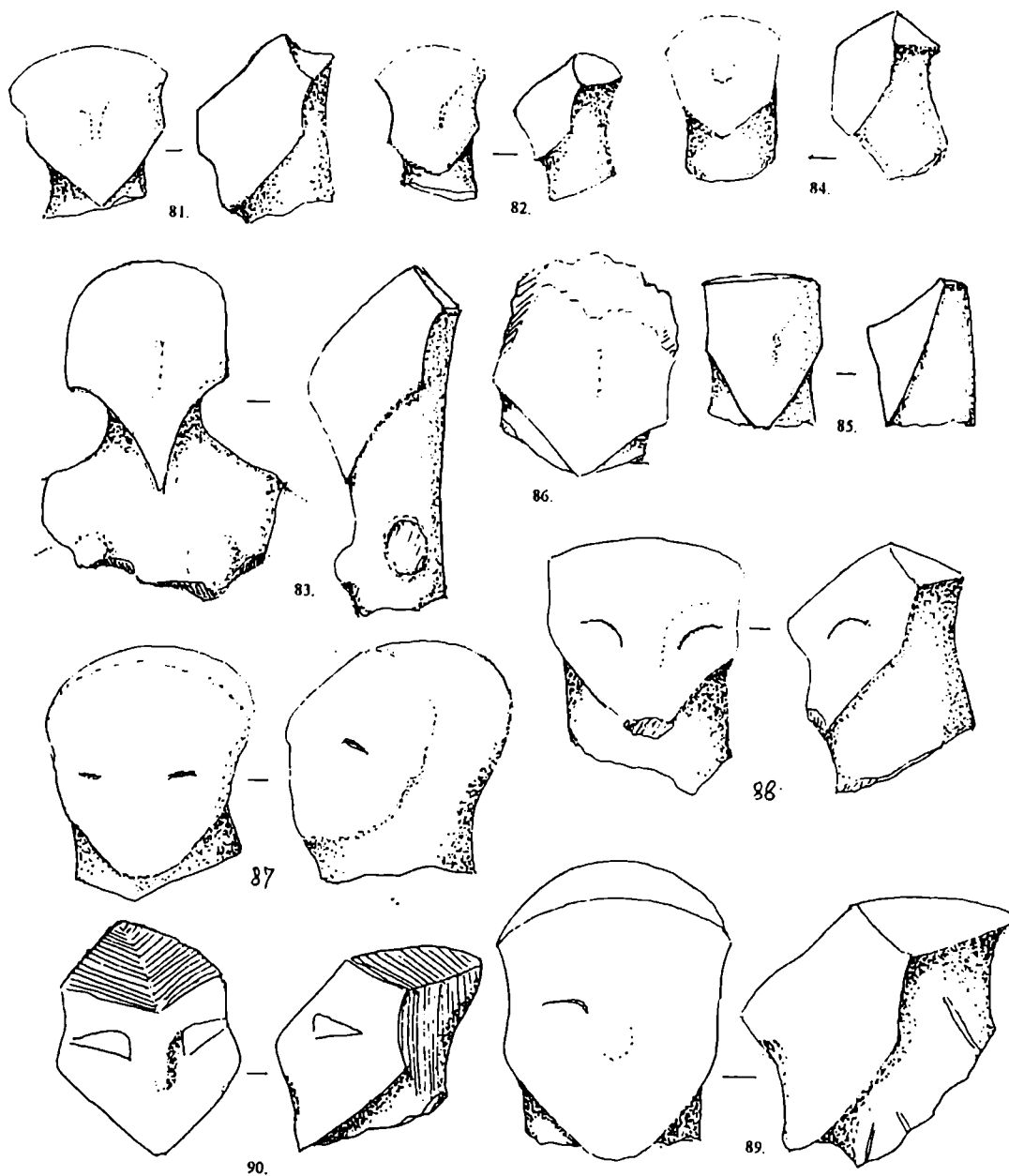
Pl. 15. Cremeneac, lângă Potporna - statuete așezate pe tron

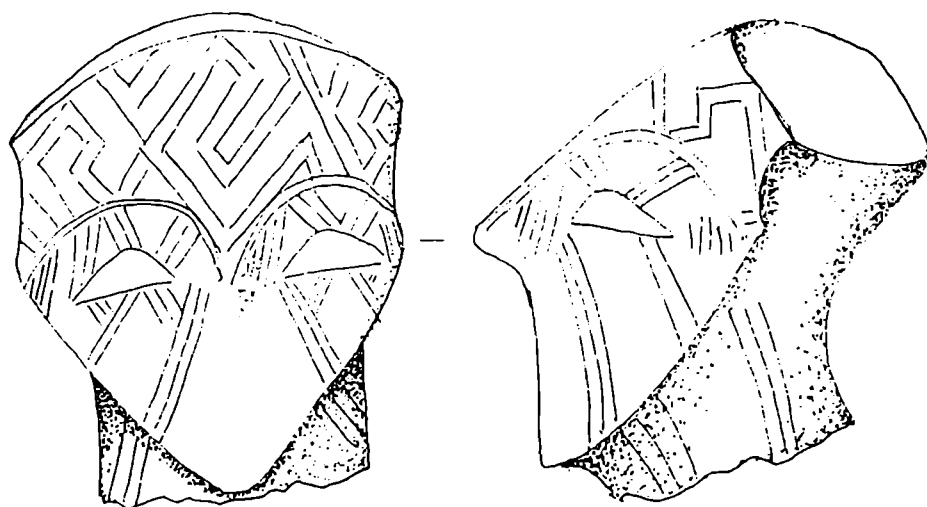
Pl. 16. Cremeneac, lângă Potporna - fig. 63-67: statuete perforate;
fig. 68-69: capete de statuete

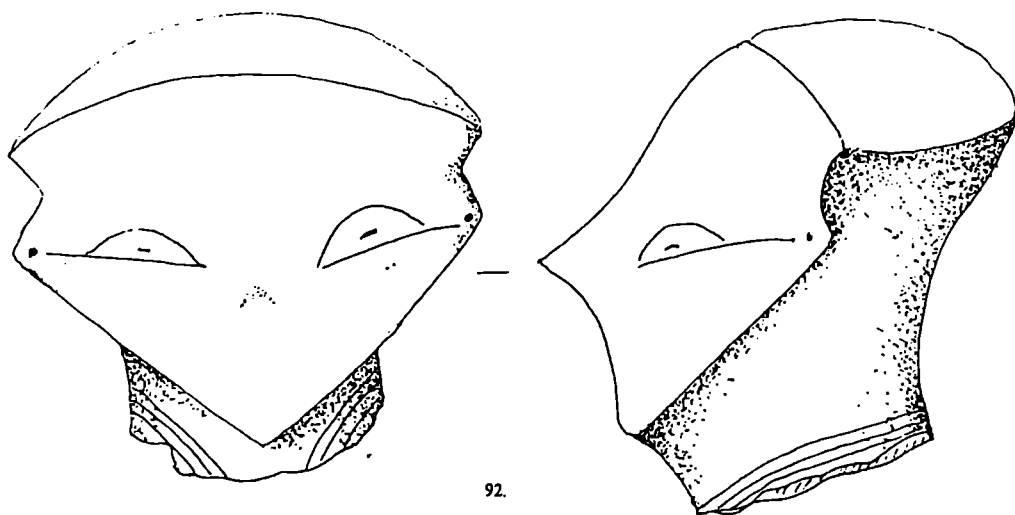
Pl. 17. Cremeneac, lângă Potporna - capete de statuete

Pl. 18. Cremeneac, lângă Potporna - capete de statuete

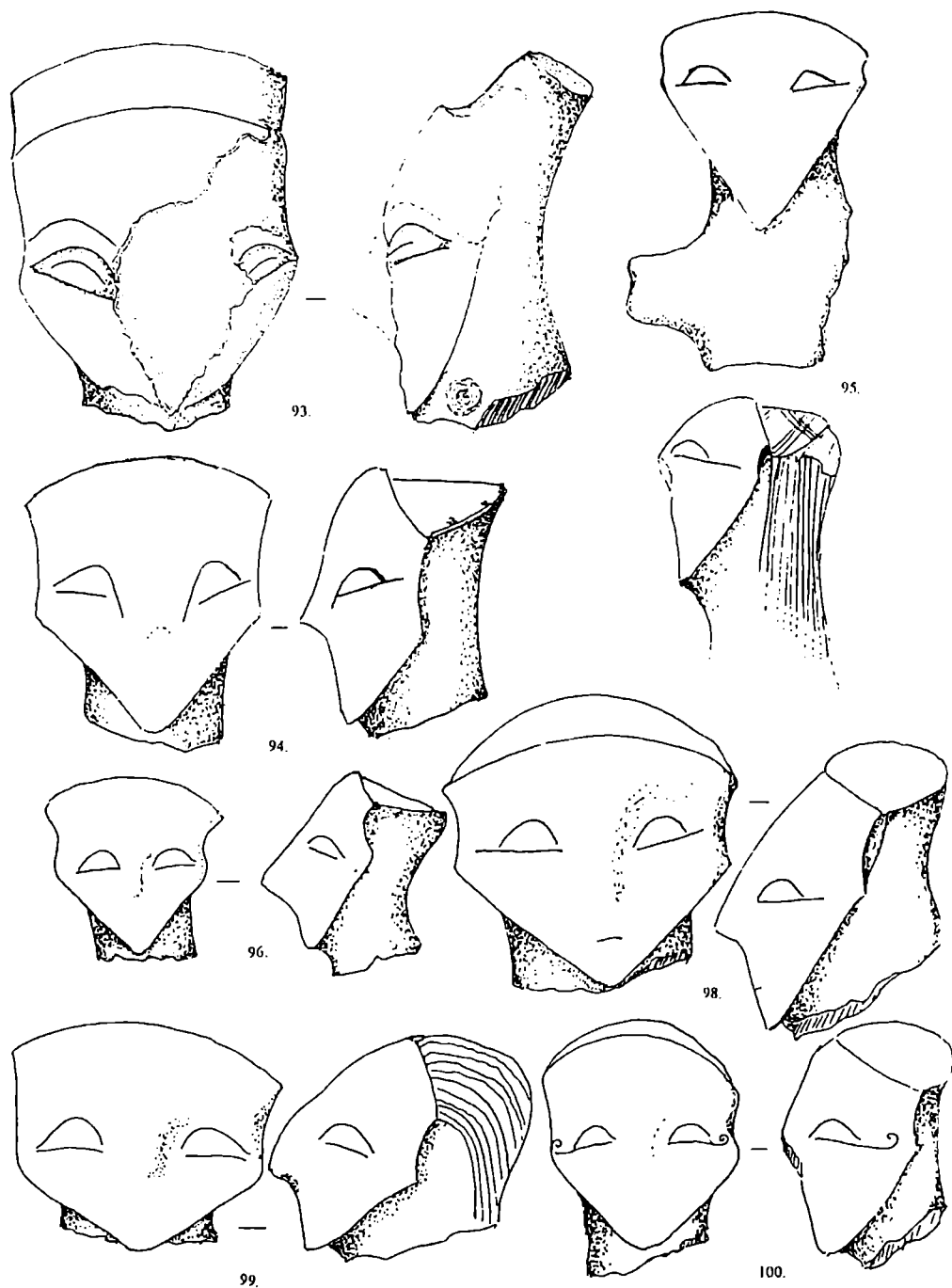

91.

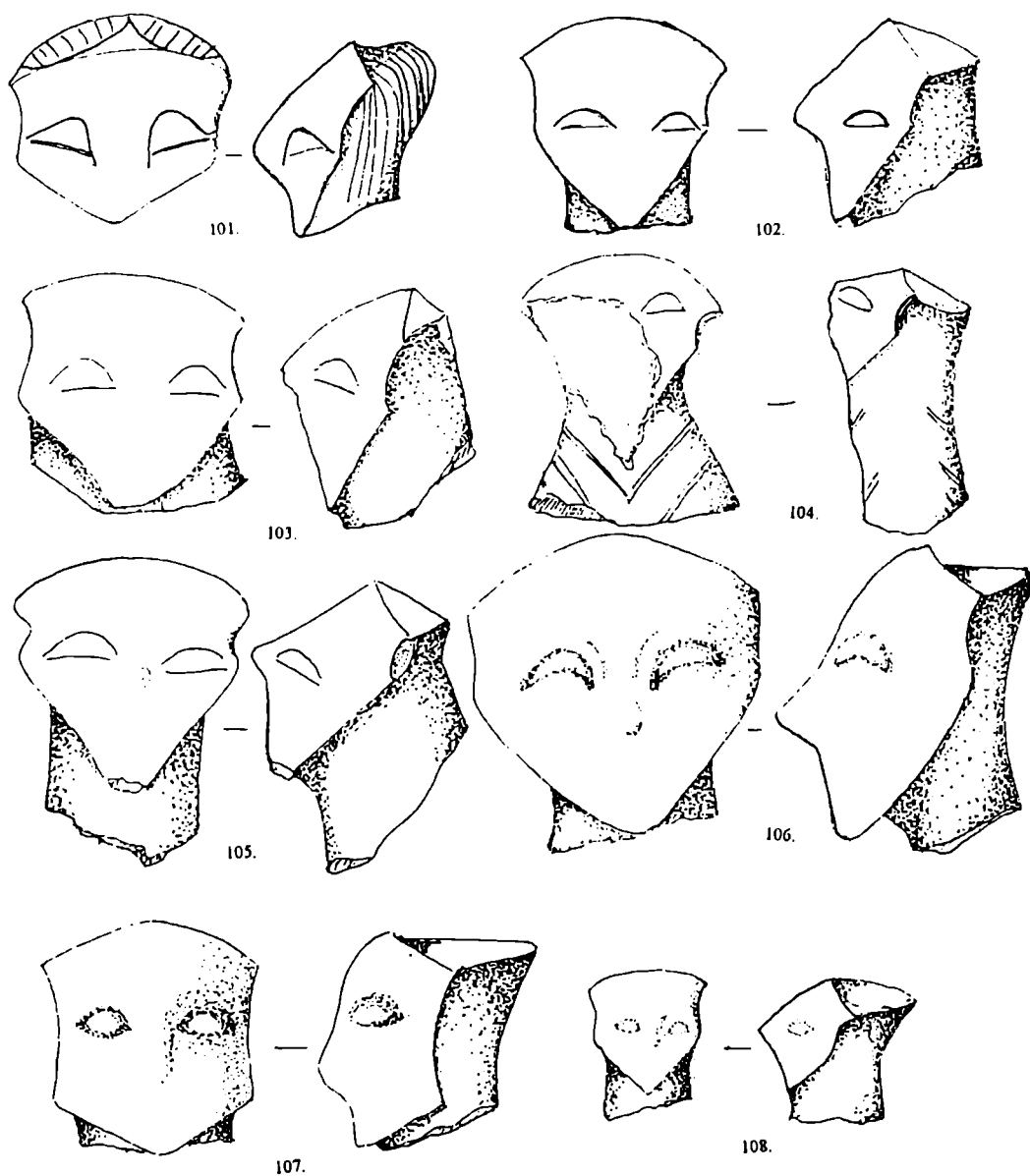

92.

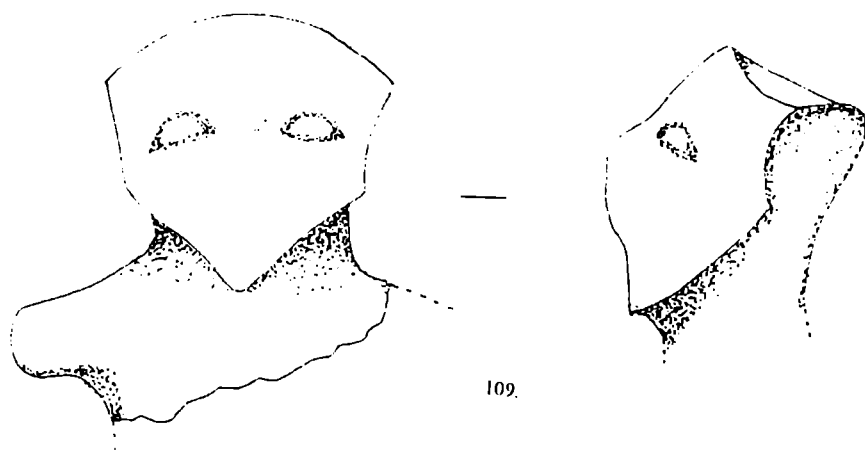
Pl. 19. Cremeneac, lângă Potporna - capete de statuete

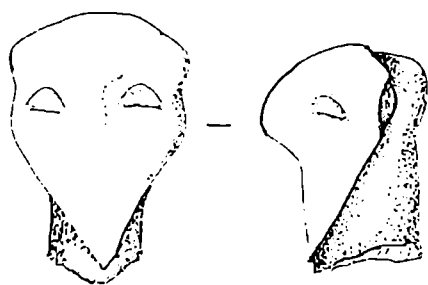
Pl. 20. Cremeneac, lângă Potporna - capete de statuete

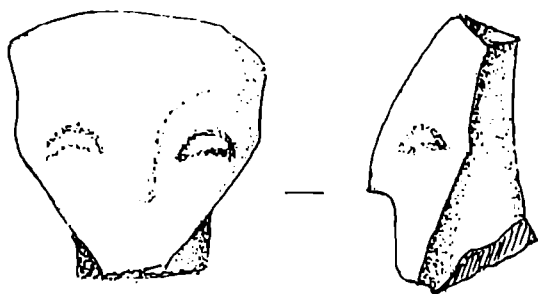
Pl. 21. Cremeneac, lângă Potporna - capete de statuete

109.

110.

111.

Pl. 22. Cremeneac, lângă Potporna - capete de statuete

ANMERKUNGEN FÜR DIE GESCHICHTLICHEN ENTDECKUNGEN BEZÜGLICH DER ARCHÄOLOGISCHEN NIEDERLASSUNG AUS TURDAȘ-LUNCĂ (BEZIRCK HUNEDOARA)

SABIN ADRIAN LUCA

Schon seit dem vorigen Jahrhundert war Turdaș *die Perle der siebenbürgisch-archäologischen Reste genannt* ¹, Dank der Bedeutung der archäologischen Entdeckungen die hier durchgeführt wurden.

Dieser Platz wurde – einiger Massen – in den '60er Jahren des XIX Jahrhunderts bekannt, als für das erste Mal der Parochus der Stadt Orăștie, der Pfarer *Friedrich Wilhelm Schuster* die Aufmerksamkeit hervorhebt. Weil die Stücke die man hier gefunden hat wenig bekannt waren, konnte man sie nicht richtig eingliedern, und so bekamen sie den Ruf, Materialle die einem römischen Grab zu sein ². Die erste Erwähnung dieses interessanten archäologischen Punktes ist in Mülbacher-Programm im Jahre 1866 vom Priester Schuster bekannt gemacht worden ³.

Diese Interpretation der Entdeckungen von Turdaș änderte sich mit dem Jahr 1875 als *Zsófia von Torma* – die erste Archäologin unserer Gegend – ihre Forschungen begann, Forschungen die den vorgeschichtlichen Charakter der Entdeckungen aus diesem Punkt zeigten ⁴.

Zsófia von Torma ist am 27 September 1832, in einer Familie wo der Interesse für die Antike besonders gross war, geboren. Ihr Vater *József von Torma*, ein wohlhabender Edelmann, hat die Forschungen im römischen Kastum

¹ GOOS 1877, 103.

² GOOS 1878, 593.

³ GOOS 1877, 103.

⁴ GOOS 1878, 593.

von Ilișua gemacht und ihr Bruder *Karoly* war ein sehr bekannter Archäologe und Inschriftenforscher, Professor in Pesta⁵, Mitarbeiter von *Theodor Mommsen*. Nach dem Tod ihres Vaters im Jahr 1861 verliess Z. von Torma ihren Elternhaus aus Cristești Ciceului um bei ihrer Schwester in Peștișu Mic einzuziehen, doch endgültig wird sie sich in Orăștie festlegen⁶.

Die Orientierung der Aktivität Z. von Tormas für die Forschung der Vergangenheit, war auch von den Vorbereitungen für den VII-ten *Internationalen Kongress für vorgeschichtliche Archäologie und Anthropologie* impulsioniert, welches in Budapest in September 1876 stattgefunden hat. Unter der Leitung von *Flóris Rómmér*, Generalsekretär des Kongresses, beginnt sie die archäologischen Forschungen des Komitat Hunedoara im Jahr 1875.

Die ersten Forschungen begannen im Herbst des Jahres 1875 und schon bei ihrem ersten Besuch in die Umgebungen, erkennt Z. von Torma die Zugehörigkeit ihrer meisten Entdeckungen zu der jungsteinzeitlichen Periode an. Die Ausgrabungen die sie hier begann, wurden wegen den Forderungen der Pächter, die ihre Felder auf der vorgeschichtlichen Niederlassungen hatten, gestoppt. Sie sah sich gezwungen ihre nachträglichen Forschungen bei der Untersuchung der Zusammenstüßung des Ufers des Mureș zu beschränken. Ihre Hilfe waren 3 Tagelöhner.

Zsófia von Torma wird die selben Schwierigkeiten in der Forschung der Niederlassung aus Nandru Vale empfangen, Forschungen die im Jahre 1876 begannen. Die Bauern – die abergläubisch waren – hatten Angst dass die archäologischen Ausgrabungen, die sicherste Weise waren in wissenschaftlichen Bedingungen die vorgeschichtlichen Ansehen ans Licht zu bringen, natürliche Nöte verursachen könnten die die Ernten vernichten.

Obwohl ihr viele Schwierigkeiten begegneten setzte sie ihre Forschungen – im Hunedoara-Komitat – noch zwei Jahrzehnte fort, und sammelte in ihrer Wohnung aus Orăștie eine archäologische Sammlung die in ganz Europa anerkannt wurde, Sammlung die man jetzt, wie auch die Manuskripte und die reiche Korespondenz, im *Siebenbürgischen Museum* aus Klausenburg⁷ wie auch in Museen aus Aiud, Deva, Arad, Budapesta, Berlin, etc. oder in den Archiven wie die aus Deva aufbewahrt.

⁵ DIACONOVICH 1904, 1112.

⁶ ROSKA 1941, 3; LÁSZLÓ 1991, 37.

⁷ LÁSZLÓ 1991, 37-38.

Die Signale der Spezialitätlliteratur hörten nicht auf, so dass im zwölften Band der *Archäologischen Fundchronik* aus dem Jahr 1877, einige Beobachtungen gemacht von *Téglás Gábor*, bekannt wurden. Im selben Jahr, im zweiten Teil eines Studium über die archäologischen Entdeckungen aus Siebenbürgen, macht *Carl Gooss* der Niederlassung aus Turdaş eine Kurze Vorstellung ⁸, und ein Jahr später widmet er ein komplettes Studium der Entdeckungen ⁹.

Im Jahr 1879 besiegte Zsófia von Torma ihre Schüchternheit und veröffentlichte ihre erste Arbeit, ein Studium von 50 Seiten und 9 Tafeln „Neolithische Niederlassungen im Hunedoara–Komitat“ genannt, Arbeit die in erster Reihe dem Bewohner aus Turdaş (La Luncă) und Nandru Vale (La Dos) gewidmet war. In dieser Arbeit sind auch die anderen Niederlassungen die von der Baronin entdeckt wurden, erwähnt. Ein Jahr später wird ihre Arbeit mit einem zwanzigseitigen Artikel ergänzt, Artikel welcher „Die Höhlen von Nandru Vale“ genannt würde. Dieser Artikel schliesste noch zwei Tafeln ein, die die wichtigsten Objekte die noch entdeckt wurden, zeigten.

Die Lektüre ihrer ersten Arbeiten beweisen dass Z. von Torma eine korekte Einstellung, ein reifes Denken in Überstimmung mit dem intellektuellen Niveau der Epoche über die vorgeschichtliche Archäologie, Zuflucht nehmend auch an anderen Wissensgebieten aus dem Bereich der Naturwissenschaften oder Gessellschaftlich–Humanistische ¹⁰.

Die Vorstellung der Niederlassung aus Turdaş beginnt mit einer deteilierten Beschreibung der Station und enthält geomorphologische und topographische Daten fasst so gut wie ein Aufstellplan. Die Autorin legte fest dass der Kulturniveau – hatte eine Dicke von 2 m – in der ost-westlichen Richtung über eine Strecke von 950 m auf dem ufer des Mureş verfolgt werden kann. Mit der Vorstellung ihrer Entdeckungen legte sie mehrmals fest dass der Kulturniveau in geringer, ober und teilweise ober aufgeteilt ist. Die Länge der Niederlassung hatte ungefähr 72,25 ha und wurde mit einer vorgeschichtlichen Stadt verglichen. In dem selben Studium wird die Breite der Niederlassung von Norden nach Westen bei ungefähr 55 ha anerkannt und man bemerkt die Existenz anderer Niederlassungen – von einer kleineren Lange – rings um die Niedrelassung von

⁸ GOOS 1877, 103-105.

⁹ GOOS 1878, 592-626; LÁSZLÓ 1991, 39.

¹⁰ LÁSZLÓ 1991, 39.

Nordwesten, eine Sache die man beachten musste ¹¹.

Wiederzurückkommend an der Niederlassung von Turdaş bemerkt sie im Kulturniveau der Heimstädte, Überreste von Erdhütten aber auch Spuren von Gruben. Sie fand auch Tonspuren die Pfahlabdrücke darstellten und das Verbindungsnetz der Ruten die die Struktur einer Wohnung von 3–4 m korrekt bestimmten.

Zsófia von Torma war bewusst was für eine grosse Importanz die Bestimmung der Reste der Pflanzen– und Tierwelt die aus den vorgeschichtlichen Wohnungen herkommen hatten.

Bei Turdaş haben sich die pflanzlichen Spuren nur unter Form von Abdrücken konserviert, aber andererseits konnte man mit Hilfe der gefundenen Tierknochen die Presenz einer manigfaltigen wilden aber auch zahmen Pflanzenwelt festlegen.

Die Reste der menschlichen Skelette die man in zwei Gräber gefunden hat, hat man *Antal Genersich* (Cluj) für seinem Studium anvertraut. Dieser hat festgelegt dass es sich im ersten Fall über ein Kind handelt und im zweiten über eine erwachsene Frau ¹². Im ersten Fall – das Kindesgrab – legte Z. von Torma fest dass über dem Grab eine Wohnung war, Tatsache die man in Verbindung mit der Versicherung von Frieden und Ruhe des Toten setzte ¹³. Wir fanden für diese Entdeckung eine andere Erklärung: es handelt sich um ein Opfer welches für das Fundament der Wohnung, und für die spirituelle Widmung der Wohnung notwendig ist ¹⁴. In diesem Fall ist das erste Niveau der Wohnung zeitgenössisch mit dem Grab. Es kann aber auch ein Zufall sein die Beiliegung der beiden Komplexe, vor allem weil die stratigraphischen Analysen der Baronin nur am Ende des XIX Jahrhundert bekannt wurden.

Der zweite Fall, das Grab der erwachsenen Frau, welches 1 m tief und 2 m lang war und auf dem Ufer des Mureş lag und welcher einen Sturz erlitt und gleichzeitig das Kopf der Frau mit sich nahm, wird von der Autorin beschrieben als war es ein Absturz in sich hinein und mit dem Gesicht nach Osten gerichtet ¹⁵. Über die kritischen Einzelheiten dieses Grabes und über die historiographische

¹¹ Ders., 39-40.

¹² TORMA 1879, 133-134.

¹³ LÁSZLÓ 1991, 40.

¹⁴ MAKKAY 1979, 157-167.

¹⁵ ROSKA 1941, 8; LÁSZLÓ 1991, 40.

Stellung dieser Epoche haben wir uns die Meinung vor ein paar Jahren ausgedrückt ¹⁶.

In der Hinsicht der Verarbeitung des archäologischen Inventars welches in der Zeit der systematischen Forschung entdeckt wurde, hat die Baronin die Hilfe von Spezialisten angenommen. In der Hinsicht der Steinobjekte – für die wissenschaftliche Bearbeitung wird sie von *Antal Koch* und *Jánnós Sandor* geholfen – hat man festgestellt dass einige Gesteine aus dem Flussbett des Flusses Geoagiu oder Lojad herkommen ¹⁷.

István Ferenczi, welcher die Steinartefakte aus mineralogischer Standpunkt analysiert hat, sagt dass die Herkunft der Steinwerkzeuge aus der Sammlung der Z. von Torma aus dem Metallgebirge (Munții Metaliferi) oder aus dem benachbarten Bergen herkommen (Orăștie – Cugir), so dass die Bewohner der Niederlassung von Turdaș sie aus den Terrassen der Umgebung oder aus den benachbarten Flüssen und aus dem Mureș nehmen konnten wenn das Wasser sank. Es existierte die Möglichkeit dass sie sich am Herkunftsort der Gestein fortbewegt haben weil einige Werkzeuge aus Jasp und Opal Bestandteile aus der Herkunftsfläche behalten haben, eine unmögliche Sache nur wenn die Stücke gerollt sind ¹⁸.

Während der Keramikforschung hatte Z. von Torma im Auge die Vorbereitung der Paste, die handgemachte Modellierung der Gefäße, die Formen und Verzierungen der Gefäße. Sie zeigte die wunderbare Kreativität der Künstler aus Turdaș die einen Register mit über 150 Verzierungen hatten, Ornamente die die Verzierungen der Keramik aus Troja überholten.

In Bezug auf die Tonstatuetten aus Turdaș waren diese die ersten dieser Sorte, die man auf einer neolithischen Niederlassung entdeckt hat. Die Verzierungen der Statuetten erlaubten unserer Forscherin zu sagen was für Kleidungen und Frisuren die vorgeschichtlichen Frauen hatten ¹⁹.

Die eingeschnittenen Zeichen die man auf der Turdaș-Keramik fand, würden mit denen aus Troja verglichen und betrachtet von *Heinrich Schliemann* als seien sie Sonnensymbole. Aus den 134 Zeichen die inventariert wurden, wurden die ersten 8 schon 1876 beim Kongress aus Budapest vorgestellt, wo

¹⁶ LUCA 1996a, 28-29.

¹⁷ LÁSZLÓ 1991, 41.

¹⁸ ROSKA 1941, 8-9.

¹⁹ LÁSZLÓ 1991, 41.

ein paar Archäologen (Koprinczky, Kallmann, Waldemar Schmidt) die Meinung Zsófiás über den religiösen Symbolismus dieser Zeichen annahmen. Es existierten aber auch andere Meinungen. A. Voss beachtete sie als Töpfermarken und Schaffhausen war der Meinung dass die Zeichen die Kapazität der Gefäße zeigten. Als Erwiderung brachte Z. von Torma Argumente gegen den Meinungen der beiden in ihrem Studium aus dem Jahr 1879.

In dieser Etappe ihrer Forschung gewährt Z. von Torma eine besondere Bedeutung dem Vergleich zwischen den Entdeckungen aus Turdaş und denen aus Troja. Sie glaubte in der Existenz einer verwandten Bevölkerung von trakischer Abstammung bei den Gegenden ²⁰.

Im Jahr 1879 veröffentlicht Zsófia von Torma in Klausenburg die Ergebnisse ihrer archäologischen Forschungen die sie in Turdaş, Josani, Valea Nandrului, Nandru, Peştera de la Nandru, Cârjiţi, Geoagiu de Jos, Coldău, Hunedoara, Găunoasa, Arăneş ²¹ und Zársvo ²² unternahm.

Im Jahr 1880 zählte sich Zsófia von Torma unter den Gründern der „Historischen und archäologischen Sozietät des Komitats Hunedoara“, welche als Zweck die wissenschaftliche Forschung der Vergangenheit und der Bräuche, der Schutz der historischen Denkmälern und die Bevöorderung der Freundschaft zwischen den Völkern hatte.

Im Juni des selben Jahres erscheint im Érdély Múzeum ein Artikel geschrieben von Z. von Torma, welches sich am Höhlenkomplex von Nandru, mit den Punkten in *Dealul Peşterii* (im Westen), *Dealul Ruşchii* (im Westen von *Dealul Peşterii*), *La groape* (südlich von *Dealul Ruşchii*), *La Piatra cu lapte* und die Höhle die sich vor *Dealul Pietricelei* betrifft ²³.

Im August nimmt die Baronin teil an die XI allgemeine Versammlung der *Deutschen archäologischen Sozietät* aus Berlin (bei dieser Versammlung nahmen teil 470 Forscher – 261 aus Berlin, 175 aus dem restlichen Deutschland und 34 ausserhalb Deutschlands, von denen 15 aus Österreich, 9 aus den skandinavischen Ländern, je 2 aus Griechenland, Ägypten und Japan und je einer aus England und Amerika) wo sie ihre Entdeckungen vorstellte. Diese wurden vorteilhaft anerkannt von A. Voss, R. Virchow und H. Schliemann, mit welchen Z. von

²⁰ LÁSZLÓ 1991, 41-42.

²¹ SUCIU 1966.

²² TORMA 1879.

²³ TORMA 1880, 206-209.

Torma persönlich Bekanntschaft gemacht hat. Die verschiedenen Wiedergaben (einige widerspruchsvoll) der verschiedenen Gelehrten die sich in Berlin versammelt haben (R. Virchow, O. Montelius, Brungsch, H. Schliemann) haben die Überzeugung Z. von Tormas nicht verändert, was die Verwandtschaft der Zivilisationen aus Turdaş und Troja betrifft. Sie wurde ermutigt bei diesem Schritt auch vom Ägyptologen Brungsch, welcher anfänglich diese Idee zuruckweiste, aber welcher seine Meinung nach der Herausgabe der Arbeit von Schliemann anderte (*Ilios. Stadt und Land des Trojaner*, Leipzig, 1881) weil er auffallende Ähnlichkeiten zwischen den Entdeckungen von Troja und denen aus Turdas bemerkte. Berücksichtig als bewiesen, die Tatsache dass die vorgeschichtliche Bevölkerung aus Siebenbürgen zu schreiben wusste (thrakische Bevölkerung vom Ursprung und Sprache her) Z. von Torma erhoffte die Entdeckung einer zweisprachigen Inschrift, welche die Entzifferung der Zeichen aus Turdaş erlauben musste, durch einen Champollion der Zeichen die auf den neolithischen Gefäßen waren. Am 13. Juli 1881 schlug Z. von Torma vor, dass man mit den systematischen Grabungen in Sarmisegetusa anfangen muss, wo man, ihrer Meinung nach, vielleicht solch eine Inschrift finden könnte²⁴. Diese Ideen wurden unterstützt in einem Antrag welcher an die historische und arhäologische *Sozietät des Komitats Hunedoara* am 13. Juli 1881 gerichtet wurde.

Im Jahr 1881 fasste sie ihre Auffassungen zusammen, was die Vorgeschichte und die Jungsteinzeit, welches sie in den Niederlassungen forschte, betrafen und war der Meinung dass eine Zusammenarbeit zwischen den Spezialisten der vorgeschichtlichen Arhäologie – eine sehr junge Wissenschaft, welche sich an der Grenze zwischen Geologie und Geschichte befand – und den Spezialisten der Anthropologie, Ethnographie, Zoologie, Botanik und Geologie nützlich war. In seiner Epoche in welcher die Auseinandersetzungen, die den Ursprung des Menschen betrafen, einen Höhepunkt erreichten, behauptete sie mit Sicherheit das der paläolithische Mensch zeitgenössisch mit den quartären Tieren war, welche am Ende der Braunkohlenzeit verschwanden.

Auch die hauptsächlichen Veränderungen die im Jungsteinzeit eintraten, wurden richtig von der Forscherin begriffen (sie behauptete dass die Menschen der Zeit mit der Zahrung der Tiere, mit der Züchtung der Pflanzen und mit der Benutzung der Metalle begangen)²⁵.

²⁴ LÁSZLÓ 1991, 42-43.

²⁵ *Ders.*, 43-45.

Im Sommer des Jahres 1882 nahm sie teil an die XIII allgemeine Versammlung der *Deutschen Sozietät der Anthropologie* in Frankfurt am Main, nach welche sie eine Forschungsreise begann – und besuchte Mainz, Berlin, Wien, Budapest, Cluj – welche 4 Monate dauerte und welche sehr vorteilhaft für ihre Dokumentierung und für die späteren Forschungen der historischen und arhäologischen *Sozietät des Komitats Hunedoara* war ²⁶.

Ihre Anstrengungen für die Behaltung und Konservierung der entdeckten historischen Spuren folgt aus der Tatsache dass sie am 17. Juli 1884, 1800 Forint für eine Versicherungsakte, für 5 Jahren, der Sammlung zahlt.

Es folgen Jahre von Arbeit und direkte Kontakte mit den Represanten der wissenschaftlichen Welt, und bei der XX Versammlung der *Deutschen Sozietät für Archäologie, Ethnologie und Vorgeschichte* aus Wien, im Sommer des Jahres 1889 stellte Z. von Torma ihre letzte wissenschaftliche und zentrale Tagung durch Vergleiche zwischen den Entdeckungen aus Turdaş und denen aus Vorasien ²⁷.

Zsófia von Torma verbringt die letzten Jahre aus ihrem Leben neben ihren nahen Mitarbeiter (insbesondere *G. Téglás* und *K. Hérépély*) und wurde von Spezialisten besucht, die an ihren Entdeckungen interessiert waren, wie z.B. der junge Archäologe *Paul Reinecke*, welcher 2 mal nach Orăştie kam (1893 und 1896). Sie erlaubte ihm, ihre Sammlung zu studieren. *O. Virchow* besuchte Orăştie und die Niederlassung aus Turdaş 1898. Ein anderer wichtiger Forscher, welcher die Niederlassung besuchte, ist *J. Hampel*, mit welchem die Baronin Mißverständnisse hatte, welcher aber es für nötig hielt, sie zu besuchen. Andererseits ist die Baronin in der Korespondenz der Kulturleute der Zeit erinnert ²⁸.

Am 24. Mai 1899 gewährt die Philosophiefakultät der Universität Klausenburg Zsófia von Torma den „Doktor Honoris Causa“ Titel. Sie ist somit die erste Frau, die von der Universität belohnt wurde. Die Forschrin wurde von der ganzen wissenschaftlichen Welt für diese Ehre beglückwünscht.

Sie starb am 14. November 1899 in Orăştie, ihre Adoptivstadt ²⁹.

²⁶ FIRCHAK 1995–1996, 163.

²⁷ LÁSZLÓ 1991, 45.

²⁸ WOLLMANN 1983, 17, 18, 19, 20, 34, 35, 37, 38, 39, 118, 119, 124, 137, 140, 141, 143, 144, 148, 149, 151, 159, 161, 164, 166, 171, 172, 173, 174, 185, 238, 259, 261, 263, 264, 265.

²⁹ LÁSZLÓ 1991, 47-48.

Die Forschungen der Baronin tragen zu einer beindruckenden Sammlung, die in vielen Plätzen des Landes und Europas gezeigt wurde³⁰. Die Sammlung wurde schon seit ihrem Leben vom *Historischen Museum Siebenbürgen* aus Klausenburg erworben, wo nach ihrem Tod die Korespondez und die Manuskripte beigelegt wurden³¹. Eine grosse Anzahl der Stücke die in Klausenburg ankamen, hatten dieses Schicksal wegen finanziellen Problemen der Forscherin, welche am 6. Juli 1891 gezwungen wurde, einen Vertrag zu unterschreiben und verkauft und macht zum Besitzer der Sammlung den *Érdély Múzeum* durch einen Verständnis vom 28. März 1891. Im Punk 2 spezifiziert man dass der *Érdély Múzeum* 5000 Forint in österreichische Münze plus eine lebenslängliche Rente von 800 Forint zahlt. Die grösste Anzahl der verkauften Stücke stammen von Turdaş nach den Behauptungen der Erfinderin, aber die Sammlung enthält Stücke die den folgenden geschichtlichen Epochen angehören: Altsteinzeit, Jungsteinzeit, Bronzepeche, kelto-dakische, römische und slavische³².

Archäologische Stücke wurden dem Museum aus Berlin gespendet³³ und Teile der Sammlung findet man in den Museen aus Turda, Aiud (inv. 1151–1275, 3313–3325), Alba Iulia, Deva, Sibiu, Orăştie und vielleicht auch andere³⁴. Hier befinden sich Akte mit Zeichnungen, Baustellenotitzhefte, verschiedene Akte und ein Teil der Korespondenz die von Z. von Torma geblieben sind (Beilage 1)³⁵.

Der Werk Zsófia von Tormas ist beispielhaft für die Zeitspanne in welcher sie gelebt hat, diese enthält viele Titeln aus welchen wir nur die mit wissenschaftlichen Konotationen erinnern³⁶.

Ein sehr bedeutender Teil der Stücke die der Sammlung angehören, ist von den Bauern aus Turdaş oder von denen aus Turmaş (eine Ortschaft die sich im Süden befindet und wo die Baronin einen Gut hatte) gesammelt worden. Z. von Torma war nur von den Materiellen aus Turdaş interessiert, aber weil die

³⁰ GOOS 1878, 593.

³¹ LÁSZLÓ 1991, 48.

³² TORMA 1896 / 1902, 15.

³³ VLASSA 1976, 9.

³⁴ LAZAROVICI 1977a, 27-28.

³⁵ LUCA 1996a, 29.

³⁶ TORMA 1879a; 1879b; 1880; 1882a; 1882b; 1886a; 1886b; 1887; 1889a; 1889b; 1894; 1897; 1896 / 1902 und 1972.

Bauern sehr gut für die Sammlung der Stücke bezahlt waren, sagten sie immer, dass man die Objekte in Turdaș gefunden hat³⁷. Gerade von hier ergibt sich der besondere Reichtum nicht nur in neolithischen Materialien, sondern auch solche die der Bronzezeit, der Hallstattzeit angehören, dakische und römische, Tatsache die noch einmal beweist dass dieser Typ von Sammlungen zum Vermischen der Materialien aus anderen Niederlassungen führen kann³⁸.

Auch andere Forscher trugen bei der Bereicherung der Sammlung aus Turdaș bei. Wir erfahren dass bei der Vergrößerung der Sammlung dieser Zeitspanne eine bedeutende Rolle die Pfarrer und Lehrer aus anderen Ortschaften hatten, dessen Vorsicht zu solchen Entdeckungen gerichtet war wegen kirchliche Besuche die sie von *Georg Daniel Teutsch* bekommen. Teutsch selbst verdankt man ein paar Spenden und ein Teil der Entdeckungen von Turdaș aus dem *Brukenthalsmuseum*³⁹.

In einer bestehenden Arbeit berichtet *Thomas Nägler* von Z. von Torma in Teutsch Korrespondenz, Tat die nicht überprüft wird beim Lesen der Briefe⁴⁰.

Nach einem Jahrzehnt vom Tod der Baronin finden neue Forschungen in Turdaș statt, Forschungen die dieses Mal im Jahr 1910 vom *Márton Roska* geführt werden. Die Führung des *Siebenbürgenmuseums* fragt sich ob die Niederlassung eigentlich so reich ist wie es scheint wegen der Torma-Sammlung und welche die stratigraphischen Merkmale der entdeckten archäologischen Materialien waren⁴¹, insbesondere weil nur in ein paar Jahrzehnte der Mureș schon 80 m aus der Niederlassung abtriss⁴². Die Antwort muss von M. Roska kommen, welcher die Niederlassung mit moderneren Methoden als seine Atezesorin geforscht hat.

Er schaffte 4 Untersuchungen in dem er die Niederlassung in verschiedenen Punkten forschte:

1. im oberen Teil des kommunalen Ackerfelds neben der Tränke;
2. im Kleeblattfeld des orthodoxen Pfarrers Petre Luca;
3. auf dem Ackerfeld von Salomea Răduț;
4. auf der Kleeblattparzelle des Iosif Lupșor und Petre Gruia

³⁷ LUCA 1995, 35.

³⁸ ROSKA 1941, 7-15, Taf. I-CXLV; 1942, 287-292.

³⁹ HOREDTE 1944, 1.

⁴⁰ NÄGLER 1994, 25, No. 118, 123, 133.

⁴¹ PÓSTA 1910.

⁴² *Ders.*, 435.

Der Klausenburgerspezialist kam zu der Schlussfolgerung dass es drei Wohnhorizonte gegeben hat, die verschieden in den vier Untersuchungen gefasst sind, Tatsache die uns zeigt dass die Niederlassung nicht auf einmal auf ihrer ganzen Fläche bewohnt war, sondern pünktlich: zum Beispiel am Platz 2) gibt es nur einen einzigen Niveau, welcher dem oberen Niveau des Platzes 1) und 4) entspricht, und im Platz 4) gibt es nur zwei Bewohnungshorizonte welche dem mittleren und oberen Platz 1) und 4) entsprechen ⁴³.

Beim Graben fand man Materialien aus Ton und Keramik.

Die Keramik die im Turdaş entdeckt wurde findet man in einer beeindruckenden Menge, bestehend aus verschiedenen Typen von Gefäßen, antropomorphe und zoomorphe Kunst, Altäre, Kultdinge und Schmuck.

Die untere Schicht – Niveau I – ist repräsentiert durch ungeschliffene Keramik die eine bedeutende Rolle neben der feinen Keramik hat, Keramik welche mit einer gut vorbereiteten Pasta, mit dünnen Wänden und gut gebrannt ist ⁴⁴. Die Verzierungen bestanden aus Zeichen die mit dem Finger oder mit dem Nägel gemacht worden sind, Punkte, Striche und Kombinationen zwischen diesen ⁴⁵.

Im mittleren Niveau – Niveau 2 – ist der ganze Inventar der unteren Schicht enthalten. Man stellt fest einen Fortschritt was die Technik die Formen und die Dekoration der Gefäße angeht ⁴⁶. Die Verzierungen sind besser organisiert, spezifisch sind die eingeschnittenen Streifen. Auf einige Scherben kann man Farbspuren zwischen den Einschnitten beobachten ⁴⁷.

Im dritten Niveau – der höchste Niveau – ist die Keramik dieselbe wie in den älteren Niveaus⁴⁸, Es erscheint auch die Malkunst mit Motiven die in Streifen, Dreiecken und Spiralen angeordnet sind ⁴⁹.

Der selbe Forscher, M. Roska, beschäftigte sich mit Z. von Tormas Sammlung welche insgesamt 10.000 Stücke angehörten, Stücke die aus Turdaş aber auch von Valea Nandului aus der Höhlen Nandru und Geoagiu kamen.

⁴³ ROSKA 1928a, 14-38; 1928b; 1936a; 1941, 8, 14-15.

⁴⁴ ROSKA 1928a, 20.

⁴⁵ *Ders.*, 25 und Taf. 27.

⁴⁶ *Ders.*, 26.

⁴⁷ ROSKA 1928a, 27 und Taf. 29.

⁴⁸ *Ders.*, 32-33.

⁴⁹ *Ders.*, 34 und Taf. 29.

Die meisten Stücke gehören der Jungsteinzeit, dem Äneolithikum aber auch der Bronze- und Halstattzeit an. Es sind auch keltische Materialien und römische Stücke zu finden ⁵⁰.

Die Stücke wurden im *Klausenburger Museum* inventariert nach ihrer Herkunft, welche mit Hilfe der Artikeln, Notizen und Zeichnungen die der Baronin angehörten identifiziert wurden. Die Interpretation dieser Materialien, einige erfolgt von M. Roskas Untersuchungen aus dem Jahr 1910 zusammen mit einer beeindruckenden Anzahl von Tafeln (151, von denen nur drei, Materialien aus der Untersuchungen enthalten) haben sich in einer Einzeldarstellung konkretisiert, Einzeldarstellung die der Sammlung gewidmet ist und welche neben dem wissenschaftlichen Beitrag auch einen Verdienst hat, weil sie den Deutschkennern aber auch den Lesern der ungarischen Sprache zugänglich ist. Diese beeindruckende Arbeit ist im Jahr 1941, unter der Schutzherrschaft des *Siebenbürgischen Museums* erschienen ⁵¹.

Leider, ein paar Jahrzehnte hat man keine Forschungen mehr in Turdaș gemacht, die These der Verhältnisse zwischen der Turdaș-Kultur und der trojanischer Zivilisation und der partiellen Gleichzeitigkeit des Trojas mit der balkanisch-donauischen Jungsteinzeit ist eine der größten Theorien der Vorgeschichte geworden, die erst im Jahr 1960 verlassen wurde ⁵². Die Kultur die den Namen der neo-äneolithischen Niederlassung trägt war und ist noch Streitpunkt für die Archäologen ⁵³.

Grabungen, auf einer kleineren Oberfläche, wurden in Turdaș auch von *Vladimir Dumitrescu* in den dreissigern Jahren unseres Jahrhunderts gemacht. Die Forschung hat man ausgeführt in Zusammenarbeit mit *Octavian Floca*, welcher neu in der Stelle des Direktors des *Museums aus Deva* war. Aus den Gesprächen die man mit Vl. Dumitrescu in den '80ern Jahren hatte, folgt dass der berühmte Forscher nicht in der zentralen oder östlichen Zone der Niederlassung, dort wo noch eine bedeutende Kulturschicht erhalten ist, gegraben hat, sondern in der westlichen Zone wo die Stratigraphie schwächlich ist. Andererseits, Vl. Dumitrescus Schlussfolgerung war die dass es die Niederlassung nicht mehr gibt, Behauptung die nachher mehrere Forscher

⁵⁰ ROSKA 1941, 4.

⁵¹ *Ders.*

⁵² LÁSZLÓ 1991, 49-50.

⁵³ LUCA 1997b, 72-76.

übernahmen⁵⁴.

Auch *Iuliu Paul*, einer der ermächtigste neolithische zitgenössische Archäologe aus Siebenbürgen, hat Forschungen von einer kleineren Breite in dieser Niederlassung ausgeführt⁵⁵. Die Forschungen wurden in den '60 gern Jahren ausgeführt und wurden nicht mit einer Herausgabe beendet, weil die entdeckten Materiallien für ihn keine Bedeutng hatten.

Forschungen wurden noch von *Florin Draşovean* und *Tiberiu Mariş* in 1982⁵⁶ gemacht und in 1986 wurde der entrissene Ufer und die Länge der Niederlassung von *John Nandris* (England), *Gheorghe Lazarovici* und *Zoia Kalmar* erforscht⁵⁷. Die gesammelten Materialien, würden in *Museum für Geschichte aus Siebenbürgen* eingeschrieben⁵⁸.

Systematische Forschungen begannen wieder in Turdaş (*Sabin Adrian Luca* – Sibiu / Hermannstadt Universität), im Jahr 1992 und seit dem finden sie statt in jedem Jahr. Die Entdeckungen der letzten 8 Jahren beweisen das neben dem Dorf Turdaş, im Punkt Luncă (La Luncă) auf uns noch viele, unschätzbare geschichtlich– arhäologische Werte warten welche ans Tagelicht gebracht werden müssen und welche von Spezialisten entziffert werden müssen⁵⁹.

Die Hauptcharakteristik der Forschungen was die archaologische Niederlassung aus Turdaş betrifft und welche auch die eponyme Kultur betrifft ist die Rarität und in einigen Fälle der Interpretationssubjektivismus⁶⁰.

Man weiss dass die bedauernden Mangel der Sammlung welche im vorigen Jahrhundert von Z. von Torma realisiert wurde, sind und bleiben die stratigraphischen Elemente. Gerade diese war die Begründung für welche M. Roska die Untersuchungen in 1910 in Turdaş gemacht hat. Er publizierte die Ergebnisse seiner Forschung in 1928 und auch später⁶¹.

In einer der neusten Arbeiten hat man versucht die keramischen Materiallien entsprechend der Stratigraphie der Niederlassung zu ordnen⁶². Hier sagt man

⁵⁴ LUCA 1993, n. 1.

⁵⁵ *Ders.*

⁵⁶ DRAŞOVEAN–MARIŞ 1982 – 1983.

⁵⁷ LAZAROVICI – KALMAR 1991B, 24.

⁵⁸ KALMAR 1984; 1985 – 1986; 1991.

⁵⁹ LUCA 1993; 1995; 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; 1997a; 1997b; 1998a, 103-105; 1998b; LUCA und Mitarb. 1994; 1995; 1997; 1998.

⁶⁰ LUCA 1996b, 27.

⁶¹ ROSKA 1928a; 1928b; 1936a; 1941.

⁶² KALMAR 1991.

dass im untersten Niveau, Turdas I, die ältesten stratigraphischen Materiallien der Phase Vinča C ⁶³ angehören und was den oberen Niveau angeht, Turdaş III, enthält dieser nach der selben Forscherin eine qualitative und quantitative Schicht (ein technisches Progress, Verbrennung) indem sich alte Elemente entwickeln – aus dem I und II Niveau – aber es erscheinen auch neue, Vinča C Elemente ⁶⁴. Mehr als dieses liefert uns die Forscherin vier keramische Fragmente um uns als Beispiel die ältesten Materiallien aus dem ersten Niveau zu geben ⁶⁵, Fragmente die in Roskas Bericht, in der Tafel des Turdaş – Niveaus nicht wiederzufinden sind ⁶⁶. Stellen wir uns nicht die Frage in wessen Stratigraphie ?

Um alles noch unklarer zu machen, stellt uns das erste Niveau aus Turdaş als Hauptverzierung bei Roska: die die mit der Nagel, mit der Fingerspitze in weichen Lehm gemacht worden sind ⁶⁷ und im Bericht der Forscherin Z. Kalmar–Maxim findet man andere Verzierungen wie zum Beispiel feine Kaneluren auf den Schultern der Gefäße profiliert mit einer hervortretenden Kante, breite und eingeschnittene Schleifen mit runden und breiten Punkten ⁶⁸. In Roskas Tafel welche den untersten Niveau betrifft sind einige Verzierungen, besser gesagt die Kanelüren nicht zu finden. Auch in unseren Forschungen die seit acht Jahren begonnen haben, spielen die Kanelüren und die Plisseefalten nicht die selbe Rolle wie in der Zitierten Arbeit.

Die ältesten stratigraphischen Materiallien gehören der Phase Vinča C an beginnend mit dem untersten Niveau ⁶⁹, eine neue Analyse der Forscher aus Turdaş erlaubt uns eine Parallele der ältesten Materiallien mit der Phase C der Vinča–Kultur zu machen ⁷⁰. In einer Arbeit die in 1996 erschien wiederholt man diese Information: in einem vorsichtigerem Stadium, kann man die Materiallien die aus M. Roskas Grabungen herkommen Anfang des untersten Niveau fruhstens in der Phase Vinča C datieren ⁷¹.

Wenn ich noch die Tatsache bestimme dass in einem früheren Artikel Florin

⁶³ KALMAR 1991, 5.

⁶⁴ *Ders.*, 7.

⁶⁵ *Ders.*, 6, Taf. 4.

⁶⁶ ROSKA 1928a, 37, Taf. 29/6-9.

⁶⁷ ROSKA 1928a, 20, 25.

⁶⁸ KALMAR 1991, Taf. 4.

⁶⁹ *Ders.*

⁷⁰ DRAŞOVEAN 1994, 166.

⁷¹ DRAŞOVEAN 1996, 96-97.

Draşovean den selbstgesammelten Materiall aus Turdas publizierte – durch Forschungen an der Oberfläche – und sagte dass die Vinča B₁-Phase durch zwei keramische Fragmente dokumentiert ist ⁷², die Vinča B₂-Phase ist gut durch Materiallien representiert wie der Tăualaş-Fazies auch ⁷³ und dass aus einem Späthorizont in welchem wir glaubten dass man eine neue Welle Vinča C aus Banat spürt ⁷⁴, können wir die Schlussfolgerung ziehen dass die Turdaş – Gruppe ihre Entwicklung beim Vinča B₁-B₂ – Horizont hat, ohne feste Argumente zu bringen die leicht im aktuellem Stadium der Forschungen aus Turdaş zu finden sind ⁷⁵.

Ich glaube dass dieser Beispiel gut genug ist um die Art zu zeigen in welche die archäologische Niederlassung aus Turdaş behandelt würde nur in der rumänischen Spezialliteratur, ohne noch in Rede die alte Bibliographie oder die fremde Historiographie zu bringen wo sich die Idee insinuierte dass sich die Turdaş-Kultur parallel mit der Vinča-Kultur entwickelt ⁷⁶.

Übersetzer

Iulia-Cristina Ivancea

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA ISTORICUL CERCETĂRILOR REFERITOARE LA SITUL ARHEOLOGIC DE LA TURDAŞ-LUNCĂ (JUD. HUNEDOARA)

Rezumat

Autorul analizează cu acest prilej principalele caracteristici ale istoriografiei referitoare la situl arheologic aparținând epocii neolitice și eneolitice de la Turdaş-Luncă (*La Luncă*) din județul Hunedoara. Așezarea eponimă culturii Turdaş este de mare întindere și cu o stratigrafie complexă. Săpăturile arheologice

⁷² DRAȘOVEAN-MARIȘ 1982-1983, 89-90; Taf. I/1-2.

⁷³ *Ders.*, 90, Taf. I/3-16 für Vinča B₂ und 17-21 für Tăualaş.

⁷⁴ *Ders.*, 91, Taf. III/8, 13, 16.

⁷⁵ DRAȘOVEAN – MARIȘ 1982 – 1983, 90, Taf. II/1-16; III/1-22.

⁷⁶ LUCA 1997b, 68-77.

sistematice reîncepute din anul 1992 de autorul acestor rânduri au dezvăluit că o parte din concluziile cercetărilor anterioare se verifică și o altă parte trebuie să fie revalorificate.

Această explorare istoriografică și de arhivă produce un nou mod de a vedea excursul arheologic, de multe ori aproximativ și sec.

VERZEICHNIS DER LITERATURABKÜRZUNGEN

DRAȘOVEAN 1994 – *Drașovean Fl.*, The Petrești Culture in Banat. *AnB* 3 (1993) 139-170.

1996 – Cultura Vinca târzie (faza C) în Banat. *BHAB* 1, Timișoara (1996).

DRAȘOVEAN–MARIȘ 1982–1983 – *Drașovean Fl.*, *Mariș T.*, Cercetări arheologice de suprafață în așezarea neolitică de la Turdaș (jud. Hunedoara). *Sargetia* 16–17 (1982–1983) 89-94.

FIRCZÁK 1995-1996 – *Firczak Gh.*, Societatea de Istorie și arheologie a Comitatului Hunedoara. Primii ani de activitate (1880–1881). *Sargetia* 26 (1995–1996, 1) 155-182.

GOOSS 1877 – *Goos C.*, Skizzen zur vorrömischen Kulturgeschichte der mittlern Donaugenden. *AVSL* 14 (1877, 1) 47-175.

1878 – Bericht über die von Fräulein Sofie von Torma in der Sitzung der historischen Section des Verains für siebenbürgische Landeskunde im August 1877 ausgestellte Sammlung prähistorischen Funde. *AVSL* 14 (1878, 3) 592-626.

HORED T 1944 – *Horedt K.*, Die vorgeschichtliche und römische Abteilung des Baron Brukenthalischen Museums. Ein überblick. *Mitteilungen* 9 / 10 (1944).

KALMAR 1984 – *Kalmar Maxim Z.*, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția MIT (I). *ActaMN* 21 (1984) 391-404.

1985–1986 – Materiale neo-eneolitice intrate în colecția MIT (II). *ActaMN* 22–23 (1985–1986) 401-410.

1991 – Turdaș. Cluj-Napoca (1991).

LAZAROVICI 1977a – *Lazarovici Gh.*, Periodizarea culturii Vinca în România. *Banatica* 4 (1977) 19-44.

LAZAROVICI-KALMAR 1991 – *Lazarovici Gh., Kalmar Maxim Z., Aspectul Turdaş. Cultura Vinča în România.* Timișoara (1991) 122-136.

LÁSZLÓ 1991 – László A., Un pionnier de la recherche de la civilisation Turdaş-Vinca: Zsófia von Torma. *Banatica* 11 (1991) 37-51.

LUCA 1993 – Luca S. A., A new special discovery from Turdaş. *Banatica* 12 (1993, 1) 21-24.

1994 – Complexul ritual de la Orăştie–Dealul Pemilor, punct X_2 (jud. Hunedoara). *SCIVA* 45 (1994, 4) 363-367.

1995a – Așezarea de la Turdaş – situația actuală a sitului arheologic (I). *AICSU* 2 (1995) 33-36.

1995b – Așezarea aparținând culturii Starcevo-Criș de la Pojejena–Nucet (jud. Caraș–Severin). *Banatica* 13 (1995, 1) 5-22.

1995c – Die Kultanlage von Broos / Orăştie–Böhmerberg / Dealul Pemilor, Ausgrabungsstelle X_2 (Kreis Hunedoara). *ForVL* 38 (1995, 1–2) 85-90.

1995–1996 – Die Vinca–Siedlung aus Rumess. Die A–Phase der Vinca–Kultur in Siebenbürgen. *Sargetia* 26 (1995–1996, 1) 45-62.

1996a – Așezarea de la Turdaş – situația actuală a sitului arheologic (II). *AICSU* 3 (1996) 27-30.

1996c – Un complex de fundare a locuinței de la Turdaş–Luncă (jud. Hunedoara). *ITSR* 2 (1996) 1-6.

1996d – Die Siedlung von Thorendorf / Turdaş – der Gegenwartige stand der Archaeologischen Ausgrabungsstelle. *The Vinča Culture, its role and Cultural connection.* *BHAB* 2 (1996) 219-222.

1996e – Încadrarea cronologică și culturală a așezării neolitice de la Orăştie–Dealul Pemilor, punct X_2 . *Corviniana* 2 (1996) 21-28.

1997a – Relațiile culturale de la sfârșitul neoliticului dezvoltat dintre Transilvania și ținuturile înconjurătoare. *CCDJ* 2 (1997) 252-262.

1997b – Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăştie–Dealul Pemilor (punct X_2). Alba Iulia, *BMA* 4 (1997).

1997c – Liubcova–Ornița. *CCA* (1997) 50-51.

1997d – Un complex ritual de la Turdaş–Luncă (jud. Hunedoara). *Apulum* 34 (1997) 37-42.

1998a – Liubcova–Ornița. Monografie arheologică. Târgoviște (1998).

1998b – Die kulturelle beziehungen aus ende der entwickelten Jungsteinzeit zwischen Siebenbürger und den umgebenden gebiete. Die

wiederspiegelung dieser in den in Siedlung von Turdaş–Luncă (kr. Hunedoara). *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*. BHAB 14 (1998) 165-180.

1998c – La nécropole appartenante a la culture Turdaş trouvée a Orăştie–Dealul Pemilor, point X₂. ITSR 4 (1998) 36-45.

1999 – *Sfârşitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogkeresztúr* – Alba Iulia (1999).

1999a – Contribuţii la istoria veche a Hunedoarei. Săpăturile arheologice sistematice din *Grădina Castelului* – campaniile anilor 1996–1998 –. Hunedoara (1999).

1999b – Aspecte ale neoliticului şi eneoliticului din sudul şi sud-vestul Transilvaniei. *Apulum* 36 (1999) 5-33.

LUCA şi colab. 1994 – Luca S. A., Ciută M., Sonoc Al., Turdaş–Luncă. CCA (1994) 68-69.

1995 – Luca S. A., Ciută M., Sonoc Al., Căstăian M., Turdaş–Luncă. CCA (1995) 96.

1997 – Luca S. A., Drăghia D., Căstăian M., Dragotă A., Turdaş–Luncă. CCA (1997) 71.

1998 – Luca S. A., Sonoc Al., Turdaş–Luncă. CCA (1998) 51.

MAKKAY 1979 – Makkay J., Foundation sacrifice in Neolithic Houses of the Carpathian Basin. VS 3 (1979) 157-167.

NÄGLER 1994 – Nägler Th. (sub redacţia Monica Vlaicu), Briefe an Georg Daniel Teutsch. Viena (1994).

PÓSTA 1910 – Pósta B., Tordosi ásatásairól. AE 30 (1919) 435-436.

ROSKA 1928a – Roska M., Staţiunea neolitică de la Turdaş. PMJH 3–4 (1928) 3-27.

1928b – Casa neolitică de la Turdaş. AD 7 (1928, 39–40) 510.

1936a – La stratigraphie du néolithique en Transylvanie. DolgSz 1–2 (1936) 42-51.

1936b – Érdély oskora. Astalos Miklós, A történeti Érdély. Budapesta (1936) 71-125.

1941 – Die Sammlung Zsófia von Torma. Cluj (1941).

SUCIU 1966 – Suciu C., Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania. Bucureşti 1–2 (1966).

TORMA 1879a – Torma Z., Neolith kokorszakbeli telepek Hunyad megyében. *ÉrdMúz* (1879) 129-155, 190-211.

- 1879b** – Osrégészeti újabb leletek. *ÉrdMúz* (1879) 311.
- 1880** – A nándori barlangcsoportozat. *ÉrdMúz* (1880) 153-171, 206-209.
- 1882a** – Hunyad vármegye ozkori történelméhez (Három fölölvasás és egy inditvány). *HTRTÉ* (1882) 5-51.
- 1882b** – Über neolithische Wohnstätten in Siebenbürgen. *Corresp.* (1882) 90-98.
- 1886a** – Über den Planetenkultus des vorrömischen Daziens. *Corresp.* (1886) 8-9.
- 1886b** – A német anthropologok XIII. nagygyulése. *HTRTÉ* (1886) 56-58.
- 1887** – A Római uralom elotti Daciának planeta – cultusáról. *ÉrdMúz* (1887) 73-78.
- 1889a** – Über Thraco–Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Geschitsurnen. *Corresp.* (1889) 11–14, 28-29.
- 1889b** – Schriftzeichen auf thraco–dacischen Funden. *Corresp.* (1889) 146.
- 1894** – Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs – und Entwicklungsgeschichte der Religionen. Jena (1894).
- 1897** – A tordosi ostelep és hazánk népe osmythosának maradványai. G. Kuun (red.), Hunyadvármegye Monographiája, Budapesta (1897) 3-16.
- 1896 / 1902** – A tordosi ostelep. *TÉG* (red.) (1902) 23-33.
- 1972** – Torma Zsófia levelesládájából (sub îngrijirea lui P. Gyulai). Bucureşti (1972).
- VLAŠSA 1976** – *Vlaška N.*, Neoliticul Transilvaniei. BMN 3 (1976).
- WOLLMANN 1983** – *Wollmann V.*, Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen, Bucureşti (1983).

BEILAGE 1

Fondul Zsófia von Torma de la Arhivele Naționale ale statului – filiala Deva

Fond: *Societatea de Științe istorice și arheologice a Comitatului Hunedoara*
– *Dr. Zsófia von Torma.*

Pachet 40.

Dosarul nr. 1.

1. Scrisoare a Zsófie von Torma către fratele ei, Torma Károly (1844); verso: ciornă de text adresat către d-l Agh (Antál ?).

2. Aufsätze Torma Sophie (1847) – șase file.

10. Poezie dedicată în 25 iulie 1853 Zsófie von Torma de către Dózsa Dániel.

11. Scrisoare adresată la 18 iulie de Zsófie von Torma redacției de la ziarul *Családi* ...

13. Á Magyarhoni Foldtani Társulat t. cz. Torma Zsófia úrholgyet rendestagnak ismerte és ezen ckelevet kiadni rendelte Kolt Pesten 1868 februar 15 én.

14. A Szászvárosi ev. ref. Gymnasiumban r. tanító Deak Lajos folott ehmardott Búcsú Szavai Nagy-Enyedi 2-dik éves jogász. Branitskai Nagy Imrenek, Szászvároson Martius hó 5-kén 1869 ben.

18-19. Ziarul *Magyar Polgár*, X, 132 din 11 iunie 1876 (Cluj) – p. 3 – desene cu descoperiri de la Turdaș.

20. Programul de muzică ușoară din salonul hotelului *Gróf Széchenyi István* din Orăștie.

21. Programm für die in Broos am 21., 22., 23. und 24 August 1880 stattfindende Hauptversammlung des Gustav – Adolf – Vereines und die 33. Generalversammlung des Vereines für siebenbürgische Landeskunde: *Fräulein Sofie von Torma hat die Besichtigung prähistorischen und paläontologischen Sammlungen während der Dauer der Vereinstage, von 7. Uhr Früh an, bis zum Beginne der Sitzungen, bereitwileigst freigestellt.*

22-25. *Correspondenz – Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, nr. 9, 10, 11 (Sept., Okt. u. Nov. 1880): Bericht über die XI. allgemeine Versammlung der deutschen

anthropologischen Gesellschaft zu Berlin vom 5. – 12. August in Verbindung mit der ersten Ausstellung vorgeschichtlicher und anthropologischer Funde Deutschlands vom 5. – 21. August 1880 (Prof. Dr. Johannes Ranke, General Sekretär der Gesellschaft): *A. Verzeichniss der Aussteller bei der Ausstellung vorgeschichtlicher und anthropologischer Funde Deutschlands – fila 24: Torma, Sofia v., Broos, Siebenbürgen; fila 24 sq. B. Mitglieder – Verzeichniss der XI. Versammlung: v. Torma, Fräulein, Gutbesitzerin, Broos in Siebenbürgen.*

26-32. Scrisoare din 20 octombrie 1880 a Zsófiei von Torma către Téglass T.

33-35. Anszug aus dem Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gessellschaft. Sitzung am 11. November 1882 (E. Krause: Ein neues Verfahren zur Corservirung der Eisen – Alterthümer).

36-37. Desen pe pergament cu descoperiri arheologice de la Turdaș (funduri de vase sau tăblițe?) – două file.

38. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

39. Decupaj (din AVSL ?) cu o statueta – gravură.

40. Decupaj (din AVSL ?) cu o statueta -gravură..

41. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

42. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

43. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

44. Decupaj (din AVSL ?) cu o statueta – gravură..

45. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

46. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

47. Decupaj (din AVSL ?) cu o statueta – gravură..

48. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

49. Decupaj de ilustrație dintr-o revistă cu obiecte arheologice.

50 – 55. Extras dintr-o publicație maghiară cu descoperiri arheologice din zona Turdaș – Orăștie; pare a fi (după structură și ilustrație) traducerea articolului lui C. Gooss sau file din *Hunyadvármegyei Torténete*.

60 – 62. Extras din *Verhanlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft* (ședința extraordinară din 26 ianuarie 1895), A. Voss: *Steinwerkzeugen mit Schäftungsrillen*.

63. Articol (*compunere*) a Zsófiei von Torma cu o descoperire (?) de obiect de bronz – ciornă.

III.

64. Copie după un document medieval din anul 1412.

65. Document redactat în limba maghiară.

66 – 72. Extras de calendar cu înscrisuri financiare.

73. Document în legătură cu contele de Burgundia și familia Torma (redactat în limba maghiară).

74 – 75. Document redactat în limba maghiară.

76. Carnet cu notițe arheologice.

136. Document redactat în limba maghiară.

137 – 140. *Privilegalis adiucatoria* tradus în limba maghiară de Torma József (cu privire la familia Makray și posesiunile ei din Comitatul Hunedoara, între care și Nandru).

153 – 154. Präsenz – Liste der Theilnehmer an der Anthropologen-Versammlung zu Wien (5. – 10. August 1889: f. 154: *Fräulein Sophie v. Torma, aus Szászváros in Siebenbürgen*).

155. Calcul bancar.

156 – 158. Document redactat în limba maghiară.

159. Discurs redactat în limbile germană și franceză în care se arată importanța colecției arheologice a Zsófie von Torma, scris de aceasta cândva după anul 1889.

160. Document redactat în limba maghiară.

161. Instrucțiuni de manipulare a *mașinii electrice*.

162. Document financiar redactat în limba maghiară.

164-169. Extras din *Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft*, Sitzung vom 30. April. 1898; A. Voss, *Nadel, Fibel und Gürtelhaken*.

170. Ciorna unei scrisori din anul 1898 către Dr. Schneller.

171. Ciorna unei scrisori adresate pe 16 decembrie 1896 de Zsófia von Torma împărătesei Elisabetha în legătură cu primirea în biblioteca imperială a lucrării sale *Analogii etnografice* (redactată în limba germană), dedicată arhiducelui Josef și care arată asemănările cu tradiția *poporului nostru românesc*.

172. Document redactat în limba germană.

173. Ziarul *Hunyad. vegyes tartalmu megyei heti – kozlony* (VIII, 17, din 26 aprilie 1884 – Deva): Cuvântarea ținută lui Téglás Gábor cu privire la *Urmele omului preistoric în Comitatul Hunedoarei*.

174. Același ziar (XII, 14, din 7 aprilie 1888) – cu privire la sosirea ciangăilor la Deva.

176 sq. Ziarul *Szászváros* (III, 46 din 18 noiembrie 1899): necrologul Dr. Zsófia von Torma (*ÉrdMúz*, V – VII, 1899).

178. Chitanță.

179. Decupaj dintr-un ziar maghiar despre un maghiar (Makray Aladár) care a ajuns în Mexic (Oaxaca, 1891). Din familia Makray face parte cumnatul Zsófie von Torma.

181. Document redactat în limba maghiară.

182 sq. Scrisoare a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe din Budapesta către Zsófia von Torma.

184. Bilet redactat în limba maghiară către Zsófia von Torma.

185. Bilet al Zsófie von Torma către contele Franz von Thun – Hohenstein, maior în rezervă al regimentului de dragoni nr. 14 *Prinz von Winsidchgrätz* de sub comanda preainaltă a Înălțimii Sale Arhiducele Franz Ferdinand von Österreich.

186. Socoteli pentru cumpărarea de mărfuri.

187. Socoteli pentru cumpărarea de mărfuri.

188. Poem biblic redactat în limba maghiară.

190. Scrisoare redactată în limba maghiară.

191. Ciorna unei scrisori către Capitlul din Brünn (12 mai 1898).

192. Scrisoare din 23 martie 1900 a Societății *Regele Franz Josef* din Cluj și a Editurii Societății *Érdély Múzeum* (redactată în limba maghiară).

193. Scrisoare de condoleanțe a moșierului I. Mihaiu din Orăștie (4 ianuarie 1900).

194. Scrisoare din 6 decembrie 1899 a Editurii Societății *Érdély Múzeum* (redactată în limba maghiară).

195. Chitanță (redactată în limba maghiară).

196. Scrisoare din 27 noiembrie 1901 a bibliotecii Universității *Regele Franz Josef* din Cluj (redactată în limba maghiară).

197-216. Cărți de vizită și bilete (*invitații*):

197. Sofie von Torma.

198. Franz Liszt.

199. Contesa de Hadik – Barkóczy.

200. Prințul Paul Poutjatin din St. Petersburg.

201. Dr. Buchler Mór din Hunedoara, medic superior al fabricii de fier a Regelui Ungariei.

202. Cpt. Stipek și soția.
203. Moșierul din Peștișul de Sus (Makray).
204. Contesa Bertha Kornis, canonică a Capitulului din Brünn.
205. Model de turnare al unui celt din bronz găsit în munții de la granița de sud și lucrat din *Talkschiefer*.
206. Prințul și prințesa Paul Poutjatin.
207. Torma Zsófia.
208. Móczár Gyula, D.D.S.
209. Doamna de Torma – Makray (văduvă).
210. Eszterházy János.
211. Prințul Paul Arsenievitch Poutjatin.
212. Rupertushof (fotografie de clădire).
213. Torma Zsófia (fotografie).
214. Torma Zsófia (fotografie).
215. Carla Stipek – Pehm.
216. Torma Zsófia.

Dosar nr. 2 / 1860 – 1899.

Correspondență familială, acte și însemnări de cheltuieli și venituri ale Zsófie von Torma, membră a Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara.

- 1 – 2. Scrisoare către Torma Luiz (20 octombrie 1860).
3. Scrisoare către Torma Luiz (23 ianuarie 1861).
- 4 – 8. Scrisoare către Torma Zsófia (2 iulie 1868).
- 9 – 10. Scrisoare către Torma (?) László (9 octombrie 1870).
- 11 – 12. Scrisoare către Torma (?) László (14 decembrie 1870).
13. Scrisoare către Torma (?) László (7 martie 1871).
14. Document redactat în limba maghiară.
- 15 – 16. Document redactat în limba maghiară.
- 17 – 18. Scrisoare către Torma (?) László (23 mai 1887).
- 19 – 20. Scrisoare către Torma Luiz (2 martie 1872).

Urmează scrisori fragmentare nedatate, fără destinatar sigur, în limba maghiară.

Dosar nr. 3 / 1880 – 1899.

Note arheologice, cercetări și studii de istorie, arheologie și științe naturale.

- 1 – 2.** Însemnări cu privire la mitologie (text redactat în limba germană).
- 3.** Arborele genealogic și lista regilor Ungariei (până în secolul XVI, începând cu Álmos, tatăl lui Árpád).
- 4 – 5.** Scrierea ebraică cu explicații de pronunțare.
- 6 – 7.** Perioadele glaciare și fauna lor.
- 8 – 11.** Documente redactate în limba maghiară.
- 12.** Documente redactate în limba maghiară.
- 13 – 16.** Blestemele lui Ovidius (traducere din limba latină).
- 17 – 18.** Documente redactate în limba maghiară.
- 21 – 26.** Documente redactate în limba maghiară (însemnări despre descoperirile de la Turdaș).
- 27 – 28.** Documente redactate în limba maghiară (însemnări despre descoperirile de la Turdaș).
- 29 – 36.** Însemnări lingvistice și istorice despre originile diferitelor popoare balcanice.
- 37 – 94.** Însemnări redactate în limba maghiară și germană despre descoperirile de la Turdaș.
- 95.** Arborele genealogic al familiei Pongrác.
- 96 – 210.** Agendă cu însemnări arheologice (redactată în limba maghiară).
- 211 – 274.** Carnet cu însemnări arheologice (redactat în limba maghiară).
- 275 – 304.** Carnet cu însemnări arheologice (redactat în limba maghiară).

VASELE CU SEMNE PE FUND DIN NEOLITICUL DEZVOLTAT ÎN SPAȚIUL CARPATO-BALCANIC¹

VALERIU SÎRBU, STĂNICĂ PANDREA
(Muzeul Brăilei)

Vase cu semne pe fund apar în aproape toate așezările Boian - Giulești din Câmpia Brăilei, dar asemenea piese sunt răspândite pe spații mult mai largi, fiind descoperite în medii culturale diferite.

Importanța acestor vase constă în semnificația lor, dar și în faptul că sunt caracteristice unui interval cronologic bine definit și, de aceea, ne propunem să analizăm această categorie de piese.

Întrucât, în marea majoritate a cazurilor, liniile, benzile de linii, figurile geometrice sau compozițiile de linii și figuri geometrice realizate pe fundul vaselor n-au putut avea un rol decorativ și pentru că nici nu putem ști, cu certitudine, rostul lor, în acord cu alți arheologi (Chapman 2001, p. 224-231), am preferat să le denumim printr-un termen neutru ca „semne”.

I. CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. Cultura Boian-Giulești: Câmpia Brăilei și Dobrogea.

Vase cu semne pe fund au fost descoperite în așezările Boian-Giulești de la Siliștea - „Conac” (Sîrbu, Pandrea 1994, p.27-62), Lișcoteanca – „Moș Filon” și „Movila din Baltă” (Harțuche 1980, p.68-85; 1983, p.7-27), Brăilița - „Vadul Catagaței” (Harțuche, Anastasiu 1968; 1976).

a) Siliștea – „Conac” (*Fig. 1/4-10*)

Au fost descoperite numai funduri de vase (nici un vas întreg ori întregibil), în gropi, alături de alte fragmente ceramice și unelte precum și în strat. Toate

¹ O versiune în limba engleză a prezentului studiu va fi publicată în revista *Studii de Preistorie* 2, 2003.

fundurile provin de la pahare tronconice, din pastă fină, arse complet; au suprafața acoperită cu slip bine lustruit, uneori până la luciu; cele mai multe sunt decorate pe corp cu pliseuri.

Fundurile sunt de tip *umbo* și au semnele executate exclusiv la exterior, atât incizat (*Fig. 1/4-9*), cât și excizat (*Fig. 1/10*). În cazul fundurilor incizate, se observă că la trei dintre piese operațiunea s-a făcut după arderea lor și chiar după o folosire prealabilă.

b) Lișcoteanca – „Movila din Baltă”.

În această așezare s-au descoperit cele mai multe piese, atât în gropi, cât și în strat. Atrage atenția o groapă (GR. XIII), în care s-au descoperit 10 funduri cu semne, alături de alte fragmente ceramice (s-a observat că unele vase se întregesc, ceea ce înseamnă că vasele, inclusiv cele cu semne pe fund, au fost depuse sparte).

Fundurile provin de la pahare tronconice (*Fig. 2/1-4,7-9;3/2-9*) și de la vase bitronconice (*Fig. 2/5-6,10*). Toate vasele erau din pastă fină, arse complet, care au suprafața acoperită cu slip bine lustruit, iar pe corp sunt decorate atât cu pliseuri, cât și cu motive incizate și încrustate cu pastă albă.

Semnele de pe fund au fost executate prin incizare și, cu excepția unui vas bitronconic, apar doar la exteriorul vaselor; se remarcă șase funduri incizate și încrustate cu pastă albă (*Fig. 2/1-2,4,6;3/4,7*).

În gropi și în strat s-au mai descoperit 13 piese, toate în stare fragmentară și asociate cu alte fragmente ceramice și unelte. Fundurile provin de la pahare tronconice din pastă fină, arse complet, cu suprafața acoperită cu slip lustruit și cu incizii pe corp; semnele de pe funduri sunt incizate și, în unele cazuri, încrustate cu pastă albă.

c) Brăilița - „Vadul Catagaței” (*Fig.1/3*)

În așezarea de la Brăilița, N. Harțuche a descoperit, în groapa unui bordei, un fund de pahar tronconic, lucrat din pastă fină, ars complet, cu slip lustruit la exterior, ce are pe el un motiv format din caneluri fine (asemănătoare cu pliseurile).

d) Isaccea - „Suhat” (*Fig. 1/1-2*)

În așezarea de tip Boian - Giulești de la Isaccea - *Suhat* au fost descoperite în complexe de locuire mai multe cupe și pahare, lucrate din pastă fină, intens lustruite, pe fundul cărora au fost incizate rețele de linii și semne cruciforme (Micu et al. 2000, p. 9, fig. 10/8).

2. Aria culturii Vinča

a) Parța – „Tell I” (*Fig. 4/14-18;10/4-8*).

Vase cu semne incizate pe fund au fost descoperite în număr mare în așezarea de la Parța – „Tell I”, și datate la nivel cronologic Vinča B și Vinča B₂/C, ori atribuite Grupului Bucovăț - etapa Bucovăț II (Lazarovici 1979, p. 204, pl. XVIII H/5, 25-27; pl. XXIV F/16-27; Lazarovici, Drașovean, Maxim 2001, fig. 10/2; 19/11; 25/3; 46/16; 70/6; 104/6)

b) Zorlenț (*Fig. 10/1-3*).

Vasele cu semne pe fund descoperite la Zorlenț au fost încadrate de către autorul cercetării în etapele Vinča B₂ și Vinča B₂/C (Lazarovici 1979, p. 136-137, 209-210, pl. XVIII F/53; XIX H/4-5).

c) Bucovăț (*Fig. 10/9-10*).

Vasele cu semne pe fund, descoperite aici, au fost încadrate în faza a II-a a Grupului Bucovăț, care este considerată ca fiind sincronă cu faza Vinča B₂ (Lazarovici 1979, p. 202-204, pl. XXXV/12-13).

d) Rast (*Fig. 4/1-13;10/11-20*).

S-au descoperit numeroase vase cu semne pe fund în nivelurile I și II ale așezării de la Rast, ce aparține culturii Vinča, fiind reprezentativă pentru stadiul final al fazei Vinča B₂ și începutul fazei Vinča C (Dumitrescu 1980, p.110, pl. XXXIV/6; pl. XLV/3-17).

e) Vrșac - „At”.

În această așezare au fost descoperite mai multe vase, de regulă cupe și pahare, intens lustruite, pe fundul cărora au fost incizate rețele de linii și semne cruciforme ([www.arheologija.narod.ru / dlustanove / vrsac / Prehistoric.html](http://www.arheologija.narod.ru/dlustanove/vrsac/Prehistoric.html)); așezarea de la Vrșac - „At”, este databilă în faza Vinča C (Lazarovici 1979, p. 137, fig. 12-13; Drașovean 1996, p. 73).

3. Aria culturii Turdaș.

a) Turdaș – „Luncă” (*Fig. 5/3-4;9/1-35*).

M. Roska (1941, fig. XXXI–XXXIV) a publicat numeroase vase cu semne incizate pe fund, colecționate în sec. XIX de Zsotia von Torma. Recentele cercetări arheologice întreprinse în așezarea de la Turdaș - „Luncă” au mai scos la iveală numeroase vase cu semne incizate pe fund (Luca 2001, p. 68, fig. 33/9, 34/8).

b) Orăștie - „Dealul Pemilor” (*Fig. 5/5-10*).

Vasele cu semne pe fund au fost descoperite la Orăștie – „Dealul Pemilor” în ambele niveluri de locuire (Luca 1997, pl. X/3-4,6; XXX/1; XXXIII/7), sunt reprezentative pentru faza finală a culturii / grupului cultural Turdaș fiind, astfel, contemporane cu așezările vinčiene din faza C₁ (Luca 1997, p.77).

c) Daia Română - „Părăuț” (*Fig. 5/1*).

În așezarea de la Daia Română - „Părăuț” a fost descoperit, fortuit, un vas cu mai multe semne pe fund ce poate fi încadrat în ultima fază a culturii Turdaș (Paul 1992, p. 110-114, pl. LII/11).

d) Deva - „Tăualaș” (*Fig. 10/31-32*).

În așezarea de la Deva - „Tăualaș”, H. Dumitrescu (1984, p. 7, 17) a descoperit câteva vase cu semne pe fund care sunt similare aceloră descoperite la Turdaș și Orăștie.

Autoarea săpăturilor considera că la Tăualaș s-a manifestat un facies al culturii Vinča – Turdaș, strâns legat de fazele Vinča B₁-B₂ (Dumitrescu 1984, p.7, 17). În 1986, Gh. Lazarovici, nuanțând opinia exprimată de H. Dumitrescu, afirmă că aspectul Tăualaș este în mod real legat de grupul Turdaș și că acesta își începe existența la nivel cronologic Vinča B₁/B₂, evoluând pe parcursul etapelor fazei Vinča C (Lazarovici, Dumitrescu 1985-1986, p. 15, 21, 26). Recent, Fl. Drașovean (1997, p. 7-8) și S.A. Luca (1997, p. 74; 2001, p. 133), referindu-se la noile descoperiri de pe Valea Mureșului, consideră că între materialele de la Turdaș, Orăștie și Tăualaș nu există diferențe culturale și cronologice, ele aparținând ariei culturale Turdaș.

Dincolo de controverse, important este faptul că vasele cu semne pe fund descoperite la Tăualaș sunt atribuite culturii Turdaș și contemporane cu fazele Vinča B₂ – Vinča C₁.

e) Alba Iulia - „Lumea Nouă” (*Fig. 5/2*)

În timpul săpăturilor întreprinse între 1944 - 1947, în nivelul cultural inferior [Turdaș - n.ns.] a fost descoperit și un fragment de vas decorat pe corp cu benzi umplute cu puncte și care are pe fund mai multe semne redată prin incizare (Berciu, Berciu 1949, p. 5-6, fig. 3/5)

*

Încadrarea cultural-cronologică a materialelor de tip Turdaș descoperite în așezările de pe valea Mureșului este încă aprins discutată (chiar disputată) de către arheologii ardeleni (Lazarovici 1977; Paul 1992, p. 117-132; Drașovean

1996, p. 93-100; Luca 1997, p. 74-75; 2001, p. 125-139; Maxim 1999, p. 69, 80-87). Dincolo de aceste aprige polemici referitoare la geneza și aria de răspândire a manifestărilor culturale de tip Turdaș, un fapt este clar - existența unui grup cultural ori a unei culturi Turdaș nu mai poate fi pusă la îndoială.

Nu considerăm necesară lărgirea, aici și acum, a discuției referitoare la cultura/grupul cultural Turdaș însă, pentru demersul nostru, este necesar să reținem faptul că vasele cu semne incizate pe fund descoperite de-a lungul timpului în așezările de tip Turdaș de la Deva - „Tăualaș”, Turdaș - „Luncă”, Orăștie - „Dealul Pemilor”, Alba Iulia - „Lumea Nouă”, Daia Română - „Părăuț” pot fi datate în intervalul cronologic Vinča B₂ - Vinča C₁.

4. Culturile Gradeșnica și Kalojanovec - Karanovo IV: Bulgaria.

a) Gradeșnica (Fig. 10/21-30).

Vase cu semne pe fund au fost descoperite în stratul chalcolitic – nivelul B, pe care B. Nikolov (1974, fig. 48, 67, 70, 89, 110) îl sincronizează cu culturile Vinča – Turdaș, Karanovo V și Boian – Vidra .

Descoperirile de la Gradeșnica au fost definite, ulterior, ca o cultură aparte, numită cultura Gradeșnica, care s-a dezvoltat în nordul și nord-vestul Bulgariei, fiind apreciată ca o cultură formată la periferia mării arii culturale vinčiene, dar sub vădită influență a acesteia (Bojadžiev, Dimov, Todorova 1993, p. 62, 74, 75).

Vl. Dumitrescu (1980, p. 102-103) considera că materialele din cele trei niveluri chalcolitice de la Gradeșnica au strâns analogii la Rast și în aria vinčiană, observând totodată și numeroase influențe venite dinspre cultura Marica - Karanovo V. Discutând încadrarea cronologică a nivelului chalcolitic B de la Gradeșnica, J.Makkay (1990, p. 78) consideră că acesta este databil la orizont cronologic Vinča B₂ - Vinča C₁.

Concluzionând, ni se pare evident faptul că așezarea de la Gradeșnica este strâns legată de ariile culturale Vinča și Turdaș cu care se învecinează.

b) Kalojanovec - „Goljamata Mogila” (Fig. 6/1,4-7,9-11)

Cercetările întreprinse de Minčo Dimitrov în așezarea de la Kalojanovec au scos la iveală numeroase pahare și cupe, lucrate din pastă fină, cu caneluri fine pe corp, care au pe fund numeroase semne redade prin incizare ori lustruire (Dimitrov 1971a, p. 29-33, fig. 7/1, 4-7, 9-11).

c) Obručiște (*Fig. 6/2-3,8*)

În aşezarea de tip Karanovo IV - Kalojanovec au fost descoperite pahare şi cupe lustruite cu semne incizate pe fund, asemănătoare cu cele descoperite în aşezările de la Kalojanovec şi Nova Zagora (Dimitrov 1969, p. 29-33, fig. 7/2-3, 8)

d) Nova Zagora - „Hlebozavod” (*Fig. 6/12-13*)

Au fost descoperite mai multe vase cu semne pe fund (*. 1983, p. 60, fig. 51/a-b), aşezarea fiind încadrată în cultura Kalojanovec – Karanovo IV (Georgiev 1983, p.17; Bojadžiev, Dimov, Todorova 1993, p. 68-69).

*

Cultura Kalojanovec - Karanovo IV ia naştere în estul Thraciei, pe cursul mijlociu şi inferior al Tundzei, fiind caracterizată prin apariţia şi răspândirea vaselor decorate cu motive incizate, excizate şi încrustate (Dimitrov 1976, p. 10-12; Georgiev 1983, p. 17; Bojadžiev, Dimov, Todorova 1993, p. 68-69; Lichardus et al. 2000, p. 95-96, 111-113; Vassil Nikolov 1995, p.69-70; 1996, p. 141-142).

Recentele cercetări întreprinse în *tell*-ul de la Kirklareli - „Asađi Pinar” au pus în videnţă un nivel de locuire în care s-au descoperit, în asociere, materiale de tip Karanovo IV cu materiale de tip Vinča clasic (<http://tayproject.eies.iti.edu.tr/KalkIng...KalkdetailEng.html>).

Pentru demersul nostru, este important să subliniem faptul că în estul şi sudul Thraciei vasele cu semne pe fund apar la nivel cultural Kalojanovec - Karanovo IV, sunt asociate cu vasele decorate cu motive excizate şi încrustate şi aparţin unui orizont cronologic contemporan cu fazele Vinča B şi Vinča C.

5. Aria culturii ceramicii liniare.

a) Traian – „Dealul Fântânilor” (*Fig. 7/5A*).

H.Dumitrescu (1955, p. 466, fig. 9/22) a publicat un vas care are incizat pe fund un motiv cruciform, reprezentat după canoanele decorului liniar-ceramic (singurul de acest tip descoperit la Traian).

b) Glăvăneştii Vechi (*Fig. 7/5BC*).

E.Comşa (1994, fig. 17/13; 33/12) a publicat două vase cu fundul decorat cu motive cruciforme, asemănătoare cu cel de la Traian – „Dealul Fântânilor”.

c) Nezvisko - Ucraina (*Fig. 7/5D*).

În această aşezare au fost descoperite două vase cu semne cruciforme pe

fund, motive asemănătoare ca stil cu cele de la Traian și Glăvăneștii Vechi (Passek, Černyš 1963, fig. II/7-8).

d) Turia - „Grădina Conacului Apor” (*Fig. 7/4*)

În statul de cultură s-au descoperit mai multe fragmente de vase aparținând culturii ceramicii liniare cu capete de note muzicale, printre ele fiind și un fund pe care sunt executate mai multe alveole ce descriu o cruce (Cavruc 1998, p. 143-144, fig. 7/5).

6. Aria culturii Precucuteni.

a) Traian – „Dealul Viei” (*Fig. 7/5E-I*).

S. Marinescu – Bîlcu (1974, fig. 35/1-5, 9-12) a publicat funduri cu semne incizate ce aparțin culturii Precucuteni I care, comparativ cu cele liniar – ceramice, sunt mai apropiate ca stil de cele descoperite în așezările Boian – Giulești din Câmpia Brăilei.

b) Larga Jijia (*Fig. 7/5J*).

În așezarea Precucuteni II de la Larga Jijia s-a descoperit un singur fragment de fund de vas cu semne pe el, similar cu cele datate în faza Precucuteni I descoperite la Traian – „Dealul Viei” (Marinescu-Bîlcu 1974, Fig. 45/1).

7. Aria culturii Hamangia.

a) Ceamurlia de Jos (*Fig. 7/1-2*)

În așezare au fost descoperite două străchini lucrate din pastă fină, intens lustruite și decorate cu motive imprimate și încrustate (Berciu 1966, p. 202-203, fig. 104/1; 105/1), încadrabile în faza Hamangia III, conform periodizării propuse de P. Hașotti (1991; 1997, p. 27-28).

b) Isaccea - „Suhat” (*Fig. 7/3*)

În așezarea de tip Boian - Giulești de aici s-au descoperit câteva fragmente de vase de tip Hamangia - faza a III-a (Micu, Micu 1998), între care și două străchini care au semne incizate pe fund (Micu, Micu 1998, fig. IV/1; VII/4). De asemenea, reamintim faptul că în așezarea de la Isaccea s-au descoperit și vase de tip Boian - Giulești cu semne pe fund (Micu et al. 2000, p. 9, fig.10/8).

II. ANALIZA MATERIALELOR

Din datele prezentate mai sus rezultă că fundurile ce poartă semne provin,

în cea mai mare parte, de la pahare, cupe și străchini tronconice, lucrate din pastă fină, bine arse, cu suprafața intens lustruită și decorate cu pliseuri ori motive incizate (uneori incizate și încrustate).

Prezența fundurilor de vase cu semne pe ele ridică numeroase semne de întrebare, întrucât această situație nu corespunde unei necesități utilitare și nu poate fi explicată nici prin dorința oamenilor preistorici de a orna întregul vas.

Pentru a efectua o analiză riguroasă trebuie luate în considerație următoarele aspecte:

a) fundurile provin de la vase fragmentare, ceea ce înseamnă că vasele cu asemenea semne au fost sparte încă din vechime (o dovadă, în plus, fiind materialele din GR. XIII de la Lișcoteanca – „Movila din Baltă”, care sunt de la vase sparte intenționat și depuse în groapă);

b) unele vase au semnele trasate pe fund *ab initio*, dar există și vase utilizate multă vreme înainte să se realizeze semnele pe fund (așa cum o dovedește prezența unor motive scrijelite după ardere pe unele vase descoperite la Siliștea – „Conac”).

c) tehnica folosită este, cu unele excepții, incizarea; semnalăm faptul că semnele de pe fundul unor vase este incizat și încrustat, dar sunt și vase care au redat pe fund motive excizate și canelate;

d) motivele sunt unitare ca tematică, chiar dacă se poate observa o anumită varietate în cazurile concrete, principalele categorii de semne fiind reconstituite și prezentate sintetic;

Se poate observa că doar rareori apar motive simple, care să se reducă la o anumită figură geometrică, întrucât ele evidențiază utilizarea combinată a câtorva motive: crucea, unghiul, arcul de cerc, cercul, romb, spirala, spiralele îmbrucate etc; s-a folosit, de asemenea, motivul tridentului și chiar rețeaua de linii incizate;

Întrucât analiza semnificațiilor acestor motive o vom face mai târziu, acum ne mărginim să evidențiem câteva caracteristici ale semnelor: a) cele mai întâlnite motive sunt dreptele perpendiculare, crucea, arcul de cerc și romb; b) în cele mai multe cazuri, ele apar în combinații, precum crucea și arcul de cerc, crucea și romb ori toate trei împreună; c) crucea este asociată și cu unghiul drept; d) este interesantă situația când patru arce de cerc, dispuse simetric, mărginesc o cruce; e) cercurile concentrice și spirala formează un motiv aparte; se remarcă reprezentarea a două cercuri concentrice însoțite de triunghiuri excizate; f) doar în două cazuri este întâlnit motivul tridentului; g) prezența rețelelor de linii, atât

incizate cât și excizate.

III. ÎNCADRARE CULTURAL-CRONOLOGICĂ.

Vasele cu semne pe fund descoperite în așezările Boian din nord - estul Câmpiei Române seamănă, până la identitate, cu cele descoperite în ariile culturale Turdaș, Vinča, Karanovo IV și Gradeșnica. În schimb, piesele similare descoperite în mediile culturale liniar-ceramic, precucutenian și Hamangia au un aspect ușor diferit față de acela al vaselor descoperite în așezările Boian din Bărăgan. Evidențiem faptul că semnele de pe fundul vaselor ce aparțin mediilor culturale liniar-ceramic, precucutenian și Hamangia sunt redată conform canoanelor stilistice proprii, ceea ce le conferă un aspect diferit.

Aria geografică a așezărilor unde s-au găsit vase cu semne pe fund ne arată că ele se concentrează în câteva zone: a) pe Mureșul mijlociu, b) pe Timiș și Bega, c) pe Valea Dunării, d) pe valea Călmățuiului, e) pe valea Tundzei, f) lor li se adaugă descoperirile izolate de la Turia, Traian, Glăvănești, Nezvisko și Ceamurlia. Distanțele mari dintre zonele unde sunt concentrate astfel de descoperiri nu pot fi explicate numai prin stadiul cercetărilor, fiind utilă și ipoteza unor mișcări de populație. Recent, J. Chapman a explicat răspândirea vaselor cu semne pe fund și datorită unor practici social - economice specifice neoliticului târziu și chalcoliticului din Balcani, denumite generic cu sintagma „fragment enchainment” (Chapman 2001, p. 223-233).

O altă problemă ce se pune este apariția și dispariția acestor piese. Vasele cu semne pe fund sunt extrem de rare în culturile neoliticului timpuriu și în cele ale eneoliticului dezvoltat. De aceea, în opinia noastră, nu se poate vorbi de o evoluție graduală a acestei categorii de piese arheologice. Descoperirea unor vase în miniatură cu cruci incizate pe fund în câteva așezări Gumelnița A₂ (Însurăței, Tașaul - „La Ostrov”) nu schimbă cu mult situația, întrucât perioada de maximă înflorire și răspândire a vaselor cu semne pe fund este aceea a culturilor Vinča - faza C, Turdaș, Boian și Kalojanovec - Karanovo IV.

Din datele prezentate mai sus se evidențiază faptul că vasele cu semne pe fund sunt caracteristice culturilor de origine meridională și caracterizează un interval cronologic bine definit – sfârșitul neoliticului dezvoltat și începutul eneoliticului.

În actualul stadiu al cercetărilor, prezența vaselor cu semne pe fund o

putem explica astfel: a) se datorează manifestării unui fond cultural comun; b) este rezultatul manifestării unui impuls cultural al cărui centru îl reprezintă teritoriile din jurul Propontidei, receptat de culturile neoliticului târziu dezvoltat între Dunăre și Egeea, ipoteză care ni se pare cea mai probabilă.

Încheiem reiterând faptul că intervalul cronologic pe parcursul căruia se datează vasele cu semne pe fund este **Vinča B₂ - Vinča C₁ = Turdaș = Gradeșnica = Karanovo IV - Kalojanovec = Boian - faza Giulești = Precucuteni I-II = Hamangia III.**

IV. POSIBILE SEMNIFICAȚII.

Încercările de a înțelege de ce s-au făcut aceste semne pe fundul vaselor trebuie să aibă în vedere toate realitățile arheologice: contextele, asocierile cu alte tipuri de piese, tipul de piese pe care apar și locul unde au fost executate, tehnicile și momentul executării, valențe/nonvalențe decorative, tipurile de semne și asocierile dintre ele, repetabilitatea/nonrepetabilitatea lor în aceleași contexte, situri ori arii culturale, originea și dinamica răspândirii lor, categorii de piese pe care mai apar astfel de semne etc. Este evident că exagerarea importanței unor aspecte și eludarea altora duc la concluzii și ipoteze eronate.

Deoarece nu există suficiente date privind contextele arheologice în care au fost descoperite vasele, ca și despre asocierile cu alte categorii de piese, se pot face puține observații de ordin general sau de detaliu. Oricum, nu sunt dovezi clare privind prezența majorității pieselor în sanctuare ori complexe de cult încă în funcțiune. În cele mai multe cazuri, ele au fost descoperite în gropi, bordeie, locuințe de suprafață ori în strat. Doar în unele cazuri se poate presupune că este vorba de o depunere rituală, cum este Groapa XIII de la Lișcoteanca – „Movila din Baltă”, în care s-au găsit 10 funduri de vase cu semne, doar câteva vase fiind întregibile. Este demn de remarcat și faptul că, în proporție covârșitoare, semnele sunt incizate pe funduri de pahare și cupe intens lustruite ce-au fost sparte din vechime, ori chiar pe funduri sparte, situație care nu pare a fi întâmplătoare, așa cum o demonstrează J. Chapman (2001).

Întrucât aceste semne nu erau vizibile în mod normal și nici nu reprezintă realizări artistice notabile, apreciem că rostul lor nu era decorativ. Descoperirile arheologice ne demonstrează că, de regulă, părțile vaselor care nu erau expuse vederii nu erau ornamentate.

Mai mult, este sigur că unele semne s-au executat pe vase după o perioadă de utilizare a lor iar pe unele funduri poate chiar după spargerea vaselor.

Semnele executate pe fundul vaselor sunt de o mare varietate întrucât există diverse combinații de linii, puncte, unghiuri și forme geometrice. Astfel, se întâlnesc: segmente de drepte perpendiculare, unghiuri drepte și ascuțite, arce de cerc, linii frânte și linii drepte, cercuri, linii în zig-zag, spirale, rețea de linii, rețea de linii perpendiculare, crucea gamată, tridentul, „crenguța de brad”, cercul cu raze, pătratul, romb, triunghiul, plus o serie de motive particulare, greu de definit. Dar, în cele mai multe cazuri, întâlnim combinații de linii drepte, frânte ori perpendiculare cu arce de cerc sau cercuri, cu figuri geometrice (goale sau hașurate), plus motive unice și combinații de figuri geometrice. Astfel, deși elementele de bază nu sunt prea numeroase, prin asocierea și combinarea lor s-a obținut o mare varietate de motive și combinații decorative.

Nu credem că semnele de pe fundul vaselor au putut fi mărci de olar, atât datorită mării diversități de semne și numărului mic de vase marcate, cât și faptului că o parte din ele au fost incizate după arderea sau spargerea vaselor.

O altă utilitate pur practică a acestor semne – eventual de marcarea a unor cantități sau a unor momente în folosirea lor – nu poate fi decelată din aceleași considerente.

Pe de altă parte, marcarea semnelor doar pe un număr restrâns de vase, relativa repetabilitate a motivelor de bază, existența lor pe anumite tipuri de vase și doar pe fundul acestora, prezența lor numai în anumite medii culturale și într-o anumită perioadă, le conferă un rost anume.

Dincolo de repetabilitatea unor semne de bază, impusă și de fondul relativ redus al acestora, se observă diferențe notabile între combinațiile de semne ori semnele specifice diferitelor culturi arheologice (*Fig.*). Nu putem spune dacă aceste diferențe grafice exprimă și „mesaje” diferite.

Faptul că asemenea semne mai apar și pe alte categorii de piese, cu certe valențe culturale, precum figurinele antropomorfe, figurinele zoomorfe, pintadere, greutăți de lut, măsute de cult ori tablete de lut – constituie elemente, în plus, în a le considera purtătoare de „mesaje”. Între acestea amintim figurinele antropomorfe de la Lișcoteanca – „Movila din Baltă” (*Fig.*), Zorlenț (*Fig.*) și Rast (*Fig.*).

Desigur, se pot face diferite sugestii privind natura mesajelor acestor semne dar, în lipsa unor date complete despre toate descoperirile, ar însemna să intrăm

prea mult în sfera speculațiilor.

Reținem ipoteza distrugerii lor intenționate: a) din motive religioase, adică distrugerea obiectelor utilizate în cadrul unor ritualuri (Monah 1997; Conovici 2000); b) din motive legate de anumite practici sociale denumite prin sintagma „the enchainement of social relations”, care ar putea explica atât starea fragmentară cât și răspândirea acestei categorii de piese pe o arie geografică largă (Chapman 2001, p. 235-236).

Faptul că aceste „semne” au fost puse pe fundul unor vase (= ascunse), că ele n-au valențe artistice și că s-au găsit în locuințe obișnuite ori depuse în gropi ar putea sugera ipoteza că semnificația lor ar aparține mai degrabă sferei magiei, deci unor nevoi practice ale familiilor.

De aceea ne limităm la a spune că ele n-au fost elemente decorative și, foarte probabil, nici n-au avut o utilitate practică propriu-zisă, ci au reprezentat niște „semne” al căror mesaj poate nu-l vom afla niciodată.

THE NEOLITHIC VASES WITH SIGNS ON THE BOTTOM FOUNDED IN THE CARPATHIAN-BALKAN AREA

Abstract

Vessels bearing incised signs on the bottom were found in almost all the Boian-Giulești settlements of the Brăila Plain, as some objects are spread over larger and culturally different areas. This kind of objects is important for their significance as well as for their being characteristic for a period of time well defined; that's why we are going to study this category of objects. As in most cases, the lines, the stripes, the geometric figures and the compositions of lines and geometric figures made on the bottom of vessels had no decorative role and as we don't know exactly what they stand for, we decided to name these by a neutral term, „signs”.

Analysis of the Findings

The data presented so far show that the decorated vessel bottoms come, most of them, from truncated beakers, cups and tureens, made of fine paste, well fired, with a very well polished surface and decorated of pleats and incised motifs (sometimes incised and encrusted). But these signs remain a mystery

because their presence on the vessels couldn't be explained neither by a utilitarian necessity, nor by the desire of the prehistorical people to decorate the whole vase.

In order to realize a rigorous analysis we have to take into consideration the following aspects: a) the bottoms come from fragmentary vases, which means this objects have been broken in the ancient times; on the bottom of certain vases the signs have been made *ab initio*, but there are also vessels used for a while before having been incised on the bottom; b) the main technique, with a few exceptions, is the incision; on some vessels, the signs are incised and grooved, on others, the signs are excised and canalled; c) the motif themes are quite unitarian and one can even remark a certain variety, as the main categories of signs are reconstituted and synthetically prezented. It happens very seldom for a single sign to appear, because they are used in combinations of motifs like: the cross, the angle, arc of circle, circle, rhomb, spiral, linked spirals etc. One can also find the trident motif and even the net of incised lines.

Due to the fact that we are going to do the analysis of these motifs further on, we'll confine ourselves to point out some features of these signs: a) the most frequent signs are the perpendicular lines, the „cross”, the arc of circle and the rhomb ; b) in most cases, they appear in combinations, as the cross and the arc of circle, the cross and the rhomb or all the three together; c) the cross is also associated with the right angle; d) there is also a situation when four arcs of circle, symetrically disposed mark the bounds of a cross; e) the concentric circles and the spiral form a special motif; one can also observe the representation of two concentric circles and excised triangles; f) the trident is present only twice; g) the presence of the nets of lines, incised as well as excised .

Cultural and Chronological Situation

The vases bearing incised signs on the bottom discovered in the Boian-typ settlements of the north-eastern Romanian Plain are very similar, almost identical with those discovered in the cultural areas of Turdaş, Vinča, Karanovo IV and Gradešnica. On the other hand, similar objects found in the linear pottery culture, Precucuteni and Hamangia areas are a bit different from the vases discovered in the Boian settlements of the Bărăgan Plain. We are pointing out the fact that the signs made on the objects belonging to linear pottery, Precucuteni or Hamangia cultures are rendered according to their own stylistic rules, which make them have a different aspect. These types of objects are characteristic for

the Vinča, Turdaş, Kalojanovec – Karanovo IV and Boian cultures, because they have been found, most of them, in these cultural areas.

The geographical area of such discoveries is concentrated in certain places: a) on the middle Mureş river, b) on the Timiş and Bega rivers, c) on the Danube Valley, d) on the Călmăţui river, e) on Tundža river, f) to all these, we must add the single discoveries made at Traian, Glăvăneşti, Nezvisko and Ceamurlia. The stage of the research can be an explanation for the big distances between these zones, but one shouldn't give up the hypothesis of population movements

Another problem to deal with concerning these objects is about their appearance and their disappearance. In the early neolithic and developed eneolithic cultures, these objects with signs on the bottom are very scarce. That's why, we consider that there is no gradual evolution of this category of archaeological items. The miniature vases with incised „crosses” on the bottom uncovered in some Gumelniţa A2 settlements (Insurăţei, Taşaul – „La Ostrov”) don't change essentially the situation, as the period of highest development and spreading of the objects with signs on the bottom is during the Vinča – phase C, Turdaş, Boian and Kalojanovec – Karanovo IV cultures.

The previous data point out the fact that this kind of objects is characteristic to the southern cultures and characterizes a well defined chronological period – end of the developed neolithic and beginning of the eneolithic. As far as the present stage of research is concerned, we could explain, as it follows, the presence of the vases with signs on the bottom, particularly in Vinča, Gradeşnica, Karanovo IV – Kalojanovec and Boian cultural areas: a) a common cultural background; b) the outcome of a cultural impulse, whose core was situated in the territories around Propontida, received by the cultures of the late developed neolithic between the Danube and the Aegean Sea, hypothesis that seems more likely to us.

The objects bearing signs on the bottom are dated in the following chronological period: Vinča B2 – Vinča C1 = Turdaş = Gradeşnica = Karanovo IV – Kalojanovec = Boian – Giuleşti phase = Precucuteni I-II = Hamangia III.

Possible Meanings

If we want to find out why these signs have been made on the vessels bottoms, we have to take into consideration all the archaeological realities: the contexts, the associations with other types of objects, the kind of vases they are made on, the place of their making, the techniques and the moment of their

making, decorative / non-decorative virtue, types of signs and their associations, their repetability / non-repetability in the same contexts, sites or cultural areas, origin and dynamic of their spreading, categories of other objects on which such signs appear. It is obvious that exaggerating some aspects or even neglect others may lead to false conclusions.

We cannot state, but very cautiously, some general or detailed remarks because there are few information regarding the archaeological contexts of the vases discovery, as well as the associations with other categories of objects. Anyhow, there is no obvious evidence of their presence in sanctuaries or cult complexes still in function. They have been mostly found in pits, huts, surface dwellings or in the archaeological layer. For some cases, one can assume that it was a ritual depositing, like in Pit nr. 13 of Lișcoteanca - „Movila din Baltă” where 10 vessel bottoms with signs have been uncovered.

Most of the signs were incised on the bottom of the truncated vases before or after their firing. It's worth mentioning that an overwhelming majority of such signs are incised on beakers and cups bottoms that have been broken in ancient times, or even bottoms already broken, so, as J.Chapman demonstrates, there is not an incidental situation. Because the large majority of these signs are on the bottom, usually hidden to the sight and because they are deprived of artistic qualities and difficult to be seen, their purely decorating role can't be ruled out. The archaeological discoveries show us that the ancient people didn't usually decorate the parts of vases hidden to the sight. Moreover, it is certain that some signs have been incised on the objects after a period of use, and on other bottoms, even after their breaking.

There is a great variety of such marks as there are different combinations of lines, dots, angles and geometrical forms. Thus, although the basic elements aren't numerous, their association and combination led to a great variety of decorative motifs and combinations, plus the unique particular signs. The great variety of signs, the small number of marked vases and the fact that some of them have been incised on vessel after the firing or the breaking, make for arguments against interpreting them as potter trademarks.

As there is a great diversity of signs and combinations of signs we couldn't assign them a purely utilitarian role (at least, for the time being) - or even, marking some quantity, or some moment of their use.

The presence of such signs on a relatively small number of vases, and

only on the bottom of certain types of objects, the relative repetability of the basic motifs, their presence only in certain cultures and periods of time etc. stand for a certain purpose in making them.

These signs have been incised, mostly, on bottoms of fine objects, that had previously been broken and polished. What were the reasons of all this? Their incision, especially on fine, black, polished objects bottoms is explained, on the one hand, by the clear contour of the signs on them, and, on the other, by their easy storing and distribution. In some museums of the southern Balkans, we saw dozens of such „stocks” of bottoms bearing incised signs, separated, obviously, from the entire object.

Certainly, when the signs have been impressed in the clay still soft, the message was meant to the time of their use, but, when it was incised on objects already broken, as it seems to be for most of them, their use as vessels, is out of question.

After the study of the signs available to us, we could presume the existence of a *corpus of signs*, bearing a *number of messages*. This hypothesis is also suggested by an inventory of signs, common to the entire Balkan-Carpathian area, at which we may add the particular representations of certain regions, normal, if we take into account their vast area of spreading.

The vessels bottoms have been chosen as means of diffusion because they were at hand, made of a material, resistant and easy to incise/impress, then easy to stock and transport.

A number of Asian civilizations proceeded similarly, when they wrote on clay plates and cylinders.

Due to the fact that such „signs” have been put on the bottom (= hidden), they have no real artistic value, they have been found in common dwellings or in pits, and not in sanctuaries, may lead to the hypothesis, not of a religious significance, but a magic one, or even of „profane” messages.

Their existence on other categories of objects with certain cult value, as well as the anthropomorphic and zoomorphic statuettes, the clay plates or tables etc., all these stand for strong arguments in considering them as message bearers. Between the discoveries of this type, we'll mention the anthropomorphic figurines of Lișcoteanca – „Movila din Baltă”, Zorlenț and Rast.

Could these signs have formed a system of memory and transmission of information, consequently a communication system? Each sign represented,

probably, a certain message/information, otherwise it would be difficult to believe they could constitute an „alphabet”, because of the stage of the human society evolution and the great variability of signs.

We are aware that only a complete data basis containing all the signs known by now could bring a significant progress in the analysis and understanding of their significance.

We couldn't, for the time being, launch other hypothesis, all we could say, in this stage of the research, is that these signs were not some kind of decorative elements, but they included a number of messages that, maybe, we'll never decipher.

BIBLIOGRAFIE

Berciu 1966 = D. Berciu, *Cultura Hamangia. Noi contribuții*, București, 1966.

Berciu, Berciu 1949 = D. Berciu, I. Berciu, *Săpături și cercetări arheologice în anii 1947 - 1949*, în *Apulum* 3, Alba Iulia, 1949, p. 1 - 43.

Bojadžiev 1992 = J.Bojadžiev, *Hronologia na preistoriceskite kulturi na teritoriata na Dobruža*, în *Dobrudža*, 9, 1992.

Bojadžiev, Dimov, Todorova 1993 = J. Bojadžiev, T. Dimov, H. Todorova, *Atlas du Néolithique Europeen I*, ERAUL, Liège, 1993.

Chapman 2001 = J. Chapman, *Intentional fragmentation in the neolithic and copper age of south-east Europe: incised signs and pintaderas*, în *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*, Timișoara, 2002.

Cavruc 1998 = V. Cavruc (redactor), *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, Sf. Gheorghe, 1998.

Comșa 1994 = E. Comșa, *Așezarea culturii cu ceramică liniară de la Glăvăneștii Vechi*, în *Hierasus*, 9, Botoșani, 1994.

- Dimitrov 1969** = M. Dimitrov, *Novi nahodki ot neolitnata kultura Karanovo IV v Starozagorko*, în *Izvestija na Bălgarite Muzei*, 1, 1969, p. 21 - 42.
- 1976** = M. Dimitrov, *Za haraktera na kulturata Karanovo IV*, în *Izvestija na Muzeite ot Jugoiztočka Bălgaria*, 1, 1976, p. 9-16.
- Draşovean 1996** = Fl. Draşovean, *Cultura Vinča târzie (faza C), în Banat*, Timişoara, 1996.
- H. Dumitrescu 1955** = H. Dumitrescu, *Şantierul arheologic Traian (1954)*, în *SCIV* 6, 1955, 3-4, p. 459-485.
- 1984** = H. Dumitrescu, *Cercetările arheologice de la Tăuălaş - Deva (I)*, în *Acta MN* 21, Cluj-Napoca, 1984, p. 3-44.
- VI. Dumitrescu 1980** = VI. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, BAR, International Studies, 72, 1980.
- Georgiev 1983** = G. Georgiev, *Erforschung des Neolithikum in Westbulgarien*, în *Keramik und Gold - Bulgarische Jungsteinzeit im 6. und 5. Jahrtausend*, Frankfurt am Main, 1983, p. 15-19.
- Harţuche 1980** = N. Harţuche, *Preliminarii la repertoriul arheologic al judeţului Brăila*, în *Istros* 1, 1980, p. 281-354.
- Harţuche, Anastasiu 1968** = N. Harţuche, Fl. Anastasiu, *Brăiliţa. Aşezări şi cimitire omeneşti datând din epoca neolitică până în pragul orânduirii feudale*, Muzeul Brăilei, Brăila, 1968.
- 1976** = N. Harţuche, Fl. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecţiei de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976.
- Haşotti 1991** = P. Haşotti, *La culture néolithique Hamangia. Quelques remarques sur le stade actuel des recherches*, în *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en*

contexte

Européen, BAI, Iași, 1991.

Lazarovici 1971 = Gh. Lazarovici, *Difuziunea unor civilizații neolitice în regiunea Dunării de Jos*, în *Pontica* 4, 1971,

1979 = Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Bibliotheca Musei Napocensis, 4, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici, Dumitrescu 1985-1986 = Gh. Lazarovici, H. Dumitrescu, *Cercetările arheologice de la Tăuălaș - Deva*, în *Acta MN*, 22-23, Cluj-Napoca, 1985-1986, p. 3 - 40

Lazarovici, Nica 1991 = Gh. Lazarovici, M. Nica, *Chalcoliticul balcano-anatolian*, în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991.

Lazarovici, Drașovean, Maxim 2001 = Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică. I*, Timișoara, 2001.

Lichardus et al. 2000 = J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, Fr. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, Il. Iliev, *Forschungen in der mikroregion von Drama (Südostbulgarien)*, Bonn, 2000.

S.A. Luca 1997 = S.A. Luca, *Așezări neolitice de pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie – Dealul Pemilor (punct X2)*, Alba Iulia, 1997

1997a = S.A. Luca, *Relațiile culturale de la sfârșitul neoliticului dezvoltat dintre Transilvania și ținuturile înconjurătoare – reflectarea acestora prin materialele arheologice descoperite în așezarea de la Turdaș – Luncă, jud. Hunedoara*, în *CCDJ*, 15, 1997, p. 252 - 262.

2001 = S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș - Luncă. I. Campaniile 1992 - 1995*, Alba Iulia, 2001.

Makkay 1990 = Makkay János, *A tartariai leletek*, Budapest, 1990.

Marinescu - Bîlcu 1974 = S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.

Maxim 1999 = Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.

Micu, Micu 1998 = Cr. Micu, S. Micu, *Ceramica culturii Hamangia din așezarea de la Isaccea - Suhat (campania 1997)*, în *Pontica* 31, Constanța, 1998, p. 25-35.

Micu et al. 2000 = Cr. Micu, S. Micu, A. Bălășescu, V. Radu, G. Luca, G. Haită, *Așezarea neolitică de la Isaccea, punctul Suhat, jud. Tulcea, în Istro - Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare*, Tulcea, 2000, p. 5-52.

B. Nikolov 1974 = B. Nikolov, *Gradešnica*, Nauka Iskustvo, Sofia, 1974.

V. Nikolov 1995 = V. Nikolov, *Notes on the Periodization and Chronology of the Neolithic in Thrace*, în *Thracia*, 11, Sofia, 1995, p. 63-70.

1996 = V. Nikolov, *Neolitnata kultura v. bălgarskite zemi v konteksta na Anatolija i Balkanite*, în *Annuary of Department of Archaeology*, II-III, Sofia, 1996, p. 133-144.

Pandrea 1994 = S. Pandrea, *Începutul culturii Boian Giulești în Câmpia Brăilei*, în *Istros* 7, Brăila, 1994, p. 7-26.

Passek, Černyš 1963 = T.S. Passek, E. Černyš, *Pamjatniki kultury linejno-lentočnoj keramiki na terirorij S.S.S.R.I*, Arheologija S.S.S.R., Moskva, 1963.

Paul 1992 = I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992.

Roska 1941 = M. Roska, *Die Sammlung Zsofia von Torma*, Cluj, 1941.

Sîrbu, Pandrea 1994 = V. Sîrbu, S. Pandrea, *Cercetările arheologice de la Siliștea, jud. Brăila, campaniile 1991-1993*, Istros 7, 1994, p. 27-62.

Tsvek 1996 = E. Tsvek, *Contacts between the Eneolithic tribes of Europe and Eastern Tripolyan population*, in *Cucuteni aujour'd'hui*, Piatra Neamț, 1996, p. 121-130

*** * 1983** = * * *Erforschung des Neolithikum in Westbulgarien*, dans *Keramik und Gold - Bulgarische Jungsteinzeit im 6. und 5. Jahrtausend*, Frankfurt am Main, 1983.

ABREVIERI

Acta MN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos. Muzeul Dunării de Jos, Călărași
Dobrudža	Dobrudža. Sbornik. Istoričeski muzei v Dobrič i v Silistra
Hierasus	Hierasus. Muzeul Județean Botoșani, Botoșani
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
Pontica	Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie). Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, București
Thracia	Thracia. Institut po Trakologija, Sofia (Serdicae)

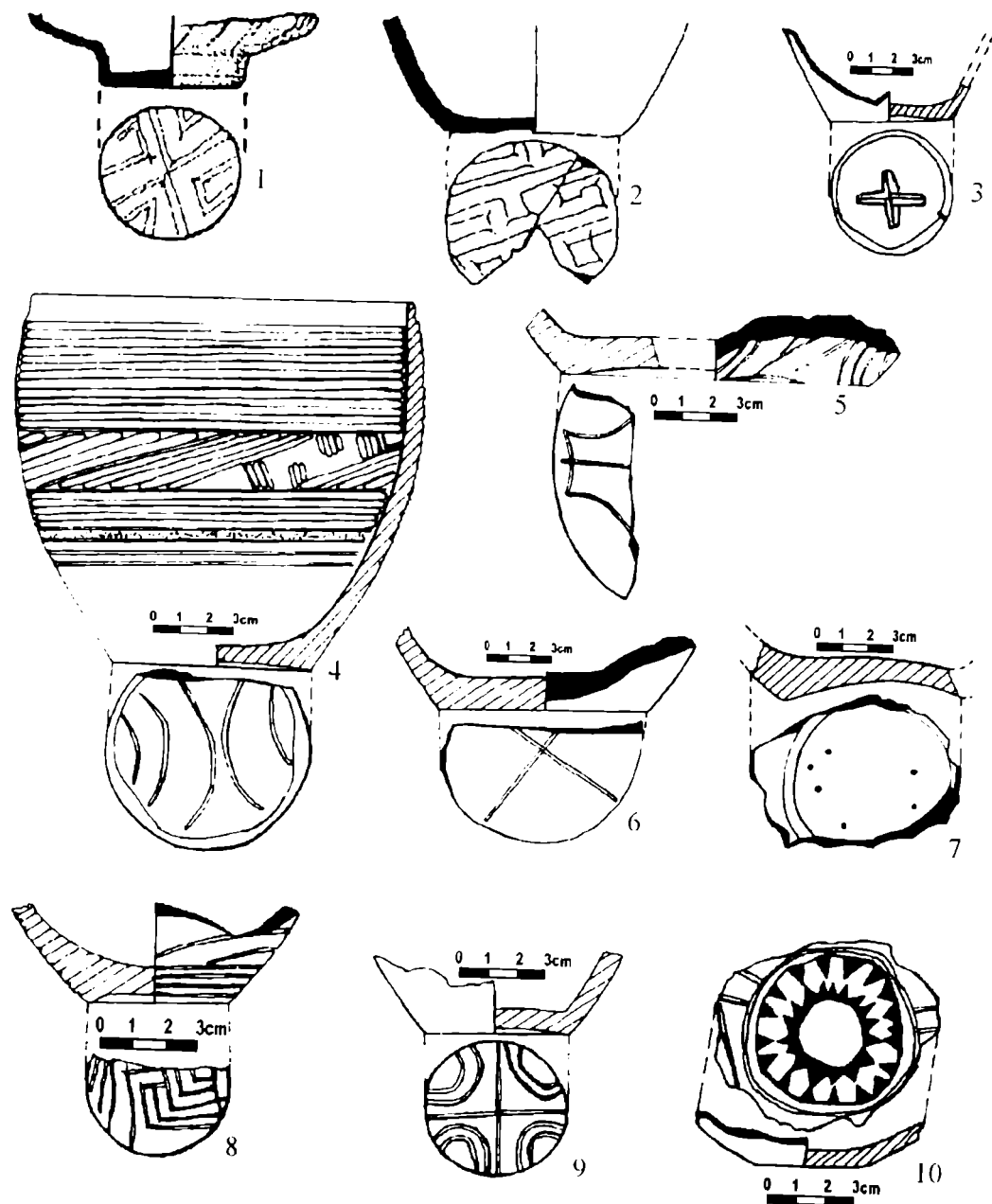

FIG. 1 Cultura Boian - faza Giulești / The Boian culture - Giulești phase.

1 - 2 Isaccea - "Suhat"

3 Brăilița - "Vadul Catagaței"

4 - 10 Siliștea - "Conac"

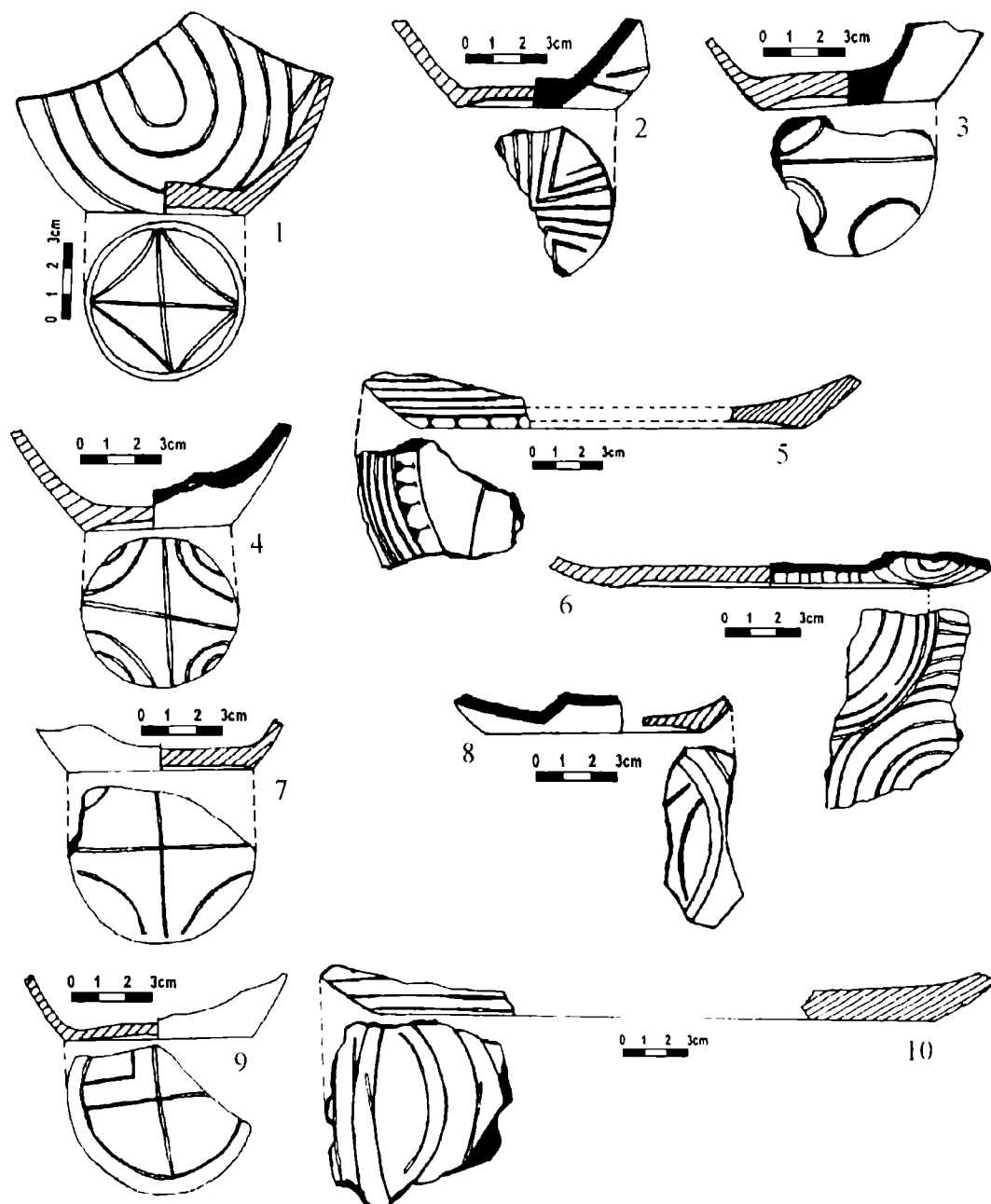

FIG. 2 Cultura Boian - faza Giulești / The Boian culture - Giulești phase.

1 - 10 Lișcoteanca - "Movila din Baltă"

(1 - 4 Groapa nr. 13 / Pit nr. 13)

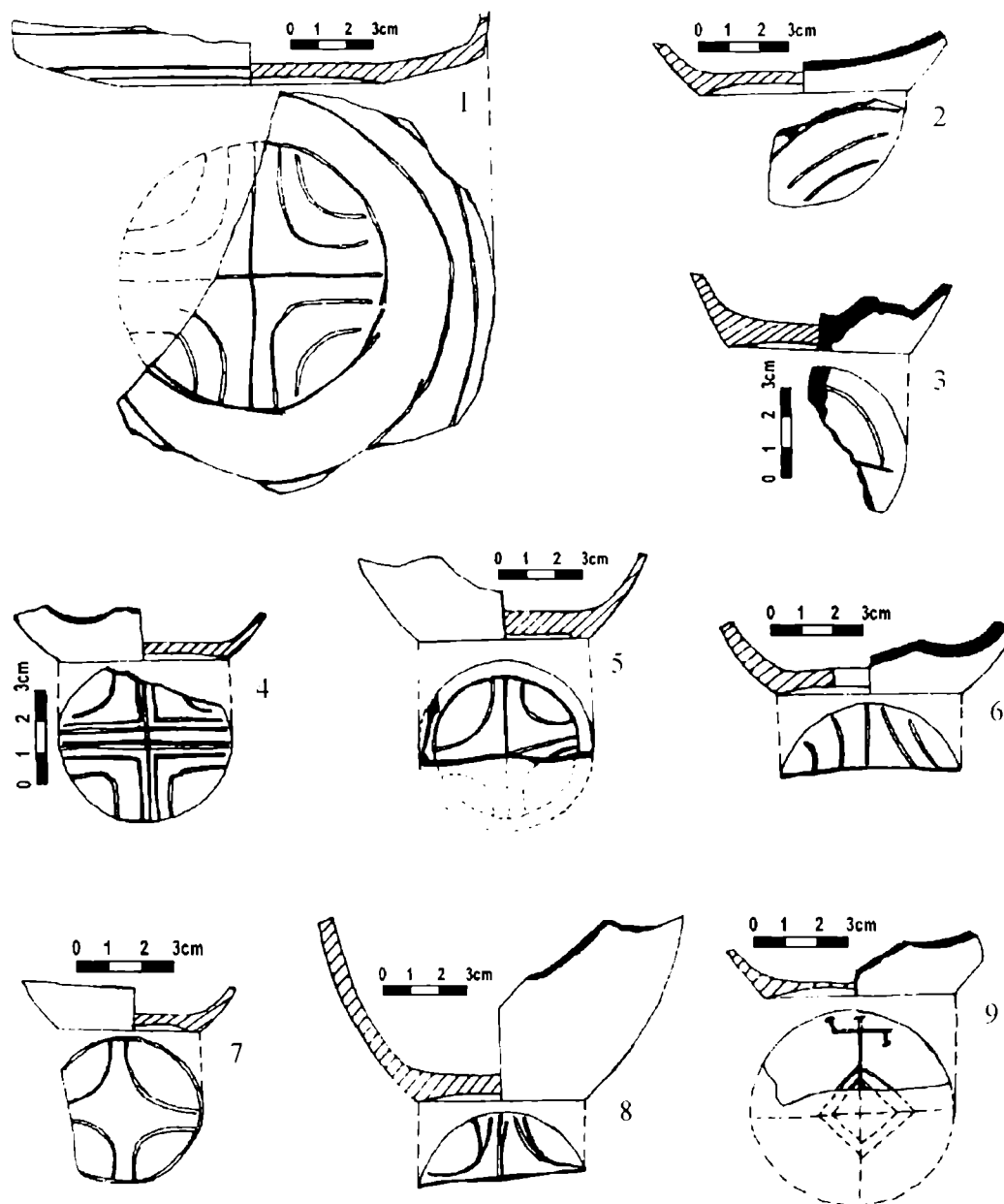

FIG. 3 Cultura Boian - faza Giulești / *The Boian culture - Giulești phase.*
1 - 9 Lișcoteanca - "Movila din Baltă"

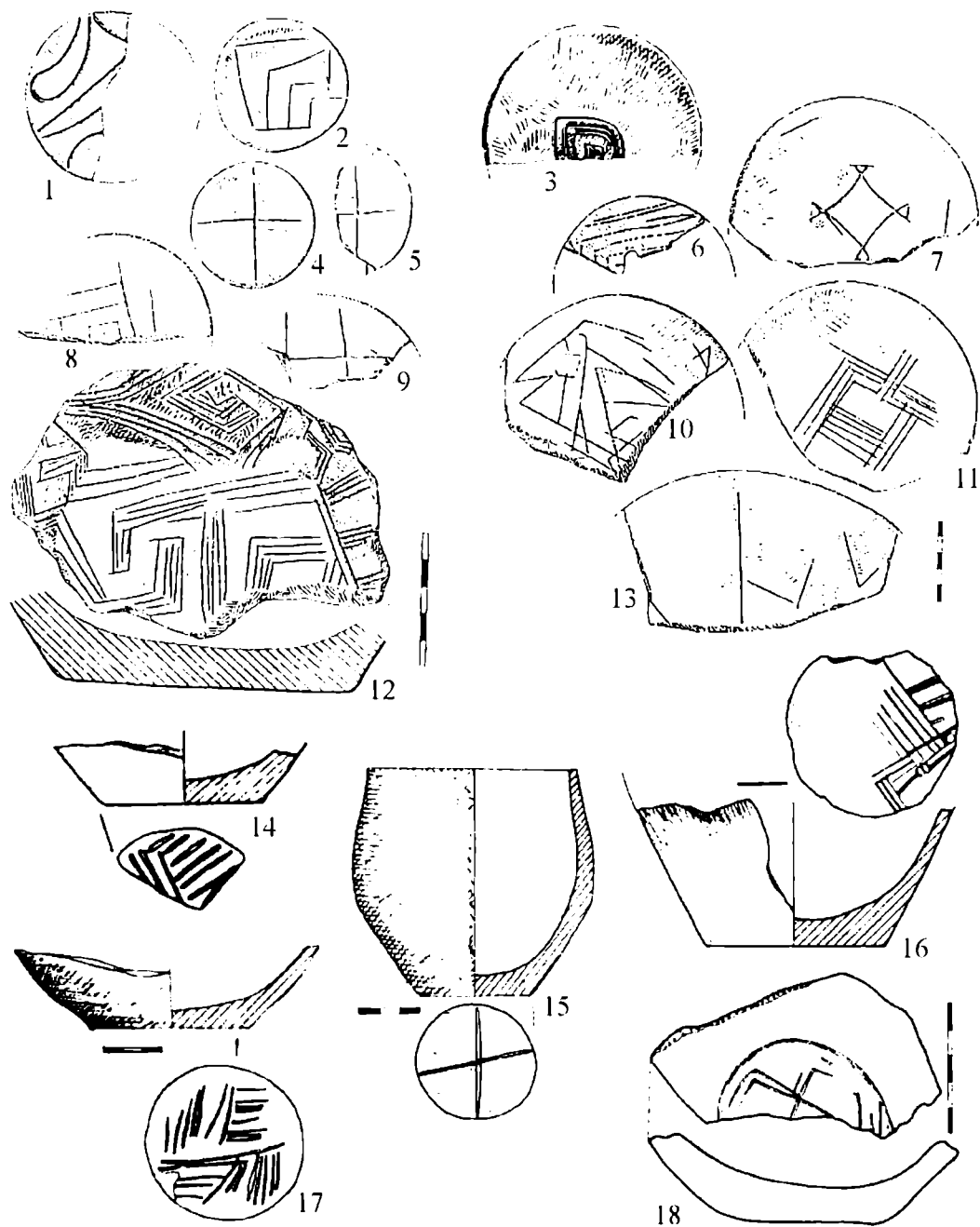

FIG. 4 Cultura Vinča / The Vinča culture

1 - 13 Rast

14 - 18 Parța - "Tell I"

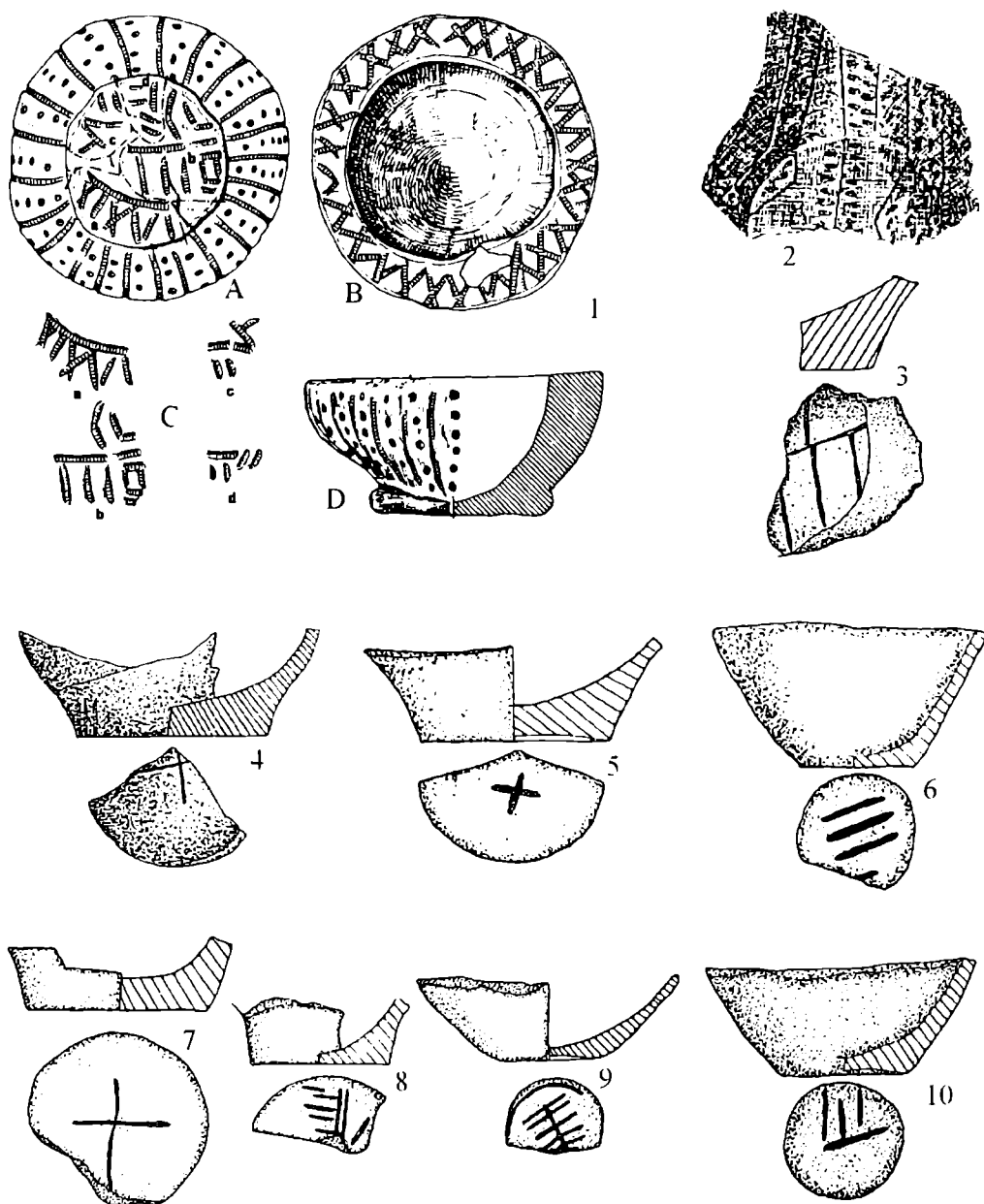

FIG. 5 Cultura Turdaș / *The Tordoș culture*

1 (A - D) Daia Română - "Părău!"

2 Alba Iulia - "Lumea Nouă"

3 - 4 Turdaș - "Luncă"

5 - 10 Orăștie - "Dealul Pemilor"

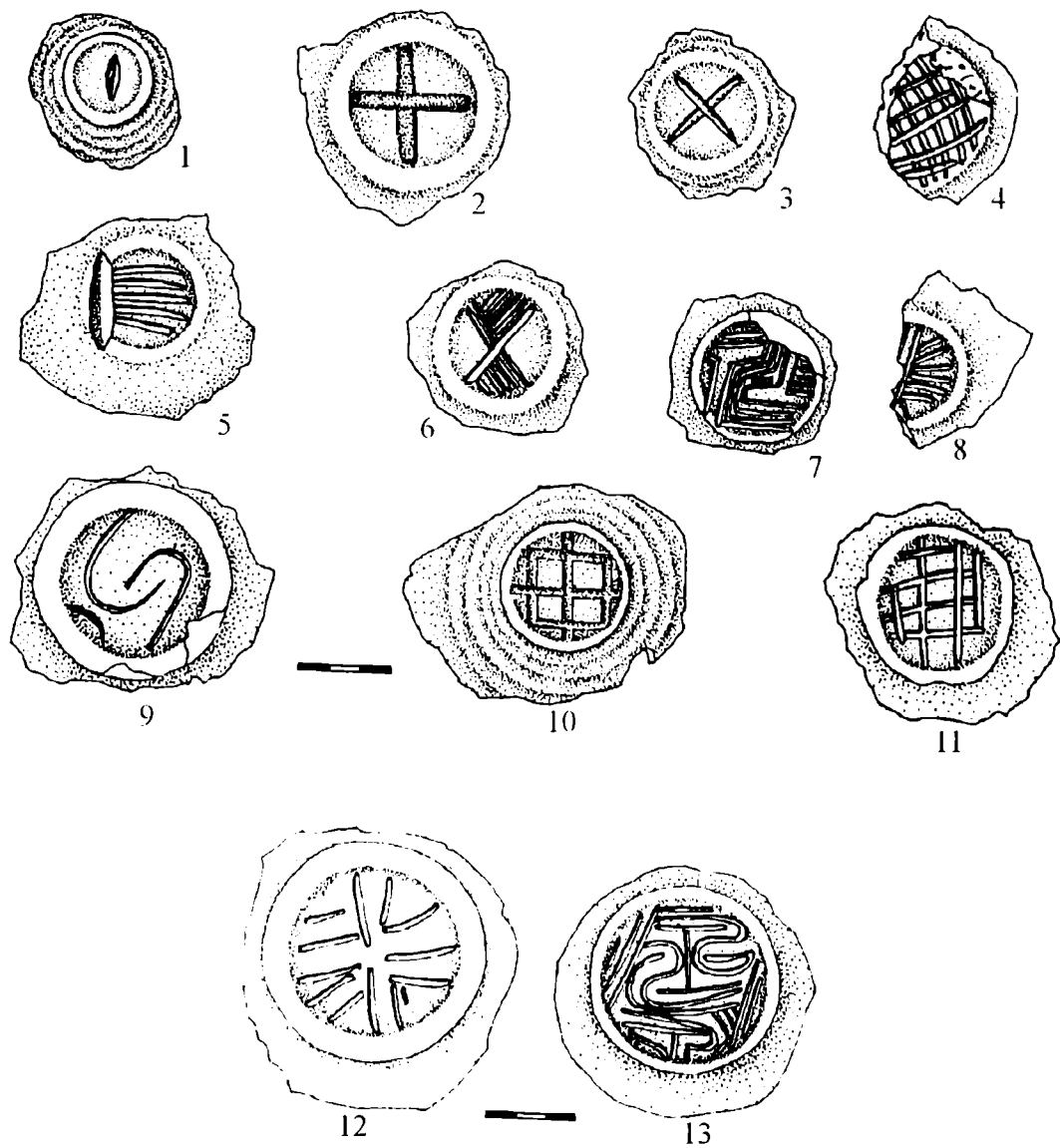

FIG. 6 Cultura Kalojanovec - Karanovo IV
The Kalojanovec - Karanovo IV culture
 1, 4 - 7. 11 Kalojanovec - "Tell"
 2, 3. 8 Obručište
 12 - 13 Nova Zagora - "Khlebozavod"

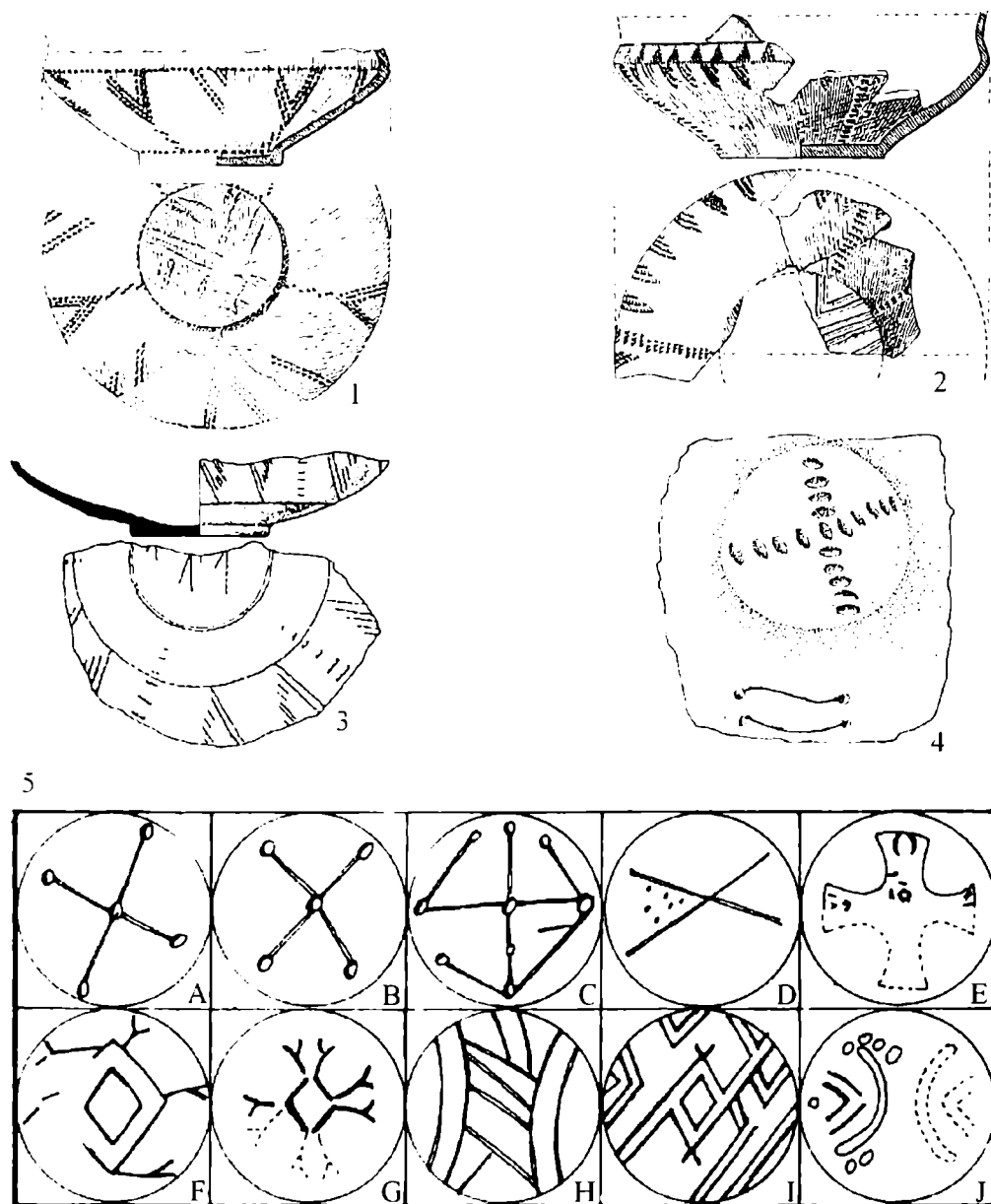

FIG. 7 Ariile culturale Hamangia (1 - 3), liniar - ceramic (4; 5 A - D) și Precucuteni (5 E - J) / The Hamangia (1 - 3), liniar - ceramic (4; 5 A - D) and Precucuteni (5 E - J) cultural areas.

1 - 2 Ceamurlia de Jos, 3 Isacceca - "Suhut", 4 Turia,

5: A Traian - "Dealul Fântânilor", B - C Glăvăneștii Vechi, D Nezvisko, E - I Traian - "Dealul Vici", J Larga Jijia.

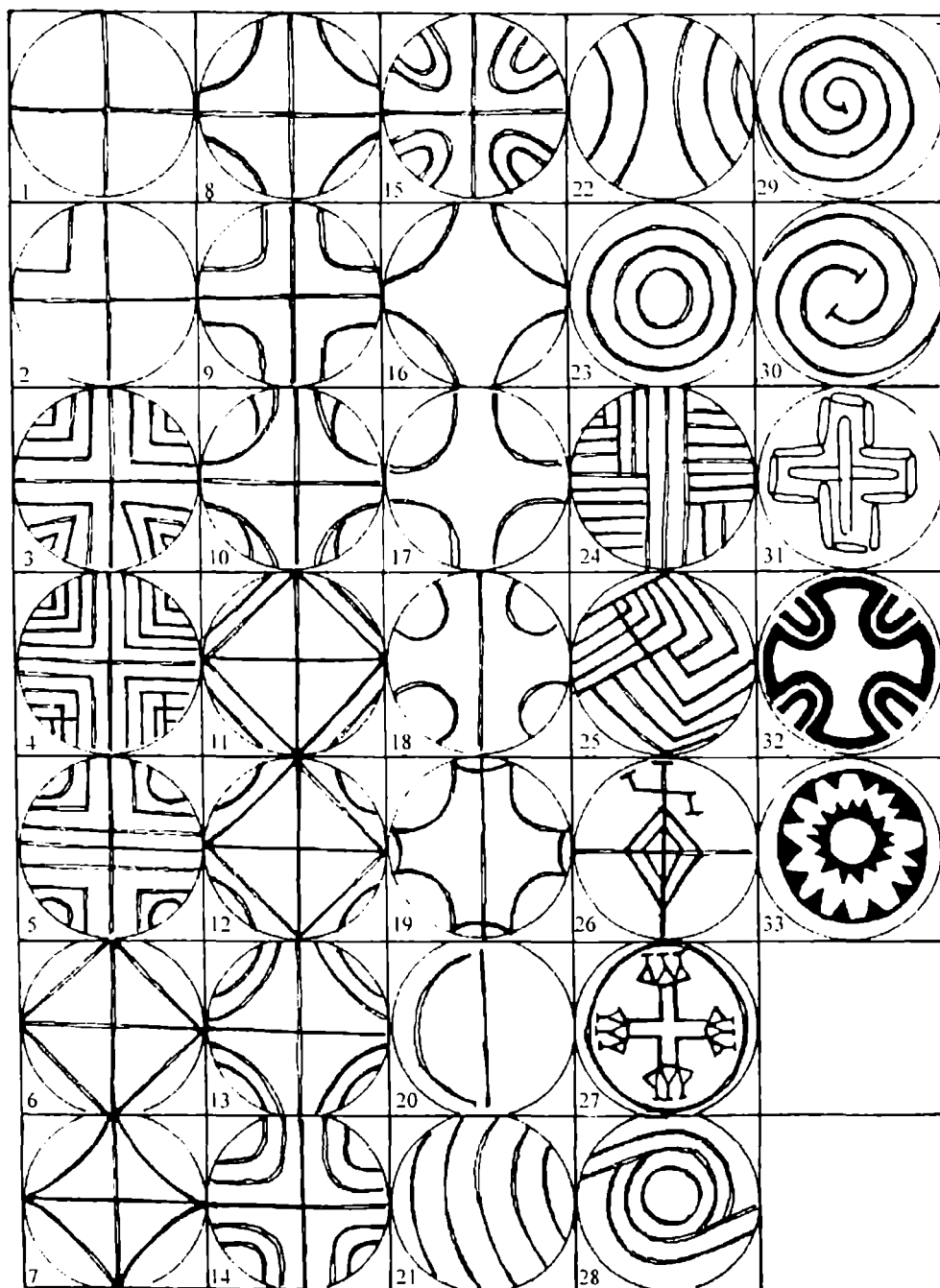

FIG. 8 Catalogul semnelor de pe fundul vaselor descoperite în așezări
 Boian - Giulești din Câmpia Brăilei / *Catalogue of the signs made on the
 vessel bottoms discovered in settlements Boian - Giulești of Brăila Plain*

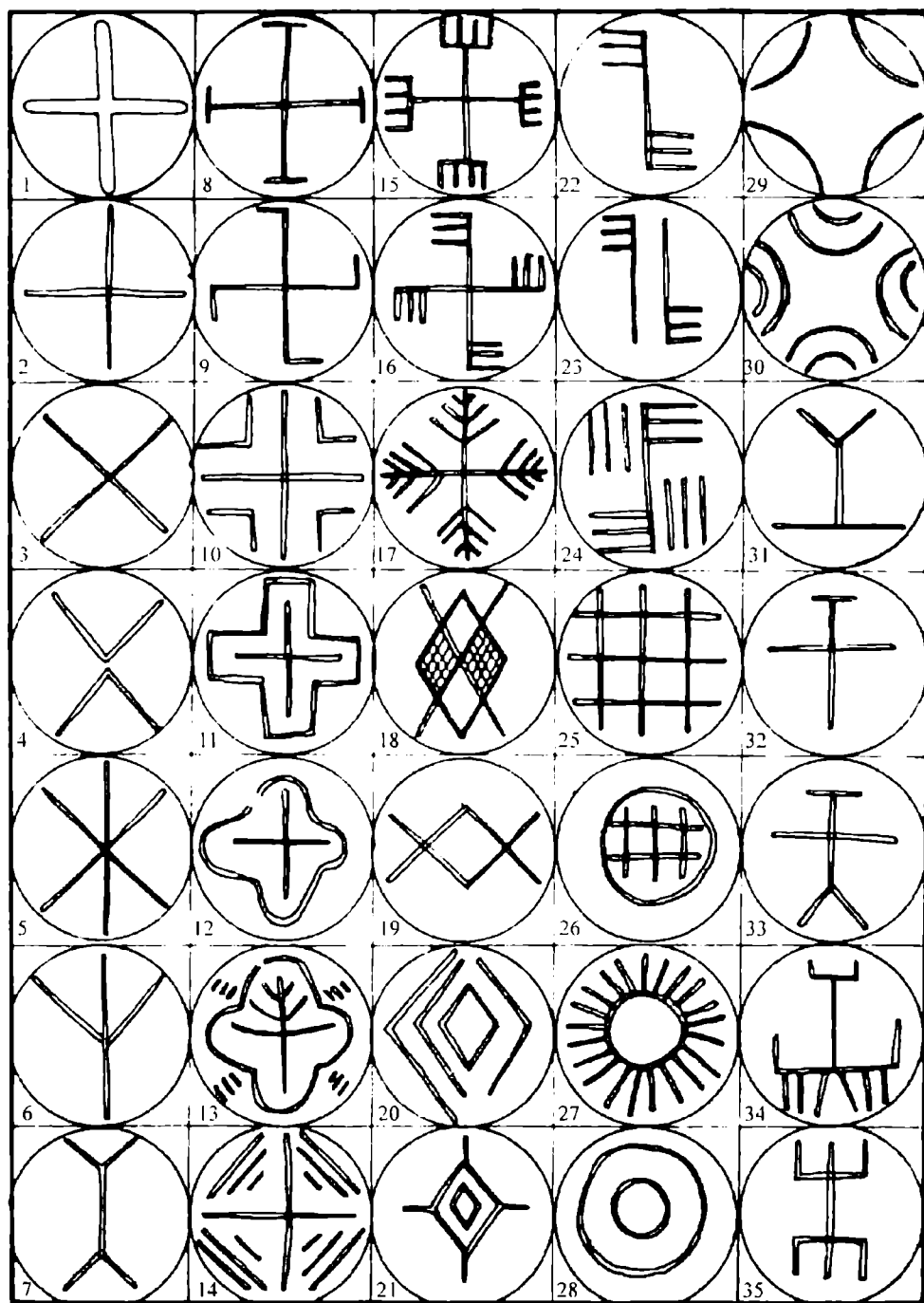

FIG. 9 Catalogul semnelor de pe fundul vaselor descoperite în așezarea Turdaș - "Luncă" / Catalogue of the signs made on the vessel bottoms discovered in the settlement Tordoș - "Luncă"

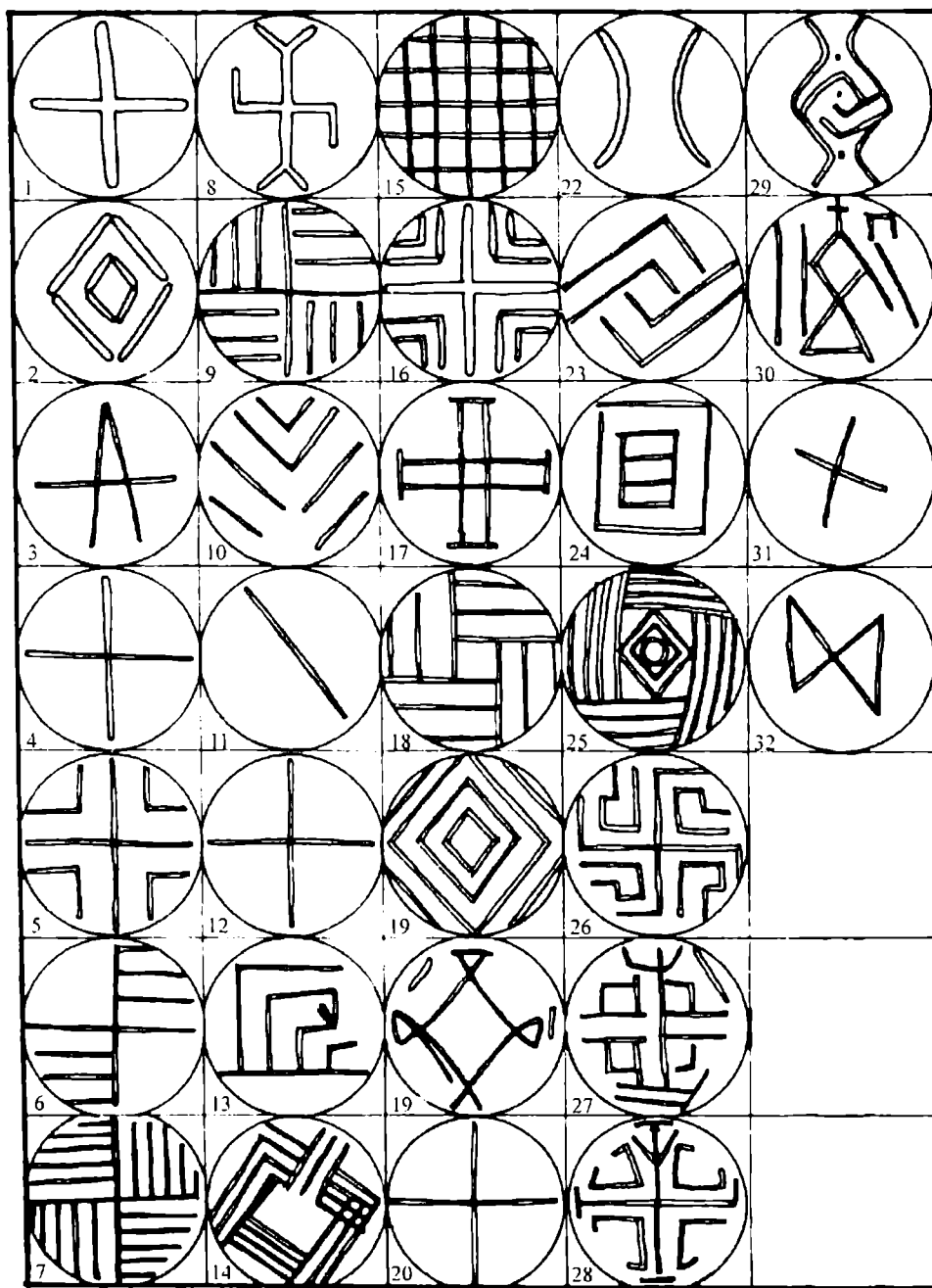

FIG. 10 Catalogul semnelor de pe fundul vaselor descoperite în ariile culturale Vinča, Turdaș și Gradeșnica / *Catalogue of the signs made on the vessel bottoms discovered in the Vinča, Tordoș and Gradeșnica cultural areas.*
 1 - 3 Zorlenț, 4 - 8 Pașă - "Tell I", 9 - 10 Bucovăț, 11 - 20 Rast, 21 - 30 Gradeșnica, 31 - 32 Deva - "Tăuâlaș"

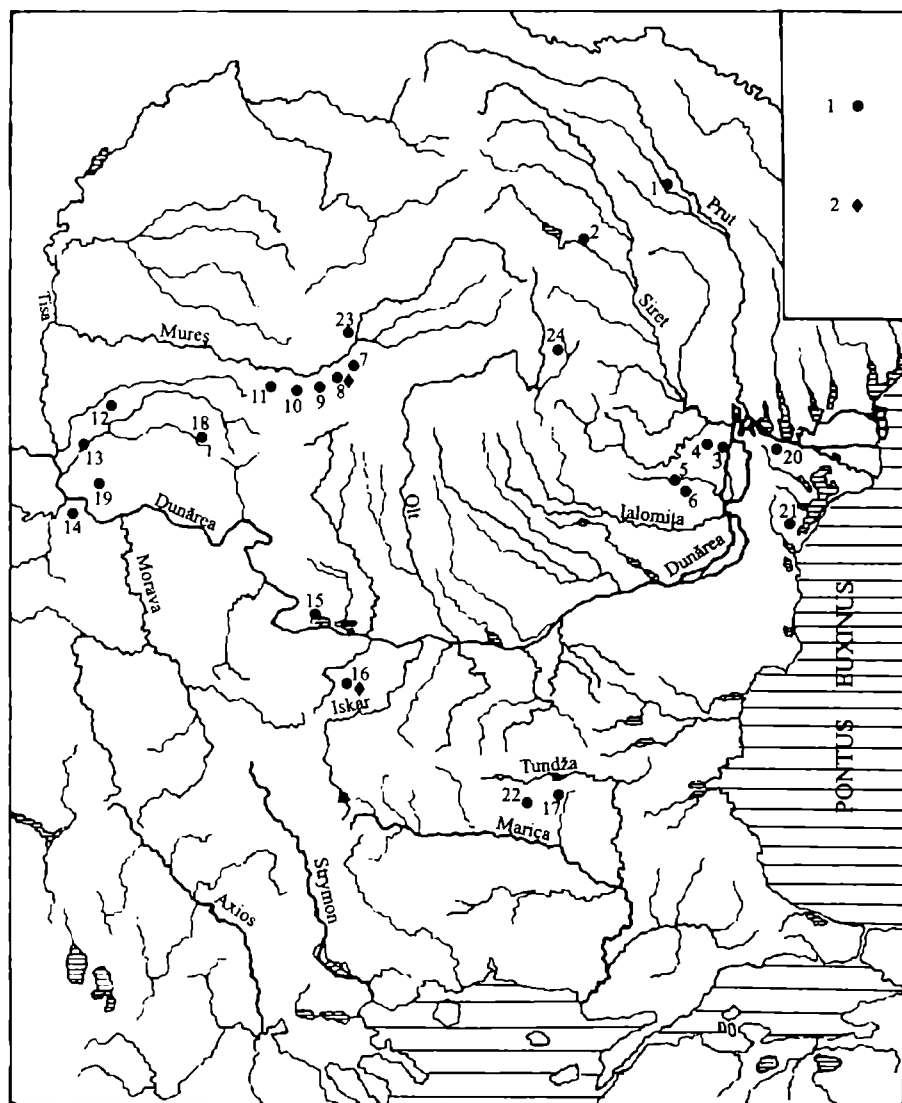

FIG. 11 Harta cu așezările unde au fost descoperite vase cu semne pe fund.

Map with the settlements where were discovered vessels bearing signs on the bottom

Legenda: 1 vase cu semne pe fund, 2 plăcuțe

Legend: 1 vessels bearing signs on the bottom, 2 clay plaques

Lista localităților / *List of localities*: 1 Glăvăneștii Vechi, 2 Traian, 3 Brăilița, 4 Siliștea - "Conac", 5 Lișcoteanca - "Moș Filon", 6 Lișcoteanca - "Movila din Baltă", 7 Daia Română, 8 Tărtăria, 9 Orăștie - "Dealul Pemilor", 10 Turdaș, 11 Deva - "Tăuălaș, 12 Bucovăț, 13 Parța, 14 Vința, 15 Rast, 16 Gradeșnica, 17 Nova Zagora - "Hlebozavod", 18 Zorlenț, 20 Isaccea, 21 Ceamurlia, 22 Kalojanovec, 23 Alba Iulia - "Lumea Nouă", 24 Turia

ANALOGII ȘI DIFERENȚE ÎNTRE ECONOMIILE ANIMALIERE ALE COMUNITĂȚILOR VINÇA C ȘI GRUPUL FOENI ÎN AȘEZĂRI DIN BANAT

GEORGETA EL SUSI

În ultimul deceniu, în urma numeroaselor săpături arheologice sistematice, în așezări neolitice din Banat s-a colectat un număr impresionant de resturi faunistice, peste 35.000 fragmente. Articolul de față își propune o privire de ansamblu asupra trăsăturilor definitorii ale economiilor animaliere practicate de comunitățile de la începutul neoliticului târziu în spațiul bănățean. În acest sens au fost utilizate date de faună din următoarele așezări: Foeni – “Cimitirul Ortodox” (Grup Foeni¹), Parța, tell II² (Vinča C și cultura Petrești³), Sânnandrei⁴ (Vinča C și post Vinča C) și Liubcova - “Ornița”⁵ (nivelele II-I, Vinča C⁶). Foeni, Parța, Sânnandrei sunt localizate în Câmpia Banatului iar Liubcova - “Ornița” în Valea Dunării. Nu insistăm asupra condițiilor biogeografice, în care sunt amplasate așezările, diferite în regiunile de câmpie ale Banatului față de zonele sale sudice, descrierea lor făcându-se în diverse articole de paleofaună și de arheologie. Cert este că factorii ambientali își vor fi pus amprenta asupra gospodăririi animalelor și a vânătorii, determinând anumite comportamente vis-à-vis de fauna locală. Pentru început vor fi prezentate ultimele informații⁷ asupra cercetărilor arheozoologice de la Foeni – “Cimitirul Ortodox”, pentru a avea un termen de referință în demersul nostru.

¹ Drașovean, 1994, 141

² El Susi, 1998, 129-151

³ Idem, 151

⁴ El Susi, 2000, 193-204

⁵ El Susi, 1991, 9-17

⁶ Luca, 1998, 16

⁷ Întrucât de 10 ani se sapă la Foeni-“Cimitirul Ortodox”, analize de faună parțiale au fost comunicate de-a lungul anilor la diverse sesiuni științifice.

Tabel 1 – Frecvența speciilor la Foeni - “Cimitirul Ortodox”

Specie/grup	Nivel inferior		Nivel mijlociu		Nivel superior	
	Frgm.	%	Frgm.	%	Frgm.	%
Bos taurus	1419	38,2	684	39	4809	45,5
Ovis/Capra	844	22,7	249	14,2	1769	16,7
Sus s. domesticus	430	11,6	350	20	1329	12,6
Canis familiaris	74	2	30	1,7	130	1,2
Sp. domestice	2767	74,5	1313	74,9	8037	76
Cervus elaphus	602	16,2	293	16,7	1527	14,5
Sus s. ferrus	157	4,2	67	3,8	305	2,9
Capreolus c.	59	1,6	20	1,1	210	2
Bos primigenius	102	2,8	44	2,5	418	4
Lepus sp.	9	0,2	7	0,4	49	0,5
Castor fiber	9	0,2			1	0,01
Ursus arctos					1	0,01
Meles meles	4	0,1	1	0,06	4	0,04
Martes martes	2	0,05	1	0,06	4	0,04
Vulpes vulpes	3	0,08	3	0,2	4	0,04
Feels silvestris	1	0,03	1	0,06	2	0,02
Canis lupus	1	0,03			2	0,02
Lynx lynx					1	0,01
Carnivora	1	0,03	3	0,2	2	0,02
Sp. sălbatice	950	25,5	440	25,1	2530	24
T O T A L	3717	100	1753	100	10567	100
Bos sp.	113		25		151	
Bos/Cervus	277		63		1454	
Sus sp.	95		58		112	
Ovic. /Capreolus	68		135		59	
Așchii	1051		483		2148	
Mamifere	5321		2517		14491	
Păsări	8		3		13	
Reptile	10		29		22	
Pești	69		15		73	
Moluște	291		205		498	
T O T A L	5699		2769		15097	

Frecvența speciilor la Foeni

Dintre cele 30963 oase recoltate din siturile mai sus-menționate⁸, eșantionul de la Foeni a furnizat cea mai mare cantitate, în jur de 23565 fragmente.

Acestea provin din trei nivele de locuire, menționate în articol drept: inferior, mijlociu, superior, distribuția resturilor pe specii fiind redată în *tabelul 1*.

Mai trebuie spus că un raport preliminar pe cca 5000 resturi a fost publicat cu ani în urmă⁹. Potrivit ultimilor date, bovinele domină proporțiile în toate nivelele, reprezentând cam o treime din numărul de resturi¹⁰. Astfel rata lor crește semnificativ de la 38,2 % la începutul locuirii până la 45,5 % înspre nivelele târzii. În schimb, ovicaprinele înregistrează o fluctuație în sens descendent, de la 22,7 %, la începutul locuirii la 16,7 % înspre finele ei. La un lot așa de mare, o descreștere de 6 % pe durata funcționării așezării este semnificativă, punctând importante modificări ce vor fi avut loc în exploatarea rumegătoarelor mici. Rata porcinelor suferă o creștere semnificativă de procentaj, concretizată într-o valoare de 11,6 % în nivelele inferioare, un procent de 20 % în nivelele medii (o compensare la rata scăzută a ovicaprinelor). În final rata lor se stabilizează pe la 12,6 %, o valoare relativ crescută pentru acele vremi în Câmpia Banatului. Chestiunea utilizării câinelui în alimentația comunităților de la Foeni este deschisă. Câteva cranii prezintă semne ale deschiderii cutiei craniene în vederea extragerii creierului, fapt ce ar pleda pentru utilizarea câinelui în alimentație, fie și sporadic; totuși, semne distincte de tranșare pe oasele scheletului postcefalic nu s-au identificat.

În privința raportului specii domestice/ sălbatice, acesta comportă valori de 74,5/25,5% în nivelele timpurii și de 76/24% în cele târzii. În mare, nu s-au sesizat modificării esențiale în privința frecvențelor principalelor specii sălbatice, totuși la o atentă analiză se înregistrează unele oscilații semnificative. Cerbul, specie cu cerințe pentru un mediu împădurit¹¹ era principalul animal vânat, în toate nivelele de locuire; deși cota sa se menține crescută în toate nivelele, o ușoară descreștere, de la 16,2% la 14,5% este înregistrată de-a lungul locuirii.

⁸ Eșantioanele faunistice de la Foeni și Parța se vor îmbogăți pe parcurs.

⁹ El Susi, 1998, 139-163

¹⁰ Fiind vorba de un lot faunistic impresionant n-am utilizat statistica pe NMI, pentru a evita erorile care pot apare

¹¹ Vörös, 1994, 180

De asemenea, mistrețul (pentru care pădurea poate fi “cel mult un factor de ocrotire, hrănire, un refugiu împotriva prădătorilor mai ales în perioadele de fătare și alăptare”¹²) își reduce procentul de la 4,2% la 2,9% pe durata funcționării așezării. Pe de altă parte, mamiferele sălbatice, considerate indicatori pentru un mediu deschis (silvostepă), ca de exemplu bourul, căpriorul (într-o oarecare măsură) cresc în procentaj înspre nivelele superioare, de la 2,5% la 4%. Oasele provenind de la animale strâns legate de un mediu bine împădurit¹³ (râs, pisică sălbatică) au procente nesemnificative, 0,01-0,02%. Așadar datele mai sus menționate, ne îndreptățesc să afirmăm că, intense defrișări, având drept consecință o reducere a zonelor împădurite vor fi avut loc de-a lungul locuirii de la Foeni.

În concluzie, datele prezentate sugerează importante schimbări ce vor fi avut loc în economia animalieră înspre finele locuirii. Acestea se concretizează în scăderea numărului de ovicaprine, alături de o îmbunătățire a modului de utilizare; în privința bovinelor se înregistrează o creștere de procent, față de nivelele timpurii. În planul vânătorii se înregistrează o reducere cu cca 5% a procentului de mamifere vânat. Toate aceste modificări sunt expresia unei economii stabilizate în timp.

Frecvențele speciilor în așezări neolitice din Banat

În cele ce urmează vom prezenta oscilațiile principalelor specii de animale în așezările de la începutul neoliticului final de pe teritoriul Banatului.

Tabel 2 – Frecvența speciilor în așezări neolitice târzii din Banat (Frgm.)

Situri	Sânandrei	Pața tell 2	Liubcova-O	Sânandrei	Foeni
Cultură	Vinča C	Vinča C	Nivel Vinča C	Post Vinča C	Grup Foeni
Bos taurus	52,9	43,1	28,9	57	43,1
Ovis/Capra	7,9	15,8	9,8	6	17,9

¹² Bolomey, El Susi, 2000, 159

¹³ Ibidem

Sus s. dom.	9,1	10,1	8,3	6,4	13,2
Cervus elaphus	13	18,8	29,5	20	15,1
Sus s. ferrus	6,5	5,4	15,9	4,2	3,3
Capreolus c.	8,5	3,7	2,8	2	1,8
Bos primigenius	0,6	1,1	2,7	2,8	3,5
Alte specii	1,6	2	2,1	1,2	2,1
Total eşantioane	1150	2854	1107	2287	23565

Aşa cum era de aşteptat, baza economiilor animaliere în siturile luate în discuţie o reprezenta vita urmată, fie de ovicaprine, fie de porcine. Aceasta este schema generală, dar la o analiză atentă a proporţiilor speciilor apar diferenţe în funcţie de cultură, amplasare biogeografică. Vita este, cu o singură excepţie, Liubcova – “Orniţa” principalul mamifer exploatat, înregistrând 43-57% indiferent de cultură. Doar la Liubcova – “Orniţa” vita se plasează pe locul secund, după cerb, cu 28,9% (*Tabel 2*). Fără îndoială, amplasarea sitului într-un ecosistem complex şi variat cum este Valea Dunării a indus un tip aparte de economie, puternic axată pe vânătoare.

În aproape toate siturile rumegătoarele mici se plasează pe locul secund. Cu toate acestea, în siturile Vinča C ovicaprinele înregistrează frecvenţe scăzute, în jur de 7,9-9,8% exceptând locuirea de la Foeni unde s-a înregistrat o cotă sporită, de 18% (media pe nivele). Parţa II ocupă o poziţie intermediară, cu 15,8%. În cazul Parţei evoluţia internă a arătat o marcată creştere a cotei ovicaprinelor înspre nivelele superioare (Petreşti). Porcul ocupă locul trei printre speciile domestice, totalizând nu mai mult de 10% în aşezări Vinča C. Chiar dacă specia a înregistrat o valoare ceva mai mare la Foeni (13,2%), porcul nu a atins niciodată valori crescute în neoliticul regiunii, excepţie făcând siturile aparţinând Culturii Banatului (33-35%)¹⁴.

Rata specii domestice/ sălbatice se modifică puţin în siturile regiunilor joase ale provinciei, fapt datorat în bună măsură condiţiilor ambientale identice. Evident, Liubcova este o excepţie, cu o rată a vânătorii de peste 50%.

¹⁴ El Susi, 1996, 311

Tabel 3 – Rata specii domestice/sălbatică în așezări neolitice târzii (Frgm.)

Situri	Sânandrei	Pața tell 2	Liubcova-O	Sânandrei	Foeni
Cultură	Vinča C	Vinča C	Nivel Vinča C	Post Vinča C	Grup Foeni
DOMESTICE	70,4	69,9	47,6	70	75,7
SĂLBATICE	29,6	30	52,3	30	24,3

În câmpia Banatului resturile speciilor sălbatică nu reprezintă mai mult de 25-30% din eșantioane. Cerbul este animalul cu predilecție vânat de-a lungul neoliticului, fiind larg răspândit și în regiunile joase¹⁵, inclusiv în câmpia Banatului. Dacă în situri ale Culturii Banatului înregistrează 17-24%, procentul său se diminuează până la 20-13% în neoliticul târziu, în speță în așezări Vinča C și Petrești. Probabil, alterările de biotop datorate defrișărilor pot oferi o explicație diminuării de procentaje. La Liubcova, participarea sa în dieta comunității era semnificativă, de cca 29,5%. În privința exploatarea mistrețului, procentul său nu totalizează mai mult de 3-6% în câmpie. Liubcova este din nou o excepție cu 15,9%. Căpriorul, bourul, în general nu depășesc 4%, exceptând nivelele Vinča C de la Sânandrei, unde doar căpriorul este cota cu 8,5%¹⁶. Un număr important de rozătoare și carnivore completează spectrele faunistice din siturile de mai sus. Gruparea “alte specii” include resturi aparținând următoarelor zece specii: câine, iepure, castor, vulpe, jder, bursuc, pisică sălbatică, urs, lup și râs. Tot în această categorie am introdus și oasele de câine, participarea speciei în consum fiind nesemnificativă.

Legat de condițiile de mediu favorabile, pescuitul, colectarea moluștelor, prinderea păsărilor și a broaștelor țestoase vor fi avut o pondere importantă în alimentația comunităților preistorice. Lipsa acestor resturi ori ponderea lor mică în unele eșantioane (*tabel 4*) ține mai mult modul de colectare a oaselor (colectare cu mâna și nu trecerea prin sită), ori de faptul că oasele nu s-au păstrat în

¹⁵ Necrasov, Haimovici, 1963, 14

¹⁶ Jongsma, Greenfield, 1996, 302

depunerile arheologice. Amplasarea siturilor în vecinătatea unor cursuri de apă va fi oferit condiții propice exploataării sezoniere a acestor resurse.

Tabel 4 – Frecvențele grupelor de animale în așezări neolitice din Banat

	Sânandrei	Pața tell 2	Sânandrei	Liubcova-O	Foeni
Mamifere	99,4	98,3	99,9	93,3	94,7
Păsări	0,6		0,04	0,9	0,1
Reptile					0,3
Pești		0,3		3,3	0,7
Moluște		1,3		2,3	4,2

O comparație între spectrele faunistice ale siturilor de la Foeni și Sitagroi I, II¹⁷ relevă ponderea însemnată a ovicaprinelor în ambele cazuri. Dar la o analiză mai atentă se constată unele diferențe datorate în mare parte condițiilor ambientale diferite. Astfel, situl plasat în Grecia, într-un climat cald și uscat relevă o rată a rumegătoarelor mici de 27-44%, bovinele înregistrând doar 25-30 %. Câmpia Banatului, în schimb era mult mai potrivită creșterii cornutelor mari. Astfel, chiar dacă în stadiul timpuriu de locuire al sitului de la Foeni ovicaprinele sunt o componentă semnificativă în economia locală, pe durata funcționării așezării creșterea vitelor devine predominantă, ca o adaptare la condițiile locale, altele decât în zonele grecești. Același proces se va fi petrecut și de-a lungul locuirilor Starčevo-Criș din Banat¹⁸. În acest sens, credem că datele arheozoologice oferă un argument în plus pentru originile sudice ale culturii Petrești și implicit ale grupului Foeni¹⁹. În același context cronologic, cu titlu informativ am realizat unele paralele cu așezări de tip Herpaly. Evident, nu s-au înregistrat similitudini. Astfel, în așezări Herpaly, vitele reprezintă doar 12-20%, ovicaprinele 2-5.6% iar porcul 9-10%²⁰. Speciile domestice nu reprezintă mai mult de 29-36%, prevalând mamiferele sălbatice. În cadrul speciilor sălbatice, bourul totalizează 23-38 % în arealul panonic. Paralelizări cu așezări Vinča C

¹⁷ Bökönyi, 1977, 11

¹⁸ El Susi, 1996, 145

¹⁹ Drașovean, 1994, 168

²⁰ Bökönyi, 1977, 12

din afara teritoriului bănăţean, în speţă cele de la Vinča (nivelele târzii)²¹, Gomolava²² şi Divostin II²³ evidenţiază următoarele trăsături comune: rata înaltă a taurinelor (uneori peste 50%), rata scăzută a porcinelor şi ovicaprinelor (sub 11%). Şi în aceste situri s-a înregistrat o faună bogată şi variată, chiar dacă aşezările sunt plasate în regiunile joase ale Serbiei.

Vârstele de sacrificare ale speciilor domestice

În privinţa modului de gospodărire a vitelor, siturile mai sus-menţionate pot fi clasate în două grupe indiferent de apartenenţa culturală. Prima include aşezările de la Foeni şi Parţa, ce-a de-a doua, Liubcova şi Sânanndrei. În primul caz, animalele sacrificate înainte de atingerea vârstei de reproducere totalizează 40,4-41,8%, valori crescute în cazul exploatării unei specii unipare. Nici procentul de animale exploatate până la o vârstă avansată nu este prea mare. Prevalează adulţii şi maturii tineri în procent de 61,8% la Foeni şi 59,7% la Parţa. Aceste valori sugerează faptul că bovinele erau utilizate ca principale furnizoare de carne, lapte şi produse lactate. La Foeni s-a estimat un număr important de animale castrate. Astfel, pe metapodii, din cele 17 oase întregi, 11,8% provin de la femele, 35,3% de la masculi şi 52,9% de la boi. În acelaşi sit, din cele 70 procese cornulare, 40% provin de la femele, 57,1% de la masculi şi 2,9% de la castraţi. În acest caz numărul mic de procese cornulare ale castraţilor se datorează dificultăţii de separate a coarnelor lor, probabil caracterele de castraţi fiind slab exprimate pe coarne. În ambele cazuri se constată un procent semnificativ de masculi, marea lor majoritate fiind sacrificială în stadiul adult, protejându-se astfel stocul de femele pentru reproducere şi produse lactate. În cazul siturilor de la Liubcova şi Sânanndrei rata juvenilor şi subadulţilor nu totalizează mai mult de 20% şi 15,2%. Procentul adulţilor şi maturilor creşte până la 80% în primul sit şi 84,6% în cel de-al doilea.

²¹ Bökönyi, 1990, 50

²² Clason, 1979, 113

²³ Bökönyi, 1988, 420

Tabel – 5 Vârstele de sacrificare ale speciilor în situri neolitice din Banat

	Sit	juvenil	subadult	adult	matur/senil
Bovine	Parța-tell 2	21,1	19,2	21,1	38,6
	Sânandrei	7,6	7,6	33,6	51,2
	Liubcova-Ornița	10	10	20	60
	Foeni	19,9	21,9	35,3	22,8
Ovicaprine	Sânandrei	29,4	41,1	17,6	11,7
	Parța-tell 2	20,5	35,9	28,3	15,2
	Liubcova-Ornița	40	25	25,8	9,2
	Foeni	22,7	14,4	45,5	17,4
Porcine	Sânandrei	42,1	47,3	10,5	0
	Parța-tell 2	20	25,9	41,6	12,5
	Liubcova-Ornița	28,5	11,5	31,5	28,5
	Foeni	27,9	12,6	54	5,4

Faptul înseamnă o bună gospodărire a speciei, compensându-se numărul scăzut de indivizi, mai ales la Liubcova. La Sânandrei bovinele erau numeroase, constituind cel mai important animal domestic, și doar o eficientă gospodărire ar fi contribuit la menținerea unor stocuri numeroase.

În privința vârstelor de sacrificare ale ovicaprinelor, rata tineretului/subadulților față de cea a adulților/maturilor diferă de la sit la sit. În acest context, cele mai crescute procentaje de animale tinere și subadulte sunt la Sânandrei – 70,5%, Liubcova - 65%, urmând Parța cu 56,4% și Foeni cu 37%. În relație cu aceste procente, ponderea adulților și maturilor crește în aceeași succesiune, de la 29,5% la 63% în siturile prezentate. Foeni oferă un model echilibrat de exploatare a rumegătoarelor mici cu accent pe produsele secundare. La Sânandrei și Liubcova creșterea lor se făcea prevalent pentru carne, iar la Parța e vorba de o exploatare mixtă.

În cazul caprinelor, la Foeni s-a estimat o rată femele/ masculi de 41/7 (pe coarne), raport ce înclină în favoarea femelelor, marea lor majoritate fiind tăiate în stadiul matur. Evident, și în acest caz este vorba de exploatarea laptelui și derivatelor sale. În cazul ovinelor, dintre cele 53 de coarne, 17 provin de la femele și 36 de la masculi. Multe din coarnele de berbeci aparțin unor exemplare

subadulte și adulte (stadiul incipient), sacrificate, evident pentru carne. Din păcate, celelalte situri nu permit astfel de detalieri ale exploatării ovicaprinelor în raport cu sexul.

În privința modul de exploatare a porcinelor, în așezările de mai sus există unele diferențe. Astfel la Foeni, 40,5% este proporția de tineret și subadulti, adulții reprezintă 54%, iar animalele ținute mai mulți ani (în scop reproductiv) reprezintă doar 5,4%. Valori asemănătoare s-au estimat și pentru Parța. Un procent la fel de crescut de tineret și subadulti este calculat la Liubcova (40 %), însă rata maturilor este de 28,5%. Având în vedere prolificitatea speciei, cât și condițiile de mediu favorizante, acest procentaj va fi fost suficient pentru menținerea unui stoc numeros. Contrar așteptărilor, frecvența porcinele la Liubcova nu este mai mare de 8,3%. La Sănandrei, printre animalele sacrificate lipsesc maturii, adulții nu reprezintă mai mult de 10,5%, tineretul și subadultii prevalând în procent de 89,5%. Cu siguranță “carnea de porc slabă și ațoasă obținută printr-o creștere tradițională a porcului să fi fost mai greu de preparat și consumat atunci când animalele atingeau maturitatea”²⁴. Cu alte cuvinte, în cazul gospodăririi porcinelor, principalul obiectiv era obținerea cărnii, menținerea unui oarecare stoc reproductiv și nu creșterea efectivelor, așa cum vârstele de sacrificare o relevă în cea mai mare parte a așezărilor.

Descrierea speciilor

BOVINE

Din așezările menționate provin aproximativ 9330 oase de vită și 667 de bour. Pe lângă oasele celor două specii s-au identificat numeroase resturi provenind de la indivizi rezultați din încrucișările dintre cele două specii, incluse în categoria “Bos sp.”²⁵. Acest fenomen de metisaj a fost bine observat pe lățimile distale ale metapodiilor (în special la Foeni, unde, evident numărul de date colectate este foarte mare), (Fig. 1-2). În general, datele metrice prelevate sugerează faptul că bovinele gospodărite de comunitățile neolitice târzii erau robuste, de talie medie și mare, multe valori intrând în limitele de variație ale bourilor. Bovinele din regiunile de câmpie ale Banatului erau ceva mai robuste

²⁴ Vörös, 1994, 172

²⁵ Foarte probabil că majoritatea încrucișărilor vor fi avut un caracter spontan

și mai înalte comparativ cu cele din Valea Dunării (*Fig. 1-2*). În ansamblu, înălțimea la greabăn variază între 122,8-129,2 cm (Matolcsi) (media - 126 cm) în Valea Dunării (estimări făcute pe oase de masculi) și între 120,3 - 138,8 cm (media - 128) în Câmpia Banatului. Media pe metapodiile masculilor din zonele de câmpie este de 129,5 cm, evident o valoare mult mai mare față de Valea Dunării. Fenomenul castrării este evidențiat în aproape toate siturile luate în discuție²⁶, însă cel mai numeros material de castrați provine de la Foeni. De asemenea, bourii din Câmpia Banatului erau mai robuști decât cei din regiunile sudice (expresie a unor condiții de viață mult mai bune în regiunile de câmpie), sub raport dimensional legându-se de populațiile arealului panonic²⁷.

OVINE ȘI CAPRINE

De la rumegătoarele mici provin 3450 oase, resturile de ovine fiind de trei ori mai numeroase decât cele de caprine. În privința ovinelor, masculii purtau coarne relativ puternice, de tip “copper age” (28 piese). Ca o caracteristică, toate piesele descoperite în așezările neoliticului târziu sunt de mărime medie. Pe diametrul mare al bazei s-a estimat o medie de 46,5 mm (40-56, n=28), pe diametrul mic, 33,6 mm (28-39, n=27), circumferința bazei, 135 mm (114-156, n=27). Femelele, fie erau lipsite de coarne (doar cinci cazuri), fie purtau coarne rudimentare “turbary type” (patru cazuri). Referitor la înălțimea la greabăn a ovinelor neoliticului târziu, cu excepția Foeniului, celelalte situri au furnizat mai puține oase. Astfel în cazul Foeniului, pe cele 24 oase întregi s-a estimat o talie a oii de 42,6 - 59,8 cm (Teichert) (media - 49,6). O valoare mai mare s-a estimat la Parța, 52,1 cm. În așezările neolitice din Valea Dunării²⁸ s-au estimat talii de 56,5 - 62,5 cm (media - 61,1 cm). În general, datele culese evidențiază prezența în neoliticul Banatului a unei rase de ovine de talie mică și cu o conformație graciă. Dar, nu este mai puțin adevărat, că materialul numeros de la Foeni a evidențiat prezența unor ovine, extrem de gracile, cu o talie ceva mai mică, decât contextul general al neoliticului bănățean, tip pe care-l găsim în așezările contemporane grecești²⁹.

²⁶ Oase de castrați, însă puține s-au identificat și la Parța și Sănandrei

²⁷ Bökönyi, 1962, 175-214

²⁸ Am utilizat date pentru neolitic, în general, întrucât avem informații puține pentru neoliticul târziu

²⁹ Bökönyi, 1986, 63-132, idem, 1989, 130

Marea majoritate a coarnelor de caprine aparțin tipului “aegagrus” (25 piese, provin de la femele), având următoarele date metrice: medii de 34,3 mm (32,5 - 37; n=25), pe diametru mare al bazei; 24,4 mm (19,5 - 27,5; n=25), pe diametrul mic al bazei; 96,5 mm (92-116; n=25), pentru circumferința bazei. Alte coarne aparținând masculilor (5 piese) sunt de mari dimensiuni, puternic curbate, ilustrând tipul “prisca”. S-au calculat medii de 52,1 mm (49-61; n=5), pentru diametrul mare al bazei; 34,8 mm (29-41; n=4), pentru diametrul mic al bazei; 147,7 mm (137-163; n=5), circumferința bazei. Caprinele erau mai robuste și mai înalte decât caprinele, pentru așezările vizate s-au estimat următoarele înălțimi la greabăn: 60,3; 60,6 și 61,5 cm (Schramm).

SUINE

De la specia domestică provin 2536 resturi și 818 de la cea sălbatică. În privința taliei, pentru specia domestică s-a obținut o variație de 64,2 - 73,4 cm (Teichert) (media - 68,5 cm; n=12) pentru Câmpia Banatului și de 69-74 cm pentru regiunile dunărene³⁰. Deși unele valori trec de 70 cm, aceeași rasă primitivă de porcine, cu randament economic scăzut este prezentă în neoliticul Banatului, fie că vorbim de zonele de câmpie, fie de cele montane.

Talia mistrețului comportă valori medii și mari. Pentru regiunile de câmpie s-au estimat înălțimi la greabăn de 79,3 - 110 cm (media - 93,5 cm; n=38) și de 87,7 - 109 cm (media - 98,7 cm; n=3) la Liubcova - “Ornița”³¹. Valorile mai mari de la Liubcova se datorează, credem procentului sporit de masculi printre exemplarele de mistreț.

CERVIDE

Grupul include 3168 resturi de cerb și 421 oase de căprior. Datele metrice ale cerbului se încadrează în ansamblu, în limitele largi de variabilitate ale speciei din neoliticul românesc³². Totuși, la o detaliere, mediile estimate pe materialul provenit din regiunile de câmpie ale Banatului le depășesc pe cele sud bănațene³³. Populația de cerb din Câmpia Banatului are bune similitudini în materialele

³⁰ Numărul mic de oase întregi nu a permis estimarea unei medii

³¹ El Susi, 1991, 12

³² Necrasov, Haimovici, 1963, 131-144; Bolomey, 1968, 21

³³ Idem, 330-334

similare de la Tisza, Lengyel³⁴. Aceeași regulă se aplică și în cazul populației de căprior, în sensul existenței în Câmpia Banatului a unei populații mai robuste decât cea sud-dunăreană și de la Divostin³⁵, racordându-se arealului panonic³⁶.

CANIDE

Aproximativ 270 resturi de câine provin din siturile menționate, cea mai mare cantitate de oase furnizând-o eșantionul de la Foeni (234 fragmente)³⁷. Amintim doar că, potrivit datelor lungimii bazale Dahr, 52,6% din mandibulele canidelor neoliticului târziu aparțin clasei “palustris”, 31,6% clasei “ladogensis” și 15,8% și clasei “intermedius”. Acestea presupun că, peste jumătate din indivizii prezumați erau de talie mică, puține animale având o mărime medie.

*

Concluzionând, datele de mai sus arată că, la Foeni s-a dezvoltat o economie animalieră, pe o bază sud-balcanică, adaptată în timp la condițiile temperate ale Banatului de câmpie, având la bază gospodărirea bovinelor, alături de o cotă sporită de ovicaprine (mai ales în nivelele timpurii) și o vânătoare susținută, totuși diminuată cu 5 % față de restul siturilor din câmpie. În schimb, în așezările Vinča C din Câmpia Banatului, vita are o participare mai mare în economia animalieră, ovicaprinele și porcinele fiind componente cu rol mai mic. O descreștere a ratei bovinelor, alături de o exploatare pe scară redusă a ovicaprinelor și porcinelor, echilibrată sub raport alimentar printr-o susținută vânătoare sunt trăsăturile definitorii ale economiei comunităților Vinča C din Valea Dunării.

³⁴ Bökönyi, 1963, 73-101

³⁵ Bökönyi, 1988, 71

³⁶ Bökönyi, 1963, 101

³⁷ Nu insistăm pe detalii de morfologie, odată cu publicarea integrală a oaselor de la Foeni, după încheierea săpăturilor vom avea ocazia s-o facem.

ANALOGIES AND DIFFERENCES BETWEEN ANIMAL HUSBANDRY OF THE VINČA C AND FOENI GROUP SITES IN THE BANAT (SW ROMANIA)

Summary

The article focuses on the results of the faunal analyses in Banat sites belonging to the Late Neolithic. Animal remains were brought to light during excavations carried out in the following sites: Foeni – “Orthodox Cemetery” (Foeni Group), Parța, tell II (Vinča C and Petrești cultures), Sânanđrei (Vinča C and post Vinča C) and Liubcova - “Ornița” (Levels II-I, Vinča C). The data suggest that, Foeni would have had a specific animal economy, developed on a southern base, adapted, in time to temperate conditions of the Banat Plain. Cattle exploitation, an increased quota of small ruminants (mostly in earlier phases), and a sustained hunting sustained it, at least with 5% lower than the other sites from the plain. By contrast, cattle recorded an increased quota, pig and caprovines a lesser one in Vinča C settlements. A decreasing of cattle ratio equilibrated by a sustained hunting (especially of red deer) and a low participation of caprovines and pig in supplying are the traits of the Vinča C site from Danube Valley.

BIBLIOGRAFIE

- Bolomey Alexandra - 1968 - Über die Säugetierfauna der Neolithischen Siedlung von Căscioarele. Massangaben der Häufigsten Wildtierarten, *Annuaire Roumain d'Anthropologie*, T. 5, p. 19-29
- Bolomey Alexandra,
El Susi Georgeta - 2000 - Animal Remains, S. Marinescu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutennian Community, Archaeologica Romanica*, 2, Edit. Enciclopedică, București, Wasmuth Verlag, Tübingen, p. 159-179
- Bökönyi Sandor - 1962 - Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem des Domestikation des Hausrindes, *Acta Arch Hung*, 1-2, XIV, p. 175-214
- “ - 1977 - Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közel-keleti kapcsolatai, *Agrártörténeti Szemle*, 1-2, Szamabol, p. 1-23
- “ - 1988 - The Neolithic Fauna of Divostin, in Mc. Pherron, A.-Srejovic, D. (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. Ethnology Monographs, 10, Pittsburgh, p. 419-445
- “ - 1989 - Animal Remains, Gimbutas, M.-Winn, Sh.-Shimabuku, D., *Achilleion. A neolithic settlement in Thessaly, Greece, 644-5600 B.C.* Monumenta Archaeologica, 14, Univ. of California, Los Angeles, p. 315-332
- Drașovean Florin - 1994 - The Petrești Culture in Banat, *AnB*, 3, p. 139-170
- El Susi Georgeta - 1991 - La faune de l'établissement vincien de Liubcova-Ornița, dep. Caraș-Severin, *Banatica*, 11, p. 9-17
- “ - 1995 - The Animal Husbandry during Late Neolithic

and Bronze Age in settlements of Danube Valley (Southern Banat), *Kulturraum Mittlere und Untere Donau: Traditionen und Perspektiven*, p. 65-72

- “ - 1996 - A General Survey on the Animal Husbandry in the Tell of Parța by comparing with the Vinča Communities in Danube Valley, *The Vinca Culture...*, Timișoara, p. 309-322
- “ - 1996 - *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Chr. I d. Chr. Studii arheozoologice, Bibliotheca Historica et Arheologica*, T 3, Timișoara, Editura Mirton, 440 p
- “ - 1998 - Analiza paleo-economiei stațiunii neolitice de la Liubcova-Ornița, S. A. Luca, *Liubcova-Ornița, Monografie arheologică*, Târgoviște, p. 81-92
- “ - 1998 - Archaeozoological Researches in the Neolithic Site of Foeni (Timiș County), *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, Timișoara, Edit. Eurobit, p. 139-164
- “ - 1998 - Studiu preliminar al resturilor de faună din așezarea neolitică de la Parța-tell II (jud. Timiș), *AnB*, VI, p. 129-151
- “ - 1999
/2000 - Studiul resturilor de faună din așezarea neolitică târzie de la Sânnandrei (jud. Timiș), *AnB*, 7-8, p. 193-204

Jongsma Tina, Haskel

Greenfield John

- 1996 - The Vertebrate Fauna from Middle and Late Neolithic Sânnandrei, SW Romania, 1992, *The Vinca Culture...*, Timișoara, p. 295-309

Vörös Istvan

- 1994 - Animal husbandry and hunting in the Middle Neolithic settlement at Tiszavasvári-Deákalmi dűlő (Upper Tisza region), *JAMÉ*, 36, p. 167-182

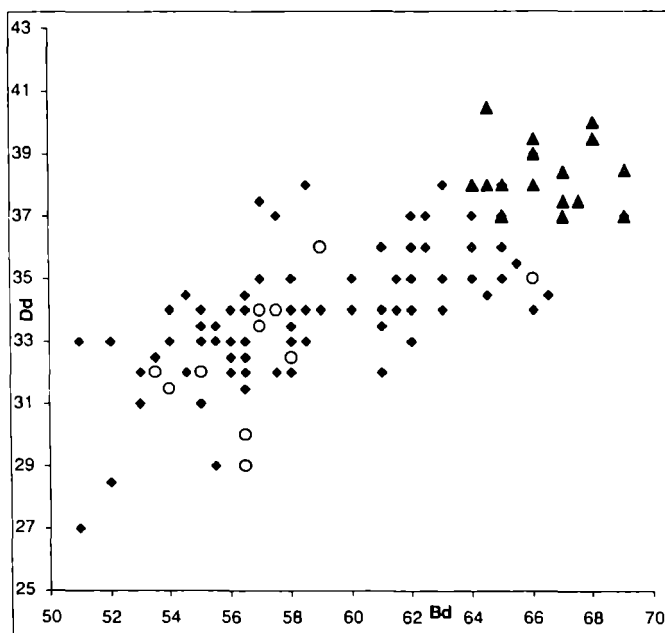

Fig. 1. - Datele metrice ale mc de bovine în așezări neolitice târzii;

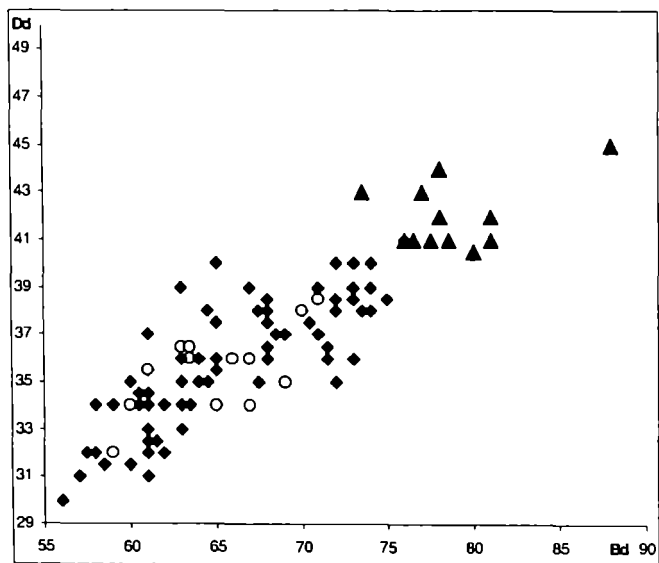

Fig. 2- Datele metrice ale mt de bovine în așezări neolitice târzii;
romb plin - Câmpia Banatului, *cerc gol* - Valea Dunării, *triunghi* - bour

CÂTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA DATĂRILOR C¹⁴ ȘI A CONDIȚIILOR CLIMATICE REFERITOARE LA COMPLEXUL CULTURAL BUBANJ-SĂLCUȚA-KRIVODOL

ADRIANA RADU

Urmărind alcătuirea unui profil economic și cultural cât mai complet al așezărilor preistorice, cercetătorii au pus problema coroborării datelor obținute prin metoda stratigrafică și comparativă, cu o determinare cronologică, care să permită studierea pe scară temporară a fenomenelor și să realizeze astfel o imagine mai clară a relațiilor dintre ele.

Deși atractivă, metoda radiocarbon a suscitat numeroase discuții datorită datelor contradictorii pe care, uneori, le oferea. De aceea, în momentul prelucrării probelor, a trebuit să se țină seama tot mai mult de contaminarea lor naturală: infiltrațiile cu consecințe de natură chimică, vârsta materialului lemnos folosit sau re folosirea lui în altă perioadă, deplasarea pe verticală a fragmentelor ceramice, oase, cărbuni, grâne etc.

Datorită variației în timp a concentrației de carbon radioactiv din dioxidul de carbon atmosferic, “anii radiocarbon C¹⁴” sunt mai lungi decât cei normali (pentru perioada aflată în discuție raportul fiind de 1:1,2). Aceasta a impus corecția datelor prin metoda dendrocronologică și a contribuit la apariția și perfecționarea mai multor tipuri de tabele de corecție dendrocronologică a căror principiu de bază este identic¹. Necesitatea calibrării datelor a fost recunoscută și acceptată de majoritatea cercetătorilor. Necalibrate, ele oferă date cronologice globale, fără a putea structura fazele culturale. Aceasta a fost și concluzia rezultatelor analizelor lui J. Chapman², prin care a obținut pentru cultura Vinča doar două perioade: timpurie (A-C) și târzie (D).

¹ Călin Bem, *Elemente de cronologie radiocarbon. Ariile culturale Boian-Gumelnița-Cernavoda I și Precucuteni-Cucuteni/Tripolie*, în *CA*, XI/1, 1998-2000, p. 337, 338

² Roland Gläser, *Zur absoluten Datierung der Vinča –Kultur anhand von ¹⁴C-Daten*, în *The Vinča culture its role and cultural connections*, Timișoara, 1996, p. 175

În ultimul timp este utilizat tot mai frecvent programul de corecție M. Stuiver și P. J. Reimer³, folosindu-se varianta calib 3.0.3. Spre deosebire de variantele anterioare sunt eliminate suprapunerile inelelor de creștere ale arborilor, ceea ce are un efect pozitiv asupra datelor corelate. Termenul care desemnează anii astfel obținuți este calib BC. Până de curând au fost utilizate datele b.c. în interpretarea rezultatelor BP. Ele se obțin prin scăderea din valoarea lor centrală, a anului 1950, convențional ales ca an al exploziei nucleare mondiale. Diferența dintre aceste date și cele calibrate este destul de mare (800-1000 ani), ceea ce a impus această din urmă metodă. Când se lucrează cu date radiocarbon, chiar dacă sunt calibrate, trebuie să se ia în considerare faptul că reprezintă intervale de timp în care, cu o anumită probabilitate, se regăsește vârsta eşantioanelor studiate.

Studiile privind cronologia absolută a culturilor preistorice de pe teritoriul României nu sunt numeroase și datele sunt relativ puține⁴. De aceea în prezentarea datelor C¹⁴ pentru complexul cultural Bubanj-Sălcuța-Krivodol am pornit de la analizele făcute pentru cultura Sălcuța și am ținut seama de anumite corespondențe realizate între aceasta și culturile eneolitice: Gumelnița, Cernavoda I, Vinča, Tiszapolgár.

Sincronismul dintre cultura Sălcuța II-IV și Cernavoda I a fost demonstrat⁵. De asemenea s-a argumentat că în momentul apariției culturii Cernavoda I la Dunărea inferioară aşezările gumelnițene de aici şi-au încetat existența la un moment desemnat A₂-B₁⁶. Aceasta a dus la presupunerea unui sincronism între începutul aşezării de la Sălcuța și sfârșitul celor gumelnițene din estul Munteniei⁷.

³ *Ibidem*, p.175; Călin Bem, *op. cit.*, p. 338; M. Mantu, *Cîteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România în SCIVA*, 3-4, 46, 1995, p. 215, versiunea 2.0., p. 223

⁴ VI Dumitrescu, *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C¹⁴*, în *Apulum* 12, 1974, p.23-39; idem, *Preistoria Alpina*, 10, 1974, p. 99-105; D. Monah, *La dation par C¹⁴ du complex culturel Cucuteni-Tripolie*, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européenne*, Iași, 1987, p. 69-79; M. Mantu, *op. cit.*, p.213-335, C. Bem, *op. cit.*, p. 337-359

⁵ P. Roman, *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, în *SCIVA*, 2, 29, 1978, p.215-217

⁶ *Ibidem*, p. 217

⁷ *Ibidem*, p. 218

Cercetările efectuate în nivelul Herculane I din *Peștera Hoților*⁸ (Jud. Caraș-Severin) și în așezarea aparținând culturii Sălcuța de la Cuptoare-*Sfoge*⁹ au demonstrat existența unui sincronism între fazele clasice II b-c, III și cultura Tiszapolgár. Despre aceasta din urmă s-a făcut și precizarea că este posterioară culturii Gumelnița în ansamblu¹⁰.

Cercetările de la Ostrovul Corbului au demonstrat paralelismul dintre întreaga etapă Sălcuța III (a-c), cultura Cernavoda I și grupul Brătești. Ele scos clar în evidență faptul că faza a treia a culturii Sălcuța este în întregime posterioară culturii Gumelnița de tip clasic¹¹. De asemenea este cunoscut paralelismul dintre Sălcuța clasică (IIb) și faza Vinča D₂¹².

Datele C¹⁴ pentru cultura Sălcuța¹³ (Tab. 1) sunt puține și au fost au fost furnizate de probe recoltate din *Peștera Hoților*-Băile Herculane¹⁴, așezarea eponimă¹⁵, Ostrovul Corbului¹⁶, și Curmătura (jud. Dolj)¹⁷. Cele provenite de la Băile Herculane-*Peștera Hoților*, (7325 BP 6222-6087 cal BC 6400-5988 cal. BC) ne oferă intervale cronologice mult prea joase pentru ca acestea să corespundă unei datări reale. Această constatare ne îndeamnă să credem că datele au fost contaminate la recoltare. Destul de coborâte față de restul eșantioanelor sunt și datele pentru așezarea Sălcuța II de la Curmătura (5710±45).

⁸ Roman, *Strukturädguerungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, în *Dacia NS*, XV, 1971, p. 47-76

⁹ G. Lazarovici, *Importuri Tiszapolgár în așezarea sălcuțeană de la Cuptoare-Sfoge*, în *Banatica*, VI, Reșița, 1981; A Radu, *Cultura Sălcuța în Banat*, Reșița 2002, p. 154-159

¹⁰ P. Roman, *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, în *SCIVA*, 2, 29, 1978, p. 219

¹¹ M. Șimon, *Așezarea sălcuțeană de la Ostrovul Corbului, jud. Mehedinți*, în *SCIVA*, 2, 40, 1989, p. 143

¹² N. Tasić, *Neolithic cultures of central and west Balcans*, Belgrad, 1995, p. 27

¹³ M. Mantu, *op. cit.*, p. 219, 229

¹⁴ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p.67, nota 11

¹⁵ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 124

¹⁶ M. Șimon, *op. cit.*, p. 143, nota 38, M. Mantu, *op. cit.*, p.219, nota 32

¹⁷ M. Mantu, *op. cit.*, p. 219

Analizele efectuate asupra probelor provenite de la Sălcuța¹⁸, din nivelul IIb (5425 BP) și IIc (5450 BP), precum și calibrările aplicate celor trei eşantioane de la Ostrovul Corbului (5627 BP, 5591 BP, 5260 BP) delimitează, după eliminarea extremelor, cea mai mare parte a evoluției acestei culturi în intervalul 4451-3980 cal. B.P.

Cultura Krivodol s-a bucurat de o cercetare mai amplă căci probele sunt mai numeroase și provin din șapte așezări¹⁹. Dintre acestea, datele pentru Goljamata peștera (5900± 70BP) sunt mult prea vechi (4900-4870 cal BC, 4850-4710 cal BC)²⁰ și nu permit utilizarea lor. În aceeași situație se află și cele ce provin din așezările Galatin-Čukata și Kolarovo, cu o datare mult prea nouă²¹. Pentru penultima așezare, o probă analizată de laboratorul din Hanovra, pare să se apropie de intervalul cu cea mai mare probabilitate de datare.

Așezarea de la Djakovo²² aparține unei faze timpurii a culturii Krivodol, iar datările radiocarbon, prin intervalul pe care îl indică (4550-4340 cal BC), par a sprijini această afirmație.

Datele obținute de la Teliš, Krivodol și Pipra sunt asemănătoare²³ și se înscriu în intervalele 4330-4020 cal BC. În tabelul privind cronologia absolută a preistoriei Bulgariei²⁴, cultura Krivodol este figurată cu începere în jur de 4600 cal BC, dată în care este inclusă și limita inferioară pentru faza Protokrivodol și durează până la 4000 cal BC.

Comparând aceste date cu cele obținute pentru cultura Sălcuța observăm că intervalele cronologice se suprapun.

Pentru complexul Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI ce jalonează începutul culturii în discuție, datele ce provin din tell-uri sunt mai vechi (5000-4350 cal BC)²⁵ și argumentează anterioritatea acestuia.

¹⁸ *Ibidem*, p. 229.

¹⁹ J. Gösrdorf, J. Bojadžiev, *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte*, în *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, p. 150, 151-153

²⁰ *Ibidem*, p. 151

²¹ *Ibidem*, p. 153

²² *Ibidem*, p. 151

²³ *Ibidem*, p. 150, 152-153

²⁴ *Ibidem*, p.107, Abb 1

²⁵ *Ibidem*, p. 131, 144-148

Luând în considerare datele pentru cultura Vinča D₂²⁶ (cu care cultura Sălcuța într-o anumită fază a evoluției sale este sincronizată), observăm că acestea sunt relativ puține. În așezarea Divostin, stratul IIb (5825± 100 BP), prin analiza datelor calibrate, se plasează aproximativ în intervalul 4798-4460 calib BP. Din adâncimea 3,48 m de la Vinča provine o dată care, după calibrarea realizată pe secvența stratigrafică, se plasează între 4720-4470 calib BC²⁷. Datele pentru Vinča D₁ realizate pe baza probelor din stratul Gomolava Ib desemnează secvența cronologică 4970-4580 cal BC²⁸. Și cele de la Bapska²⁹ ilustrează un interval asemănător 4784-4550 calib BC. Aceste date ne relevă faptul că în jur de 4500 calib BC poate fi plasată faza Vinča D2³⁰ căci cea D1 după cum se vede din datele de mai sus și-a încetat mai devreme evoluția. Ele se înscriu în aceeași secvență cronologică cu Sălcuța și Krivodol.

Pentru cultura Tiszapolgár datele provenite din așezările Desyk-Vénó, Belmegyer-Mondoki domb, Méhkerék, Tiszapolgár-Basatanya sunt plasate în intervalul 4350-3800 cal BC³¹.

Alte analize făcute asupra probelor provenite din așezări ale culturii Tisa, Herpály și Csöszhalom indică³² pentru acest grup cultural intervalul 4860-4490 cal BC și pentru faza Prototiszapolgár 4570-4270 cal BC. Epoca timpurie a cuprului (cultura Tiszapolgár) este încadrată între 4410-3760 cal BC.

Cultura Tiszapolgár, așa cum reiese și din datele calibrate, se suprapune cronologic, în parte, culturii Sălcuța, fapt demonstrat deja în așezarea Cuptoare-Sfogea (Jud Caraș-Severin).

Cultura Tisa clasică, după datele de la Gorsza³³ este situată în intervalul 4850-4550 calib BC fiind paralizată în totalitate cu Vinča C și D1. Sfârșitul

²⁶ R. Gäser, *op. cit.*, p. 182

²⁷ *Ibidem*, p.177, 186

²⁸ *Ibidem*, p. 180

²⁹ *Ibidem*, p. 182

³⁰ *Ibidem*, p. 182

³¹ *Ibidem*, 185

³² E. Hertelendi, É. Svingor, P. Raczky, F. Horváth, I. Futó, L. Bartosiewicz, M. Molnár, *Radiocarbon chronology of the Neolithic and time span of tell settlements in eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates*, în *Archaeometrical research in Hungary*, II, Budapest, 1998, p. 61-69, Table 1, 3

³³ *Ibidem*, p 66, Table 3

așezărilor tell, legat și de apariția culturii Tiszapolgár, datorat mai multor factori este plasat în perioada 4500-4400 cal BC³⁴ și se leagă de situația stratigrafică de la Gomolava IIa și de data începutului locuinței de la Vinča (3,45 m).

Cultura Cernavoda I, pusă în legătură cu sfârșitul culturii Gumelnița și-a făcut simțită prezența, prin ceramica cu scoică în pastă, din fazele II b-c și III ale culturii Sălcuța. Proba, ce aparține acestei culturi, recoltată din tell-ul de la Hârșova prezintă valori ridicate 3500-3375 cal BC³⁵. Nivelul Ia de la Hârșova este marcat de importuri Cucuteni A₄³⁶, care nu pot fi încadrate în acest interval de timp³⁷.

Din cele prezentate mai sus observăm că secvența cronologică găsită pentru cultura Sălcuța a fost susținută de datările aparținând culturilor Krivodol, Vinča D₂, Tiszapolgár. Datele actuale nu permit o cronologie mai fină pentru evidențierea clară a limitelor fiecărei faze din evoluția culturilor analizate.

În continuare vom încerca să conturăm condițiile paleoclimatice din preajma, din timpul și din perioada imediat următoare celei în care au evoluat purtătorii culturilor Bubanj- Sălcuța-Krivodol.

Schimbările cu termen lung sau fluctuațiile anuale ale climei sunt rezultat al proceselor interne (naturale) sau se datorează influențelor externe: atmosfera, Oceanul planetar, mișcările continentelor, masele de gheață, biosfera și, în perioada cea mai recentă a evoluției terestre, activitatea umană.

Pentru a putea preciza mai bine variațiile climei, ne vom opri mai întâi asupra acelor factori ce definesc intervale, în care predomină anumite caracteristici, reflectate în componenta termică și cea hidrică. Exprimarea rezultatelor unor astfel de studii se face pe bază de diagrame și datări radiocarbon.

Trei dintre aceștia: 1. oscilația limitelor superioare ale pădurilor alpine, 2. mișcările de avansare și retragere a ghețarilor, 3. variațiile nivelurilor lacurilor alpine - oferă informații directe asupra acestor două importante componente. Cu excepția ultimului factor ale cărui date sunt valabile pentru nord-vestul continentului, ceilalți permit crearea unei imagini generale la scara Europei și a

³⁴ R. Gläser, *op.cit.*, p.186

³⁵ C. Bem, *op. cit.*, p.341, nota 20

³⁶ M. Mantu, *op. cit.*, p.218, P. Hasoti, D. Popovici, *Cultura Cernavoda I în contextul descoperirilor de la Hârșova*, în *Pontica*, 25, 1992,p. 41-42

³⁷ C. Bem, *op. cit.*, p. 341, 342

emisferei nordice³⁸.

În regiunile muntoase vegetația se află într-un echilibru instabil și reacționează la cele mai mici oscilații climatice, fenomen observat foarte clar la periferia zonei de dezvoltare alpină (între etapele subalpin și alpin)³⁹. Legat direct de factorul climatic, coborârea limitei superioare a pădurilor alpine este cauzată mai ales de ridicarea temperaturii medii din timpul perioadei vegetative. Ridicarea acestei limite, presupune scăderea temperaturilor medii din timpul verii și scurtarea acestui anotimp. Reprezentarea grafică a variațiilor acestui factor a evidențiat perioade cu frecvență mărită a verilor calde și lungi: 5200-4000 (cu max. în jur de 5000, 4600 și 4200) cal BP și perioade cu incidență crescută a verilor reci și scurte: 5600-5300, 4000-3400 (cu un minim în jur de 3800)⁴⁰ cal BP.

Cel de-al doilea factor, ale cărui variații furnizează date asupra evoluției climei îl constituie mișcările de avansare și retragere a ghețarilor alpini, ca urmare a modificării masei lor. Retragera (micșorarea volumului lor) se realizează ca urmare a unui interval de timp cu o frecvență crescută a verilor mai lungi, calde și mai uscate decât media, în timp ce coborârea lor se datorează frecvenței mai mari a verilor (mai scurte) cu temperaturi medii scăzute și nivel ridicat de precipitații. Diagrama sintetică a acestor variații pentru emisfera nordică a evidențiat intervale cu frecvență mărită a verilor (lungi), calde și mai uscate: 5150-4600 și perioade cu incidență crescută a verilor (mai scurte) reci și umede: 5300-5150, 4400-3900, 3700-3400 cal. BP⁴¹.

Fluctuațiile nivelurilor lacurilor alpine oferă indicii asupra componentei hidrice a climei. Diagrama obținută pentru Europa de nord-vest, indică intervale cu incidență crescută a verilor (mai lungi) uscate și calde: 4600-4500, 4200-3350 cal BP și intervale cu frecvență mare a verilor (mai scurte) umede și reci: 5300-5100, 4850-4600, 4500-4200, 3350-3000 cal BP⁴².

Prin intersectarea celor trei diagrame și prelucrarea datelor⁴³ a fost

³⁸ M. Tomescu, *Holocenul - Date cronologice și climatice*, în *Cercetări arheologice*, XI/1, 1998-2000, p. 258, 262

³⁹ *Ibidem*, p. 254-259

⁴⁰ *Ibidem*, p.257, fig. 5, p. 258-259

⁴¹ *Ibidem*, p. 262

⁴² *Ibidem*, p. 264

⁴³ *Ibidem*, p. 267, 268

determinată componenta termică, evidențiindu-se intervale ce cuprind veri calde și lungi: 5150-4400, 4200-4000 cal BP și perioade cu veri reci și scurte: 5600-5200, 4000-3900 (3900-3700), 3700-3400, cal BP.

Componenta hidrică ce se desprinde din coroborarea ultimilor doi factori este vizibilă prin intervale cu veri secetoase: 5100-4850, 4600-4500, 3900-3700 și perioade cu veri ploioase: 5350-5150, 4500-4200, 3350-3000 BC.

Atunci când analizăm aceste date, trebuie să ținem seamă că cele mai ample variații climatice ale Holocenului s-au manifestat în mod unitar, cel puțin la scara întregii emisfere nordice. Ele au îmbrăcat însă forme specifice, în funcție de altitudinea și longitudinea geografică.

Aceste particularități se răsfrâng și asupra vegetației, aflată într-o strânsă interdependență cu variațiile climatice. Ele au modificat-o până la configurația actuală, supusă și ea schimbării. De-a lungul anilor au fost realizate zonări polinice, care prezintă, în linii mari evoluția vegetației suprapusă marilor diviziuni ale erei cenozoice și îndeosebi pleistocenului și Holocenului⁴⁴.

Deși s-a încercat, până acum, nu s-a fost elaborată o metodă care să permită reconstituirea climei la nivel global pe baza spectrelor polinice, biozonările palinologice sunt folosite intens pentru descrierea istoriei vegetației și corelarea cu variațiile factorilor climei pe scară restrânsă, locală.

Caracteristică pentru Atlantic, faza molidului cu alun și stejăriș mixt, corespunde unui climat în esență cald⁴⁵. Molidul, prezent în zonele de munte este suprimat în regiunea de coline de expansiunea stejărișului și alunișului⁴⁶. Alunul, care uneori realizează biozone pure a urcat la altitudini superioare celor actuale. Datorită climei mult mai calde decât cea de astăzi, elementele de stejăriș amestecat s-au extins spre altitudine. Dacă pentru întregul lanț Carpatic ordinea era ulm-tei-stejar, în Banat, datorită climatului mediteranean, ordinea s-a modificat fiind tei-ulm-stejar. În etajul montan a fost răspândit ulmul, iar pe măsura scăderii altitudinii – teiul⁴⁷.

Probele polinice provenite din Munții Semenic au relevat împărțirea fazei

⁴⁴ G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Ch-I d. Ch*, Timișoara, 1996, p. 174-178; M. Cârciumaru, *Paleobotanica. Studii în preistoria și protoistoria României*, Iași, 1996, p. 9-24

⁴⁵ M. Cârciumaru, *op cit.*, p. 20-23, G. El Susi, *op cit.*, p.175

⁴⁶ M. Cârciumaru, *op cit.*, p. 20

⁴⁷ *Ibidem*, p. 20

de molid cu alun și stejăriș amestecat în două subfaze în care, molidul, predominant, atinge 65% în prima etapă și 75% în a doua, iar stejărișul amestecat înregistrează maximul său de 25%. Stejărișele sunt formate în primul rând din tei, apoi stejar și ulm⁴⁸. Având în vedere preferințele ecologice ale stejărișelor, foarte pretențioase față de lumină, dar mai ales față de căldură, putem afirma cu siguranță, că amploarea dezvoltării lor se datorează climatului călduros.

Noi analize efectuate asupra unui profil de turbă extras pe vârful Semenicolui (1400 m)⁴⁹ ne oferă o imagine apropiată de cea anterioară. În diagramă se specifică pentru Atlanticul timpuriu și mijlociu (5715-5525 BC) pădurea de conifere și foioase (stejar, alun), în care predomină valori ridicate a lui *Corylus*, *Fraxinus*, *Quercus*, *Ulmus* și *Tilia*. În perioada de tranziție spre etapa următoare (2475-2200 BC) se observă creștere alui *Carpinus* și *Tilia*, *Corylus* rămânând dominant⁵⁰. Această creștere a lui *Carpinus* a fost semnalată atât în Carpați cât și în Munții Apuseni la sfârșitul perioadei călduroase postglaciare, fiind numită *fază a carpenului*⁵¹. O fâșie formată din astfel de arbori separă molidișele de stejăriș la cca 600-800 m. Este vremea când începe declinul elementelor termofile și se afirmă tot mai mult fagul. Aceste transformări se leagă de o climă ceva mai umedă și indică un proces de răcire.

În stratul aparținând culturii Sălcuța III din Peștera Hoților – Băile Herculane⁵² fost prelevată o probă polinică a cărei analiză relevă că spectrele polinice sunt dominate de prezența stejărișului amestecat, constituite din stejar (*Quercus* 28%), tei (*Tilia* 24%) și mai puțin din ulm (*Ulmus* 4%). Alături de acesta, alunul este cel ce deține o pondere însemnată. Speciile termofile sunt dominante. *Carpinus*(11,3%), *Betula*(7,3%), *Alnus*(17,3%) cunosc valorile cele mai ridicate în timpul depunerii stratului Sălcuța III, procentul lor scade în straturile IV. Climatul mediteraneeen și apele termale au imprimat acestei zone

⁴⁸ *Ibidem*, p. 21

⁴⁹ M. Rösch, E. Fischer, *A radiocarbon dated Holocene pollen profile from the Banat mountains (Southwestern carpathians, Romania)* în *Flora*, 195, 2000, p. 277-286

⁵⁰ *Ibidem*, Table3

⁵¹ G. El Susi, op. cit., p. 176

⁵² M. Cărciumaru, *Die Pollenanalyse der Äneolithischen, Bronze-und Eisenzeitlichen Niveaus aus der Peștera Hoților von Băile Herculane*, în *Dacia NS*, XV, 1971, p.133-136, Idem, *Paleobotanica. Studii în preistoria și protoistoria României*, Iași,1996, p. 97-98

⁵³ *Ibidem*, p.141

o climă cu o nuanță mai caldă decât cea din alte regiuni. Probabil, din acest motiv fagul cunoaște aici o răspândire restrânsă (12,6%).

În timpul culturii Sălcuța regiunile colinare din nordul Olteniei erau acoperite de stejărișuri cu alun, rod al unei clime calde, în timp ce zonele sudice aparțin stepei⁵³.

Rezultatele unor cercetări polinice efectuate în câmpia Olteniei⁵⁴ au relevat prezența stejărișului mixt cu alun, unde valorile stejărișului ajung uneori până la 80%. Alunul, cu valori de cca 70% este modest reprezentat în raport cu acesta și cu regiunile înalte. Printre stejărișuri o poziție aparte o înregistrează ulmul, care uneori creează zone de ulmete pure. Această situație argumentează existența unei clime calde și relativ ploioase, căci sistemul său reticular, dezvoltat pe orizontală este blocat ireversibil prin formarea unui țesut calcaros, în cazul în care pânza freatică scade din sol și circulația fluidelor încetează⁵⁵. De-a lungul apelor vegetația era formată din arin și diferite specii de salcie.

Prezența pădurilor de stejar a fost demonstrată de descoperirea în nivelul de dărâmătură al locuinței nr.11, aparținând nivelului Sălcuța IIc de la Piscul Cornișorului⁵⁶, a unei rezerve de ghindă carbonizată. Analiza acesteia a demonstrat că este vorba de stejar pufos (*Quercus pubescens*), o plantă termofilă a cărei creștere este favorizată de o climă caldă.

Modificările climatice au avut, în timp consecințe asupra economiei așezărilor neolitice, vânătoarea trecând pe primul loc în perioadele de răcire ale vremii⁵⁷. Alte manifestări ce sunt vizibile în economie se concretizează prin creșterea ratei porcinelor, diminuarea cotei bovinelor, menținerea scăzută a ratei ovicaprinelor. În așezarea de la Cuptoare-Sfogea⁵⁸ aparținând culturii Sălcuța (IIb-c, III) în urma analizelor de paleofaună s-a constatat o pondere mare a speciilor vânată (43,7%), iar în cadrul speciilor domestice porcinele sunt majoritare, sporindu-și procentul în ultimele niveluri (33 %). Bovinele prezintă variații mari între nivelurile inferioare și cele superioare, unde se diminuează (15,1%). Aceste procente pot dovedi și o schimbare climatică sesizabilă în

⁵⁴ *Ibidem*, p.22

⁵⁵ M. Tomescu, *op. cit.*, p.248

⁵⁶ D. Berciu, *op. cit.*, p. 342-343

⁵⁷ G. El Susi, *op cit.*, p.150

⁵⁸ *Ibidem*, p. 150

⁵⁹ *Ibidem*, p.154

locuirile târzii din aşezare. Din fazele târzii ale culturii Vinča au fost dovedite modificări în modul de viaţă neolitic, materializate şi prin creşterea importanţei vânătorii la Parţa-tell 2. În ceea ce priveşte speciile vâdate se constată o orientare spre mamiferele ce corespund unui biotop de zonă deschisă şi lizieră de pădure⁵⁹. Aceasta înseamnă că datorită răcirii climei, pădurea ce coborâse mult în altitudine în perioada caldă se retrage spre zone înalte. Paralela făcută între nivelurile Tiszapolgar de la Parţa-tell 1 şi locuirea de la Cuptoare relevă corespondenţe în substrat economic⁶⁰, care pot fi motivate şi prin similitudini climatice.

Cercetările paleoclimatice au arătat că în emisfera nordică trecerea de la perioada cu o frecvenţă crescută a verilor calde şi lungi la cea cu frecvenţă crescută a verilor scurte şi reci s-a petrecut în intervalul 7900-4200 cal BC⁶¹. Perioada în care se manifestă un echilibru relativ între cele două tendinţe este cunoscută ca cea mai caldă şi pentru Europa se încadrează între 6300-4200 cal BP. Topirea calotelor glaciare a fost un proces pulsatoriu în care etapele de topire rapidă au alternat cu etape de încetinire sau chiar de stagnare. Debitul apelor ca urmare a topirii calotelor glaciare ajunge valorile actuale începând cu 5700 cal BP⁶².

Prin topirea gheţarilor s-a eliberat 10^{15} m³ de gheaţă, fenomen ce a avut ca efect ridicarea oceanului planetar cu cca 3-5 m⁶³. Temperaturile din timpul verii au fost cu 2-3°C mai ridicate decât cele de astăzi⁶⁴. Cantitatea mare de apă eliberată a influenţat şi nivelul Mării Negre, care s-a ridicat cu +2,+4 m faţă de cel actual şi a produs schimbări importante în viaţa populaţiilor neolitice ce locuiau în zonă. Consecinţele s-au simţit la distanţă de litoral, căci s-a schimbat nivelul de bază a numeroase râuri ce se varsă în mare. Datorită intensificării acţiunii de depunere s-au produs inundaţii în cursul lor inferior şi s-a manifestat o puternică eroziune în cel superior.

Efectele acestui fenomen au fost surprinse în necropola de la Durankulak,

⁶⁰ *Ibidem*, p.151

⁶¹ M. Tomescu, *op cit.*, p. 258

⁶² *Ibidem*, p. 252

⁶³ H. Todorova, *Ein Korrelationsversuch zwischen Klimaänderungen und prähistorischen*, în *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 BC) in Mitteleuropa: Kulturelle und chronologische Beziehungen*, Praha, 1989, p. 26; M. Cărciumaru, *op, cit.*, p. 26

⁶⁴ J. C. Drăgan, Şt. Airinei, *Geoclima şi istoria*, Bucureşti, 1993, p. 222

unde o parte a mormintelor, din faza a IIIa a culturii Varna, se află la cca 1 m sub actualul nivel al mării. Pătrunderea apelor pe uscat a avut ca efect crearea unor terase pe coasta vestică a Mării Negre, cu înălțimi ce ating în unele puncte 3 m. Și analizele polinice argumentează existența unor transgresiuni la sfârșitul eneoliticului⁶⁵.

Acest fenomen a produs o adevărată catastrofă naturală ce a distrus baza ecologică a complexului cultural Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI. Așezările tell dispar prin incendiere, sunt părăsite și purtătorii acestei culturi se retrag spre vest. Se ajunge la un colaps demografic urmat de invazii din stepă⁶⁶. În stratigrafia telluri-lor tracice (Karanovo, Junacite, Djakovo) urmează straturi groase de humus, steril din punct de vedere arheologic, ceea ce înseamnă că multă vreme aceste zone nu au mai fost locuite.

În partea centrală a Balcanilor, astfel de fenomene au fost prea puțin sesizabile. Abandonarea telluri-lor de aici s-a petrecut ceva mai târziu, în jur de 4500-4400 cal BC⁶⁷ și este o consecință a transformărilor și schimbărilor economice și chiar climatice ce au avut drept rezultat formarea culturii Tiszapolgar⁶⁸.

În perioada anterioară anului 4000 calib BC, depresiunile barice s-au deplasat și anticlonul principal nordic și-a plasat centrul de presiune atmosferică ridicată mai la nord de latitudinea de 40-45° N. Odată cu aceste deplasări s-au deplasat atât vântul estic tropical și subtropical cât și zona ecuatorială, mutând aria ploilor musonice până în regiunea mediteraneană.⁶⁹

O climă umedă a fost semnalată în *Peștera Hoților*, în perioada imediat următoare locuirii Herculane I (în nivelul c₁)⁷⁰, delimitată ca un nivel de locuire distinct. Pe întreaga suprafață au fost găsite numeroase bucăți de stâncă, de dimensiuni mici, mijlocii și mai rar mari, ce dovedesc existența unei clime umede,

⁶⁵ H. Todorova, *op. cit.*, 26,

⁶⁶ *Ibidem*, p. 159

⁶⁷ R. Glaser, *op. cit.*, p. 186

⁶⁸ N.Kalicz, *On the chronological problems of the neolithic and copper age in Hungary*, în *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14, Budapeșt, 1985, p. 28

⁶⁹ J.C. Drăgan, Șt. Airinei, *op cit.*, p.222; M. Cârțumaru, *op cit.*, p. 26

⁷⁰ P. Roman, *Strukturädguerungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, în *Dacia NS*, XV, 1971, p. 53

ce a favorizat desprinderea acestora din pereții peșterii.

La Ostrovul Corbului, în sectorul A, prin secțiunile notate cu IX au fost sondate malurile Dunării și, parțial umplutura unui vechi canal dintre două brațe ale fluviului. Apariția acestuia s-a datorat unei inundații catastrofale⁷¹. Același fenomen a fost surprins și în SXXVI, unde al treilea nivel de construcție este deranjat de inundații și acoperit cu un strat de viitură. Situația existentă în teren a permis două presupuneri: ori inundația catastrofală a distrus așezarea și i-a obligat pe locuitori să părăsească zona, ori ea s-a produs la un oarecare interval după părăsirea așezării de către sălcuțeni⁷². Gropile unui cimitir eneolitic, datat într-o perioadă ante Herculană II⁷³, secționează sterilul aluvionar ce încheie definitiv locuirea Sălcuța III de aici. Acest hiatus în locuire își găsește un corespondent în situația stratigrafică existentă la Băile Herculană *Peștera Hoșilor*, între nivelurile Herculană I și II. În ambele așezări, sfârșitul locuirii Sălcuța III pare a fi marcat de o perioadă foarte umedă.

În linii generale imaginea ce se desprinde în urma celor prezentate s-ar putea prezenta în felul următor:

Prăbușirea complexului K.G.K.VI a avut loc după o perioadă în care au predominat verile calde și lungi (probabil intervalul marcat între 5150-4400 cal BC, poate mai accentuat în perioada 4600-4500 cal BC), ceea ce a creat condițiile dezastrului ecologic.

În fazele târzii ale culturii Vinča predomină vânătoarea și creșterea porcului, ceea ce presupune și anumite schimbări climatice. Aceste schimbări au fost sesizate și în cadrul culturii Sălcuța, începând cu fazele IIc și III când, așa cum o dovedesc analizele paleofaunistice și polinice din așezările de la Piscul Cornișorului și Cuptoare Sfogea, clima se mai răcește, însă rămâne în continuare caldă și umedă. Vegetația a fost marcată de prezența lui *Carpinus* și *Ulmus*. Pentru Banat, datorită climatului mediteraneean clima a fost mai caldă decât în alte zone.

La sfârșitul fazei Sălcuța III, umiditatea s-a accentuat, se pare că au avut

⁷¹ P. Roman, *Ostrovul Corbului, Istoricul cercetării, Săpăturile arheologice și stratigrafia*, București, 1996, p. 18

⁷² *Ibidem*, p. 30

⁷³ P. Roman, Ann Dod Oprișescu, *Interferențe etnoculturale, din perioada indo europeanizării, reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului, în Thraco-Dacica*, X, 1-2, 1989, p. 37

loc puternice inundații care ar fi putut determina chiar și sfârșitul unor așezări. Și în diagramele ce redau oscilațiile climatice (4500-4200 cal BC, 4400-300 cal BC) sunt menționate intervale cu veri mai ploioase decât media.

Din cele prezentate mai sus reiese că viața locuitorilor complexului Bubanj-Sălcuța-Krivodol s-a petrecut într-o perioadă în care în Europa mai dăinuie clima foarte caldă. Prin coroborarea celor trei factori analizați se arată că, după 4000 cal BC, se manifestă o incidență crescută a verilor scurte și reci cu un minim în jur de 3 800 cal BC. Este vremea când faza a IIIa a culturii Sălcuța și-a încheiat evoluția.

SOME REMARKS ON C¹⁴ DATING AND THE CLIMATIC CONDITIONS REFERRING TO SĂLCUȚA-BUBANJ- KRIVODOL COMPLEX

Abstract

On the subject of radiocarbon analyses, each C14 data (calibrated as well) represent a time-span that might contain the real radiocarbon age. The necessity to corroborate the data yielded by stratigraphical and comparative methods with the chronological determination has been imposed the using of C14 method. The calibration of C14 data imposed the appearance and the improvement of many dendrochronological corrections. The correction program elaborated by M. Stuiver and P. J. Reimer 3.0.3 is mostly used our days as the data show it. Consequently in our analyse we, also use it.

The studies referring to the absolute chronology in the Romanian prehistory are few and the data are sparsely. Therefore, the discussion about the C14 data of the Bubanj-Sălcuța-Krivodol complex focuses on the synchronism between Vinča D2, Tiszapolgár, Cernavoda I culture and the above-mentioned complex. There are few C14 data for Sălcuța culture and all of them refer to materials from Peștera Hoților- Băile Herculane, Ostrovul Corbului, Curmătura and Sălcuța. According to these records the Sălcuța culture developed during 4451-3980 cal. BC. For Krivodol culture, samples from the next sites: Goljamata Peștera, Djakovo, Teliš Krivodol, Pipra, Galatin, Čucata, and Kolorovo have been considered. Comparing these data (4600-4000 cal. BC) with those for

Sălcuța culture is visible their superpose. As for the Gumelnița-Karanovo VI complex the data from tells are older and they could be framed between 5000-4350 cal. BC. Concluding, the chronological sequence for Sălcuța culture is sustained by the C14 data originated in settlements of Krivodol, Vinča D2 and Tiszapolgár cultures.

Vinča D2 is placed around 4500 cal. BC considering the synchronism with Bubanj Ia (on the base of Divostin, Vinča 3.48 m dept). According to C14 data from Deszk, Vénó, Bélmegyer-Mondoki domb, Méhkerét and Tiszapolgár-Basatanya, the Tiszapolgár culture developed between 4350-3800 cal. BC. Other dating placed the early Copper Age (corresponding to Tiszapolgár culture) between 4410-3760 cal. BC. The current methods do not allow a finer chronology to establish the strict limits of each phase of the above mentioned cultures. Then, the climate conditions before, during and post Sălcuța, Bubanj Krivodol cultures are analysed. Were also used data of timberline, snowline and glacial lake levels oscillations in our issue. According to these information the above-mentioned cultures developed during the post-glacial optimum of the Atlantic, even if, towards its end the temperatures significantly decreased. Due to the biogeographical placement and the sub-mediterranean influences, the Banat enjoyed a warmer climate, offering propitious conditions to Sălcuța inhabitants. The archaeological investigation at Peștera-Hoților (Băile Herculane) revealed the existence of a moister climate post Herculane I (synchronous to Sălcuța III). The diggings at Ostrovul Corbului site confirmed the same moister climate. So, the increasing of Danube waters produced flooding that destroyed and covered with a thick mud stratum the upper level (Sălcuța).

Tabel 1

Datele au fost prezentate după următorii autori: M. Mantu, C. Bern, J. Görsdorf, J. Bojadziev, E. Hertelendr, É. Svingor, P. Raczky, F. Horváth, I. Futó, L. Bartosiewicz, M. Molnár

Nr. Crt	Localitate	Cultură	Nr. probă, lab.	Vârsta BP	Date BC calibrate met.2.02	Date BC calibrate met.2.02	Date BC calibrate met.3.03	Date BC calibrate met.3.03	Date BC calibrate met.3.03	Date BC calibrate	Date BC calibrate
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Sâlcuța	Sâlcuța IIb	GrN-1990	5475	4361-4250	4459-4240					
2	Sâlcuța	Sâlcuța IIc	GrN-1985	5450	4354-4245	4451-4164					
3	Ostrovu Corbului	Sâlcuța	SMU-585	5627	2475-4364	4712-4340					
4	Ostrovu Corbului	Sâlcuța IIb		5591	4516-4354	4668-4265					
5	Ostrovu Corbului	Sâlcuța IIIb		5260	4226-3998	4240-3980					
6	Băile Herculane	Eneolitic	LJ-3531	7325	6222-6087	6400-5988					
7	Băile Herculane	Eneolitic II	LJ-3532	6660	5631-5488	5650-5480					
8	Hârșova	Cernavoda I	Ly-1487/OxA	4666 ± 55			3625-3334				
9	Cernavoda	Cernavoda I	BIn-61a	4505 ± 100	3360-3040	3510-2920	3505-2909				
10	Cernavoda	Cernavoda I	BIn-61	4385 ± 100	3299-2910	3350-2706	3354-2702				
11	Cernavoda	Cernavoda I	BIn-62	4260 ± 100	3018-2701	3255-2590	3103-2564				
12	Cernavoda	Cernavoda I	BIn-1061	4710 ± 100	3633-3360	3770-3136	3697-3108				
13	Pipra	Krivodol	BIn-2115	5295 ± 45					4230-4070	4050-4040	
14	Djakovo	Protokrivodo I	BIn-2610	5620 ± 45							4550-4340
15	Goljamata Pesteră	Krivodol	BIn-2112	5900 ± 45					4900-4870	4850-4710	
16	Krivodol	Krivodol	BIn-2113	5295 ± 40					4330-4220	4190-4170	
17	Telis	Krivodol	BIn-2242	5230 ± 50					4220-4200	4080-3970	
18	Telis	Krivodol	BIn-2243A	5395 ± 70					4340-4220	4110-4100	
19	Telis	Krivodol	BIn. 2244	5170 ± 50					4040-3940	3840-3920	

20	Telis	Krivodol	Bin-2240	5400 + 50						4330-4220	4190-4170
21	Galatin-Cukata	Krivodol	Bin-3317	4360 + 50							3040-2910
22	Galatin-Cukata	Krivodol	Bin-3316	4480 + 50						3340-3220	3200-3040
23	Kolarovo	Krivodol	Bin-2244	4040 + 50							2610-2470
24	Karanovo	Karanovo VI	Bin-154	5830 + 250							5000-4350
25	Hotnica	Karanovo VI	Bin-125	5560 + 100						4510-4320	4280-4250
26	Divostin	Vinca D2	Bin-863	5825 + 100				4798-4542	4924-4460		
27	Vinca	Vinca D2	GrN-1537	5845 + 160				4907-4512	5191-4352		
28	Gomolava	Vinca D1	GrN-13091	5820 + 70				4780-4579	4892-4503		
29	Gomolava	Vinca D1	GrN-13092	6025 + 35				4942-4851	4991-4832		
30	Gomolava	Vinca D1	GrN-13160	5710 + 60				4671-4466	4717-4400		
31	Ungaria	Tisa Herpaly Csoszhlom						4860-4490			
32	Ungaria	Prototiszapo Igar						4570-4270			
33	Ungaria	Tiszapolgar						4410-3760			

GRANIȚA ROMANĂ ȘI ROMANĂ TÂRZIE ÎN ZONA PORȚILOR DE FIER. CÂTEVA NOTE CRITICE ȘI STATISTICE

Datorez în chip exclusiv implicarea mea în cercetarea Banatului roman și a limesului dunărean în zona Porților de Fier lui Gh. Lazarovici. *Ad multos felicesque annos!*

NICOLAE GUDEA

Au trecut 24 de ani de când am încercat pentru prima oară să analizez și să prezint organizarea militară de pe granița de sud a provinciei Dacia (Apulensis), respectiv granița de nord a provinciei Moesia Superior (*Gudea 1976; Gudea 1976 a; Gudea 1977; Gudea 1980; Gudea 1983; Gudea 1992; Gudea 1996 a; Gudea 1996 b*). Ceva mai devreme începusem să mă ocup de granița romană târzie (secolul IV) reorganizată aici după abandonarea de către Romani a provinciilor dacice (*Gudea 1974; Gudea 1982*). Scopul meu inițial de atunci (și care a rămas și până acum) a fost să lămuresc o situație curioasă: existența unei organizări militare pe granița dintre două provincii romane: Moesia Superior și Dacia, respectiv Dacia Superior (Apulensis) după 118. Datorită lipsei de cunoștințe în legătură cu această organizare militară s-au elaborat o serie de „ipoteze” în legătură cu întinderea provinciei Dacia (Apulensis) respectiv cu apartenența Banatului la provincia romană dacică (*Mócsy 1970; Mócsy 1974; Radnóti 1975* etc. contra *Gudea 1980*).

Oricât de paradoxal ar apărea acum faptul, trebuie să afirm că în ciuda unor reale progrese ale cercetărilor arheologice în zonă (fie pe malurile Dunării, fie în Banat), în ciuda unor încercări de sistematizare a rezultatelor acestor cercetări, în ciuda schimbărilor de concepție în legătură cu ‘limesul’, situația graniței romane în acest sector, în diferitele etape ale istoriei romane, nu a fost elucidată, iar viziunea logistică a cercetării în legătură cu ea nu a căpătat un caracter unitar. Deci, în raport cu situația cunoștințelor de la care s-a pornit prin anii '70 (*Mócsy 1970; Mirkovici 1968; Radnóti 1975; Bošković 1978; Tudor 1978* etc.) clasificările sunt încă puține, timide și necunoscute sau neacceptate.

Motivele sunt mai multe. Unele sunt obiective și țin de lipsa de legătură între instituțiile și arheologii care au făcut cercetări în zonă. Altele sunt subiective și țin de multe ori de un anumit „izolaționism” atât românesc, cât și mai ales sârbesc și chiar de etica cercetării.

În cele ce urmează voi prezenta câteva observații privind stadiul cercetărilor în sectorul de graniță romană din zona Porților de Fier ale Dunării. Observațiile au la bază stadiul cercetărilor pe malul stâng al fluviului în această zonă, dar din motive obiective și necesare observațiile au fost extinse și la stadiul cercetărilor de pe malul drept în aceeași zonă. Această extindere face ca titlul studiului nostru să corespundă numai în parte cu conținutul. Dar a face o apreciere a situației fortificațiilor și anexelor lor civile numai după situația de pe malul stâng al fluviului, ar produce confuzie și chiar erori atât în ce privește informarea, cât și privind interpretarea strategiei romane în general.

La precedenta întâlnire a arheologilor care se ocupă (ori s-au ocupat) cu cercetarea epocii romane în zonă (*Kladovo 1995*) profesorul M. Garašanin se temea că voi fi prea critic. Nu am fost. Dar de data aceasta voi încerca să fiu mai critic, pe de-o parte cu dorința ca această critică să împingă înainte cercetările și mai ales publicarea rezultatelor celor vechi, iar pe de altă parte pentru că lucrarea se vrea un fel de statistică critică a cunoștințelor privind epoca romană (secolele II-III p. Chr.).

În sectorul supus principalei analize, cuprins între Moldova Veche și Drobeta (Turnu Severin) au fost cercetate prin săpături arheologice pe malul stâng următoarele puncte: 1. castrul roman de la Pojejena; părți din așezarea lui civilă (*Gudea - Uzum 1973; Gudea 1975 a; Gudea - Bozu 1978*); 2. resturile unei așezări la Moldova Nouă - Veche (*Bozu - El Susi 1987*); 3. o așezare rurală la Gornea (Căunița de Sus) din care s-au cercetat o locuință din piatră, două bordeie și două cuptoare pentru ars cărămizi (*Gudea 1975; Gudea 1977 a*); 4. o fortificație romană târzie la Gornea (Căunița de Jos) *Gudea 1974; Gudea 1977 a*); 5. un turn de observație datând din epoca romană târzie la Svinița (Rejiște) (*Gudea 1970*); 6. urme de construcții romane (foarte probabil militare) la Dubova (Tricule) (*TIR L34; Comori/Trésors 1978*); 7. diverse construcții nedeterminate ca formă de locuire; castru ?, baie ?, ateliere ?, locuințe ? etc. din orașul roman Dierna (Orșova; astăzi acoperite de apele golfului) (*Comori/Tresors 1978*); 8. o fortificație romană târzie de tip quadriburgium la Dierna (284 - 380) (*Gudea 1974*); 9. castru mare de pământ pentru una sau chiar două legiuni la

Schela Cladovei (*Tudor 1978*, 300-301); castru pentru unitate auxiliară la Drobeta (*Tudor 1978*, 274-277; *Davidescu 1980*) 10. diverse construcții civile din jurul castrului la Drobeta și părți din cele două cimitire (*Davidescu 1980*).

Dintre toate acestea numai castele de la Pojejena, Drobeta și fortificația romană târzie de la Gornea au fost cercetate mai extins și publicate parțial sau complet. La toate celelalte cercetările au fost parțiale, neterminate și aproape deloc sau numai parțial publicate.

În afară de cercetările arheologice sistematice în această zonă (malul stâng al fluviului în zona Porților de Fier) s-au făcut o serie de descoperiri întâmplătoare de epocă romană, fie în cadrul unor cercetări pentru alte epoci, fie ca urmare a unor lucrări de amenajare sau construcție, fie ca urmare a lucrărilor agricole (*TIR L34; Chirilă et alii 1974*): 1. Pojejena: monete izolate în așezarea civilă datând din secolul I p. Chr. până în secolul IV; tezaure din secolul IV; 2. Moldova Veche: cărămizi șampilate, monete izolate din secolele II-III și tezaure din secolul IV p. Chr.; 3. Pescari (Culă): urmele unui turn de epocă romană (târzie ?); monete din epoca romană și romană târzie; 4. Pescari - punct situat la cca 6-7 km est de sat; tezaur cu monete din secolele II-III p. Chr.; 5. Dubova (Tricule); urme de epocă romană; 6. Dubova: urmele unui turn epocă romană târzie; 7. Schela Cladovei: în jurul fortificației și în interiorul ei descoperiri tegulare și cimitir.

O parte din aceste date sunt informații vechi, care nu mai pot fi controlate. În bună parte materialul arheologic descoperit este inedit și a fost (și este) folosit doar ca informație generală. Această constatare se referă dealtfel și la materialele din cercetările arheologice propriu zise, care în cea mai mare parte a lor, cum spuneam și mai sus, au rămas nepublicate. Toate aceste date, menționate mai sus, dar prezentate pe scurt, constituie baza documentară de la care s-a pornit pentru tot felul de considerații atât cu caracter arheologic, cât și în legătură cu aparența acestei zone în epoca romană, respectiv cu repartizarea trupelor romane (*Mócsy 1970; 1974; Radnóti 1975; Bošković 1978 etc.*; vezi bibliografia de la sfârșit). Părerile emise până acum nu sunt de natură să satisfacă și apar în dezacord cu realitatea (*Gudea 1996 a; Gudea 1996 b*)

Trebuie să subliniez neapărat că obiectivele romane și romane târzii de pe malul stâng -în dreptul Porților de fier - reprezintă numai o mică parte din fortificațiile de graniță din cele două perioade (secolele II-III; secolul IV). Sunt puncte fortificate înaintate al căror rost exact încă nu a fost elucidat în mod

suficient din punct de vedere al strategiei romane. Sunt numai supoziții ale istoricilor bazate pe o cunoaștere aproximativă a realității antice (*Gudea 1976; 1976 a; 1977; 1980*). Dar obiectivele romane și romane târzii de pe malul stâng prezintă câteva avantaje pentru arheologi. Fie au fost abandonate (total sau parțial) la sfârșitul primei etape, fie au fost construite din nou într-o epocă când cele de la sud de fluviul erau reparate, completate refăcute. În acest sens aș dori să subliniez că un castru ca cel de la Pojejena (foarte probabil neafectat de refaceri târzii, de completări sau de alte intervenții vizibile în plan și organizare - cel puțin până acum) ar putea constitui - dacă ar fi cercetat mai amplu și rezultatele publicate - un model pentru toate castrale de epocă de pe granița provinciei Moesiei Superior (secolele II-III). Din păcate cercetările de la acest castru încă nu au fost publicate, deși s-au făcut cercetări timp de mai mulți ani.

Grosul fortificațiilor (în ambele epoci) se află pe malul drept, acestea constituind de fapt baza de referință pentru cercetări. Sau mai exact spus ar trebui să constituie baza de referință. Însă nici în cazul lor situația cercetărilor și a publicării nu este mai bună (vezi *Gudea 1980; 1996; 1996a; 1996b*). Iar dacă din punct de vedere al cercetărilor propriu zise săpăturile arheologice sunt mai numeroase, deci pașii înainte făcuți acolo sunt în mai multe locuri foarte importanți, din punct de vedere al publicării lucrurile stau foarte prost. Puzderia de rapoarte de săpătură, articole - raport sau chiar studii - raport publicate în forme și variante diferite, în diverse publicații, de multe ori cu date contradictorii (vezi Bibliografia: Lucrări speciale privind castrale și unitățile militare), indiferent de valoarea lor (informațională) nu țin locul unor monografii de obiective (castru, fortificație târzie, așezare civilă, etc.), al unor monografii de temă (limes, graniță, armată) sau monografii de material arheologic, cronologic prezentate.

Astfel cele două grupe de fortificații, de pe malul stâng și respectiv de pe cel drept, fiind strâns organic legate între ele, se determină reciproc mai ales în cazul interpretării istorice.

Și mai puțin cunoscute sunt așezările civile ale castralelor pe ambele maluri respectiv acei *vici militares* (care ridică astăzi probleme importante legate de populație, romanizare): Pojejena aproape deloc; Golubac deloc; Brnica - Česava - deloc, D. Milanovac - deloc, Dierna - aproape deloc; Drobeta - parțial; așezările rurale din zonă: Moldova Veche - parțial (*Bozu - El Susi 1987*), Gornea - parțial (*Gudea 1977*). Studiile privind anumite construcții din astfel de așezări sunt neconcludente și limitate: locuința de la Gornea (*Gudea 1977*), portul de la

Drobeta (Tudor 1978) etc. Lipsesc lucrări care ar putea permite o apreciere în legătură cu nivelul și formele civilizației romane aici.

Iată pe scurt care sunt ipotezele noastre în legătură cu zona și obiectivele ei arheologice:

— 1. *Malul stâng al Dunării din zona Porților de Fier a intrat sub control roman efectiv odată cu instalarea limesului pe Dunăre pe la mijlocul secolului I și mai ales după fixarea legiunilor și unităților auxiliare.* Afirmatia aceasta se bazează pe observații stratigrafice de la castelele de la Pojejena și Drobeta, unde în ambele cazuri a fost identificată o fază datând din epoca împăraților Flavi (Florescu 1967; Gudea - Bozu 1978). Ambele fortificații au făcut parte din limesul provinciei Moesia Superior - după ce au fost și elemente ale limesului Moesiei nedivizate până în anul 86 (Gudea 1996). Ele aveau probabil, în afară de un rol legat de blocarea accesului dinspre nord - sud și un rol legat de controlul navigației și circulației navale pe fluviu. Ambele roluri au fost valide în întregime până la 106 (data cuceririi Daciei). Observațiilor stratigrafice din castele li se adaugă datele oferite de descoperirile monetare, de circulația monetară în secolul I p. Chr. la Pojejena, Moldova Veche, Gornea - Căunița de Sus, Dubova - Tricule, Dierna, Drobeta (Gudea 1996).

— 2. *În perioada de pregătire și de desfășurare a războaielor contra Dacilor pe malul stâng au mai fost construite fortificații.*

Unele au fost construite la vest de Porțile de Fier (Kovin, Banatska Palanka), în zona de strâmtori (la Moldova Veche probabil și sigur la Schela Cladovei), iar la est de strâmtori altele (TIR L34)

3. *După anul 106 p. Chr. odată cu cucerirea Daciei malul stâng al fluviului în regiunea Porților de Fier și întreaga graniță dintre Moesia Superior și Dacia (și apoi cele trei Dacii) a rămas controlată de aceleași unități militare ale Moesiei Superior.* Este evident că numeroase fortificații mai mari (Schela Cladovei) sau mai mici (Boljetin) au fost abandonate. Dar această graniță nu mai este limes, căci nu poate exista limes între două provincii romane. (Gudea 1996 a, 60-61)

Argumentele în favoarea acestei formulări sunt următoarele:

- toate atestările epigrafice ale trupelor menționează numai unitățile din Moesia Superior: legiunile IIII Flavia, VII Claudia, cohortele V Gallorum, I Montanorum, I Cretum, I Antiochensium Sagittariorum, ala I Miscellanea etc. (Gudea 1978; Gudea 1996 b)

- castrul de la Pojejena a fost ridicat în piatră spre mijlocul secolului II p. Chr.; arhitectura, planurile elementelor incintei (turnuri de colț, turnuri de curtină, porți) pot fi datate în această perioadă (*Lander 1984*).

- castrul de la Drobeta a fost ridicat în piatră, se crede, sub Traianus; argumentul în favoarea acestei datări nu este însă suficient de sigur, iar arhitectura castrului (cea primară) este tipică epocii lui Hadrianus sau Antonius Pius (*Davidescu 1980, 70-71*).

- Nici unul din aceste caestre nu a aparținut provinciei Dacia - grupul de armate situat la sud de Dunăre în Moesia Superior și Pannonia Inferior alcătuia o forță de șoc, am zice, specială, ce staționa în spatele provinciilor dacice; tocmai din cauza disponibilității lor, trupele din această forță de șoc au putut fi folosite nu numai în sprijinul Daciilor atunci când a fost nevoie, ci și trimise pe diverse câmpuri de luptă (e.g. legiunile cf. *Saxer 1967*; trupele auxiliare cf. *Gudea 1996 a, 60-61*; *Gudea 1996 b*).

- eu personal (*Gudea 1980, 102*; *Gudea 1996, 57*) ca și A. Radnoti mai de mult (*Radnóti 1975, 207*) am identificat cohorta I Antiochiensium Sagittariorum de la Drobeta (așa cum apare ea în unele inscripții) cu cohors I Sagittariorum (așa cum apare în alte inscripții precum și pe țigle și cărămizi șampilate), unitate care la mijlocul secolului II a fost mutată la Tibiscum (Dacia Apulensis). Dar I. Piso și D. Benea (*Piso - Benea 1984, 187*) ca și alți cercetători nu sunt de acord cu această identificare. Se menține astfel o confuzie în legătură cu unitatea respectivă

- criza militară de la mijlocul secolului III p. Chr. a fost urmată de o serie de refaceri și reparații care au fost identificate la castrul de la Drobeta (*Zahariade 1997*), propuse la Pojejena, dar vizibile și clare mai ales la caestrele de pe malul sudic (*Gudea 1996 a, 52-53*; *Kondic 1972*; *Vasic - Kondic 1983*)

Trebuie remarcată însă cramponarea încă de o viziune separatistă în legătură cu această graniță (în secolele II - III). Eu am încercat de mai multe ori să creez o imagine unitară a graniței. Am considerat deci că toate fortificațiile care pot fi datate în secolele II - III p. Chr. au aparținut, în cazul ambelor maluri, provinciei Moesia Superior, inclusiv castrul de la Drobeta (despre care nimeni nu știe ce s-a petrecut cu el după plecarea cohortei la Tibiscum; căci cohors I Cretum nu mai era demult la Drobeta). Colegii sârbi însă (cel puțin în scris) continuă să creadă și . să publice că numai caestrele de pe malul drept al fluviului alcătuiesc limesul și apoi granița (*Mirković 1968*; *Zotović - Kondić 1969, Vasić*

- Kondić 1983; Vasić 1986; Petrović - Vasić 1996, 18 și harta). În același timp mai sunt colegi români care susțin ipoteze evazive: castrele acestea (Pojejena și Drobeta) au aparținut când Daciei, când Moesiei Superioare (Tudor 1968 a, 17-23, 64-70; Tudor 1978; etc).

4. După abandonarea Daciilor granița a fost refăcută și pe Dunăre în zona Porților de Fier. O parte din castre au fost refăcute cu arhitectură nouă; golurile dintre castre au fost completate încă în epoca tetrarhiei cu fortificații de tip nou; la Gornea, între Pojejena și D. Milanovac și Orșova între D. Milanovac și Drobeta au fost ridicate quadribargia; la Pescari, Svinița și Dubova s-au construit turnuri de pândă. Același lucru s-a petrecut și pe malul drept unde însă construcțiile noi (Porečka, Hajdučka Vodenica, Sip, etc) au fost mai numeroase, din cauza reliefului strâmtorilor. (Gudea 1974; 1982; Kondić 1972; Petrović 1980; Milosević 1996; Vasić-Kondić 1986).

Scopul acestor construcții era de a face apărarea mai amănunțită.

Nici această graniță nu mai este un *limes* în sensul propriu zis al cuvântului. Legiunile au fost divizate în detașamente mici; trupele auxiliare în bună parte au dispărut, în bună parte au fost transformate; au apărut unități mici cu efective foarte reduse. Toate împreună nu mai puteau nici asigura apărarea ca pe vremea limesului și nici nu puteau să se concentreze într-o forță antișoc. *Epoca limesului a trecut.*

Așezările civile de la Pojejena, Moldova Veche, Gornea - Căunița de Sus, Orșova, Drobeta par a nu cunoaște o întrerupere a vieții romane și în orice caz au existat de-a lungul întregului secol IV p. Chr.

5. *Stratigrafia din fortificațiile de la Gornea și Orșova, descoperirile monetare și în special tezaurele monetare (Pojejena, Moldova Veche și Nouă, Gornea, Orșova etc.: Chirilă et alii 1974) arată însă că în anii de după 378 apărarea romană de pe malurile fluviului s-a prăbușit și în zona Porților de Fier. Această constatare confirmă faptul că sectorul acesta nu face nici o excepție în raport cu situația generală a graniței romane târzii de pe Dunăre, după dezastrul de la Adrianopolis (Petrović 1980; Gudea 1982; Vasić-Kondić 1986)*

6. Eu am încercat - așa cum spuneam și mai sus - să separ datele în legătură cu limesul provinciei Moesia Superior (86-100) (Gudea 1996) de informațiile în legătură cu simpla graniță interprovincială din secolele II-III (Gudea 1996 a; Gudea 1996 b). Dar am încercat să fac o separație și pentru epoca romană târzie (275 -380) (Gudea 1974; Gudea 1982). M-a interesat în chip deosebit

mai ales să șterg confuzia între graniță și limes și, respectiv, între epoca romană și cea romană târzie (Moesia Superior versus Moesia Prima + Dacia Ripensis). Dar nici în cazul graniței romane târzii rezultatele cercetărilor și mai ales ale interpretărilor nu sunt cele la care m-am așteptat. Confuzia între cele două epoci: 100-275 și 275-380 este încă foarte mare din punct de vedere arheologic. Uneori această confuzie este exacerbată de „intervențiile” protobizantine. Dar este evident că această confuzie se menține pe de-o parte și din cauza izolaționismului naționalist (nimeni dintre cercetătorii cei de la sud de Dunăre nu citează pentru secolul IV fortificația de la Gornea care este un quadriburgium - complex închis din punct de vedere arheologic - databil între 284 - 390). Pe de altă parte din cauză că nu există monografii arheologice ale fortificațiilor și așezărilor civile pe epoci istorice bine definite, datate prin material arheologic sigur (arheologic propriu zis, numismatic, epigrafic etc.) datările au rămas labile. În cazul fortificațiilor romane târzii încercarea făcută pentru quadriburgium-ul de la Gornea (Gudea 1977) ar fi putut fi un model cel puțin pentru determinarea și separarea materialelor din castele vechi refăcute în sec. IV. Dar pentru etapa actuală nici modelul de publicare al acestei monografii nu mai corespunde exigențelor. Ceea ce nu înseamnă că materialul nu poate fi folosit.

Confuzia principală se menține pentru că nu s-a înțeles de către arheologii care se ocupă cu zona că *sistemul limes de la sfârșitul secolului I a „murit” la data cuceririi Daciei*; că *sistemul de graniță interprovincială cu fortificații nu poate fi limes*, ci *a fost o soluție locală* (într-un fel o repetiție pentru organizarea militară romană târzie; că ceea ce s-a realizat în secolul IV pe această graniță nu mai este limes. A fost o simplă umbră a limesului. Lipsește atât concepția (posibilitatea concentrării rapide de trupe în locul atacat) cât și bazele și forța necesară (unități mari divizabile)¹. Se poate observa că unitățile au fost divizate (atât legiunile cât și unitățile lor auxiliare) în corpuri mici fără forță de atac sau respingere (Gudea 1982). Pur și simplu au fost limitate la activitatea de pază, pândă, semnalizare. Grosul trupelor a fost probabil mutat în interiorul provinciilor (Moesia Prima, Dacia Ripensis). Drept urmare fortificațiile au jucat un rol limitat ca să nu spunem redus. Aceste quadriburgia, care permiteau staționarea unui efectiv de 25-30 soldați (cu familiile !??), nu puteau face față atacului unei corăbii barbare cu un echipaj de 50 soldați!

În ciuda valului mare de cercetări arheologice produse de construirea hidrocentrale de la Porțile de Fier publicațiile de bază noi nu au completat nivelul

cunoștințelor vechi. Nu există nici o monografie de castru din secolele II-III p. Chr. care să prezinte cercetările, metodologia cercetărilor, planul cu fazele de evoluție, stratigrafia pe faze, obiectivele cercetate din interior și material arheologic pe obiective și pe faze. Nimeni (poate doar săpătorii!) nu știe cum arată materialul arheologic dintr-un castru propriu zis, dintr-un castellum de secolul IV, dintr-un burgus sau dintr-un turn în ansamblu lui (materialele de construcție, materiale de uz comun, materiale de lux, unelte, instrumente, arme, piese de echipament, harnașament, podoabe, etc). Există așa cum spuneam, numeroase rapoarte de săpătură (de tipuri diferite), publicate succesiv sau de mai multe ori în chip paralel. Sunt chiar rapoarte care oferă date contradictorii de la o etapă la alta. Au fost publicate în chip disparat diverse categorii de materiale fie pe ansamblul zonei (Moesia Superior): amfore, ceramică TS (*Bjelajac 1990; Bjelajac 1996*), țigle șampilate (*Gudea 1996 b*) sau pe fortificații: ceramica (*Cvetičanin 1994*), ceramică TS (*Cermanović-Kuzmanović 1973*; fibule: *Grbić 1996*; ceramică cu loc precis de descoperire: *Jeremović 1987* etc.). Dar suma acestora - căci le-am enumerat fără să le aleg - nu permit aprecieri care să rezolve situații în legătură cu atribuirea, datarea și interpretarea contextelor.

Și pentru epoca romană târzie (275-290) se întâlnesc interpretările „separatiste”. Eu am încercat de două ori să prezint granița romană târzie în chip unitar pentru provinciile Moesia Prima și Dacia Ripensis (*Gudea 1974; Gudea 1982*) Fig. 2. De fiecare dată am inclus tot ceea ce era înregistrat și posibil de datat în această perioadă pe ambele maluri (și chiar mai în adâncime spre Sud sau spre Nord). Am încercat chiar să separ fortificațiile din această perioadă pe faze (tetrarhie, epoca constantiniană, epoca valentiniană). Colegii sârbi însă continuă să prezinte granițele de nord ale provinciilor Moesia I și Dacia Ripensis numai cu fortificațiile de pe malul drept. Sunt însă și câteva excepții din ultima vreme. La P. Petrović (*Petrović 1980*) apar pe hartă numai fortificațiile de la Dierna și Drobeta, fără Banatska Palanka, Gornea, Hinova etc; la M. Vasić și V. Kondić (*Vasić - Kondić 1986*) nu apare nici o fortificație pe malul stâng. În schimb apare pe malul stâng Lederata, care este fortificație de pe malul drept.

Nici în cazul fortificațiilor din secolul IV p. Chr. situația publicării nu este mai bună. Cu excepția quadriburgium-ului de la Gornea, publicat quasi monografic și destul de primitiv (la nivelul anilor 70) (*Gudea 1977*) nici o

fortificație de acest tip nu a fost publicată sistematic (planuri, profile ale secțiunilor, construcții din interior, categoriile materialului arheologic (arheologic propriu zis, epigrafic, numismatic etc.). Faptul că s-au publicat în repetate rânduri planuri (în evoluție) (*Milosević 1996*), câteva grupe de material arheologic: monete și tezaure (*Chirilă et alii 1974; Bălănescu 1981, 1983, 1984, 1985, 1987, 1990*), ceramica glazurată (*Gudea 1982; Cvetičanin 1996*), categorii de arme (*Gudea-Baatz 1974; Gudea 1978*), câteva țigle ștampilate (*Benea 1978; Dušanic 1976; 1978; Gudea 1970*) nu înseamnă aproape nimic pentru rezolvarea situației graniței în general.

La finalul acestor observații critice în legătură cu stadiul cercetărilor și publicării, precum și după parcurgerea unor statistice în legătură cu intensitatea și ritmul cercetărilor aș dori să propun, să sugerez, câteva idei în legătură cu un program de cercetare care să aducă această zonă arheologică atât de bogată pe locul care-l merită. Programul de referă atât la instituțiile muzeale din zonă (Belgrad, Kostolac, Pozarevac, Reșița, Drobeta), la institutele de cercetare și universitățile care au angajat oameni de știință în zonă (Institutul de Tracologie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Institutul de Arheologie din Belgrad etc) cât și mai ales la cercetătorii care, independent de instituția de care au aparținut și aparțin, continuă să se preocupe sau să facă cercetări în zonă.

a. O diminuare a ritmului cercetărilor arheologice de teren și trecerea la publicarea rezultatelor.

b. intensificarea colaborării între toate instituțiile și adoptarea unui program comun sau măcar reciproc cunoscut de cercetare

c. adoptarea unui sistem unitar de publicare a monografiilor de obiective astfel încât referirile reciproce să fie mai ușoare

d. o încadrare mai bună din punct de vedere cronologic a zonei în epoca romană:

- cercetarea și publicarea datelor în legătură cu limesul roman (mijlocul secolului I p. Chr. - 86 p. Chr.

- cercetarea și publicarea sistematică a rezultatelor obținute în legătură cu granița provinciei Moesia Superior (106-275 p. Chr).

- cercetarea și publicarea sistematică a graniței romane târzii (275-378) cu delimitarea epocilor de construcție cu identitate arhitecturală (tetrarhie, constantinienii, valentinienii).

e. delimitarea foarte clară a situației graniței în epoca bizantină (secolele

V-VI), datorită importanței deosebite pe care o are epoca și instituțiile ei, înainte de marile năvăliri slave.

Numai astfel cercetările arheologice din zonă și rezultatele lor importante vor fi cu adevărat valorificate și vor intra în circuitul arheologic internațional nu fragmentar sau parțial ci în întregimea lor. Numai astfel ne vom elibera de sindromul balcanismului în arheologia epocii romane.

Prescurtări și bibliografie

Conform Convenției Internaționale din 1948 referitoare la Dunăre sectorul „Porțile de Fier” se întinde de la Moldova Veche la (Drobeta) Turnu Severin, între km 931 și 1048, deci are o lungime de 117 km.

Textul de față este o variantă extinsă în limba română a unei comunicări susținută la simpozionul „Porțile de Fier în epoca romană din noiembrie 2000.

Repertorii

Comori/ Tresors	Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier / Trésors archéologiques dans la région de Portes de Fer, București 1978
TIR L 34	Tabula Imperii Romani, L 34 (Aquincum - Sarmisegetusa - Sirmium), Budapest 1969

Lucrări generale privind fortificațiile și armata romană (care includ și date în legătură cu zona studiată)

Beneš 1978	J. Beneš, <i>Auxilia română in Moesia atque in Dacia. Zur Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donaauraum</i> , Brno 1978
Lander 1984	J. Lander, <i>Limes fortifications. Variation and change from the 1st century to the 4th</i> . BAR IS 206, Oxford 1984.
Saxer 1967	R. Saxer, <i>Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian</i> , Graz 1967

**Lucrări generale privind istoria provinciei Moesia Superior
(care includ și date în legătură cu granița de nord)**

Mócsy 1970	A. Mócsy, <i>Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior</i> , Budapest 1970
Mocsy 1970	A. Mocsy, <i>Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danubian provinces of the Roman Empire</i> , London 1974.

Lucrări privind granița de nord a provinciei Moesia Superior

Benea 1981	D. Benea, Regiunea Porțile de Fier în secolele II-III. Cu privire la relațiile militare între Dacia și Moesia Superior, <i>AnB</i> , 1981, 23-33
Benea 1981	D. Benea, <i>Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IV-a Flavia</i> , Cluj-Napoca 1983
Bošković 1978	D. Bošković, Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du limes romain et paléobyzantine des Portes de Fer, <i>MEFRA</i> 90, 1978, 425-463
Gudea 1976	N. Gudea, Bemerkungen zur Moesia Superior, <i>Germania</i> 54, 1976, 452-456
Gudea 1976 a	Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien, in <i>Limes II Szekesfehervár</i> 1976 (1977), 223-226
Gudea 1977	N. Gudea, Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajanus bis Aurelianus, in <i>ANRW</i> II.6, 1977, 851-876
Gudea 1980	N. Gudea, Despre granița dintre provinciile Dacia și Moesia Superior în secolele II-III, <i>Drobeta</i> 4, 1980, 87-108
Gudea 1983	N. Gudea, Bericht über die zwischen 1979 - bis 1982 am Limes der drei Dakien und der benachbarten Provinzen

Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen, in *Limes 13 Aalen 1983* (1986), 477-497

- Gudea 1992 N. Gudea, Archäologischen Forschungen am Limes der drei dakischen Provinzen und auf der Grenze der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior zwischen den Jahren 1983 - 1988, *Ephem Nap* 2, 1992, 69-93
- Gudea 1996 N. Gudea, Der obermoesischen Limes zwischen 86-106 n. Chr., in *Limes Kladovo 1995* (1996), 115-124
- Gudea 1996 a N. Gudea, Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior in der Zeit des Besthens Dakiens (106-275 n. Chr.), *ActaMN33.1*, 1996, 49-88
- Gudea 1996 b N. Gudea, Exercitus Moesiae Superioris. 106-275, *ZRNM XVI. 1*, 1996, 231-248.
- Kondić 1972 V. Kondić, Ergebnisse der neuen Forschungen am Obermoesischen Limes, in *Limes 9 Mamaia 1972* (1974) 39-53.
- Mirković 1968 M. Mirković, *Rimski gradovi u Gornjoj Meziji*, Belgrad 1968
- Petrović 1983 P. Petrović, Plovidba Derdapa u Trajanogo doba, in *Plovidba na Dunava i negovim pritokama kroz vekove*, Beograd 1983, 97-101
- Petrović 1986 P. Petrović, Rimski put u Derdapa, *Starinar XXVII*, 1986, 47-52
- Petrović 1990 P. Petrović, Classis Flavia moesica na Dunavu u Gomjoj Meziji, *Starinar XL - XLI*. 1989-1990, 207-215
- Petrović
- Vasić 1996 P. Petrović - M. Vasić, Roman frontier in Upper Moesia: archaeological investigations in the Iron Gate area. Main results, in *Limes Kladovo 1995* (1996), 15-26
- Radnóti 1975 A. Radnóti, Die römische Reichsgrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach Eroberung Dakiens *ArhVest* 26, 1975, 203-219

- Vasić 1986 M. Vasić, Castrum Pontes i problematika rimskog limesa na područja Derdapa između I i III veka, *Materiali XXII*, Novisad 1986, 176-181
- Vasić
- Kondić 1983 M. Vasić - V. Kondić, Le limes romain et paléobyzantin de Portes de Fier, in *Limes 13 Aalen 1983 (1986)*, 542-560
- Vucković
- Todorović - 1969 D. Vucković - Todorović, Istraživanja limesa u Srbiji, *Osječki Zbornik*, 12, 1969, 123-139
- Zotović – Kondić L. Zotović - V. Kondić, Rimski ranovizantijski utvrđenja na 1969 Derdapa, *Materiali XI*, Bor, 1969, 37-54

Lucrări speciale privind castrele și unitățile militare

- Davidescu 1980 M. Davidescu, Drobeta în secolele I-VI, Craiova 1980
- Dusanić 1976 S. Dusanić, Mounted cohortes in Moesia Superior, in *Limes 11 Székesfehérvár 1976 (1977)*, 234-248
- Florescu 1967 R. Florescu, Les phases de construction du castrum Drobeta, in *Limes 6 Basel 1967*, 144-151
- Garašanin - Vasić 1980 M. Garašanin - M. Vasić, Le pont de Trajan et le castrum Pontes, *CPF* 1, 1980, 7-41
- Garašanin - Vasić 1984 M. Garašanin - M. Vasić, Rapport annuel sur les fouilles de Pontes pour 1981, *CPF*, 1987, 76-116
- Gudea-Uzun 1973 N. Gudea - I. Uzun, Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970, *Banatica II*, 1973, 85-96
- Gudea 1975 N. Gudea, O locuință romană rustică la Gornea (jud. Caraș-Severin), *Banatica III*, 1975, 333-343
- Gudea 1975 a N. Gudea, Castrul roman de la Pojejena, Săpăturile arheologice din anul 1973, *Banatica III*, 1975, 333-343
- Gudea-Bozu 1978 N. Gudea - O. Bozu, Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate în castrul roman de la

- Kondić 1996 Pojejena în anii 1977-1978, *Banatica* V, 1978, 181-185
J. Kondić, The earliest fortifications at Diana, in *Limes Kladovo 1995 (1996)*, 81-86
- Petrović 1980 P. Petrović, O snabdevanje rimakih trupe na Derdapa delu limesa, *Starinar* XXXI, 1980, 53-62
- Popović 1993 I. Popović, Upper Moesia at the end of the 3-rd century on the basis of archaeological finds in the age of Tetrarchy, in *A symposium held for the 4-th to the 9-th october 1993*, Beograd 1995, 250-267
- Popović 1984 V. Popović, Donje - Milanovac - Veliki Gradac (Taliata) rimsko i ranovizantijsko utvrđenje, *Starinar* 33/34 1984, 265-282
- Rankov 1987 J. Rankov, Statio cataractarum Diana. raport de fouilles de 1982, *CRF*, IV, 1987, 1-36
- Tudor 1968 D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București 1968
- Tudor 1978 D. Tudor, *Oltenia romană*. Ediția a IV-a, București 1978
- Vasić 1984 M. Vasić, Česava - castrum Nove, *Starinar* XXXIII-XXXIV, 1982-1983; 1984, 91-122
- Zahariade 1997 M. Zahariade, The late roman Drobeta. The cruciform building and the fort garrison in the 4 century AD, în N. Gudea (ed), *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in der dakischen Provinzen*, Cluj-Napoca 1997, p. 159-173

Lucrări în care sunt publicate materiale arheologice din castre și așezări

- Benea 1974 D. Benea, Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta, *Drobeta* 1, 1974, 169-178
- Benea 1976 D. Benea, Câteva precizări privind monumentele epigrafice ale cohorței I Sagitariorum la Drobeta, *SCIIVA* 27.1, 1976, 77-84

- Benea 1976 a D. Benea, Oficina militară de la Dierna (sec. III-IV e.n.), *ActaMN XIII*, 1976, 205-214
- Bjelejac 1990 L. Bjelejac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionica Viminacium -Margum*, Beograd 1990
- Bjelejac 1996 L. Bjelejac, *Amfore Gorno Mezijskog podunavlju*, Beograd 1996
- Cemanović - Kuzmanovic 1973 Al. Cemanović - Kuzmanović, Neue Ziegelstempel aus Transdierna, *ArhJug XIV*, 1973, 37-40
- Cermanović - Kuzmanović 1990 Al. Cermanović - Kuzmanović, Die Sigillata - Funde aus Tekija (Transdierna), *Starinar XL-XLI*, 1989-1990, 225-230
- Cvetičanin 1996 T. Cvetičanin, Some observation about the pottery evidence from Diana, in *Limes Kladovo 1995 (1996)*, 93-99
- Grbić 1996 D. Grbić, Fibulae as products of local workshop of Diana, in *Limes Kladovo 1995 (1996)*, 87-91
- Gudea-Bozu 1978 N. Gudea - O. Bozu, Descoperiri mithraice la Pojejena, *SCIVA 17.4*, 1978, 333-343
- Jeremović 1987 M. Jeremović, Keramika juznog i zapadnog bedema localitatea Diana - Karataš, *CPF IV 1987*, 47-70
- Piso - Benea 1984 J. Piso - D. Benea, Das Militärdiplom von Drobeta *ZPE 26*, 1984, 263 - 295
- Tudor 1970 D. Tudor, Obiecte de metal din Drobeta descoperite în săpăturile lui D.C. Butculescu 1883 și Gr. C. Tocilescu 1896-1899, *Drobeta II*, 1976, 117-137

Lucrări privind granița romană târzie și fortificațiile târzii

- Gudea 1974 N. Gudea, Befestigungen am Banater - Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie, in *Limes 9 Mamaia 1972 (1974)*, 173-190
- Gudea 1977 a N. Gudea, *Gornea. Așezări romane și romane târzii*, Reșița 1977
- Gudea 1982 N. Gudea, Despre granița de nord a provinciei Moesia

- Prima și hotarul nord vestic al provinciei Dacia Ripensis, *Drobeta V*, 1982, 93-113
- Kondić 1972 V. Kondić, Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem obermoesischen Limes, in *Limes 9 Mamaia 1972 (1974)*, 39-54
- Milosević 1996 G. Milosević, Modular analysis of Late Roman and Early Byzantine fortifications in the Iron Gate area, in *Limes Kladovo 1995 (1996)*, 249-253
- Petrović 1980 P. Petrović, Les fortifications du Bas-Empire sur le limes danubien en Serbie, in *Limes 12 Stirling 1979 (1980)*, 757-773
- Vasić - Kondić 1986 M. Vasić - V. Kondić, Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer, in *Limes 13 Aalen 1983 (1986)*, 542-560
- Vasić 1999 M. Vasić, L'architecture à l'intérieur des camps romains des Portes de Fer au IV-e et VI-e siècles, in *Limes 15 Exeter 1989 (1991)*, 308-310

**Lucrări în care se publică materiale arheologice
din fortificațiile romane târzii (secolul IV)**

- Bălănescu 1981 Dana Bălănescu, descoperiri monetare m sudul Banatului, *Banatica VI*, 1981, 147-152
- Bălănescu 1983 Dana Bălănescu, Descoperiri monetare în sudul Banatului II, *Banatica VII*, 1983, 235-237
- Bălănescu 1984 Dana Bălănescu, Descoperiri monetare în sudul Banatului III, *SCN, VIII*, 1984, 129-136
- Bălănescu 1985 Dana Bălănescu, Descoperiri monetare în sudul Banatului IV, *Banatica VIII*, 1985, 173-186
- Bălănescu 1987 Dana Bălănescu, Monete romane din secolul IV descoperite în sudul Banatului (I), *Banatica IX*, 1987, 271-280
- Bălănescu 1990 Dana Bălănescu, Descoperiri monetare în sudul Banatului V, *Banatica 10*, 1999, 187-204

- Benea 1978 D. Benea, Vexilații ale legiunii V. Macedonica la Drobeta în secolele III- IV, *ActaMP* 1, 1977, 173-179
- Bojović 1977 D. Bojović, Rimska keramika Singidunuma, Beograd 1977
- Bojović 1983 D. Bojović, Rimske fibule Singidunume Beograd 1983
- Bozu - El-Susi 1987 O. Bozu - Georgeta El Susi, Așezarea romană târzie de la Moldova Veche din punctul Vinograda - Vlaskicrai (județul Caraș-Severin), *Banatica* 9, 1987, 239-270
- Cvetičanin 1992 T. Cvetičanin, Late Roman glazed pottery from the Iron Gate region (Dacia Ripensis), *ActaRCRF* XVIII 1992, (non vidi)
- Cvetičanin 1996 T. Cvetičanin, Keramika jugoslavenskom dela provincije Dakije Ripensis, Mss, 1996 (non vidi)
- Dušanic 1976 M. Dušanic, Praepositus ripa legionis u natpisime opeka Prve Mezije, *Arh Vest* 25, 1976, 275-283
- Dusanic 1978 M. Dusanic, Ripa legionis pars Superior, *Arh Vest* 29, 1978, 343-345
- Gudea 1970 N. Gudea, O cărămidă cu șampilă din secolul IV la Svinița (jud. Mehedinți), *ActaMN* 7, 1970, 555-559
- Chirilă et alii 1974 E. Chirilă - N. Gudea - I. Stratan, Drei Münzhorte aus dem Banat 4. Jh. Beiträge zur Kontinuitätsfrage in Dakien, Timisoara 1974
- Gudea - Baatz 1974 N. Gudea - D. Baatz, Teile spätrömischen Ballisten aus Gornea und Orsova (Rumänien), *Saalburg Jahrbuch* 31, 1974, 50-72
- Gudea 1978 N. Gudea, Contribuții la istoria artileriei antice, *Drobeta* III, 1978, 69-75.
- Gudea 1983 N. Gudea, Ein Ziegel der Tetrarchenzeit mit Kursivinschrift aus Gornea, in *Epigraphische Studien*, 13, 1983, 91-109
- Gudea 1992 N. Gudea, Despre ceramica glazurată panonică (sec. IV), *ActaMN* XXIV, 1987 - 1988 (1992), 545-562

EINIGE KRITISCHE UND STATISTISCHE BETRACHTUNGEN ZUR LAGE DER ROMISCHEN UND SPÄTRÖMISCHEN REICHSGRENZE DES EISERNEN TORES

Zusammenfassung

In dem hier zur Erörterung stehenden Abschnitt wurden durch archäologische Ausgrabungen folgende Punkte untersucht:

1. Das Römerlager von Pojejena; 2. ein Steinbau und zwei Ziegelöfen aus einer ländlichen Siedlung in Gornea; 3. eine Befestigung vom Typ Quadriburgium in Gornea; 4. ein spätromischer Turm in Svinița (Rejiște); 5. verschiedene Bauten und andere Objekte in der Römerstadt Drobeta oder Nebengebäude des Lagers.

Von all diesem wurde nur das Römerlager von Drobeta und das spätromische Kastell von Gornea genauer erforscht. Bei allen übrigen blieben die Untersuchungen beschränkt und unvollständig.

Außer den Forschungen wurden in diesem Gebiet auch Zufallsfunde gemacht, sei es bei Ausgrabungen für andere Epochen, sei es bei Landarbeiten oder Neubauten.

1. Pojejena - vereinzelte Münzen aus dem 1. bis zum 4. Jh. u.z. in der Zivilniederlassung; Horte aus dem 4. Jh.; 2. Moldova Veche - Stempelziegel, Einzelmünzen aus dem 1. - 4. Jh. u.Z., Horte aus dem 4. Jh.; Pescari - Spuren eines Turms auf der „Cula“, aus spätromischer Zeit, Münzfunde; Pescari, an einer etwa 6-7 km östlich vom Dorf gelegenen Stelle - Münzhort aus dem 2.- 3. Jh. u.Z.; 5. Svinița, an einem Punkt Tricule - Spuren aus der Römerzeit; 6. Dubova - Spuren eines Römerturms aus der Spätzeit; 7. Schela Cladovei - Spuren einer großen Befestigung und Ziegelrunde.

Ein Großteil dieser Angaben beruht auf alten Informationen, die nicht mehr nachgeprüft werden können. Der Fundstoff ist teilweise unveröffentlicht und wurde nur zur allgemeinen Information erwähnt; diese Bemerkung gilt übrigens auch für die eigentlichen archäologischen Forschungen, die zum größten Teil unveröffentlicht blieben.

Diese knapp dargelegten Angaben bilden die dokumentarische Grundlage,

auf der verschiedene Ansichten sowohl chronologischen Charakters als auch hinsichtlich der gebietsmäßigen Zugehörigkeit dieser Zone während der Römerzeit aufgebaut wurden und noch werden. Die Meinungsäußerungen sind aber nicht befriedigend und stehen im Gegensatz zur Wirklichkeit.

Hier - kurz zusammengefaßt - unsere Hypothesen in der gegebenen Situation:

1. Das linke Donauufer im Gebiet des Eisernen Tores geriet unter römische Kontrolle gleichzeitig mit der Errichtung des Limes, um die Mitte des 1. Jhs. n. Chr. und besonders nach Heranbringung der Hilfstruppeneinheiten. Diese Behauptung stützt sich auf stratigraphische Beobachtungen in den Römerlagern von Pojejena und Drobeta, wo in beiden Fällen eine Phase aus der Flavierzeit festgestellt wurde. Beide Befestigungen gehörten zum Limes der Moesia Superior und spielten außerdem in der Überwachung des Schiffsverkehrs auf dem Strom eine Rolle. Zu den stratigraphischen Beobachtungen gesellen sich die von den Münzfunden des 1. Jhs. n. Chr. in Pojejena, Moldova Veche, Gornea – Căunița de Sus, Svinița - Tricule, Dierna, Drobeta gebotenen Daten.

2. In der Periode zur Vorbereitung der Dakerkriege wurden am linken Donauufer weitere Befestigungen erbaut: eine wahrscheinlich in Moldova Veche, die andere ganz sicher in Schela Cladovei.

3. Nach 106 n. Chr., dem Zeitpunkt der Erorberung Dakiens, blieb das linke Ufer beim Eisernen Tor und vermutlich die ganze Grenze zwischen der Moesia Superior und Dakien unter Kontrolle der Truppen aus der Moesia Superior; doch war diese Grenze kein Limes mehr.

Die Beweisführung zugunsten dieser Hypothese ist folgende:

- alle epigraphischen Belege über Truppen erwähnen nur Einheiten aus der Moesia Superior: die Legionen IIII Flavia und VII Caudia, die Kohorten V Gallorum, I Antiochiensium Sagittariorum und I Cretum, die Ala I Miscellanea u.a.

- das Lager von Pojejena wurde gegen Mitte des 2. Jhs. u.z. in Stein aufgeführt: Bauweise und Anlage der Innenelemente beweisen dies. Das Lager von Drobeta wurde, wie man behauptet, unter Trajan errichtet: die Beweisführung zur Unterstützung dieser Annahme ist nicht genug überzeugend und die Bauweise des Lagers ist typische für die Zeit Hadrians. Keines dieser Lager gehörte - unserer Meinung nach - zu Dakien.

- die im Süden Dakiens, in der Moesia Superior und der Pannonia Inferior

stehende Heeresgruppe stellte eine sozusagen spezielle Stoßtruppe dar, die Rücken stationierte und auf verschiedenen Schlachtfeldern des Reiches eingesetzt wurde.

- die Militärkrise um die Mitte des 3. Jhs. u.z. war von einer ganzen Reihe Wiederherstellungen und Reparaturen gefolgt, die in den Kastellen von Pojejena und Drobeta archäologisch belegt sind.

4. Nach der Aufgabe Dakiens wurde der Donaulimes auch im Gebiet des Eisernen Tores wiederhergestellt. Die Lücken zwischen den alten, reparierten Militärlagern wurden durch neue Befestigungen ausgefüllt: in Gornea und Orșova wurden Quadriburgia errichtet, in Pescari, Svinița und Dubova erbaute man Wachttürme. Der Zweck dieser Neubauten war eine Verdichtung des Verteidigungssystems.

In den Zivilniederlassungen von Pojejena, Moldova Veche, Gornea - Căunița de Sus, Orșova, Drobeta scheint keine Unterbrechung des römischen Lebens stattgefunden zu haben; jedenfalls bestanden sie durch das ganze 4. Jh. weiter.

5. Die Schichtenfolge in den Befestigungen von Gornea und Orșova, die Einzelfunde wie Münzen, aber besonders die Münzhorte (Pojejena, Gornea, Orșova, Moldova Veche) erweisen die Tatsache, daß in den Jahren nach 378 die römische Verteidigung an der Donau auch im Gebiet des Eisernen Tores zusammenbrach. Durch diese Feststellung ist bewiesen, daß dieser Abschnitt im Vergleich zu der allgemeinen Situation am Donaulimes nach der Katastrophe von Adrianopel keine Ausnahme bildete.

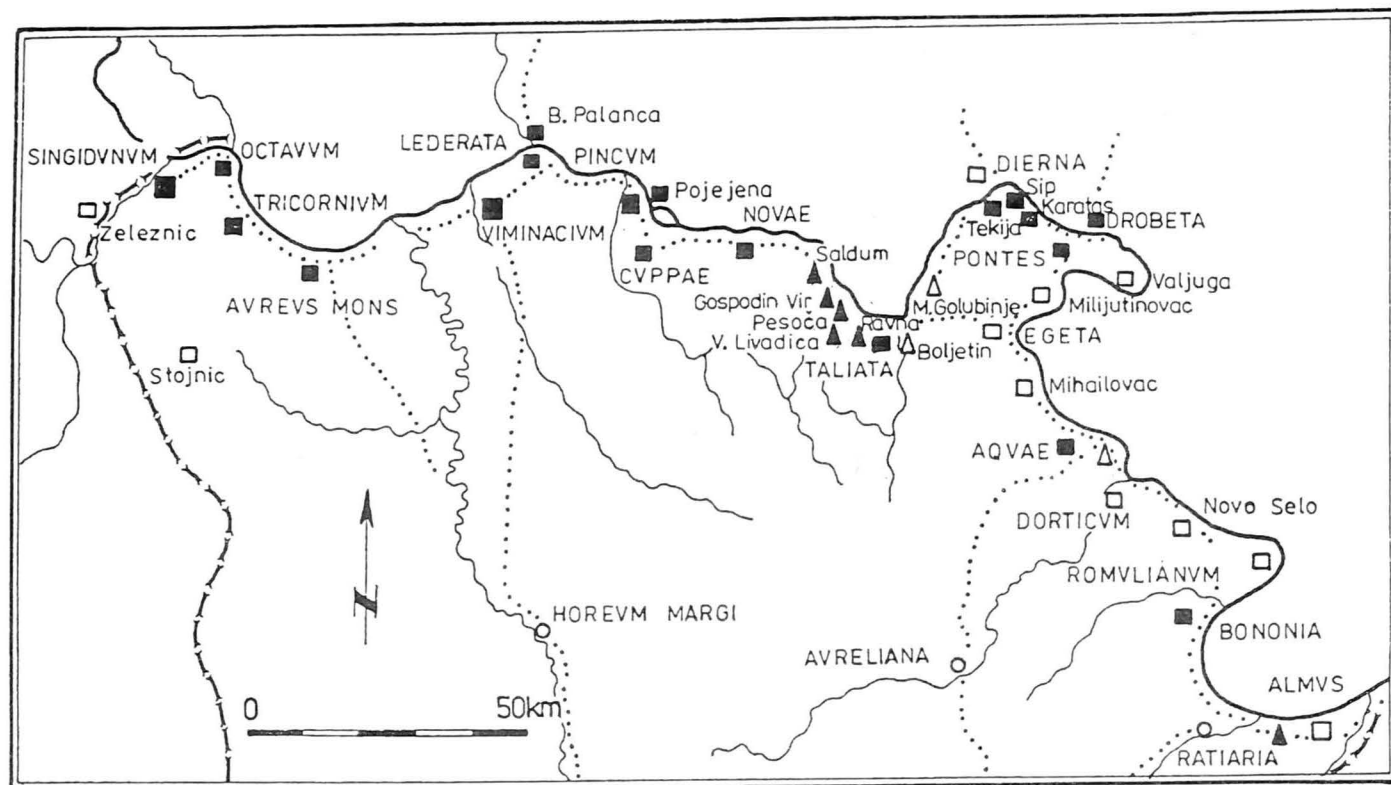
Diese Behauptungen aufgrund einer Überprüfung der Forschungen in dem betreffenden Gebiet aufgestellt. Bei dieser Analyse berücksichtigten wir aber auch die Lage und Militärorganisation des rechten Donauufers, die für das linke ausschlaggebend waren.

Unserer Meinung nach ist das Niveau der Veröffentlichungen und demnach der Kenntnisnahme den vielen Theorien und Ansichten über den Stand der Forschung weit zurückgeblieben. Ehrensache wäre eine systematischere und besser organisierte Forschung sowie Veröffentlichung, bekräftigt durch die Untersuchungen und Veröffentlichungen über das rechte Donauufer in diesem Gebiet.

Abbildugsliste

- Abb. 1 Karte der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior im
2. und 3. Jahrhundert
- Abb. 2 Karte der Nordgrenze der spätrömische Provinz Moesia
Prim und die Nordwestgrenze der Provinz Dacia Ripensis.

Fig. 1. Harta graniței de nord a provinciei Moesia Superior în sec. II-III.

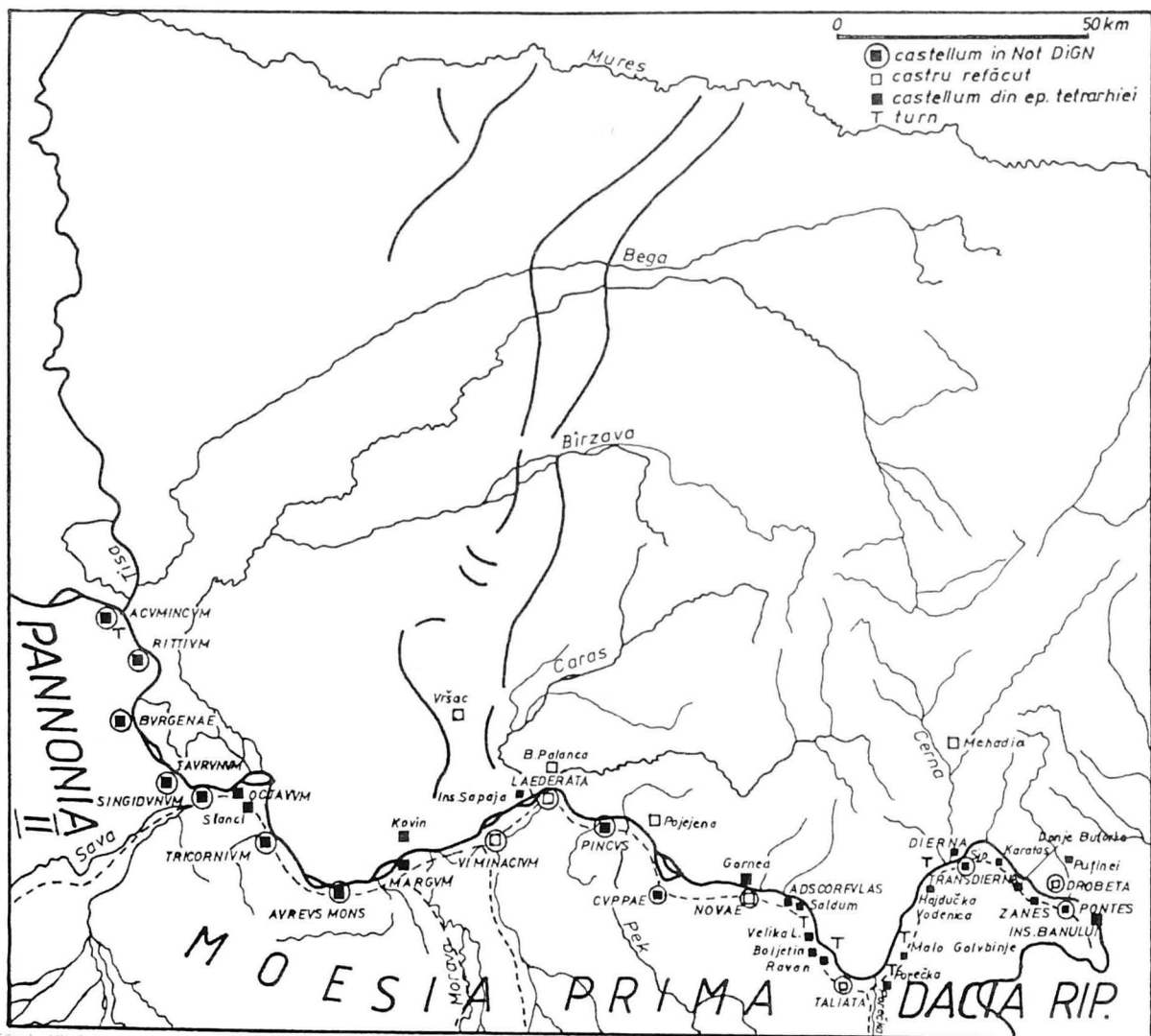

Fig. 2. Harta graniței de nord a provinciei Moesia Prima și nord-vestul graniței provinciei Dacia Ripensis în perioada romană târzie.

SCRIITORI DIN PONTUL STÂNG ȘI CONTRIBUȚIA LOR LA ÎMBOGĂȚIREA CULTURII ELENISTICE

REMUS MIHAI FERARU

Expediția lui Alexandru cel Mare, care va extinde influența greacă din Egipt până la Indus, va deschide o nouă epocă în istoria lumii, epoca elenistică. Grecia începe atunci să descopere imensitatea lumii. Tradițiile, religiile, ideile și culturile popoarelor cucerite și ale grecilor se vor amesteca, iar această întâlnire va marca cultura europeană.¹

Cetățile grecești continuă să desfășoare sub monarhiile elenistice o intensă activitate culturală. Științele umaniste și cele exacte cunosc acum un avânt remarcabil. Literatura care se dezvoltă în această epocă se conformează gustului publicului căruia i se adresează. Proza cultivă toate formele de erudiție; apar lucrări de critică literară și comentarii de texte, lucrări de istorie, filosofie și mitologie. În domeniul istoriografiei, se dezvoltă interesul pentru cunoașterea istoriei și moravurilor altor țări. Istoricii dovedesc un interes crescut pentru prezentarea globală a evenimentelor.² Filosofia elenistică se caracterizează printr-un accentuat eclecticism. Spre sfârșitul secolului al IV-lea a. Chr., aproape întreaga activitate filosofică se concentrează la Atena, în cele patru școli întemeiate de Platon (Academia), Aristotel (Liceul), Epicur (Grădina) și Zenon (Stoa Poikile). La acestea se adaugă alte două curente, extrem de diferite de cele patru școli,

¹ Pierre Hadot, *Ce este filosofia antică ?*, (traducere de George Bondor și Claudiu Tipuriță), Iași, 1997, p. 119-120; se pot consulta cu folos pentru o mai bună informare cu privire la civilizația elenistică, sinteza lui François Chamoux, *Civilizația elenistică*, (traducere de Elena Lazăr), București, 1985, p. 515-542 și lucrările deja consacrate ale lui M. Rostovtseff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, vol. I, II, III, Oxford, 1942 și W. W. Tarn, *Hellenistic Civilisation*, 3. Ed. revised by the Author and G. T. Griffith, Londra, 1951.

² Maria Marinescu-Himu, *Istoria literaturii grecești în epoca elenistică*, București, 1961, p. 16-18.

cinismul și scepticismul. Un mare avânt iau acum științele exacte de la astronomie până la medicină; la Alexandria își desfășoară activitatea mari savanți precum medicul Herofil sau astronomul Aristarh din Samos.³ Activitatea culturală se concentrează în cele trei centre cu mare tradiție: Alexandria, cu vestitul său *Μουσείον* și biblioteca sa, Antiohia și Pergam.

La începutul secolului al IV-lea a. Chr., scrierea s-a integrat mai amplu în cultura cetății dominată până în acel moment de tradiția orală. Prin urmare noile tipuri de cunoaștere intelectuală, filosofia, istoria și medicina au profitat cel mai mult de pe urma răspândirii sale, deoarece ea le permitea oamenilor de litere luarea unei distanțe critice față de tradiție, oferindu-le totodată posibilitatea de a conferi autoritate acumulării de date, observații sau teze opuse.⁴

Civilizația elenistică, care se naște acum, este o civilizație a *παιδεία*-ei. Ea pune atâta preț pe cultură și educație, încât în ochii ei fericirea supremă nu poate fi concepută altfel decât sub forma vieții de literat sau artist. Pentru oamenii acestei epoci, cultura personală, dobândită prin educație, apare ca fiind „bunul cel mai de preț dăruit muritorilor.” Educația se află în centrul civilizației elenistice. Oriunde se implantează elenismul, apare și gimnaziul, principalul centru de cultură într-o cetate greacă.⁵

În epoca elenistică, viața culturală a cetăților vest-pontice⁶ se dezvoltă în strânsă legătură cu cea a metropolelor lor din Grecia sau Asia Mică. Și aici, la marginea lumii grecești, se poate vorbi de un nivel remarcabil al vieții culturale, concentrată cel mai adesea în jurul gimnaziului. Tocmai datorită calității învățământului lor, care reflectă printre altele, climatul cultural local, orașele vest-pontice au generat o serie de erudiți, istorici, scriitori și filosofi care vor câștiga un oarecare renume printre contemporanii lor și a căror activitate a fost reținută câteodată chiar de către posteritate. Izvoarele antice atestă câțiva

³ Pierre Hadot, *op. cit.* (*supra* nr. 1), p. 121 și 125-129.

⁴ Marcel Detienne, *Inventarea mitologiei*, (traducere de Robert Adam și Dan Stanciu), București, 1997, p. 71-72.

⁵ H. I. Marrou, *Istoria educației în antichitate*, vol I, (traducere de Stella Petecel), București, 1997, p. 160 și 163-164.

⁶ Țărmlul vestic al Pontului Euxin, de-a lungul căruia se înșiră cetățile vest-pontice (Olbia, Tyras, Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesambria, Apollonia), se identifică din punct de vedere geografic cu ceea ce grecii denuceau prin *Pontul Stâng*; denumirea a fost dată în raport cu intrarea în Marea Neagră dinspre sud, prin strâmtoarea Bosfor, perspectivă din care țărmul de vest se situează la stânga.

„oameni de carte” originari din Olbia⁷, Callatis și Odessos.

Inscripțiile și câteva izvoare literare ne oferă detalii interesante, deși sărace, despre educația olbienilor și nivelul lor de cultură. Începând din epoca elenistică, la Olbia este atestat un gimnaziu, existând în același timp un deosebit cult pentru Homer ale cărui poeme sunt foarte apreciate, după cum afirmă și celebrul retor Dion din Prusa care vizitează orașul în jur de 95–96 p. Chr; aici există și un teatru unde se dădeau numeroase reprezentații de tragedie și comedie.

Vechii autori ne-au păstrat numele câtorva filosofi și istorici, cărora ei le atribuie o origine olbiană; este vorba de filosofii **Bion** și **Sphairos** și de istoricul **Poseidonios**.⁸

Bion din Boristhenes⁹ (*Βίων ὁ Βορυσθενίτης*), a trăit la sfârșitul secolului al IV-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr. și provenea dintr-o familie săracă. După ce tatăl său împreună cu întreaga familie au căzut în sclavie, tânărul Bion a ajuns în proprietatea unui retor care l-a îndrăgit atât de mult, încât i-a acordat libertatea și i-a lăsat moștenire întreaga sa avere. Acestui stăpân și binefăcător al său îi datorează Bion educația sa retorică care alături de

⁷ Deși, ca așezare geografică, Olbia se situează în nordul Mării Negre (pe malul occidental al estuarului Bugului, în apropiere de actuala localitate Parutino), ne-am permis să o integrăm printre cetățile Pontului Stâng din mai multe considerente; în primul rând, pentru că ea a avut un destin istoric asemănător precum și relații politice, comerciale și culturale cu cetățile vest-pontice, având o influență constantă asupra culturii materiale a acestora, mai ales în primele secole care au urmat după întemeierea lor; în al doilea rând, Olbia este o ctitorie milesiană, la fel ca majoritatea celorlalte orașe vest-pontice, iar materialul epigrafic descoperit aici poate fi folosit în mod comparativ cu cel descoperit în celelalte orașe de pe coasta de vest, în vederea unei mai profunde înțelegeri a realităților istorice și culturale din această zonă marginală a lumii grecești; cf. D. M. Pippidi, *Les villes de la côte ouest de la Mer Noire d' Auguste à Dioclétien*, în vol. *Parerga. Écrits de philologie, d' épigraphie et d' histoire ancienne*, București-Paris, 1984, p. 228.

⁸ Belin de Ballu, *Olbia, cité antique du littoral nord de la Mer Noire*, Leiden, 1972, p. 142.

⁹ Olbia mai era cunoscută de către grecii mediteraneeni și sub numele de *Βορυσθένης*. Numele îi aparține la origine fluviului Nipru, iar ulterior va desemna așezarea întemeiată pe actualul ostrov Berezan, pe la 647 a. Chr.; după întemeierea Olbiei, prin instalarea coloniștilor milesieni pe malul occidental al estuarului Bugului, în jur de 600 a. Chr. și după fuziunea ei cu comunitatea inițială de la Berezan, se pare că cetatea Olbia a fost numită la rândul ei *Βορυσθένης*. Etniconul *Βορυσθενίτης*, era folosit frecvent de scriitorii greci, antichi pentru a-i desemna pe locuitorii Olbiei; în privința tradiției despre numele cetății să se consulte Laurent Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, p. 2-3.

înclinația sa spre filosofie va contribui la succesele sale de mai târziu. După moartea stăpânului său, Bion plecă la Atena pentru a se dedica acolo studiului filosofiei. El este invitat și la curtea lui Antigonos Gonatas de care îl leagă o strânsă prietenie.¹⁰

La Atena, Bion își schimbă de mai multe ori maestrul de filosofie fără a adera însă la o școală filosofică. La început el îmbrățișează doctrinele Academiei, avându-i ca profesori pe Xenokrates și mai apoi pe Crates: *Οὗτος τὴν ἀρχὴν μὲν παρῆτείτο τὰ Ἀκαδημαϊκά, καθ' ὃν χρόνον ἤκουε Κράτητος* („Acesta a adoptat la început doctrinele Academiei, pe timpul când era discipolul lui Krates.”).¹¹ Pe urmă el a adoptat doctrina cinicilor și a audiat lecțiile lui Theodor Ateul, filosof originar din Cyrenaica care respingea credința în zei și ale lui Theophrast peripateticianul: *Εἴτ' ἐπανείλετο τὴν κυνικὴν ἀγωγὴν, λαβὼν τρίβωνα καὶ πήραν ... Ἐπειτα ἐπὶ τὰ Θεοδώρεια μετῆλθε, διακούσας Θεοδώρου τοῦ ἀθέου κατὰ πᾶν εἶδος λόγου σοφιστεύοντος; μεθ' ὃν Θεοφράστου διήκουσε τοῦ περιπατητικοῦ*, („Pe urmă a adoptat doctrina cinicilor, îmbrăcând haina și luând desaga lor ... Apoi a trecut la opiniile theodorienilor, după ce a ascultat lecțiile lui Theodor ateul, care folosea tot felul de argumente sofistice. După Theodor, a urmat lecțiile lui Theophrast peripateticianul”).¹² Dacă nu s-a putut observa o oarecare influență a lui Xenokrates sau a lui Crates asupra lui Bion, în schimb el a fost puternic influențat de cinici și de Theodor Ateul.¹³

Despre doctrina acestuia, Diogenes Laertios nu ne oferă nici o informație, dar probabil că ea, în afară de atitudinea comună cinicilor, nu conținea nimic original sau nou din punct de vedere teoretic, Bion profesând eclectismul, care

¹⁰ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, IV, 46-47; Diogenes Laertios îi dedică lui Bion un întreg capitol în monografia sa, IV, 46-58.; Antigonos Gonatas (319–239 a.Chr.), regele Macedoniei, după moartea tatălui său Demetrios Poliorcetes, adoptă titlul de rege (283 a. Chr.); era un obicei al regilor epocii elenistice să invite la curțile lor pe vestiții filosofi ai vremii care adesea au jucat rolul de institutori ai acestora, inițiindu-i în cultura și filosofia greacă.

¹¹ Diogenes Laertios, IV, 10, 51; Xenokrates a preluat conducerea Academiei la moartea lui Speusip în 338 a. Chr.; Crates a devenit al cincilea șef al Academiei platoniciene în jur de 300 a. Chr.; Bion nu putea în nici un caz să-l fi avut profesor pe Crates cinicul.

¹² Diogenes Laertios, IV, 52; pentru Theodor Ateul, vezi Diogenes Laertios, II, 97–104.

¹³ [Arnim], s. v. *Bion (10) der Borysthenite*, în *RE, P-W*, III, (1899), col. 484.

era la modă în filosofia vremii: ... *διὰ δὴ οὖν τὸ παντὶ εἶδει κεκρᾶσθαι λόγου ... πρῶτος Βίων φιλοσοφίαν ἀντινὰ ἐνέδυσεν*, („Deoarece întrebuinta un amestec de tot felul de stiluri, ... Bion a fost cel dintâi care a îmbrăcat filosofia cu haine înflorate.”).¹⁴ De asemenea, Diogenes Laertios nu ne oferă o listă de scrieri ale lui Bion, cum o face în cazul altor filosofi, ci citează doar anecdote și vorbe de spirit ale acestuia. Așa cum rezultă din analiza izvoarelor, Bion era tipul de filosof itinerant care-și făcea cunoscută învățătura, ținând conferințe în orașele prin care trecea.¹⁵ Atitudinea sa ironică față de cei din jur, disprețul total cu care tratează toate lucrurile, limbajul său lipsit de politețe, ne determină să considerăm că Bion simpatizează foarte mult cu modul de viață al filosofilor cinici.¹⁶ Sub influența lui Theodor Ateul, el respingea cu fermitate credința în zei.¹⁷

De la Bion ni s-au păstrat o serie de creații cu caracter popular-filosofic destinate în special declamării orale, care însă s-au răspândit și în scris sub titlul de *Διατρίβαι*. Prin *διατρίβαι*, erau desemnate conferințele populare rostite de filosofii cinici pe la răspântii. *Prelegerile* lui Bion au un caracter satirico-polemic și se adresează unui larg auditoriu, în special oamenilor din popor; ele constituie o prezentare lipsită de stil, însă antrenantă și amuzantă, a luptei contra prostiei oamenilor.

Bion alături de alți filosofi au avut marele merit de a transforma diatriba într-o specie literară înzestrată cu tipare și finalități precise.¹⁸ Diatribele lui Bion au exercitat o mare influență asupra creațiilor literare ale urmașilor săi. Horatius recunoaște că satirele sale au suferit influența lui Bion; el le califică drept „Bionei Sermones”, într-un vers din epode (*Ep.* 2,2, v. 60). Horatius demonstra astfel că faimoasele sale convorbiri corespundeau termenului grec de diatribă (*διατριβή*).¹⁹

¹⁴ Diogenes Laertios, IV, 52.

¹⁵ În epoca elenistică conferința a devenit genul literar cel mai viu, definind cel mai bine originalitatea culturii acestui timp. Acum artiștii, filosofii, retorii, străbăteau lumea greacă din oraș în oraș, făcându-și cunoscute învățăturile prin viu grai; cf. H. I. Marrou, *op. cit.*, vol I, p. 296.

¹⁶ Pierre Hadot, *op. cit.* (supra nr1), p. 136-137; filosofia cinică este exclusiv o opțiune de viață, opțiunea libertății sau a totalei independențe (*αὐτάρκεια*) față de nevoile inutile, refuzul luxului și al vanității (*τῦφος*).

¹⁷ Diogenes Laertios, IV, 54

¹⁸ Diogenes Laertios, II, 77; [Arnim], s. v. *Bion* (10) *der Borysthenite*, în *RE, P-W*, III, (1899), col. 484; cf. Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, București, 1994, p. 297.

¹⁹ Eugen Cizek, *op. cit.*, p. 297.

Influențe ale scrierilor sale apar și la Seneca, Plutarh și Epiktet. Diogenes Laertios ne oferă și o culegere de maxime aparținând lui Bion care reflectă, în general, disprețul față de viață, față de societate și bogăție. El era dotat și pentru parodie. Însă nu se poate ști cu certitudine dacă a publicat astfel de parodii ca opere literare independente sau le-a folosit doar ca ingrediente în diatribele sale.²⁰

Originea lui **Sphairos**, filosof stoic, constituie un subiect de dispută între scriitorii antici. Astfel, Plutarh îi atribuie acestuia o origine olbiană numindu-l *Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης*,²¹ pe când Diogenes Laertios îl numește *Σφαῖρος ὁ Βοσποριανός*,²² ceea ce ne-ar determina să ne gândim că filosoful s-a născut în Bosphorul cimmerian, poate la Pantikapaion.²³ Fără îndoială, Sphairos este originar din Pont și faptul că Plutarh afirmă că este olbian, constituie un motiv în plus pentru a-l discuta în studiul nostru.

Cunoaștem foarte puține lucruri despre viața lui Sphairos. Data nașterii sale este incertă; este posibil ca el să se fi născut în jurul anului 287 a. Chr., având în vedere că la moartea lui Zenon, maestrul său, în 264/263 a. Chr., Sphairos ar fi avut douăzeci de ani.²⁴ Sphairos aderă la filosofia stoică care era în plin avânt spre jumătatea secolului al III-lea a. Chr., devenind unul dintre cei mai vestiți discipoli ai lui Zenon și apoi ai lui Kleantes: ...*διήκουσε δ' ὁ Σφαῖρος καὶ Κλεάνθους μετὰ τὴν Ζήνωνος τελευτήν*.²⁵ Sursele antice menționează

²⁰ Diogenes Laertios, IV, 52; [Arnim], s. v. *Bion (10) der Borysthenite*, în *RE, P-W*, III, (1899), col. 485.

²¹ Plutarh, *Viețile Paralele, Cleomenes*, 2

²² Diogenes Laertios, VII, 36-37, 177-178, 185; IX, 15.

²³ Pantikapaion, *Παντίκαπαιον*, este o veche colonie milesiană întemeiată la începutul secolului al VI-lea a. Chr., pe țărmul strămtorii Kerci. Pe la 480 a. Chr., Pantikapaion devine capitala *Regatului Bosporan* (denumit în literatură și *Bosphorul Cimmerian*), format prin unirea coloniilor grecești din zona peninsulei Crimeea, a Mării de Azov și de pe litoralul Mării Negre până la Olbia; vezi Alexandru Avram, s. v. *Chersones* (2), în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I, lit. A-C, București, 1994, p. 296 și Gheorghe Poenaru Bordea, s. v. *Pantikapaion*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol III, lit. M-Q, București, 2000, p. 275-276.

²⁴ Zenon din Kition, originar din insula Cipru, a fost întemeietorul școlii de filosofie stoică (*Στόα*) de la Athena, la sfârșitul secolului al IV-lea a. Chr.; școala sa își trăgea numele de la porticul pictat unde Zenon își ținea prelegerile; vezi Diogenes Laertios, VII, 5-6; cf. [Hobein], s. v. *Sphairos* (3), în *RE, P-W*, III A, (1929), col. 1684

²⁵ Diogenes Laertios, VII, 37; Kleantes, originar din Assos (în Misia), a fost urmașul lui Zenon la conducerea școlii stoice și a murit în 232 a. Chr..

că el a fost coleg cu Chrysippos: *Σφαῖρον τὸν συσχολάσαντα Χρυσίππῳ παρὰ Κλεάνθει*.²⁶

Un prim reper important din viața lui Sphairos, ni-l oferă Plutarh care vorbește despre relația sa cu regele Spartei, Kleomenes.²⁷ Se pare că Sphairos ajunge la Sparta prin 238/237 a. Chr.. El devine preceptorul lui Kleomenes, ocupându-se cu râvnă de educația sa și contribuind la dezvoltarea personalității tânărului rege: *Λέγεται δὲ καὶ λόγων φιλοσόφων τὸν Κλεομένη μετασχεῖν ἔτι μεῖράκιον ὄντα, Σφαίρου τοῦ Βορυσθενίτου παραβάλλοντος εἰς τὴν Λακεδαίμονα καὶ περὶ τοὺς νέους καὶ τοὺς ἐφήβους οὐκ ἄμπελῶς διατρίβοντος. Ὁ δὲ Σφαῖρος ἐν τοῖς πρώτοις ἐγγέρονει τῶν Ζήνωνος τοῦ Κιτιέως μαθητῶν, καὶ τοῦ Κλεομένου εἴοικε τῆς φύσεως τὸ ἀνδρώδες ἀγαπῆσαί τε καὶ προσεκκαῦσαι τὴν φιλοτιμίαν*.²⁸ Mai târziu, când Kleomenes a început reformele la Sparta, filosoful nostru a devenit principalul său consilier, încurajându-l să reînvie modul de viață spartan, auster, de odinioară prin reintroducerea exercițiilor de gimnastică și a meselor principale comune: *...ἐπὶ τὴν παιδείαν τῶν νέων ἐτράπη καὶ τὴν λεγομένην ἀγωγὴν, ἧς τὰ πλεῖστα παρὼν ὁ Σφαῖρος αὐτῷ συγκαθίστη, ταχὺ τὸν προσήκοντα τῶν*

²⁶ Athenaios, *Ospățul înțelepților*, VIII 354e; Chrysippos din Soles (în Cilicia), i-a urmat la conducerea școlii lui Kleantes și a fost socotit, după Zenon, al doilea întemeietor al stoicismului; vezi Diogenes Laertios, VII, 179.

²⁷ Kleomenes al III-lea, regele Spartei (237-221 a. Chr.), a reluat programul de reforme pe care Agis al IV-lea (245-241 a. Chr.), predecesorul său, nu reușise să-l pună în aplicare; astfel a reconstituit corpul civic, slăbit ca urmare a numeroaselor războaie, prin acceptarea în rândul cetățenilor a unor persoane provenite dintre *perieci*, ridicând astfel la 4000 numărul *egalilor* și a reșezat la loc de cinste educația spartană riguroasă de odinioară, exercițiile militare și mesele în comun; vezi François Chamoux, *op. cit.* (supra nr1), p. 144-146.

²⁸ Plutarh, *Viețile Paralele*, Kleomenes 2-3, în traducere: „Se spune că Kleomenes, fiind încă adolescent, studia filosofia, atunci când Sphairos din Borysthenes sosi la Lacedemona și se ocupă cu râvnă de educația tinerilor și efebilor. Iar Sphairos a fost printre primii discipoli ai lui Zenon din Kition, și se pare că l-a îndrăgit pe Kleomenes pentru firea sa bărbătească și i-a înflăcărat foarte mult ambiția.”; numeroși savanți admit prezența lui Sphairos la Sparta, chiar înainte de domnia lui Kleomenes; în opinia lor, Sphairos l-a avut ca discipol și pe Agis care a beneficiat totodată și de sfaturile filosofului, cu toate că Plutarh nu menționează asta în viața lui Agis; vezi Plutarque, *Vies. Agis et Cleomene. Notice introductive*, Tome 11, (texte établis et traduits par Robert Flacelière et Emile Chambry), Les Belles Lettres, Paris, 1976, nota nr 3, p. 3

τε γυμνασίων καὶ τῶν συσσιτίων κόσμον ἀναλαμβάνοντων.²⁹ După înfrângerea Spartei, de către Antigonos Doson (227-221 a. Chr.), regele Macedoniei, în bătălia de la Selasia (iulie, 222 a. Chr.), Kleomenes se refugiază la Alexandria unde va fi asasinat din ordinul noului suveran lagid Ptolemeu al IV-lea Philopator.³⁰

Odată cu moartea lui Kleomenes, se încheie și șederea lui Sphairos la Sparta, urmând ca el să-și petreacă un scurt sejur la curtea regelui Egiptului Ptolemeu Philopator (221-203 a. Chr.), la invitația sa: *Σφαῖρος ὁ Βοσποριανός ὃς προκοπὴν ἱκανὴν περιποιησάμενος λόγων εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἀπῆει πρὸς Πτολεμαῖον τὸν Φιλοπάτορα.*³¹ Cât despre comportamentul lui Sphairos la Alexandria, Athenaios și Diogenes Laertios amintesc doar o anecdotă pe care o preiau, se pare, dintr-o sursă comună³²; reiese din aceasta că filosoful, în afirmațiile sale, nu se baza pe presupuneri și în general, nici nu făcea presupuneri, pentru că, potrivit teoriei stoice a cunoașterii, obiectele sensibile își lasă amprenta asupra facultății senzației și nu ne putem deloc îndoi, cum tot la fel de bine, nu putem face presupuneri cu privire la anumite reprezentări ce poartă marca unei evidențe indiscutabile; acestea sunt reprezentările comprehensive sau obiective care nu depind de voința noastră ci de simțirea noastră interioară care enunță și descrie conținutul acestor reprezentări. iar noi ne dăm sau nu asentimentul cu privire la acest enunț și aici își are loc posibilitatea erorii.³³

Fără îndoială că Sphairos a exercitat o puternică influență asupra regilor Spartei Agis și Cleomenes și poate chiar asupra lui Ptolemeu Philopator. El a contribuit într-o mare măsură la săvârșirea reformelor politice și sociale de la Sparta. De altfel, filosofii epocii elenistice nu-și vor pierde niciodată interesul pentru politică, jucând rolul de consilieri ai regilor sau ambasadori ai unor cetăți,

²⁹ *Idem Ibidem, Kleomenes* 11, în traducere: „Apoi el [Kleomenes] se ocupă de instruirea tinerilor și de așa numita educație [spartană] pe care a consolidat-o datorită marelui ajutor din partea lui Sphairos. Apoi el restabili fără zăbavă ordinea cuvenită în gimnazii și la mesele comune.”

³⁰ François Chamoux, *op. cit.*, (supra nr.1), p. 146.

³¹ Diogenes Laertios, VII, 177, în traducere: „Sphairos din Bospor, după ce a făcut însemnate progrese în studiile sale, s-a dus la curtea regelui Ptolemaios Philopator, în Alexandria”.

³² [Hobein], s. v. *Sphairos* (3), în *RE, P-W*, III A, (1929), col. 1688; cf. Diogenes Laertios, VII, 177 și Athenaios, *Ospățul înțelepților*, VIII, 354e.

³³ Pierre Hadot, *op. cit.*, p. 158.

precum o mărturisesc inscripțiile decernate în onoarea lor. În general, ei nu au renunțat niciodată la speranța de a schimba societatea.³⁴

După sejurul petrecut la Alexandria, nu mai avem detalii exacte despre viața lui Sphairos. Probabil că el s-a întors la Athena unde a continuat să predea filosofia alături de colegul său Chryssipos, având împreună un discipol, un anume Hyllos din Soli.³⁵ Între timp, fie pe durata șederii la Sparta, fie mai târziu la Alexandria, el trebuie să fi găsit răgazul de a scrie, pentru că lista cu scrierile sale, menționată de către Diogenes Laertios este destul de cuprinzătoare.³⁶ Tematica abordată aici este variată; apar lucrări cu caracter filosofico-politic și moral-etic în care se reflecta cu siguranță doctrina stoică. Ca o anexă a acestor scrieri, trebuie menționată o culegere de scrisori, *Ἐπιστολαί*. Din păcate, lucrările lui Sphairos nu s-au păstrat; există doar câteva referințe la acestea, păstrate la Diogenes Laertios și Athenaios. În ceea ce ne privește, ne vom concentra atenția asupra câtorva titluri. Astfel, două scrieri, *Περὶ Λακωνικῆς πολιτείας*, *Despre constituția spartană* și *Περὶ Λυκούργου καὶ Σωκράτους γ'*, *Despre Lycurg și Socrate, în trei cărți*, sunt considerate de către cercetători rodul șederii lui Sphairos la Sparta, însă nu se poate afirma cu certitudine dacă prima scriere amintită a stat la baza reformelor lui Kleomenes.³⁷

Din scrierea *Περὶ σπέρματος*, *Despre sămânță*, ni s-a păstrat observația că sămânța se adună din întregul corp, de aceea toate părțile corpului sunt produse de ea; după Sphairos, sămânța femeii este fără tensiune, puțină și apoasă: *ἄτονον καὶ ὀλίγον καὶ ὑλατῶδες*.³⁸ Avem de-a face aici cu o embriologie rudimentară, lucru explicabil, având în vedere epoca în care ne aflăm.

Opusculul *Περὶ Ἡρακλείτου πέντε διατριβῶν*, *Cinci disertații despre Heraklitos*, are un caracter exegetic, autorul făcând un comentariu al scrierilor marelui filosof.³⁹ Din lucrarea *Περὶ αἰσθητηρίων*, *Despre organele senzoriale*, face parte o notiță atribuită lui Sphairos, în care el explică că, în opinia sa, întunericul este vizibil, pentru că din privire pleacă o rază ce îl luminează, teorie agreată în general de către stoici. După cât se pare, una dintre lucrările sale, și

³⁴ *Idem, Ibidem*, p.122.

³⁵ [Hobein], s. v. *Sphairos* (3), în *RE, P-W*, III A, (1929), col. 1683 și 1690.

³⁶ Diogenes Laertios, VII, 178.

³⁷ [Hobein], s. v. *Sphairos*, în *RE, P-W*, III A, (1929), col. 1691.

³⁸ *Idem, Ibidem*, col. 1692; cf. Diogenes Laertios, VII, 159.

³⁹ *Idem, Ibidem*, col. 1692; cf. Diogenes Laertios, IX, 15.

anume *Περὶ τῶν Ἑρετριακῶν φιλοσόφων*, *Despre filosofii din Eretria*, a fost folosită ca sursă de informare în secolul al II-lea a. Chr., de către celebrul Herakleides Lembos în al său *Rezumat al succesiunilor lui Sotion*, o lucrare cu caracter biografic.⁴⁰

Așadar Sphairos, afirmându-se inițial ca unul dintre cei mai buni discipoli ai lui Zenon, a devenit ulterior unul dintre cei mai apreciați stoici, alături de Chrysippos, încercând să-și pună în practică ideile cu ocazia vizitelor sale la Sparta (venind în sprijinul reformelor lui Agis și Kleomenes) și Alexandria.

Un alt „om de carte” originar din Olbia, ar fi și **Poseidonios**. El ne este cunoscut din *Lexiconul lui Suidas* care-l numește *Ποσειδώνιος Ὀλβιοπολίτης, σοφιστῆς καὶ ἱστορικός* și se pare că trăiește în secolul al II-lea p. Chr.⁴¹ Suidas îi atribuie câteva scrieri cu caracter istoric: *Περὶ τοῦ Ὀκεανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτὸν*, *Despre Ocean și cele din apropierea sa*, *Περὶ τῆς Τυρικῆς καὶ καλουμένης χώρας*, *Despre teritoriul cetății Tyras*, *Ἀττικαὶ ἱστορίαι ἐν βιβλίοις δ*, *Istории attice în patru cărți*, *Λιβυκὰ ἐν βιβλίοις ια*, *Lybicele în unsprezece cărți*.⁴² Din păcate nu s-au păstrat fragmente din aceste lucrări. În ceea ce privește lucrarea *Περὶ τῆς Τυρικῆς καὶ καλουμένης χώρας*, în cazul în care titlul său nu este corupt⁴³, se pare că este vorba de o descriere a teritoriului cetății Tyras sau de un discurs pe care Poseidonios, în calitate de reprezentant al orașului său natal, l-a ținut poate, înaintea unui împărat roman. Nu este exclus, în acest caz, ca istoricul nostru să se fi născut la Tyras și ulterior să se stabilească la Olbia, având în vedere vecinătatea dintre cele două cetăți.⁴⁴ Iată că, în cazul

⁴⁰ F. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit*, I, 1891, p. 504, 60, (non vidi), *apud* [Hobein], s. v. *Sphairos*, în *RE, P-W*, III A, (1929), col. 1692.

⁴¹ H. J. Mette s. v. *Poseidonios (6) von Olbia* în *RE, P-W*, XXII, 1, (1953), col. 826-827.

⁴² Felix Jacoby, *F.Gr. Hist.*, vol III A/1, (Poseidonios von Olbia, Suda a, nr. 279), Leiden, E J Brill, 1940, p. 158.

⁴³ S-a presupus că lucrarea se poate referi la orașul fenician *Τύρος*, ipoteză ce nu poate fi luată în considerare, având în vedere prezența în titlu a termenului *χώρα*, care definește în mod obișnuit teritoriul agricol al unei cetăți grecești, vezi F. Jacoby, *F. Gr. Hist.*, vol. III, (Comentariu la nr. 279, Poseidonios von Olbia), Leiden, E. J. Brill, 1964, p. 363.

⁴⁴ Cetatea Tyras, se află la nord de Histria, fiind întemeiată de milesieni la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr., pe promontoriul care domină dinspre sud limanul Nistrului, în parte ocupat de fortăreața Akerman (Cetatea Albă); vezi J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988, p. 325 și urm.; de asemenea, vezi I. B. Klejman, *Sur la date de la fondation de Tyras*, în vol. *Sur les traces des Argonautes*,

în care presupunerea noastră s-ar dovedi că este exactă, Poseidonios este un alt istoric care s-a interesat de istoria și geografia ținuturilor vest-pontice, la fel cum a făcut-o, cu câteva secole înaintea sa, celebrul Demetrios din Callatis. De asemenea, Suidas îl declară pe Poseidonios drept continuator al *Istoriilor* lui Polybios din Megalopolis: ...ὅτι διαδέχεται τὴν Πολυβίου ἱστορίαν Ποσειδώνιος Ὀλβιοπολίτης σοφιστής.⁴⁵

Se presupune că lui Poseidonios îi aparțin în calitate de sofist și două lucrări de retorică: *Μελέται ῥητορικαί*, *Declamații retorice* și *Ὑποθέσεις εἰς Δημοσθένην*, *Sfaturi pentru Demosthenes*, din care, din păcate, nu ni s-a păstrat nici un fragment.⁴⁶

Orașul vest-pontic în care cultura și învățământul au atins cel mai înalt nivel în epoca elenistică, a fost Callatis-ul. Aici existau un gimnaziu și un teatru încă din epoca elenistică. Profesorii callatieni erau renumiți, făcând dovada competențelor lor chiar și în străinătate precum în cazul lui Glaukias fiul lui Aristomenes, care este onorat printr-un decret de către cetatea Mesambria deoarece s-a consacrat cu o deosebită râvnă pentru educarea tinerilor mesambrieni.⁴⁷ Prin urmare, în secolul al III-lea a. Chr., cetatea Callatis exporta oameni de carte, uneori până la mari depărtări.

Calitatea învățământului callatian este confirmată din plin prin existența unor „cărțurari”, care s-au format ca intelectuali în acest oraș, contribuind în mod substanțial, prin scrierile lor la îmbogățirea patrimoniului culturii elenistice. Unul dintre numele cel mai adesea evocate de către exegeții moderni, este cel al lui **Demetrios** din Callatis (a doua jumătate a secolului al III-lea a. Chr.), probabil unul dintre cei mai cunoscuți scriitori ai epocii sale. El este citat foarte adesea de scriitorii antici care preiau cu deplină încredere informațiile sale. Se pare că istoricul era originar din Odessos și mai târziu, în urma dobândirii cetățeniei

Actes du 6e symposium de Vani, (Colchide), 22-29 septembre, 1990, publiés sous la direction de Otar Lordkipanidze et Pierre Levêque, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Paris, 1996, p. 283-285.

⁴⁵ Felix Jacoby, *F. Gr. Hist.*, vol. III A/1, (Poseidonios von Olbia, Suda b, nr. 279), Leiden, E. J. Brill, 1940, p. 158; H. J. Mette, s. v. *Poseidonios (6) von Olbia* în *RE, P-W*, XXII, 1, (1953), col. 827.

⁴⁶ *Idem, Ibidem*, p. 158.

⁴⁷ *IGB*, I, 307 bis, r. 3-5; D. M. Pippidi, *Știri noi despre răspândirea callatienilor în epoca elenistică*, în vol. *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 225-228.

callatiene, s-a stabilit definitiv la Callatis.⁴⁸ El a scris o lucrare în douăzeci de cărți, *Περὶ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης*, *Despre Asia și Europa: γεγόνασι δὲ Δημήτριοι ἀξιόλογοι εἴκοσι... ἕκτος Καλλατιανός, ὁ γεγραφώς περὶ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, εἴκοσι βίβλους*, („Au fost douăzeci de oameni demni de mențiune cu numele de Demetrios ... al șaselea, originar din Callatis, care a scris despre Asia și Europa, douăzeci de cărți.”).⁴⁹ Opera sa este o istorie universală structurată pe criteriul zonelor geografice. Pentru alcătuirea sa, Demetrios a folosit observații și informații de primă mână, fiind astfel în măsură să revizuiască în mod critic alte descrieri anterioare ale zonei. Câteva puncte de referință despre lucrarea lui Demetrios, ne-a oferit Pseudo-Skymnos care în lucrarea sa, *Περιήγησις*, *Descrierea pământului*, (o cronică versificată, în versuri iambice, scrisă către sfârșitul secolului al II-lea a. Chr.), a folosit din plin informațiile lui Demetrios, pentru descrierea coastei pontice. Autorul anonim al acestei cronici îi aduce chiar direct elogiul scriitorului callatian pentru calitatea informațiilor sale: *μετὰ ταῦτα ἔσθ' ὁ Πόντος, οὗ δὴ τὴν θέσιν ὁ Καλλατιανός συγγράφων Δημήτριος ἔοικεν ἐπιμελεστάτως πεπυσμένος*, în traducere: „Apoi urmează Pontul a cărui poziție o descrie Demetrios din Callatis și se pare că el s-a informat cu foarte multă grijă.”⁵⁰ La Pseudo-Skymnos se găsesc scurte descrieri ale cetăților grecești de pe coasta vest-pontică, fiind menționate și datele lor de întemeiere, precum este cazul pentru Histria, Callatis, Bizone, Odessos, Mesambria și Apollonia. Prin urmare, Demetrios din Callatis

⁴⁸ E. Schwartz, s. v. *Demetrios (77) von Kallatis*, în *RE, P–W*, IV, (1901), col. 2807; Hesychios Illustris, menționat de către Ștefan din Bizanț, susține că Demetrios este originar din Odessos, fiind contemporan cu istoricul Herakleides, originar din același oraș; cf. Alexandru Avram, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, vol I (Coord. științific Mircea Popescu Dâmbovița și Alexandru Vulpe), București, 2001, p. 585; D. M. Pippidi socotește drept sigură, originea callatiană a istoricului nostru, cf. *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, p. 266, nr. 111; de asemenea, vezi A. Avram *ISM III, Callatis et son teritoire. Introduction*, București, 1999, p. 117, Alexandra Ștefan s. v. *Demetrios* în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. II, lit D-L (coord. științific Constantin Preda), București, 1996, p. 40; M. Rostovtzeff, *Skythien und der Bosphorus*, Berlin, 1931, p. 25-28, (non vidi).

⁴⁹ Diogenes Laertios, V, 83.

⁵⁰ Felix Jacoby, *F Gr Hist*, Berlin, 1926, vol II A, nr. 85, T 4, Ps. Skymnos, v. 718-720 și T 5, 117, p. 203; cf. A. Avram *op. cit (supra nr. 51, ISM, III)*, p. 117.

reprezintă o autoritate incontestabilă în chestiuni de istorie locală.⁵¹ În lucrarea lui Demetrios se pare că se aflau detalii foarte exacte despre situația geografică a coastei dobrogene, despre lagunele aflate pe litoral, precum și despre gurile de vărsare ale Dunării în Marea Neagră, aflate în Deltă.

Demetrios a descris cu precizie litoralul nordic al Pontului Euxin și regiunea *hinterlandului* aflată la nord, fiind citat de către unul dintre periplusurile anonime ale Pontului Euxin: ... τὸν δὲ Τάναϊν ποταμόν, ὃς ἐστὶ τῆς Ἀσίας ὄρος, ... πρῶτοι νέμονται [αὐτὸν] Σαρμάται, δισχίλια στάδια ἐπέχοντες εἶτα μετὰ τοὺς Σαρμάτας Μαιωτῶν γένος Ἰαζαματῶν λεγόμενον, ὡς Δημήτριος εἶρηκεν, ἐφ' οἷς καὶ Μαιωτὶς λίμνη λέγεται, ὡς δὲ Ἐφορος λέγει, Σαυροματῶν λέγεται ἔθνος, („... fluviul Tanais, care este și hotarul Asiei... sarmații cei dintâi l-au stăpânit, fiind răspândiți pe o întindere de două mii de stadii... apoi după sarmați [urmează] neamul Maiotilor, numit și al iazamaților, precum afirmă Demetrios, de la care se trage numele lacului Maiotis; precum afirmă Ephoros, este numit și neamul Sauromaților”.⁵² Observațiile lui Demetrios s-au extins într-o zonă destul de vastă în jurul țărmurilor Pontului Euxin. Precum se remarcă din fragmentul de mai sus, Demetrios marchează foarte bine hotarul dintre Europa și Asia pe fluviul *Tanais* (numele antic al Donului); de asemenea, el îi localizează foarte bine pe sarmații (sau sauromații) care ocupau regiunea dintre Don și Volga în stepele de la nordul Mării Negre. În jurul lacului Maiotis (actuala Mare de Azov), el localizează neamul Maiotilor sau al iazamaților de la care afirmă că se trage și numele lacului.

Un alt pasaj din același periplus anonim dovedește că Demetrios localizează cu mare precizie și descrie insula Șerpilor, aflată în imediata vecinătate a țărmului nord-vestic al Pontului: κατὰ τοῦτο μάλιστα τὸ Ψιλὸν στόμα τοῦ Ἰστρου ἐπ' εὐτὸν πλέοντι ἀνέμῳ ἀπαρκτῖαι ὡς τὸ πέλαγος νῆσος πρόκειται, ἥντινα οἱ μὲν Ἀχιλλέως, οἱ δὲ δρόμον Ἀχιλλέως, οἱ δὲ Λευκὴν ἀπὸ τῆς χροιάς ὀνομάζουσιν. Ἐχει δὲ πλῆθος χειρόηθες ὀρνέων θέαν τε ἱεροπρεπῆ τοῖς ἀφικνουμένοις. Οὐ δυνατὸν δὲ ἐστὶν ἀπὸ ταύτης χώραν ἰδεῖν, καίπερ ἀπεχούσης αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἡπείρου σταδίους ὃ ... ὡς δὴ συγγράφει Δημήτριος („Mai ales pentru cel care navighează drept pe gura

⁵¹ P. Alexandrescu, s. v. *Pseudo-Skymnos*, în *Encicloepdia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol III, lit. M-Q (coord. științific C. Preda), București, 2000, p. 391.

⁵² Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, F 1 (IV, 380, 1), Anon. *Peripl. P. E.* 45 (=Ps. Skymn. 874 ff), p. 203.

strâmtă a Istrului⁵³, purtat de vântul de nord, spre insula care pătrunde în mare, [insulă] pe care unii o numesc insula lui Ahile⁵⁴, alții calea lui Ahile⁵⁵, alții Leuké⁵⁶, datorită culorii sale. Există [aici] și o mulțime blândă de păsări, o priveliște impresionantă pentru cei care vizitează [locul]⁵⁷. Însă nu se poate vedea continentul de pe această insulă, deși ea este la o distanță de 400 de stadii de

⁵³ Cf. gr. *Ψιλὸν στόμα*, braț de la vărsarea Dunării, denumit astfel în tradiția greco-romană; potrivit izvoarelor de epocă romană, era cel mai nordic dintre cele șase brațe ale Dunării (cf. Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia*, IV, 79; Ptolemeu, III, 10, 2), vezi Alexandru Barnea, s. v. *Psilon Stoma* în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III, lit M-Q, (coord. științific C. Preda), București, 2000, p. 391.

⁵⁴ În literatura antică, *Insula Șerpilor* este cunoscută înainte de toate ca insula lui *Ahile*, tradiție care urcă până la Arctinos din Milet (secolul al VIII-lea a. Chr.), care în lucrarea sa *Ethiopida* consideră insula drept lăcașul mitic al eroului; această tradiție își găsește ecoul la Pindar (*Nemeenele*, IV, 49) și Euripide (*Andromaca*, 1260-1262) și reapare la scriitorii din epoca imperială precum Arrian (*Periplul Pontului Euxin*, 20, 1-23) sau Pliniu cel Bătrân (*Naturalis Historia*, IV, 83). Descoperirile arheologice, cum ar fi o serie de *graffiti* consacrați lui Ahile (cel mai vechi datând de la mijlocul secolului al VI-lea a. Chr.) și ruinele templului dedicat eroului, reperate la începutul secolului trecut, confirmă pe deplin tradiția literară; vezi S. B. Okhotnikov, A. S. Ostroverkhov, *Les Sources historiques et archéologiques de l'île Leuké* în vol. *Sur les traces des Argonautes*, Actes du 6e symposium de Vani, (Colchide), 22-29 septembre, 1990, publiés sous la direction de Otar Lordkipanidze et Pierre Levêque, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Paris, 1996, p. 272-275; de asemenea, vezi Constantin Preda, s. v. *Leuke*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol II, lit. D-L, (coord. științific C. Preda), București, 1996, p. 309.

⁵⁵ Autorul periplului face aici o confuzie între insulă și așa numita *cale a lui Ahile* (*Ἀχιλλῆος δρόμος*, cf. Herodot, *Istoriei*, IV, 55), o fâșie subțire de pământ, în fața coastei Hylaiei, între istmul Perekop și Eupatoria, care azi poartă numele de „Kosa Tendra” și „Kosa Djarilgaci”; descrierea cea mai veche a acestui cordon litoral ne-o oferă Strabon, VII, 3, 19, care-i dă o lungime de 1000 de stadii, (aproximativ 185 km); ea se întinde astăzi pe o lungime de 130 km; cf. Herodot, *Istoriei*, vol. IV (traducere, notițe istorice și note de Felicia Ștef), București, 1999, nota nr. 255, p.203. La Pomponius Mela în *Chorographia*, este evocată o legendă potrivit căreia, Ahile ajuns în Pont pentru a se război, se exersa la alergare împreună cu tovarășii săi pe acest pământ alungit în clipele de răgaz, cf. Laurent Dubois, *op. cit.*, (*supra* nr 9), nota nr. 4, p. 95.

⁵⁶ Leuke (cf. gr. *λευκός*, „alb”), este denumirea dată de greci în antichitate insulei Șerpilor, singura insulă din bazinul Mării Negre, care era un loc de escală al navigatorilor greci, în special al celor din Milet.

⁵⁷ Informația este confirmată de către Arrian (*Periplul Pontului Euxin*, cap. 21-23), care afirmă că Insula Șerpilor este pustie și populată de numeroase păsări de mare.

uscat ... cum scrie Demetrios.”).⁵⁸ Demetrios din Callatis cunoaște foarte bine tradiția despre insula Leuké, care încă de la începutul colonizării grecești s-a aflat sub protectoratul Olbiei, adăpostind centrul de cult al lui Ahile, care ulterior s-a fost mutat la Berezan⁵⁹; de asemenea, istoricul localizează foarte bine insula și anume la 400 de stadii (=74 km) de gura de vărsare a brațului septentrional al Dunării.⁶⁰

Demetrios cunoștea bine istoria bazinului mediteraneean. Într-un fragment păstrat din Lucian de Samosata, el menționează durata domniei lui Hieron din Syracusa, amintind și anul morții sale: *‘Ιέρων τε ὁ Συρακουσίων τύραννος δύο καὶ ἐνενήκοντα ἐτῶν γενόμενος ἐτελεύτα νόσῳ, βασιλεύσας ἑβδομήκοντα ἔτη, ὥσπερ Δημήτριός τε ὁ Καλλατιανὸς καὶ ἄλλοι λέγουσιν*, („Hieron, tiranul Syracuzanilor, s-a prăpădit de boală în vârstă de nouăzeci și doi de ani, domnind șaptezeci de ani, precum Demetrios Callatianul și alții o spun.”).⁶¹ Demetrios este contemporan cu evenimentele narate în acest caz.

Un fragment păstrat din scholiile la Theocrit, unde se încearcă să se stabilească de la ce își trage numele muntele Etna din Sicilia, conține și părerea lui Demetrios în legătură cu această problemă: *ἡ δὲ Αἴτνη Σικελίας ὄρος ἀπὸ Αἴτνης τῆς Οὐρανοῦ καὶ Γῆς, ὥς φησιν Ἄλκιμος ἐν τῷ Περί Σικελίας. Σιμωνίδης δὲ Αἴτνην φησὶ κρῖναι Ἥφαιστον καὶ Δήμητραν περὶ τῆς χώρας ἐρίσαντας. Δημήτριος δὲ ὁ Καλλατιανὸς τοῦ Βριάρεω ἐνὸς τῶν Κυκλώπων, παῖδας γενέσθαι Σικανὸν καὶ Αἴτνην, ἀφ’ ἧς τὸ ὄνομα [τῷ ὄρει]*, („Muntele Etna din Sicilia își trage numele de la Etna, fiica lui Uranus și a Gaiei, cum spune Alkimos în [lucrarea sa] *Despre Sicilia*. Simonides spune că Etna i-a judecat pe Hephaistos și Demeter care se certaseră pentru această regiune [Sicilia].

⁵⁸ Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, F 2 (1), Anon. Peripl. P. E. 64-65 (=Ps. Skymn. 792 ff), p. 203.

⁵⁹ S. B. Okhotnikov, A. S. Ostroverkhov, *op. cit.*, (*supra*, nota nr. 54), p. 275.

⁶⁰ În realitate distanța de la gura de vărsare a brațului septentrional al Dunării până la insula Leuké, situată la sud-est de aceasta este de 50 km. Înaintarea ulterioară spre mare a pământurilor deltei ca urmare a aluviunilor depuse de fluviul Dunărea, explică în mod evident diferența mică față de distanța pe care o menționează Demetrios. Cf. Laurent Dubois, *op. cit.*, p. 96, nota nr. 9.

⁶¹ Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, F 3 (5), [Lukian.] Macrob. 10, p. 203; cf. E. Schwartz, s. v. *Demetrios* (77) *von Kallatis RE, P-W*, IV, (1901), col. 2807; Hieron al II-lea, regele Syracuzei, născut în jurul anului 305 a. Chr., este desemnat rege prin 270 / 269 a. Chr., domnind până la moarte (215 a. Chr.).

Demetrios din Callatis spune că Briareu, unul dintre ciclopi a avut doi copii pe Sikanos și pe Etna, de la care se trage și numele muntelui.”).⁶² Se pare că în lucrarea sa, Demetrios a oferit și numeroase detalii legate de mitologia locurilor pe care le-a descris.

Demetrios vorbește despre cutremurele de pământ care au distrus așezările din Grecia continentală și din insulele învecinate: Δημήτριος δ' ὁ Καλλατιανὸς τοὺς καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα γενομένους ποτὲ σεισμους διηγούμενος....⁶³ Informațiile sale de primă mână au fost preluate și valorificate de către Strabon în lucrarea sa Γεωγραφικά, *Geographia*, care reprezintă rezultatul investigațiilor realizate până în vremea sa.

Ultimul autor care îl citează pe Demetrios este Ștefan din Bizanț: Ἀντίκυραι πόλεις δύο, ἡ μία Φωκίδος, ὡς Δημήτριος ὁ Καλλατιανὸς, ἡ δὲ ἐν Μαλιεῦσιν, ὡς Ἀπολλόδαρος. În traducere: „Există două orașe cu numele de Antikyra, unul în Phocida, precum afirmă Demetrios din Callatis, celălalt la malieni, precum afirmă Apollodoros.”⁶⁴

Demetrios din Callatis a acoperit în lucrarea sa o zonă geografică foarte vastă care cuprinde întreg bazinul mediteraneean. Lucrarea sa este valoroasă nu numai pentru informațiile cu caracter istoric și geografic pe care le conține ci și pentru erudiția autorului ei, pentru că, *Despre Asia și Europa* este o lucrare savantă, erudită, o enciclopedie vie. Interesul particular acordat de către Demetrios regiunilor pontice a determinat aprecierea lucrării în antichitate drept un dintre cele mai bune descrieri ale geografiei și etnografiei acestora. De aceea, opera eruditului callatian a constituit un model demn de urmat pentru lucrarea lui Agatharchides *De mari rubro*, care l-a citat de multe ori pe callatian.⁶⁵ și pentru Pseudo-Skymnos care l-a urmat îndeaproape pe Demetrios în descrierea coastei pontice. Demetrios scrie istoria avându-l ca model, se pare, pe Herodot. Din titlu și din fragmentele păstrate, reiese că lucrarea s-a vrut a fi o istorie generală, în care timpul și spațiul nu sunt cu precizie delimitate, iar realul se amestecă cu fantasticul. Într-un cuvânt, Demetrios repune în valoare valențele

⁶² Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, F 4 (4), Schol. Theokrit., I, 65–66 a., p. 203-204

⁶³ Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, F 6 (2) Strabon I, 3, 20, p. 204.

⁶⁴ Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, F 5 (3), Steph. Byz., (244 F 187), p. 204.

⁶⁵ Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, T 3, Agatharchides, *De mari rubro*, 64: ...τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐν τέτταρσι κυκλιζομένης μέρεσιν... τὰ δὲ πρὸς τὰς ἄρκτους (sc. ἐξείργασται) Διόφαντος (III) καὶ Δημήτριος...

vechiului termen ionian *ἱστορίη*, așa cum ele au fost formulate de Herodot, ceea ce îi conferă lucrării o notă anacronică de arhaism, având în vedere că el scrie într-o epocă în care cunoașterea științifică și elementul rațional se aflau pe primul plan în investigația istorică. Limba în care scrie Demetrios este greaca elenistică, iar stilul său are un caracter narativ și curgător, fapt pentru care a fost apreciat de către Dionysos din Halikarnassos: *Τοιγάρτοι τοιαύτας συντάξεις κατέλιπον οἷας οὔδεις ὑπομένει μέχρι κορωνίδος διελθεῖν, Φύλαρχον λέγω καὶ Δοῦριν καὶ Πολύβιον... καὶ τὸν Καλλατιανὸν Δημήτριον... καὶ ἄλλους μυρίους*.⁶⁶

Un alt erudit originar din Callatis a fost și **Herakleides Lembos**, fiul lui Sarapion (secolul al II-lea a. Chr), menționat în mai multe rânduri de către Diogenes Laertios: *γεγόνασι δ' Ἑρακλείδαι τεσσαρεσκαίδεκα... πέμπτος Καλλατιανός ἢ Ἀλεξανδρεὺς, γεγραφὼς τὴν Διαδοχὴν ἐν ἑξ βιβλίοις καὶ Λεμβευτικὸν λόγον, ὅθεν καὶ Λέμβος ἐκαλεῖτο*, („Paisprezece persoane au purtat numele de Herakleides... al cincilea din Callatis sau Alexandria, autor al unei *Succesiuni* în șase cărți și al unui tratat intitulat *Raționamentul Lembeutic* de unde a primit și porecla de *Lembos*.”).⁶⁷ Se pare că el și-a desfășurat activitatea în Egipt la Oxyrrhynchos și Alexandria, având funcții de răspundere în

⁶⁶ Felix Jacoby, *Fr Gr Hist*, vol II A, nr. 85, T 2, Dionys. Hal., *De comp. verb.*, 4 (II, p. 20, 19 UR), p. 203.

⁶⁷ Diogenes Laertios, V, 94; VIII, 7, 44, 58 (Ἑρακλείδης ὁ τοῦ Σαραπίωνος); cf. Daebritz, s. v. *Herakleides (51) Lembos*, în *RE, P-W*, VIII, (1913), col. 488; Alexandru Avram, *op. cit.*, (*supra*, nr. 50, *ISM*, III), p. 117-118; *Idem, op. cit.*, (*supra*, nr. 51, *Istoria Românilor...*), p. 585; în ceea ce privește porecla lui Herakleides, *Lembos*, pe care o menționează atât Diogenes Laertios cât și Suidas, a fost interpretată în mai multe feluri, atât de scriitorii antici, cât și de către exegeții moderni; astfel, Diogenes Laertios (V, 94), o derivă de la numele unei lucrări a autorului nostru, *Raționamentul Lembeutic*, părere evident greșită; alți autori văd în cuvântul *λέμβος* (care are sensul de *barcă, luntre*, un tip de ambarcațiune folosită pentru descărcarea corăbiilor mai mari), o aluzie la ceea ce s-ar putea numi „pirateria literară” practică de epitomatori (cf. Daebritz, *RE, P-W*, (1913), col. 489); o explicație ingenioasă ne oferă H. Lucas în studiul, *Zu Herakleides Lembos*, în „Hermes”, 75, 1940, p. 234-237 (non vidi): *λέμβος = lembus*, „was wir heute Tender oder Leichter, resp. Lichter, nennen, bestimmt, das Engros der Ladung handlich in das detail umzuwandeln”, (p. 235). „Λεμβευτικός ist abzuleiten von einem vorzusetzenden Verbum λεμβεύω, „bin ein λέμβος”, oder „verfahre nach Art eines λέμβος” (vgl. ἀλιευτικά, ἰχθυευτικά usw.). Weil er ein Lembos war und viele Schriften in der Art des Lembos verfaßt hatte” (p. 236), *apud* Alexandru Avram, *op. cit.*, (*supra*, nr. 50, *ISM* III), p. 117-118, nota nr. 526.

administrația regatului lagid; el îl însoțește pe regele Ptolemeu al VI-lea Philometor (184/183–145 a. Chr.) în timpul războiului împotriva lui Antiochos al IV-lea (175–164 a. Chr.), regele Siriei și este foarte posibil să fi negociat termenii armistițiului încheiat între cei doi regi în 169 a. Chr.: *Ηρακλείδης Ὁξύρυγχίτης, φιλόσοφος, ὁ τοῦ Σεραπίωνος, ὃς ἐπεκλήθη Λέμβος, γεγονὼς ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ (i. e. Φιλομήτορος), ὃς τὰς πρὸς Ἀντίοχον ἔθετο συνθήκας*, („Herakleides din Oxyrhynchos, filosoful, fiul lui Serapion, care a fost numit și Lembos, a trăit în vremea lui Ptolemaios al VI-lea [Philometor]. El a încheiat tratatul cu Antiochos. A scris opere filosofice și altele.”).⁶⁸

Herakleides a fost un scriitor prolific. Vasta sa operă cuprinde lucrări cu caracter istoric, literar și filosofic. Una dintre lucrările ample ca întindere este *Ἱστορίαι*, redactată în 37 de cărți citată adeseori de către Athenaios și o singură dată de către Festus.⁶⁹ Principiul după care au fost aranjate aceste cărți este necunoscut. Istoricul narează în lucrarea sa evenimente care au avut loc la curțile monarhilor elenistici, mituri și legende în care elementul fabulos este omniprezent; este vorba de o lucrare de erudiție scrisă în stil alexandrin, în care autorul înclină adesea spre picanteresc și fabulos. Spre exemplu istoricul relatează o versiune a legendei întemeierii Romei: „Lembos care se numește și Heraklides crede că, pe când aheii se întorceau de la Ilion, azvârliți de o furtună, au ajuns în ținuturile Italiei, urmând cursul Tibrului, unde acum se află Roma, și acolo din cauza dezgustului pentru navigație, încredințând roabele sub autoritatea unei oarecare femei cu numele de *Rhomes*, au incendiat flota, și din această nevoie de a rămâne acolo, au întemeiat un oraș și l-au numit după numele ei, după sfatul ei și-au întărit locuințele.”⁷⁰

⁶⁸ FHG, vol. III, Suidas, (ed C. Müller), Paris, 1849, p. 167.

⁶⁹ FHG, vol. III, (ed. C. Müller), Paris, 1849, p. 168-169, Festus, 269, Athenaios, III, 98, VIII, 333, XIII, 566, 578; Daebritz s. v. *Heracleides Lembos*, în RE, P–W, VIII, (1913), col. 489; Athenaios (sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea d. Hr.), este un autor de limbă greacă născut la Naukratis, în delta Nilului. A scris între altele, *Despre regii Siriei, Peștii, Ospățul înțelepților, (Deipnosophistai)*. Aparținând sofisticii târzii, erudite și pedante, Athenaios a adunat sub forma unui dialog, între persoane fictive și a organizat mai mult sau mai puțin riguros pe subiecte, numeroase știri din autorii antici, comedioграфи, istorici, biografi, sau din diferiți compilatori. Lucrările sale au o deosebită valoare documentară și suplinesc lipsa izvoarelor din care scriitorul nostru s-a documentat, cf. Gheorghe Poenaru Bordea, s.v. *Athenaios*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol I, lit. A–C, București, 1994, p. 136.

⁷⁰ FHG, vol. III, p. 168, Festus, 169, (ed. C. Müller), Paris, 1849, p. 168.

Într-un alt fragment citat de către Athenaios, Herakleides relatează cu mult umor o întâmplare ciudată: „De exemplu Herakleides Lembos în cartea a XXI—a a *Istoriilor* sale afirmă: Zeul a început să plouă cu broaște prin Pannonia și Dardania, și mulțimea lor era atât de mare încât se umpluseră de ele casele și drumurile. În primele zile omorându-le și închizând casele, oamenii le-au îndurat cu răbdare; însă deoarece nimic nu le-a venit de hac, căci se umpleau și vasele de broaște iar acestea se găseau fierte și fripte alături de mâncare, ba mai mult oamenii nici nu se puteau folosi de apă, nici nu puneau picioarele pe pământ, deoarece broaștele se îngrămădeau peste tot, fiind stingheriți de mirosul celor moarte, ei au părăsit ținutul.”⁷¹ Lucrarea *Ἱστορίαι* și-a găsit și un epitomator în persoana lui Heron din Atena.⁷²

O altă lucrare a lui Herakeides citată de Diogenes Laertios este *Λεμβευτικός λόγος*, *Raționamentul lembeutic*. Nu se cunoaște nimic despre această lucrare. Se presupune că a fost o scriere despre Homer.⁷³

Operele cele mai apreciate ale lui Herakleides Lembos au fost două culegeri de biografii ale filosofilor greci. Una dintre ele, *Τῶν Σατύρου βιῶν ἐπιτομή*, *Rezumatul vieților lui Satyros*, a rezumat lucrarea anterioară a concetățeanului său Satyros din Callatis, cealaltă lucrare *Τῶν Σωτιῶνων διαδοχῶν ἐπιτομή* (*ἐν βιβλίοις ἑξ*), *Rezumatul Succesiunilor lui Sotion*, în șase cărți, a avut la bază lucrarea lui Sotion, *Διαδοχή τῶν φιλοσόφων*, *Succesiunea filosofilor*, în treisprezece cărți.⁷⁴ Aceste culegeri de biografii ale lui Herakleides au avut un mare succes fiind citate foarte adesea de către Diogenes Laertios, constituind cu siguranță unul dintre izvoarele sale de bază. De altfel, cele două lucrări par să aibă o unitate, prin subiectul pe care îl tratează. În *Rezumatul vieților lui Satyros*, după cum rezultă din fragmentele păstrate la Diogenes Laertios, Herakleides oferă informații despre Pitagora, Empedocle și Zenon din Elea⁷⁵ iar în *Rezumatul Succesiunilor lui Sotion*, apar detalii despre

⁷¹ FHG, vol. III, p. 168, Athenaios, VIII, 333.

⁷² Daebritz, s. v. *Herakleides Lembos*, în *RE, P-W*, VIII, (1913), col 489.

⁷³ *Idem, Ibidem*, col. 489; de la numele acestei lucrări, unii autori derivă porecla de *Lembos* a scriitorului nostru; în legătură cu acest fapt, vezi *supra*, nota nr. 69.

⁷⁴ Sotion a scris această lucrare între 200 și 170 a. Chr.. Desigur, el nu s-a mărginit să scrie un tablou sec al succesiunii filosofilor, ci a adunat și date biografice și a dat pe deasupra o expunere a opiniilor filosofilor, după cum se poate vedea din citatele lui Sotion care se găsesc la Diogenes Laertios și la alți autori.

⁷⁵ Diogenes Laertios, VIII, 40, 44, (Pitagora); VIII, 53, 58, (Empedocles); IX, 26, (Zenon).

Pitagora, Epicur, Demetrios din Phaleron, Thales, Periandru, Socrates, Stilpon, Menedemos și Platon.⁷⁶

Unii îi atribuie lui Herakleides o biografie a lui Arhimedes însă nu se poate demonstra dacă aceasta îi aparține în mod sigur: 'Αλλ' ἔστι μὲν τοῦτο τὸ βιβλίον (sc. *περὶ τῆς τοῦ κύκλου μετρήσεως*), ὥς φησιν Ἡρακλείδης ἐν τῷ 'Αρχιμήδους βίῳ, πρὸς τὰς τοῦ βίου χρείας ἀναγκαῖον.⁷⁷

Herakleides a mai alcătuit o lucrare amplă cu peste 40 de secțiuni despre *constituțiile grecești*, cuprinzând fragmente din celebra serie de constituții datorată lui Aristotel. Extrasele din constituțiile aristotelice ale lui Herakleides sunt sărace în privința conținutului, însă sunt executate cu atenție și ceea ce dezvăluie este exact și adevărat. Textul aristotelic a fost modificat foarte puțin.⁷⁸

Fără a fi manifestat un spirit deosebit de profund sau de original și înclinând mai mult spre compilații erudite, Herakleides Lembos a creat o operă reprezentativă pentru cultura epocii elenistice.

Un alt erudit este **Satyros**,⁷⁹ numit de unele izvoare și *Peripateticul* (*Περιπατητικός*), ceea ce subliniază apartenența lui la școala filosofică fondată de Aristotel.⁸⁰ El a trăit în a doua jumătate a secolului al III-lea a. Chr. și este originar din Callatis, *Σάτυρος ὁ Καλλαστιανός*, precum indică un fragment de papyrus descoperit la Herculaneum⁸¹ și mai târziu probabil s-a mutat în Egipt, la Oxyrrhynchos, unde s-a descoperit un papyrus care conține un fragment con-

⁷⁶ Diogenes Laertios, VIII, 7, (Pitagora); X, 1, (Epicur); V, 79, (Demetrios din Phaleron); I, 25, (Thales); I, 98, (Periandru); II, 43, (Socrates); II, 113, 120, (Stilpon); II, 138, (Menedemos); III, 26, (Platon); este posibil ca informațiile despre ultimii cinci autori citați mai înainte să-i aparțină lui Herakleides Ponticul, originar din Herakleea Pontului (în nordul Asiei Mici), cu care, Diogenes Laertios îl confundă foarte adesea pe Herakleides Lembos.

⁷⁷ *FHG*, vol III, (ed. C. Müller), Paris, 1849, p. 171, 17; cf. Daebritz în *RE, P-W*, VIII, (1913), col. 490.

⁷⁸ Daebritz, în *RE, P-W*, VIII, (1913), col. 490-491.

⁷⁹ Diogenes Laertios, I, 68, 82; II, 12, 26; III, 9; VI, 80; VIII, 53, 58-60; Alexandru Avram *op. cit.* (*supra*, nr. 50, *ISM* III), p. 118; F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, 1901, p. 118-124, (non vidi); cf. Gudeman, s. v. *Satyros* (16), în *RE, P-W*, II A, (1921), col. 228.

⁸⁰ Athenaios, VI, 248 D; XII, 541 C.

⁸¹ Gudeman, s. v. *Satyros*, (16), în *RE, P-W*, II A, (1921), col. 228 ; într-un βίος Σωκράτους, Satyros este numit Kallatianos, apud Alexandru Avram, *op. cit.*, (*supra* nr. 48, *ISM* III), nota nr. 530, p. 118.

sistent din principala sa operă⁸² și unde a trăit, pentru o scurtă perioadă de timp, epitomatorul său Herakleides Lembos.⁸³ S-ar putea chiar presupune, că Satyros și-a petrecut o scurtă perioadă de timp la Alexandria, la fel ca și compatriotul său Herakleides Lembos, deoarece într-un oraș mic ca Oxyrrhynchus nu găsea sursele literare necesare pentru alcătuirea unei lucrări savante.

Lucrarea sa fundamentală este o culegere de biografii *Bíoi* ale diferiților literați. Viețile poetilor tragici se află în cartea a VI-a, iar viețile filosofilor în cartea a IV-a. Fragmente din aceste biografii se întâlnesc la Diogenes Laertios care folosește din plin lucrarea lui Satyros, citându-l fie direct, folosind exprimări de tipul: *Σάτυρος δ' ἐν τοῖς Βίοις ὑπὸ Θουκιδίδου φησίν...* („Satyros însă, în Viețile sale, spune despre Tucides...”) sau *Σάτυρος ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν Βίων φησίν...* („Satyros, în cartea a IV-a a operei sale Viețile spune că...”),⁸⁴ fie indirect, atunci când citează *Rezumatul vieților lui Satyros* alcătuit de către concetățeanul său Herakleides Lembos, aproape jumătate de secol mai târziu: *Ἡρακλείδης δέ φησίν ἐν τῇ τῶν Σατύρου βίων ἐπιτομῇ...* („Herakleides spune în Rezumatul Vieților lui Satyros...”).⁸⁵ Cu excepția fragmentelor care conțin informații despre filosofi și înțelepții greci, citate din lucrarea lui Herakleides Lembos⁸⁶, Diogenes Laertios îl citează direct pe Satyros, oferindu-ne posibilitatea să cunoaștem și alte personalități discutate în opera sa și să ne facem o imagine mai completă despre conținutul acesteia. Așadar, în lucrarea lui Satyros mai erau tratați înțelepții Chilon și Bias, filosofi Anaxagoras, Socrates, Platon, Diogenes și Empedocles.⁸⁷

În afară de citatele scurte din diverși autori, ca Diogenes Laertios sau Athenaios, ni s-a conservat un fragment despre *Viața lui Euripide* din care ne putem face o idee mai precisă despre conținutul și nota generală a biografiilor sale.⁸⁸ În această lucrare, concepută sub formă de dialog, Satyros se dovedește a fi un susținător al inovațiilor în muzică, subliniind meritul tragediografului

⁸² Hunt, *Oxyrh Papyri*, vol IX, 1912, nr. 1176, (non vidi).

⁸³ Gudeman, s. v. *Satyros*, în *RE, P-W*, II A, (1921), col. 228; vezi *supra*, p. 10-11; cf. *FHG*, vol. III, Suidas, (ed C. Müller), Paris, 1849, p. 167.

⁸⁴ Vezi Diogenes Laertios, II, 12 și VI, 80.

⁸⁵ Vezi Diogenes Laertios, VIII, 40.

⁸⁶ Vezi *supra*, p.11 și notele 78 și 79.

⁸⁷ Vezi Diogenes Laertios, I, 68, (Chilon); I, 82 (Bias); II, 12, (Anaxagoras); II 26, (Socrates); III, 9, (Platon); VI, 80, (Diogenes); VIII, 53, 58-60 (Empedocles).

⁸⁸ Hunt, *Oxyrh Papyri*, vol IX, 1912, nr. 1176, (non vidi).

grec în impunerea înnoirilor aduse de Timotheu din Milet în arta kitharodică (mărirea numărului corzilor de la șapte la unsprezece și consecințele tehnico-interpretative care decurgeau din aceasta), prin folosirea lor la compunerea muzicii pentru piesele sale.⁸⁹

Scopul principal al acestor biografii literar-istorice pare să fi fost relația dintre *prodesse* și *delectare*. Satyros la fel ca Hermippos, Suetonius și Plutarh, se complace în a povesti anecdote detaliate despre viața autorilor de care se ocupă.⁹⁰

În ceea ce privește izvoarele folosite de Satyros, nu le cunoaștem decât foarte parțial. Făcând abstracție de citatele diferiților poeți care împodobesc cu maximele lor biografiile scriitorului, el evită în mod intenționat să facă afirmații mai exacte despre scriitorii de la care se inspiră, mulțumindu-se cu expresii generale de tipul *λέγεται, φάσιν τινες, ὡς μνημονεύουσι*. Satyros pare a fi cunoscut și întrebuințat o lucrare de pe la mijlocul secolului al III-lea a. Chr., socotită ca fiind a lui Aristippos, *Περὶ παλαίης τρυφῆς*, *Despre luxul celor vechi* care se complace în anecdote ce ponegresc pe filosofi.⁹¹

Așadar, Satyros poate fi socotit pe bună dreptate creatorul genului biografic în literatură. Acest gen literar va fi dezvoltat de urmașul și concetățeanul său Herakleides Lembos care-i compilează culegerea sa de biografii.

Tradiția antică este mai zgârcită cu un oarecare **Istros** din Callatis, care ar fi scris, nu prea se știe în ce epocă, „o frumoasă carte despre tragedie”, *περὶ τραγωδίας γράψας καλὸν βιβλίον*. El a fost elogiat în secolul al V-lea p. Chr. de către Ștefan din Bizanț.⁹² Nu s-a păstrat nici un fragment din opera sa care pare a fi făcut parte din seria numeroaselor lucrări inspirate erudiților elenistici de *Poetica* lui Aristotel.⁹³ Tot Istros este autor al unei lucrări referitoare

⁸⁹ Eugen Nicolae, s. v. *Muzica în Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III, lit. M-Q, (coord. științific C. Preda), București, 2000, p. 164.

⁹⁰ Gudeman, s. v. *Satyros*, în *RE, P-W*, II A, (1921), col. 229-230.

⁹¹ Diogenes Laertios, VIII, 60: ... *ὡς φησιν Ἀρίστιππος καὶ Σάτυρος*, ori de câte ori doi autori, unul după altul, citează aceeași informație, este de presupus că și compilatorul acestei informații (în cazul nostru Diogenes Laertios), a uzat de cel de-al doilea autor și l-a găsit pe primul citat la acesta; firește aceasta nu este o regulă care nu admite și excepții.

⁹² Alexandru Avram, *op. cit.*, (*supra* nr. 51, *ISM*, III), *Testimonia*, VII, 3, 1, (Stephanus Byzantius, s. v. *Κάλλατις*).

⁹³ Alexandra Ștefan, s. v. *Istros din Callatis*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. II, lit. D-L, (coord. științific C. Preda), București, 1996, p. 270; cf. Felix Jacoby, s. v. *Istros (8) aus Kallatis*, în *RE, P-W*, IX, (1914), col. 2270.

la compunerea și interpretarea melodiilor, din care însă nu s-au păstrat decât câteva mici fragmente.⁹⁴

Tot la fel de părtinitoare este tradiția literară antică și cu **Thales** un retor originar din același oraș despre care Diogenes Laertios spune că avea un stil grosolan: γερόνασι δὲ καὶ ἄλλοι Θαλαί, καθά φησι Δημήτριος ὁ Μάγνης ἐν τοῖς Ὀμωνύμοις, πέντε ὦν πρῶτος ῥήτωρ Καλλάτιανός κακόζηλος („Au mai fost și alți bărbați cu numele de Thales, și anume cinci, după cum spune Demetrios din Magnesia în lucrarea sa Omonimii, dintre care, primul, un retor din Callatis cu un stil grosolan.”).⁹⁵

Originea callatiană a lui **Silenos**, retor și istoric de limbă greacă, este foarte îndoielnică. Athenaios îi atribuie o origine callatiană: Σιληνός δ' ὁ Καλλατιανός (?) ἐν τρίτῳ Σικελικῶν περὶ Συρακούσας φησὶν κῆπον εἶναι...⁹⁶, însă această variantă din manuscrisul lui Athenaios, se pare coruptă, a fost de multă vreme corectată în Σιληνός δ' ὁ Καλακτῖνος, Silenos din Kaleakte; este mai logic ca istoricul să fie originar din Kaleakté, localitate din Sicilia, deoarece el a scris Σικελικά, *O istorie a Siciliei*.⁹⁷ În sprijinul acestei ipoteze, vin și celelalte izvoare care îl menționează, și anume Cornelius Nepos, care afirmă că Silenos face parte din suita lui Hannibal, însoțindu-l pe marele rege în campaniile sale.⁹⁸ Totodată Silenos consemnează în scris faptele de arme ale vestitei căpetenii punico, fapt confirmat și de către Cicero⁹⁹, fiindu-i atribuită

⁹⁴ Eugen Nicolae, s. v. *Muzica*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III, lit. M-Q, (coord. științific C. Preda), București, 2000, p. 163-164.

⁹⁵ Diogenes Laertios, I, 38; pentru sensul cuvântului κακόζηλος, „cu un stil grosolan”, a se vedea Quintilianus, *Institutio Oratoria*, VIII, 3, 56: κακόζηλον, id est mala adfectatio, per omne dicendi genus peccat: nam et tumida et pussila et praedulcia et abundantia et arcessita et exultantia sub idem nomen cadunt, apud Alexandru Avram, *op. cit.*, (supra, nr 51, ISM, III), nota nr. 528, p. 118; cf. E. Diehl, s. v. *Thales (2) aus Kallatis*, în *RE*, P-W, VA, (1934), col. 1212.

⁹⁶ Felix Jacoby, *Fr. Gr. Hist.*, vol II, B, nr. 175, F 4 (8), Athenaios, XII 59, p. 542 A, Berlin, 1929, p. 901-902.

⁹⁷ Alexandru Avram, *op. cit.* (supra, nr. 51, ISM III), p. 118 și nota nr. 531.

⁹⁸ Felix Jacoby, *Fr. Gr. Hist.*, vol II B, nr 175, T 2, 2, Cornelius Nepos, Hannib. 13,3, p. 900: huius (sc Hannibalis) belli gesta multi memoriae prodiderunt, sed ex his duo, qui cum eo in castris fuerunt simulque vixerunt, quamdiu Fortuna passa est, Silenus et Sosilus Laecedaemonius.

⁹⁹ Felix Jacoby, *Fr. Gr. Hist.*, vol II B, nr 175, T 2, 3, Cicero, *De divinatione*, I, 49, p. 900: ...in Sileni, quem Coelius sequitur, Graeca historia ...- is autem diligentissime res

de altfel și *O istorie a războaielor punice*.

Ștefan din Bizanț menționează un istoric originar din Odessos, pe nume **Herakleides**: *Ἐρηματίζον δὲ Ἡρακλείδης ἱστοριογράφος καὶ Δημήτριος περὶ τῆς πατρίδος γράψας*.¹⁰⁰ Acest Herakleides este concetățean cu un anume Demetrios, una și aceeași persoană cu istoricul din Callatis care a scris lucrarea *Despre Asia și Europa*.

Toți acești „cărturari” au avut o contribuție mai mică sau mai mare la îmbogățirea culturii elenistice cu noi opere și genuri literare. Probabil că ei și-au început educația în cetățile lor de baștină însă și-au desăvârșit-o prin călătorii de studii și stagii de ucenicie pe lângă maeștrii renumiți ai vremii lor, în marile centre de cultură elenică din Grecia continentală (Athena), ori Egipt (Oxyrynchos și Alexandria), unde ei și-au desfășurat ulterior și întreaga lor activitate literară. În plus ei s-au remarcat ca profesori și în același timp consilieri ai marilor regi elenistici ai momentului, este vorba de filosoful Bion din Olbia, invitat la curtea lui Antigonos Gonatas, de Sphairos invitat la Sparta de către regele Kleomenes, de Herakleides Lembos care a fost funcționar în administrația Egiptului Lagid și totodată consilier al lui Ptolemeu VI Philopator. Acești „erudiți” au excelat majoritatea în domeniul literelor. Prin lucrările lor cu caracter istorico-geografic, filosofic și filologic, ei au contribuit, pe de o parte, la o mai bună cunoaștere a regiunilor pontice (localizarea așezărilor, istorie, geografie), de către grecii mediteraneeni (este cazul lui Demetrios din Callatis și Poseidonios din Olbia), pe de altă parte, la îmbogățirea literaturii grecești elenistice cu opere de valoare (în cazul lui Herakleides Lembos, Istros din Callatis și Satyros din Callatis). Acești intelectuali și operele lor, subliniază odată în plus, caracterul pur elen al moștenirii care ne-a parvenit pe cale scrisă, nealterat de nici o contaminare exterioară. Prin acești oameni de carte cultura periferică greacă, care înfloarește în epoca elenistică în cetățile situate pe litoralul vest-pontic, poate fi socotită o componentă a marii culturi greco-romane mediteraneene.

Hannibalis persecutus est:-; cf. Felix Jacoby, s. v. *Silenos* (1), în *RE, P-W*, III A, (1929), col. 53-56.

¹⁰⁰ *FHG*, vol. III, p. 168, nota nr. 2, *Heraclides Odessita*, (ed. C. Müller); cf. [Daebritz], s. v. *Herakleides* (50) *von Odessos*, în *RE, P-W*, VIII, (1913), col. 488.

ÉCRIVAINS DU PONT-GAUCHE ET LEUR CONTRIBUTION À L'ENRICHISSEMENT DE LA CULTURE HELLÉNISTIQUE

Résumé

Les sources antiques attestent quelques „hommes des lettres” originaires des cités grecques de la côte ouest du Pont-Euxin; il s'agit d'Olbia, Callatis et Odessos.

C'est entre autres, grâce à la qualité de leur enseignement, que ces villes ont pu produire quelques historiens, écrivains et philosophes qui allaient acquérir un certain renom parmi leurs contemporains et dont les activités ont été retenues parfois même par la postérité.

Malheureusement, à Olbia nous sommes très mal renseignés sur les formes de la vie intellectuelle. Les anciens auteurs nous ont conservé les nommes de quelques philosophes et historiens auxquels ils attribuent une origine olbienne. Le plus important, parmi eux, était **Bion** le Borysthénite (*Βίων ὁ Βορυσθενίτης*), qui a vécu dans la première moitié du IIIe siècle avant Jésus Christ. C'est à Diogène de Laërce que nous devons la plus grande partie des renseignements le concernant; un chapitre de ses «Biographies des grands philosophes» lui est consacré. D'après Diogène, par suite d'une infraction, à un arrêté réglant le commerce des poissons salés, le père était retombé en esclavage avec toute sa famille. Bion, qui était à cette époque un adolescent d'une grande beauté, fut acheté par un rhéteur. Ce dernier le fit héritier de tous ses biens. Après sa mort Bion, ayant recouvré sa liberté et ayant acquis les moyens nécessaires, était parti pour Athènes, après avoir jeté au feu toutes les oeuvres de son maître. À Athènes, il changea plusieurs fois de maîtres en philosophie et parvint ainsi à une large instruction, sans se rallier à une école philosophique quelconque. Il avait beaucoup voyagé avant de venir s'installer près d'Antigone Gonatas, roi de Macédoine, qui avait pour lui un grand respect.

L'origine olbienne de **Sphairos** (*Σφαῖρος*), philosophe de l'école stoïcienne, est douteuse. Plutarque seul le nomme *Le Borysthénite* (*Βορυσθενίτης*), tandis que Diogène de Laërce lui attribue une origine bosphorienne (*Βοσποριανός*), ce qui ferait naître Sphairos à Panticapée, sur le

Bosphore cimmérien.

Sphairos le Borysthénite, dont l'influence s'exerça peut-être sur Agis (245–241 av. J. Chr.), et certainement sur Cléomène (237–221 av. J. Chr.), était un philosophe stoïcien, disciple de Zénon de Citium, fondateur du Portique. Le roi Cléomène, qui a réalisé les réformes à Sparte, bénéficia des leçons du philosophe Sphairos, qui séjournait alors à Sparte et «qui semble avoir aimé le caractère viril de Cléomène et avoir enflammé son ambition» (cf. Plutarque, Agis et Cléomène, 2, 3). Diogène de Laërce fait une liste des oeuvres de Sphairos dans ses «Biographies des grands philosophes», (Diog. Laërce, VII, 178).

Un troisième philosophe et historien originaire d'Olbia était **Poséidonios** (Ποσειδώνιος Ὀλβιοπολίτης, σοφιστῆς καὶ ἱστορικός). Le surnom d'Olbiopolite lui est attribué par Suida dans son Lexicon. Mais il a passé toute sa vie loin d'Olbia.

Les documents sur le climat scolaire et culturel de Callatis sont peu nombreux. Le Callatien sinon le plus connu à son époque, en tout cas, le plus souvent invoqué par les exégètes, est **Démétrios** de Callatis (Δημήτριος Καλλατιανός), qui a vécu dans la deuxième moitié du IIIe siècle av. J. Chr.. Son oeuvre en vingt livres, *Sur l'Asie et l'Europe*, faisait incontestablement autorité, notamment en ce qui concerne la géographie et l'histoire des régions du Pont-Euxin. C'est grâce au Pseudo-Scymnos que nous en conservons quelques points de référence.

Un érudit originaire de Callatis, mais ayant déployé son activité dans les milieux alexandrins et à la cour de Ptolémée VI Philométor, a été, au IIe siècle av. J. Chr., **Héracleidès** surnommé *Lembos* (Ἡρακλείδης Λέμβος), qui aura écrit une quantité impressionnante de biographies et d'abrégés de philosophie.

La tradition antique est plus parcimonieuse avec un certain **Istros** de Callatis, qui aurait écrit – on ne sait pas trop vers quelle époque – „un beau livre sur la tragédie”, et avec **Thales**, un rhéteur originaire de la même ville, sur lequel, Diogène de Laërce dit qu'il était de „mauvais style”.

Un autre érudit originaire de Callatis est **Satyros** le *Péripathétique* (Σάτυρος Περιπατητικός), qui est nommé Καλλατιανός dans un papyrus découvert à Herculaneum. Il est historien littéraire du IIIe siècle av. J. Chr., auquel on attribuait la création du genre biographique.

Il est peu probable que le rhéteur **Silenos** (Cicéron, *De div.*, I, 49; Athénée, XII 542 a), ait été originaire de la ville pontique. Il est, en effet, originaire

de Sicile parce que il avait écrit *Histoire de Sicile* (Σικελικά).

De même, Étienne de Byzance mentionne un historien originaire de Odessos, **Héracleidès**.

Ainsi, aucun de ces érudits ne doivent rien à leurs villes natales. La haute culture qu'ils possédaient, ils avaient acquise dans les grands centres de la civilisation hellénique, Athènes ou Alexandrie, par des voyages d'études et des stages d'apprentissage auprès des maîtres habitant dans ces villes. Il est sûr que dans ces villes, les lettres étaient soigneusement cultivées, au moins à l'époque hellénistique.

BRONZURI FIGURATE ÎN DACIA ROMANĂ

PROVENIENȚA BRONZURILOR

CONSTANTIN POP

*Dedic aceste rânduri, ca modest omagiu, profesorului dr. Gheorghe Lazarovici,
prieten și coleg de peste trei decenii și pe care îl admir
pentru tot ceea ce a realizat în viață!*

Una dintre cele mai dificile probleme, alături de încadrarea cronologică a pieselor, este stabilirea paternității bronzurilor, descoperite într-o provincie romană, a ceea ce se considera „lucrări locale” sau importuri, precum și expunerea argumentării, cât mai clare, a acestei departajări. De altfel, într-un interviu, acordat profesorului orădean Sever Dumitrașcu, îmi exprimam această opinie: „în domeniul artistic, în primul rând, este necesar a se delimita ceea ce constituie opere de import și ceea ce reprezintă o producție autohtonă”¹.

Studierea problematicii în cauză, întâmpină greutăți, fie datorită lipsei indiciilor de natură stilistică ori tehnică, fie uneori, de ambianța arheologică². În majoritatea cazurilor, cercetătorii sunt nevoiți a-și exprima părerea, sub o formă lacunară, devenită expresie generală: „piesă de import”, „piesă locală”. Apoi, numeroase obiecte provin din colecții particulare, altele din puncte de descoperire incerte sau nu tocmai bine precizate. De altfel, ceea ce mi se pare mai neobișnuit, este faptul că neelucidarea întru totul mulțumitoare a unor chestiuni de principiu se constată și în cazul unei istoriografii cu tradiții a genului din țările Europei de vest și nord-americane (de exemplu, ce constituie acea categorie a statuetelor

¹ S. Dumitrașcu, *Arheologia română la sfârșit și început de mileniu*, Oradea, 1995, 335.

² M. Gramatopol, *Dacia Antiqua*, București, 1982, 177.

schematică care îl înfățișează pe eroul mitic *Hercules*, în diferite ipostaze³, figurine ce au „invadat”, începând din secolul XIX, muzeele lumii, ce sunt ele, creații autohtone sau aduse din alte provincii ale Imperiului, sunt ele piese originale ori falsuri grosolane?). Desigur constatarea de față nu se referă atât la truda cercetătorilor români⁴, mai recent „inițiați” în domeniul bronzologiei și care prin studiile lor, încearcă să suplinească această lacună a istoriografiei noastre clasice.

În esență, studiul bronzurilor din provincia traiană se bazează pe elucidarea particularităților a trei componente majore, ce alcătuiesc arta miniaturală a genului, și anume, răspunsuri privitoare la elemente clasice greco-romane, băștinașe și la cele provenite din alte regiuni ale Imperiului.

După cum bine a precizat cercetătoarea bucureșteană, dr. Lucia Marinescu, Dacia s-a dovedit a fi o zonă de contact a diferitelor curente artistice, iar pentru depistarea lor este necesar, în primul rând, să se stabilească locul de confecționare al pieselor și, apoi, pe baza de analogii, să se afle filiațiile care să permită conturarea unor centre de producție (oficine centrale și provinciale), ori itinerariile unor meșteri bronzieri⁵.

În contextul celor de mai sus, nu pot să nu fiu de acord, de pildă, cu afirmațiile - poate „puțin pripite” -, care consideră că totalitatea⁶ sau marea

³ A Balty, *Hommages a Albert Grenier*, Coll. *Latomus*, 58, 1, Bruxelles, 1962, 197 sqq.; S Boucher, *Melanges d'archeologie et d'histoire publ. Par l'Ecole Francaise de Rome Antiquite*, 81, Rome, 1969, 37, sqq, eadem, *Recherches sur les bronzes figures de Gaule preromaine et romaine*, Paris, 1976, *passim*; G Colonna, *Bronzi votivi umbro-sabellici a figura umana. I. Periodo „archaico”*, Roma, 1970, *passim*; A Leibundgut, *Jahrbuch des Bernischen Historischen Museum in Bern*, 55-56, Bern, 1975-1976 (1979), 179-184; eadem, *Die romischen Bronzen der Schweiz*, III, Maiz, 1979, 146 sqq.; G. P. Tabone, *Bronzistica a figura umana dell'Italia preromana nelle Civiche Raccolte Archeologiche di Milano*, Milano, 1990, 57-79, nr. 33-45, 37.

⁴ Merituoase cercetări în domeniul bronzologiei antice din țara noastră, sunt datorate istoricilor Lucia Marinescu, Radu Florescu, Mihai Gramatopol, Gavrila Simion, Mihai Irimia, Vasile Barbu, Mihai Bărbulescu, Dorin Alicu s.a. pentru arta toreutică, în general, Sorin Cocis - fibule, Liviu Petculescu - armamentul din bronz etc. (enumerarea cercetătorilor este pur întâmplătoare, fără nici un fel de partizanat).

⁵ L. Marinescu, *Observații la iconografia bronzurilor romane din Dacia*, comunicare la Sesiunea științifică a Institutului de Arheologie și Istoria Artei, din Cluj Napoca, 28 mai 1988.

⁶ D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. III, București, 1968, 122.

majoritate⁷ a pieselor de bronz, descoperite în Oltenia sunt provenite din afara fruntariilor Daciei.

La rândul meu, am încercat, în limita posibilităților, să realizez o separare cât mai aproape de adevăr, în definirea paternității produselor figurate toreutice, cunoscute în provincia noastră nord-danubiană. Această prezentare se bazează pe exemplificarea pieselor din repertoriul unui *Corpus*⁸ și care însumează, în analiză, un număr de 835 de exemplare⁹.

În ceea ce privește figurațiile din bronz, am concluzionat că 355 de bucăți sunt *produse din import*¹⁰, care, din totalul general, amintit mai sus, reprezintă un procentaj de 42,51 %.

Repartizarea pe provinciile Imperiului roman (unele certe, altele ipotetice, acestea din urmă stabilite pe baza descoperirilor majoritare din aria geografică respectivă) este următoarea: *Italia* - 28 de piese, *Italia centrală* (fosta *Etruria*) - 1, *Italia sudică* - 7, *Italia* sau *Gallia* - 11, *Italia* ori *provincii centrale* - 77, *Campania* - 12 (3 din *Pompei*), *Campania* sau *Gallia* - 5, *provincii centrale* - 19, *provincii centrale* sau *vestice* - 13, *Gallia* - 6, *provincii occidentale* - 9 (dintre care unul, probabil, *Belgica*), *Raetia* - 22 (toate, posibil, de la *Sorviodurum*), *regiunea Raeto* - *Gallica* - 1, *Noricum* - 1, *zona norico* - *pannonica* - 3, *regiunea pannonica* - 2, *provincii dunărene* - 5, *Grecia* - 13 (dintre care 3, poate de la *Ambelokipi* - *Attica*), *regiuni grecești din sudul Dunării* - 14 (dintre care 3, posibil de la *Abrittus*), *Egipt* - 20 (dintre care 4, pare-se, din *Alexandria*), *Africa de nord* - 11, *Asia Mica* - 1, *Syria* - 6, *Syria* sau *Asia Mică* - 2, *Syria* ori *Alexandria* - 2, *Iran* - 1, *Orient* (în general) - 1, *provincii nedefinite* - 45 și importuri din *Dacia* în teritoriul *extra provinciam* - 17.

Deci, regiunile cu precizări destul de sigure ale confecționării pieselor de import din *Dacia* pot fi considerate *Italia*, *Campania* (cu *Pompei*), *Italia sudică*,

⁷ C. M. Tăulea, *Romula-Malva*, București, 1994, 107.

⁸ C. Pop, *Bronzuri figurate în Dacia romană*, teza de doctorat, manuscris, Universitatea Babes-Bolyai, Cluj-Napoca, 1998

⁹ De fapt, analiza s-a efectuat pe un număr de 999 de piese, din bronz, din care însă doar 835 de exemplare sunt originale. În statistica întocmită nu s-au luat, deci în considerare un număr de 164 de piese, ele constituind categoria obiectelor care n-au putut fi cercetate (pierdute în decursul timpului, amintite în bibliografii mai vechi, a se vedea *Addenda* tezei de doctorat, 431-433), apoi, cele *Dubitanda* (236-246 *Catalog*, 434-438), precum și copiile medievale și moderne după bronzuri antice (247-258, *Catalog*, 439-442), cărora li s-a rezervat un loc aparte în *Corpus*.

¹⁰ C. Pop, *op. cit.*, 214-221.

Italia centrală (Etruria), Galia, Belgica (?), Raetia (cu Sorviodurum), Noricum, zona panonică, Grecia (cu Attica - Ambelokipi), provinciile de la sudul Dunării (un centru la Abrittus), Egipt (cu Alexandria), Asia Mica, Syria și Iran.

De asemenea, s-au putut depista, cu o oarecare certitudine, câteva centre de prelucrare toreutică a obiectelor: *două* în centrul și vestul Imperiului (*Pompei* și *Sorviodurum*), *două* în provinciile sud-dunărene (*Abbrittus* și *Ambelokipi*) și *unul* în Egipt (*Alexandria*), deci, în total, 5 centre cu ateliere de bronzieri.

Mai este de relevat faptul că, din provinciile situate la vest de Dacia, provin 222 de exemplare (procentaj de 62,53% din numărul total de 355 de piese venite în Dacia), din sudul Dunării - 27 (procent 7,60 %), din regiunea nord-africană - 31 de obiecte și din cea orientală - 13 bucăți, ambele însumând 12,39 %, iar din provincii nedefinite - 45 de bronzuri (12,67 %). Piese din Dacia, transcedate în teritorii din afara fruntariilor, sunt 17 exemplare cu un procentaj de 4,78 %).

Din cele relatate mai sus se poate ușor constata că marea majoritate a creațiilor figurate din bronz sunt importuri din regiunile situate la vestul Daciei, urmate de cele africano-orientale și, apoi, sud-dunărene. Astfel, și cu această ocazie, se confirmă, încă o dată (și prin toreutică), faptul că arta Daciei romane se înscrie în zona de influență occidentală a lumii romane ca, de altfel, în mai toate domeniile vieții.

Trecând la *produsele locale* ale atelierelor toreutice artizanale ce au ființat pe teritoriul Daciei romane, - ca, de altfel, pretutindeni în celelalte provincii ale Imperiului -, ele erau menite, în primul rând, satisfacerii nevoilor locale, dar și a schimbului, plasându-se pe orbita relațiilor comerciale, a celor intercomunitare din spațiul înconjurător sau mai depărtat.

Consider că pentru definitivarea activităților atelierelor de bronzieri (și nu numai) este necesar a se preciza termenul de „artizanal” pentru a nu se crea posibilitatea eronată de a se considera o oarecare piesă simplă (nu mă refer la funcționalitatea ei), ca având anumite pretenții artistice, lucru destul de anevoios de realizat. În această privință, opiniile diferiților cercetători diferă de la caz la caz. De altfel, după cum arată istoricul francez Richard Brilliant¹¹, procedeul imitării unor modele era frecvent întâlnit în arta provincială, dar el nu diminuează valoarea execuției, ci reprezintă un proces de transformare și adaptare. Dar repetarea la infinit a unui prototip poate duce la o schematizare totală a lui,

¹¹ R. Brilliant, *Arta română de la republică la Constantin*, București 1979, 169.

piesa finită pierzându-și astfel calitatea estetică. Pot fi considerate creații cu adevărat artistice doar obiectele care păstrează, cât de cât, această calitate în procesul confecționării lor și care în intervenția meșteșugarului local nu apare prea brutală și deformatoare.

Aprecierea corectă a schematizării unor produse figurate este însă o problemă dificilă de rezolvat, istoricul fiind nevoit să cumpănească bine dacă obiectul în sine are sau nu valoare artistică. În această privință, cercetătoarea franceză Stephanie Boucher¹² ajunge la concluzia că o schematizare generală nu reflectă nepriceperea artistului, ci, mai degrabă, reprezintă un mod specific de exprimare artistică, iar italianul Antonio Frova¹³ este de părere că „provincializarea tipurilor clasice este un fenomen binecunoscut în arta romană, motiv care nu ar trebui să îngrijoreze”.

În amintitul *Corpus*, am încercat să prezint un tablou cât mai veridic al reprezentărilor iconografice pe care le consider autohtone ale toreuților Daciei romane și, pe baza investigațiilor arheologice sau a diferitelor informații, să stabilesc, totodată, ipotetic, paternitatea pieselor care provin din atelierele locale¹⁴ deși multe dintre aceste oficine nu au fost încă depistate prin săpăturile de specialitate.

De asemenea, mi-am exprimat părerea în legătură cu apartenența la una sau alta dintre oficine a obiectelor figurate, descoperite în puncte răzlețe, dintr-o localitate, ce gravitează în jurul unei așezări cunoscute învecinate. Sunt însă alte piese a căror proveniență n-a putut fi determinată, aici referindu-mă, în special, la descoperirile fără specificație dintr-o regiune foarte întinsă sau vagă (Transilvania, Oltenia, Banat), ele putând fi în acest caz, confecționate oriunde.

Localitățile mai importante, aranjate pe criteriul teritorial-administrativ al Daciei (*Superior* și *Inferior*), pot fi considerate, la rândul lor, centre toreutice pentru confecționarea reprezentărilor figurate, deși, - repet - , unele dintre ele nu figurează decât ipotetic pe lista atelierelor bronzieri din Dacia, dar numărul mare al aparițiilor din zonă le conferă acest drept.

Din repertoriul centrelor toreutice din Dacia romană, în care s-au descoperit reprezentări figurate, se poate constata că, raportul lor este favorabil celor din *Dacia Superior: șapte orașe* (Alba Iulia, Alba Iulia - Partoș, Cluj, Jupa, Moigrad,

¹² S Boucher, *Apulum*, XV, 1977, 266-267.

¹³ A. Frova, *L'Arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, 574.

¹⁴ Pentru lista atelierelor toreutice, a se vedea C. Pop, *op. cit.* 273-284.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Turda) și *două așezări cu statut rural* (dar importante în istoria artistică a provinciei, este vorba de Gherla și Vețel), spre deosebire de cele *trei aglomerări urbane* (Orșova Veche, Reșca, Turnu Severin) și a *unei întinse localități din mediul sătesc* (Corabia-Celeiu, care în antichitatea romană a avut totuși un început de viață orășenească, ca, de altfel, și Vețel) din *Dacia Inferior*. În prezentarea de față nu s-au luat însă în considerare descoperirile din punctele satelite, ce gravitau în jurul acestor centre mari, apoi, a celor cu posibile paternități, precum și a pieselor de proveniență neidentificată din teritorii întinse (un număr de 144 de obiecte).

În total, am considerat că produsele locale toreutice din Dacia romană însumează 480 de figuri¹⁵, ceea ce reprezintă un procentaj de 57.48% din întregul celor 835 de obiecte analizate (deci, același număr constant de piese originale amintit la produsele de import).

Piese din localitățile mari ale provinciei, cu puncte de descoperire precizate (336 de bucăți, procentaj 70% din cele 480 de produse autohtone) prezintă următoarea configurație: *Moigrad* - 82 de exemplare (17.08%), de departe centrul toreutic cel mai prolific (interesant este totuși faptul că aici nu s-au identificat pe teren, până acum, ateliere ale genului), apoi, *Turda* - 58 (12.08%), *Reșca* - 52 (10.83%), *Turnu Severin* - 29 (6.04%), *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* - 28 (5.83%), *Alba Iulia* (cu *Alba Iulia* - Partoș) - 18 (3.75%), *Jupa* - 15 (3.125%), *Vețel* - 14 (2.91%), *Gherla* - 13 (2.70%), *Orșova Veche* - 11 (2.29%), *Cluj* - 10 (2.08%) și *Corabia-Celeiu* - 6 (1.25%).

De asemenea, se mai poate afirma că primele *cinci* centre urbane (*Moigrad*, *Turda*, *Reșca*, *Turnu Severin*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), ce se detașează de restul localităților în ceea ce privește numărul descoperirilor toreutice figurate, vădesc o specializare care acoperă aproape întreaga gamă a categoriilor funcționale de piese, unele reprezentând obiecte de mare valoare artistică, dar altele și un schematism destul de exagerat¹⁶.

Referitor la analiza unor particularități stilistice prezentate de piesele, din bronz, locale, care să definească și, totodată, să deosebească creația unui centru toreutic față de altul, din păcate, trebuie să mărturisesc că în această direcție s-au făcut pași timizi, poate șovăielnici, cercetările fiind tributare aceluiași carente de început în domeniul nou al istoriografiei noastre, anume, cel al bronzologiei

¹⁵ C. Pop, *op.cit.* 222-235.

¹⁶ Idem, *op.cit.* 232 și Capitolul II (*Categorii de piese*), *passim*.

antice. Astfel, s-a încercat conturarea doar a elementelor „cercului” artistic ulpian¹⁷, poate și datorită faptului că autorul rândurilor de față s-a preocupat mai mult de acest aspect.

BRONZES FIGURÉS EN DACIE ROMAINE: LA PROVENANCE DES BRONZES

Résumé

Le *Corpus* de bronzes figurés découverts en Dacie romaine (l’auteur C. Pop), se veut être une première épreuve monographique, monographie d’autant plus nécessaire qu’un tel ouvrage manque de notre littérature de spécialité.

C’est analysée un nombre de 835 pièces originales.

Les monuments considérés comme produits d’import comptent 355 exemplaires. Des provinces de l’ouest de Dacie proviennent 222 objets, du sud de Danube 27, des régions de l’Afrique du nord 31, de celles orientales 13 et des provinces indéfinies, 45 bronzes. Dans le territoire du voisinage de Dacie (*extra provinciam*) se sont découverts 17 exemplaires, apportés, peut-être de Dacie.

Il faut remarquer que la majeure partie des imports proviennent des régions occidentales de l’Empire.

On considère comme autochtones 480 bronzes, du total de 835 pièces originales.

Les localités avec les plus nombreuses découvertes des pièces locale sont: *Moigrad* - 82 exemplaires, *Turda* - 58, *Resca* - 52, *Turnu Severin* - 29, *Alba Iulia* et *Alba Iulia-Partos* - 18, *Jupa* - 15, *Vetel* - 14, *Gherla* - 13, *Orsova Veche* - 11, *Cluj* - 10, *Corabia-Celeiu* - 6.

¹⁷ C. Pop, D. Alicu, *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, III, Caransebes, 1979, 277-288; C. Pop, *op.cit.*, 232.

TEMPLELE MICIEI (III)*

Temple probabile

D. ALICU

1. Templul zeului Silvanus

Printre cele 18 altare dedicate lui Silvanus descoperite, cele mai multe întâmplător, la Micia se remarcă unul, lucrat rudimentar din care s-a păstrat partea superioară. Fragmentul pare să facă parte dintr-un pilastru, cu un „capitel” integrat, atipic, cu partea superioară decorată cu motive geometrice, cercuri și linii oblice, iar pe o parte, pe ceea ce ar trebui să fie coșul capitelului poartă următoarea inscripție:

Silvano Do-/mestico s[a]/-crum a(rgenti) p(ondere) X

Ceea ce în traducere înseamnă „lui *Silvanus Domesticus*, închinare zece libre de argint” (IDR, III/3, 131). Editorul corpusului de inscripții considera că dedicantul al cărui nume nu este precizat cu text (nu credem că din modestie ci pentru că prezentul pilastru făcea parte dintr-un ritm de dedicații unde numele respectiv era prezent și bine cunoscut de comunitate) oferă de fapt slujitorilor din sanctuar sau templu adică lăcașului de cult un dar de 10 libre de argint. Nu credem că poate fi vorba de un alt locaș de cult decât un templu al lui *Silvanus*.

Este greu de precizat unde anume se afla templul în *vicus*-ul militar sau în *pagus*. Din cele 18 epigrafe găsite la Micia și dedicată lui *Silvanus Domesticus* pentru patru se cunoaște locul de descoperire astfel o piesă a fost găsită în templul maurilor IDR (III/3, 118), a doua în poarta de est a amfiteatrului, probabil în poziție secundară (IDR, III/3, 128), a treia în interiorul castrului, în apropierea lacului de sud a fortificației, (IDR, III/3, 120) și ultima la circa 200 m est de

* *Templele Miciei (I)*, Actele colocviului *Micia pagus Daciae*, Deva, 2000.

Templele Miciei (II), Volum omagial N. Gudea, Cluj-Napoca, 2000.

castru (IDR, III/3, 125), într-o zonă unde au mai apărut inscripții votive ¹ și unde este posibil să fi existat o *area sacra* a *vicus*-ului. Nici una dintre aceste descoperiri nu este în măsură să localizeze templul lui *Sivanus*. Sunt însă câteva elemente care ne fac să credem că acest templu putea fi undeva în zona comercială a așezării, probabil în apropierea portului. Această ipoteză se bazează pe o asociere unică în Dacia între *Silvanus* și *Mercurius* atestată de două epigrafe găsite în secolul al XIX-lea (fig. 13,14). Ineditul situației a fost evident remarcat și explicat de cei care s-au ocupat mai mult sau mai puțin profund de acest aspect. S-a considerat că răspândirea cultului acestei străvechi divinități italice, numai în Dacia Superior s-a făcut doar prin filieră dalmato-panonică².

Asocierea *Silvanus-Mercurius* numai la Micia sugerează și o influență africană în propagarea cultului. *Silvanus* se pare că a ajuns în Africa din provinciile danubiene cu trupe din respectivele provincii³.

În nordul Africii divinitatea a primit o „culoare „locală ca și *Mercurius* de altfel cu care se asociază îndeosebi regiunile unde se cultivă măslini și se produce uleiul de măsline fiecare din cele două divinități având un rol în protecția culturilor și comercializarea produselor⁴.

În Africa se produce la un moment dat un fenomen de fuziune între cei doi zei, fapt care încă nu a fost documentat la Micia. Chiar dacă în acest fenomen nu s-a întâmplat în Dacia, M. Bărbulescu consideră că influența africană în asocierea celor doi zei este clară⁵. Desigur această situație se datorează la Micia prezenței militare africane și probabil nu întâmplător în templul zeilor mauri a fost așezat un altar pentru *Silvanus*.

Pe de alta parte Micia este a doua așezare în Dacia după Apulum în ce privește inscripțiile dedicate lui *Silvanus* și prima în ce privește inscripțiile pentru *Mercurius*, care apare de *Silvanus* în două epigrafe și sigur în alte două inscripții (IDR, III/3, 109, 110). Atât asocierea *Silvanus Mercurius* cât și prezența importantă a lui *Mercurius* la Micia în comparație cu alte așezări din Dacia

¹ L. Mărgitan, V. Vasilier, în *Apulum*, 7/1, 1968, p.424 sqq

² I. Toth, în *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecensis*, 3, 1967, p.77 sqq; L. Balla, I. Toth, în *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecensis*, 4, 1967, p.77-78; = *Studia Dacia*, Debrecen, 2000, p.26-27; A. Rusu, în *Sargeția*, 10, 1973, p. 400.

³ M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 345.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 346

⁵ M. Bărbulescu, în *Interferențe*, p.140; idem, în *L'Africa romana*, 10, 3, 1992, p. 1338.

trebuie pusă în legătură cu întreaga activitate comercială care exista aici datorită traficului pe Mureș și probabil a prezenței acelei *statio partorii* care controla în bună măsură activitatea comercială ⁶.

Desigur existența unui templu dedicat lui *Silvanus* la Micia rămâne incertă el nefiind atestat nici arheologic nici epigrafic ci doar sugerat. În Dacia divinitatea campestră era adorată mai degrabă în mici capele ⁷ decât în temple sau în templele altor divinități, ca de exemplu templul zeului *Liber Pater* de la Ulpia Traiana ⁸ sau a lui *Aesculapius* și *Hygia* la *Lambese* ⁹. Tot la Ulpia Traiana unde sunt relativ numeroase reprezentările lui *Silvanus* ar fi putut exista un templu dedicat numai divinității respectiv clădirea EM, 19 în care s-a găsit un interesant relief al lui *Silvanus* însoțit de 9 acolite¹⁰. Monumentul de la Sarmisegetuza nu este singular, în Italia și provinciile Imperiului fiind atestate temple a lui *Silvanus* ¹¹.

2. Templul lui Hercules

O informație epigrafică indirectă este în măsură să permită presupunerea existenței unui templu al lui Hercules la Micia ¹². Inscripția, văzută și copiată de A. Fodor în sec. XIX-lea, astăzi pierdută este următoarea:

[H]erc(uli) Aug(usto) / sacr(um) / Lucil(ius) Felix / et Dom(itius) Hercu-
/ lanus magist(ri) cultorum / Hercul(is) d(onum) d(ederunt) (IDR, III/3,73)

Cei doi liberi Lucilius Felix și Domitius Herculanus ¹³ închină altarul lui *Hercules Augustus* în calitate de *magist(ri) cultorum Hercul(is)* deci conducători ai unei asociații sau colegiu de adoratori ai lui *Hercules*. Acești adoratori, conduși de doi liberi, ceea ce ar putea însemna că majoritatea erau sclavi și liberi,

⁶ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 1336. L. Balla, I. Toth, *op. cit.*, p. 27.

⁷ M. Bărbulescu, *Culte, p. 121.*

⁸ A. Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia* (I), Cluj-Napoca, 2000, p.56.

⁹ M. Benabou, *op. cit.*, p. 345

¹⁰ I. Piso, A. Rusu, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 155-158.

¹¹ *CIL*, XI, 8079, *CIL*, V, 5119; H. Jouffroy, *op. cit.*, p. 77, 357, 367.

¹² A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 148-149.

¹³ D. Tudor nu îi cuprinde în lista sa din *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 187-199; M. Bărbulescu remarcă faptul că deși în inscripție nu este precizată starea socială a celor doi „ei pot fi considerați liberi că au două nume, iar cele două *cognomina* Felix și Herculanus sunt frecvente în lumea sclavilor și libeților”, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 230.

trebuie să fi avut fără îndoială un sediu al colegiului, o *schola* și un loc de exercitare a cultului deci un *aedes* sau un *templu*.

Informația din inscripția de la Micia este interesantă pentru că certifică prezența încă o dată în Dacia a unor asociații cu caracter religios ¹⁴. De aceeași natură era probabil și colegiul de Hercliani de la Ampelum a căruia semnificație a făcut subiectul mai multor studii¹⁵.

Mommsen susține că Hercliani sau Herculiani formau un colegiu de bărbați, iar *cervae* un colegiu de femei ¹⁶, D.Tudor și A.Bodor le conferă celor două colegii caracterul religios și le pun în legătură cu cultul lui *Liber* și *Libera*, divinitățile care apar în epigrafă ¹⁷, iar M.Bărbulescu consideră că Herculianii, sunt membrii unui colegiu religios bărbătesc, care nu era străin *de Hercules* și cultul său ¹⁸.

Asociațiile de adoratori erau relativ frecvente atât pentru divinități greco-romane cât și pentru cele orientale ¹⁹, și uneori ele sunt puse în legătură cu existența unor temple ale divinităților respective în localitățile unde-și desfășurau activitatea organizațiile de adoratori.

Templele lui *Hercules* în Dacia trebuie să fi fost mult mai numeroase decât lasă să se înțeleagă evidența arheologică sau mărturiile indirecte, epigrafice ori sculpturale.

La Cioroiul Nou (jud.Dolj) o clădire cercetată în anii 1960-1961 a fost

¹⁴ Într-o inscripție descoperită la Ulpia Traiana Sarmisegetuza, dedicată lui deus Aeternus, Junona și îngerilor apare termenul de *colitores* = *Cultores* care este pus în legătură cu o asociație de cult sub tutela celor trei divinități (IDR,III/2, 190); S.Sanie, *CultOr*, p.151; în *Apulum*, 9, 1971, p. 539). La Apulum o inscripție amintește pe Cultores Iovis (IDR, III/3, 311).

¹⁵ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 230 nota 96; IDR, III/3, 319.

¹⁶ *CIL*, III, 1303.

¹⁷ D. Tudor, *op. cit.*,p.156 ; A. Bodor în *Dacia*, 7, 1963, p. 277

¹⁸ M. Bărbulescu, *op. cit.*,p.231

¹⁹ La Aquileia este atestat un *collegium incrementorum cultorum Minervae*, C. Zaccaria în *Römische Inschriften-Neufunde Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb*, Bern, 1995, p. 291-307; alte colegii pentru *Venus*, *Diana*, *Nemesis*, *Jupiter*, *Marte*, sunt analizate de M. Jaczynowska, *Les collegia inveniunt et leurs liaisons avec les cultes religieux au temps de Haut-Empire romain*, în *Acta Universitates M Copernici*, Historia, 4, Torun, 1968, p. 23-44 (lucrarea nu ne-a fost accesibilă); la Puteoli *Cultores Iovis Heliopolitani* închină o inscripție împăratului Traian, *CIL*, X, 1934; S. Sanie, *CultOr*, p. 93; iar în Africa sunt menționați *Cultores dei Iarchiboli*, S. Sanie, *CultOr*, p. 151.

considerată drept templu al lui *Hercules*²⁰ fără a se găsi în interiorul ei nimic care să justifice această apreciere ci doar în imediata apropiere. Este vorba de o inscripție dedicată lui *Hercules* de M. Opellius Maximus decurion în municipiul Montana din Moesia Inferior²¹ și un relief de marmură descoperit în anul 1938 la 10 m est de templu, aflat azi în muzeul din Craiova, reprezentându-l pe *Hercules* nud sugrumând leul din Nemea²².

Un edificiu (EM,18) cercetat la Ulpia Traiana între anii 1976-1978, la nord de incinta fortificată a orașului, cunoscut în literatura de specialitate ca „Templu consacrat mai multor divinități”, „Templul mare” sau „clădirea EM 18”²³ poate fi atribuit lui *Hercules*.

Nivelul de călcare în templu nu a fost identificat cu excepția intrării, terenul fiind răscolit de lucrările agricole, de utilizarea clădirii ca și carieră de piatră și de nivelarea terenului cu utilaje grele în anii '60 pentru introducerea sa în circuitul agricol.

Umplutura din curte și pronaos este străbătută de canale săpate până la nivelul ferm al solului antic. Pereții canalelor sunt construiți dintr-un rând sau două de piatră de râu, fără liant și din fragmente arhitectonice sau sculpturale din marmură. Canalele pentru drenajul apei de ploaie care băltea între zidurile masive ale templului au fost ridicate într-o etapă târzie, când edificiul era complet ruinat. Templul a fost edificat probabil la sfârșitul secolului al II-lea sau mai târziu după războaiele marcomanice.

În timpul săpăturilor au fost descoperite trei altare fragmentare dedicate lui *Hercules*, *Diana* și *Juno*²⁴ și fragmente de statui în mărime naturale ale *Diane*i și ale lui *Hercules*²⁵. Altarele dedicate lui *Hercules* și zeiței *Diana* au fost găsite în pereții canalelor târzii sparte și utilizate ca material de construcție. Tot în

²⁰ D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, în *Apulum*, 6, 1967, p. 593-606; D. Tudor, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1956, p. 109-115; Idem, *Or*¹, p. 214; IDR, II, p. 81; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 231; A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 100-102.

²¹ C.S. Nicolaescu Plopșor în *RevMuz*, 2, 1965, p. 203-207; C. Daicoviciu, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 654-655; D. Tudor, în *Latomus*, 25, 1966, p. 847-854; I.I. Russu, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 93; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 176; IDR, II, 142.

²² M. Bărbulescu, *op.cit.*, p.181.

²³ H. Daicoviciu și colab., în *Sargeția*, 14, 1979, p.146-149; H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, 18, 1981, p.83-84; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p. 114-119.

²⁴ I. Piso, în *AIIA*, Cluj, 21, 1978, p. 279-281; IDR, III/2, 197, 221.

²⁵ *Figured Monuments*, nr. 24, 40.

canal ca bază de perete s-a găsit și partea inferioară a statuii în mărime naturală a Dianei. Piciorul statuii colosale al lui *Hercules* a fost găsit în apropierea celei, în startul de cultură. Piese care amintesc de *Juno*, un altar și probabil un cap feminin aparținând unei statui de marmură au fost aflate în molozul utilizat ca umplutură. Din acest motiv respectivele piese nu le luăm în considerare ele fiind aduse în antichitate și folosite ca umplutură. În aceeași situație puteau fi și fragmentele aflate în legătură cu cultul Dianei, divinitate care se pare că avea un templu la Ulpia Traiana (vezi mai jos). Singurul element cert, găsit în stratul de cultură inferior, în dărâmătura templului, este fragmentul de statuie respectiv piciorul lui *Hercules*. Acesta împreună cu inscripția, probabil bază de statuie sunt principalele argumente în a considera edificiul EM 18 de la Ulpia Traiana un templu al lui *Hercules*. Inscripția este dedicată lui *Hercules Augustus de Sextus Attius*, probabil Sextus Attius Secundus, patron al colegilor fabrilor²⁶. Același personaj se pare că a dedicat și altarul Dianei ceea ce ar sugera, ca și dimensiunile identice ale celor două altare 130/75m., proveniența lor din același edificiu.

Alte temple identificate pe teren dedicate lui *Hercules* par să fi fost la Potaissa unde s-au găsit două capete de statui în același loc²⁷ și la Herculane²⁸.

Cultul lui *Hercules* în Dacia pare să prindă o importanță deosebită spre sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui următor, când împărați cum ar fi Commodus, Septimius Severus și Caracalla s-au identificat cu divinitatea i-au restaurat sau ridicat temple²⁹. Cultul lui *Hercules* în timpul lui Septimius Severus devine de importanță imperială acest împărat avându-i protectori pe *Hercules* și *Liber* din orașul său natal Leptis Magna³⁰, J.Fitz, într-un foarte consistent studiu privind sanctuarele lui *Hercules* din Pannonia remarcă faptul că cele mai multe monumente descoperite până acum acolo sunt în legătură cu un cult oficial legat de cel al împăratului, acesta manifestându-se în sanctuare mai degrabă

²⁶ IDR, III/2, 105

²⁷ M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 14, 1977, p.185, nr.57-58; idem, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 231.

²⁸ A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 148 ; IDR, III/1, 57-68 ; D. Tudor, *OTSAR*, p. 24-29.

²⁹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 231.

³⁰ A. Calderini, J. Severi, *La crisi dell Impero nel III-secolo*, Bologna, 1949, p. 391.

decât cel al populației³¹. Punctul culminat este atins în timpul Severilor, mai ales către 202, când Septimius Severus vizitează Pannonia și începe o activitate edilitară susținută³², perioada în care sunt reconstruite sau edificate o serie de sanctuare ale lui *Hercules*, atât în Pannonia cât și în provinciile învecinate³³.

În această viziune, pe care o considerăm reală, în Pannonia probabil toate inscripțiile dedicate lui *Hercules Augustus* sunt din vremea Severilor sau mai târziu³⁴.

În Dacia predomină inscripțiile în care divinitatea are epitetul *Invictus*, epitet datorită căruia o serie de cercetători l-au identificat pe *Hercules Invictus* cu o divinitate autohtonă dacică, zeu al sănătății³⁵.

Epitetul de *Augustus* este mai rar și apare pe trei inscripții de la Apulum³⁶, o piesă la Herculane³⁷, o piesă la Sarmisegetuza³⁸ și cea de la Micia³⁹. Dintre acestea doar două pot fi datate și anume inscripția de la Herculane al cărei text cunoscut doar dintr-o copie nu este sigur, fiind plin de lacune și erori, după cum tot atât de bine ar putea fi un fals și care ar fi din anul 157 d.Ch. și cea descoperită la Apulum care datează din perioada în care guvernator al Daciei P. Helvius Pertinax, deci 178-180⁴⁰.

Inscripția de la Ulpia Traiana prin contextul în care a fost descoperită datează de asemenea de la sfârșitul secolului al II-lea sau începutul celui următor.

Studiul capitelor din edificiul EM 18 considerat de noi templul lui *Hercules*, denotă faptul că templul a fost ridicat în timpul Severilor⁴¹ fapt care confirmă evidența arheologică și datează și inscripția în aceeași perioadă.

³¹ J. Fitz, *Sanctuaire d' Hercule en Pannonie*, în *Hommages à Albert Grenier*, 2, 1962 (collection Latomus, 58), p.623,637 (vezi și J. Fitz, *Culte D'Hercule dans les régions eravisques*, în *István Király Múzeum Közleményei*, A-4, 1957, p. 17-29).

³² J. Fitz, în *Acta Arch Hung*, 11, 1959, p. 237-263.

³³ R. Egger, *Frühchristliche Kirkenbauten im Sudlichen Noricum*, Viena, 1916, p. 6; J. Brunšmid, în *Vjesnik Hrvatskog Archeološkog Društva*, 4, 1899-1900,p.21-42 ; E.B. Thomas, în *AE*, 79, 1952, p. 111-112, J. Fitz, în *Hommages à Albert Grenier*, 2, 1962,p.623-638.

³⁴ J. Fitz, *op. cit.*,p.633.

³⁵ M. Bărbulescu, *op. cit.*,p.232 cu bibliografia și discuția problemei.

³⁶ IDR, III/5, 93, 94, 95.

³⁷ IDR, III/1, 60.

³⁸ IDR, III/2, 221.

³⁹ IDR, III/3, 73.

⁴⁰ IDR, III/5, 94; I. Piso, *Fasti*, I, p. 117-130.

⁴¹ Informație E. Bota.

Din aceste date relativ sumare putem considera că și în Dacia inscripțiile în care Hercules are epitetul de Augustus sunt databile la sfârșitul secolului al II-lea, începând cu perioada lui Commodus și în secolul al III-lea, reflectând o abordare oficială a cultului. Aceasta ar fi și explicația pentru dimensiunile cu adevărat impresionante ale templului din capitala Daciei Romane și, de ce nu, a organizării într-o asociație a donatorilor lui Hercules de la Micia sau Ampelum.

În această idee, dacă la Micia a existat un templu al lui Hercules, acesta a fost construit în timpul lui Septimius Severus când activitatea edilitară din localitate este ferventă și cultul lui Hercules este declarat oficial.

3. Templul zeiței Nemesis

Prezența unui amfiteatru, cercetat arheologic, precum și descoperirea unui relief cu inscripție dedicat zeiței *Nemesis*⁴² sunt deocamdată singurele argumente care pledează pentru existența unui templu al acestei divinități undeva în vicus-ul militar, probabil lângă amfiteatru⁴³.

În Dacia sunt cunoscute șapte temple închinatze zeiței *Nemesis*, dintre care două au fost investigate arheologic, trei sunt atestate epigrafic și două, printre care și cel de la Micia, sunt probabile.

Cel mai vechi templu din Dacia este cel de la Ulpia Traiana, construit la est de amfiteatru, în imediata apropiere a porții principale la sud de aceasta. În prima fază templul era orientat est-vest cu intrarea spre est. Această primă fază este contemporană cu amfiteatrul de lemn, a fost construit și a dispărut odată cu acesta⁴⁴. În faza a doua a clădirii orientarea construcției se schimbă și se ridică de fapt un alt edificiu. El constă dintr-o incintă dreptunghiulară orientată nord-sud, cu intrarea spre nord, spre orașul roman; în interior avea o *cella* înălțată, precedată de un pronaos⁴⁵. Această fază este contemporană cu începuturile amfiteatrului de piatră deci din timpul lui Antoninus Pius. În secolul al III-lea clădirea este amplificată prin extinderea incintei spre est și adăugarea a două încăperi în partea de sud est și a unei anexe de mari dimensiuni la nord.

⁴² IDR, III/3,114.

⁴³ A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 151.

⁴⁴ D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmisegetuza. Amfiteatrul I*, Cluj-Napoca, 1997, p. 100-102 ; A. Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 61.

⁴⁵ G. Szinte, în *HTRTE*, 8, 1893-1896, p. 35-37; D. Alicu, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 173-177 ; H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 63-64.

O inscripție văzută în secolul al XVII-lea la Marga⁴⁶ și care provine fără îndoială de la Ulpia Traiana⁴⁷ consfințește construirea templului zeiței *Nemesis* de către Aelius Diogenes și Silia Valeria pentru colegiul utricularilor. Inscripția se referă probabil la faza a II-a a templului. Același colegiu consacră o inscripție zeiței *Nemesis-Adrastaea* la Călugăreni (jud. Mureș), fapt care îi permite lui M. Macrea să o considere pe *Nemesis* divinitatea protectoare a acestui colegiu⁴⁸.

La Porolisum un templu al zeiței *Nemesis* a fost amenajat într-una din încăperile de subtribună a amfiteatrului. Identificarea s-a făcut ca urmare a descoperirii în interiorul încăperii a unui altar dedicat zeiței de un centurion din Numerus Palmyrenorum⁴⁹. Nu excludem posibilitatea ca la Porolisum să existe un adevărat templu al lui *Nemesis* undeva în amfiteatru, iar încăperea de sub cavea să fie doar o simplă capelă.

La Apulum, a doua așezare din Dacia după Ulpia Traiana în ce privește numărul monumentelor dedicate *Nemesei*⁵⁰, funcționa un templu în *pretoriumul* refăcut de un ofițer din statul major (*beneficiarius*) Terentius Marcianus⁵¹.

O situație asemănătoare cu cea de la Micia trebuie să fi fost la Cășei și Sucidava. De la Cășei provin șase altare dedicate zeiței *Nemesis* de către militari⁵². Templul zeiței *Nemesis* trebuie să fi fost construit în vicus-ul militar dezvoltat lângă castru unde probabil, ca și la Micia, a existat și un amfiteatru.

La Sucidava singurul templu atestat epigrafic este închinat zeiței *Nemesis*.

⁴⁶ IDR, III/1, 272.

⁴⁷ D. Alicu, *op. cit.*, p. 177; E. Girard-Bouley, în *Les jeux et la romanisation des provinces Balkaniques et Danubiennes de 2ème s.av. JC au, 3ème, ap.JC*, thèse pour obtenir le grade de Docteur d'Etat, 1998, II, 14.

⁴⁸ IDR, III/4, 215; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 157 (confundă locul de descoperire cu Brâncovenesti); M. Bărbulescu, în *Culte*, p.158.

⁴⁹ J. Bajusz, în *ActaMP*, 16,1992,p.149; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p.58-61.

⁵⁰ E. Zefleanu, în *Anuarul liceului Mihai Viteazu din Alba Iulia pe anii școlari 1934-1936*, p.13-16; B. Kuzinszky, în *AÉ*, 18,1898,p.387; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, I, Cluj, 1930,p.303-305; C. Băluță, în *Apulum*, 14,1976,p.143-145; R. Ciobanu, în *Apulum*, 25,1989,p.275-281; CIL, III, 1124, 1125, 1126,14474; IDR, III/5,25=CIL, III,14474; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei Romane*, Cluj-Napoca, 1985,p.115, 157; A. Csemi, în, *ATÉ*,9,1897,p.42-43,45-46.

⁵¹ CIL, III, 825,826,827; I.I. Rusu, în *ActMuz*, 1956, p.118-131; C. Daicoviciu, în *ActaMn*,3,1966,p.164-167.

⁵² CIL, III, 825; D. Isac, în *Forschungen und Berichte zur vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 49,1994,p.212,n.3,6.

Un fragment de inscripție descoperit în 1973 în ruinele cetății, folosit ca material de construcție amintește de un Tiberius ? Probabil un „curialis” al Sucidavei care întreprinde o lucrare la templul lui *Nemesis*⁵³. Din păcate nu se poate ști dacă acest Tiberius a construit sau restaurat edificiul. Secolului al III-lea ar putea fi placa de construcție a templului⁵⁴. Tot la Sucidava mai provine o epigrafă, care a suscitat numeroase luări de poziție în literatura de specialitate în ce privește datarea ei și care se referă la refacerea templului⁵⁵.

Un templu pentru *Nemesis* e existat probabil și la Potaissa, unde fără îndoială după sosirea legiunii a V-a Macedonica –a construit un amfiteatru și lângă el obișnuitul templu al *Nemesei*. Descoperirea unui altar dedicat dublei *Nemesis* la Vâlcele jud Cluj îi oferă posibilitatea lui M. Bărbulescu, care consideră că altarul provine din Potaissa să presupună un templu al divinității în municipiul roman⁵⁶. Părerea noastră este că piesa de la Vâlcele nu pare a fi migrată, ea a fost găsită nu într-o curte sau clădire ci în plin câmp, într-o zonă cu material arheologic roman în apropierea drumului Potaissa-Napoca. În aceeași zonă putea fi o capelă a zeiței sau dedicația provenea dintr-o villa⁵⁷.

Din analiza epigrafelor dedicate zeiței *Nemesis* rezultă că divinitatea era adorată mai ales de militari și în mediul militar⁵⁸. Cultul atinge apogeul în Dacia în secolul al III-lea, perioadă în care se refac templele divinității la Ulpia Traiana, Apulum, Samum (Cășei) și Sucidava și se amenajează carcera din amfiteatrul de la Porolissum.

Amenajarea unor capele pentru celebrarea cultului lui *Nemesis* în carcere din amfiteatru este destul de frecvent întâlnită. O situație asemănătoare cu cea de la Porolissum o întâlnim la Pola⁵⁹ și la Salona⁶⁰.

⁵³ D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p.40; Idem, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p.131, nr.14; *IDR*, II,197,

⁵⁴ D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p.40.

⁵⁵ GR. Florescu, în *SCIV*, 9,2,1958,p.337-342, cu toată bibliografia problemei; C. Daicoviciu, *AISC*, 4,1941-1943, p.291; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*,p.130-131.

⁵⁶ I. Mitofan, în *ActaMN*,17,1980,p.91-97; M. Bărbulescu, în *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p.162; D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmisegetuza. Amfiteatrul I*, Cluj-Napoca, 1997, p.45.

⁵⁷ A. Pescaru, D.Alicu, *op.cit.*,p.152.

⁵⁸ E. Girard-Bouley, *op.cit.*

⁵⁹ St. Mlakar, *Das Amphitheater in Pula*, Pula, 1980,p.18.

⁶⁰ E. Dyggve, *Recherches a Salona*, II, Copenhaga, 1933, p.102-107; E. Girard-Bouley, în *ActaMN*,26-30.I/1, p.107-111.

Cel mai vechi edificiu de cult al zeiței *Nemesis* este cel dintr-un mediu civil, e la Ulpia Traiana Sarmisegetuza, construit în directă legătură cu amfiteatrul încă de la începutul secolului al II-lea, refăcut și el de cel puțin două ori la mijlocul sec. II-lea și în sec. al III-lea p. Chr.

La Micia extinderea săpăturilor de la amfiteatru și din apropierea acestui monument va fi în măsură să clarifice prezența unui templu al divinității, într-un centru în care nu putea lipsi atât datorită existenței unui amfiteatru, cât și prezenței militare masive.

4. Templul zeițelor *Diana și Luna*

Cu prilejul unor săpături de nivelare a terenului la est de castrul roman, în partea stângă a unui canal de scurgere a apelor reziduale din termocentrală și la nord de calea ferată s-a găsit în anul 1971 un altar dedicat zeiței *Diana* de Tampus Rufinus, prefect al cohortei a II-a Commagenorum⁶¹. Lovită de lama excavatorului inscripția aflată la 30 cm. adâncime a fost deteriorată și interpretarea ei a suscitat discuții⁶². În citirea numelui prefectului și asocierea Dianei cu o altă divinitate, care în opinia lui L. Mărghitan putea fi Luna. În inscripție numele zeiței apare într-o formă „vulgară” - Deana care mai este întâlnit în Dacia la Mehadia⁶³, Alburus Maior⁶⁴ și Apulum⁶⁵.

Altarul masiv are în partea superioară o protuberanță cilindrică, care putea servi la fixarea unui alt obiect, eventual o statuie.

În zona în care s-a găsit inscripția, primul ei editor observă resturile unor ziduri de piatră și ruine pe o suprafață de circa 900m², ceea ce face posibilă „presupunerea că construcțiile din locul descoperirii altarului conferit *Diane* și *Lunei* să fi fost în antichitate un locaș de cult al acestor zeițe”⁶⁶.

Chiar dacă în Dacia cultul *Diane* era foarte răspândit, doar un singur templu pare să fi avut zeița și anume la Ulpia Traiana fapt de altfel discutabil⁶⁷.

⁶¹ L. Mărghitan, în *SCIV*, I, 25, 1974, p. 143-147; IDR, III/3, 63.

⁶² I.I. Rusu, în *Banatica*, 2, 1973, p. 104; L. Mărghitan, *op.cit.*, p. 145; Idem, *Fortificații dacice și romane. Sisteme de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București, 1978, p. 84.

⁶³ IDR, III/1, 78.

⁶⁴ IDR, III/3, 386.

⁶⁵ IDR, III/5, 59.

⁶⁶ L. Mărghitan, în *SCIV*, I, 25, 1974, p. 147.

⁶⁷ A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p. 144-146.

Raritatea edificiilor de cult închinat *Diane*i nu presupune bineînțeles excluderea prezenței unui astfel de monument la Micia, mai ales că alte două altare provenite din zonă sunt dedicate aceleiași divinități⁶⁸.

5. Templul zeului *Mithras*

Prezența unui *Mithraeum* la Micia a fost acreditată de I.I.Rusu pe baza unei inscripții dedicată lui *Sol Invictus* utilizată astăzi ca masă de altar în biserica din Șoimuș⁶⁹, inscripție care amintește activitatea idilitară a libertului P.Ael. Euphorus. S. Sanie identifică pe *Sol Invictus* pe *Ball* din Emesa și nu iranianul *Mithras*, prin urmare templul construit de P.Ael. Euphorus nu este un *mithraeum*, ci templul unei divinități siriene⁷⁰. Câțiva ani mai târziu L.Mărghitan și C.C.Petonescu analizează descoperirile mitriace de la Micia și ajung la concluzia că acolo trebuie să fi fost totuși un templu mitriac⁷¹. Ipoteza domniilor lor se bazează pe descoperirea întâmplătoare a unui fragment dintr-un relief de mari dimensiuni, care nu putea fi altceva decât o imagine de cult⁷² și nu doar un *ex voto*. De la Micia mai provin încă patru sculpturi, unele cu inscripție și un fragment de altar, toate în strânsă legătură cu cultul lui *Mithras*⁷³. Tot în legătură cu cultul lui *Mithras* este pus și un vas de ceramică cu două torți decorate cu șerpi aflat în Muzeul Național de Istorie al României⁷⁴. Din păcate pentru nici unul din monumentele mitriace de la Micia nu este cunoscut locul de descoperire și prin urmare nu poate fi efectuată o investigație arheologică pentru identificarea unui eventual templu.

⁶⁸ IDR,III/3,64,65.

⁶⁹ I.I. Rusu, în *Sargeția*, 5,1968,p.91; IDR,III/3,119.

⁷⁰ S. Sanie, în *Sargeția*, 11-12,1974-1975,p.331-332 = *CultOr*, p.124; A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*,p.139.

⁷¹ L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p.724.

⁷² Fragmentul păstrat în Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca are dimensiunile de 1/0,74/0,11m; Cumond, *MMM*, II, 187; Vermaseren *Cimrm*, II, 2018; L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p.727 nr.14.

⁷³ IDR, III/3,113,113a; L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 727-729, nr.14-18.

⁷⁴ L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *op.cit.*, p.729, nr.19. Referitor la utilizarea vaselor decorate cu șerpi în desfășurarea ceremoniilor religioase vezi și G. Popilian - Gh. Poenaru Bordea în *SCIV*, 24, 2, 1973,p.240-251; D. Alicu, în *Latomus*, 39, 3, 1980,p.717-725; V. Bolindeț, în *Ephem Nap*, 3, 1993, p.123-141.

Un templu al lui *Mithras* la Micia trebuie să fi existat, această divinitate fiind adorată începând cu secolul al III-lea, în aceeași măsură și de militari și civili. Este însă mai puțin probabil ca ruinele sale să se fi păstrat. Dacă s-ar respecta tradiția templul a fost săpat ori în malul înalt al Mureșului, ori în coastele dealurilor de la sud de așezare. Și într-un caz și în celălalt, șansele de ase păstra ceva din arhitectura templului sunt aproape nule datorită erodării naturale a solului și alunecărilor de teren.

În Dacia sunt cunoscute mai multe mithraea, atât în mediul civil cât și în așezări militare. Patru dintre temple au fost cercetate arheologic (Decea Romula, Slăveni, Ulpia Traiana), cinci sunt atestate epigrafic (Apulum-4, Doștat) și unul a existat probabil la Potaissa⁷⁵. Desigur numărul lor a putut fi mult mai important, deoarece cantitatea mare de monumente mithriace descoperite în Dacia în aproape fiecare așezare, denotă o puternică răspândire a acestui cult în provincie mai ales în secolul al III-lea. Probabil fiecare așezare avea cel puțin un mithraeum, iar Micia nu putea face excepție.

LES TEMPLES DE MICIA

Résumé

L'existence d'un temple dédié à *Silvanus* à Micia, en dépit du fait qu'on a découvert 18 autels, reste encore incerte, celui-ci n'étant attesté ni du point de vue archéologique, ni par des moyens épigraphiques, mais seulement suggérée. Le culte de Hercule en Dacie atteint son apogée au temps des Severus, surtout envers 202, quand Septimius Severus visite la Pannonie, en commençant une activité éditiltaire soutenue, période quand se sont reconstruits ou édifiés toute une série de sanctuaires de Hercule, même dans les provinces voisines. L'inscription de Micia, vue et copiée par A. Fodor pendant le XIX-e siècle (IDR, III3, 73), qui mentionne Lucilius Felix et Domitius Herculanus, dans leur qualité de *magistri cultorum Herculis*, doit être mise en liaison directe avec l'existence même à Micia d'un *aedes* ou d'un temple dédié à *Hercule Augustus*. La présence d'un amphithéâtre, recherché par la voie archéologique, et la découverte d'un

⁷⁵ A. Pescaru, D. Alicu, *op.cit.*, p.78-84, 137-138, 156.

relief avec inscription dédiée à la déesse *Nemesis* à Micia, sont les seuls arguments qui plaident pour l'existence d'un temple de cette divinité, située dans le *vicus* militaire, probablement auprès de l'amphithéâtre. L'autel dédié à la déesse *Diana* par Tampus Rufinus, praefectus de la II-e cohorte Commagenorum, trouvé en 1971, et aussi deux autres autels trouvés à Micia et dédiés à la même divinité, font possible l'existence d'un temple dédié à la déesse *Diana* et *Luna*.

La présence d'un *Mithraeum* à Micia a été accrédité de I.I. Rusu se basant par une inscription dédié à *Sol Invictus*, à qui on ajoute encore quatre sculptures, quelques-unes avec des inscriptions, et un fragment d'autel liés au culte de *Mithras*. Dans ce contexte, étant connu le fait qu'en Dacie, on a recherché par voie archéologique plusieurs *mithraea*, à qui on ajoute le grand nombre de monuments mithriaques, ainsi étant possible que chaque établissement avait son propre *mithraeum*, Micia ne pouvait pas faire exception.

DEPOZITUL MONETAR DE LA ICLOD, SEC. IV P. CHR.

NICOLAE GUDEA, RADU ARDEVAN

Printre cărțile și fișele rămase de la regretatul profesor Eugen Chirilă, distins numismat și cercetător al istoriei antice¹, s-a găsit de curând și un plic în care se aflau câteva monete romane de bronz. Singura informație consemnată pe plic era că piesele au fost aflate împreună și că provin de la Iclod (jud. Cluj).

E. Chirilă obișnuia să primească materiale numismatice de la diferiți deținători, pentru a le determina și studia². Foarte probabil, acest mic tezaur va fi ajuns la profesorul clujean - fie cu titlu temporar, fie definitiv - tot de la vreun asemenea posesor. Condițiile de descoperire s-au pierdut. Desigur, el n-a mai apucat să-l studieze, fiind răpus de o boală neașteptată în 1991. Putem presupune că le-a primit cândva în ultimii săi ani de viață.

Descoperirea discutată acum se compune din 27 piese, toate *folles* romani de bronz din secolul IV p. Chr. Starea lor de conservare este satisfăcătoare. Dimensiunile reduse fac improprie folosirea termenului de „tezaur”, mai curând putem vorbi de un „depozit monetar”.

Compoziția acestuia este prezentată în *Anexa I*. 20 de monete au putut fi determinate, în timp ce pentru alte 7 nu s-a mai putut preciza monetăria, piesele fiind parțial deteriorate.

Se remarcă uniformitatea depozitului monetar. Doar patru exemplare sunt de modul AE 2 (nr. 4, 16, 17 și 20 din catalog), restul AE 3 - adică nominalul cel mai frecvent în epocă³. Singurul tip reprezentat este răspânditul „FEL TEMP

¹ N. Gudea, R. Ardevan, în *Dacia* N.S., 35, 1991, p. 391-392.

² Câteva exemple: E. Chirilă et alii, în *ActaMN* 4, 1967, p. 457; 6, 1969, p. 475; 8, 1971, p. 567. Idem, în *ActaMP* 2, 1978, p. 53, 59; 3, 1979, p. 137, 139.

³ Observăm că moneda nr. 22 din catalog prezintă un flan de AE 3, pe care s-a aplicat însă o ștanță de AE 2. Am considerat-o un AE 3, dimensiunea fiind elementul decisiv. Asemenea cazuri se mai întâlnesc în numismatica epocii (vezi E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan. *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV*, Lugoj, 1974, p. 54-64).

REPARATIO - Falling Horseman”⁴. Dacă urmărim emitenții, observăm că numai două piese au fost bătute pentru Constantius Gallus Caesar (nr. 14 și 17 din catalog), restul - adică 92,6 % din total - aparțin lui Constantius II.

Mai variată apare distribuția pe ateliere (vezi Anexa II). Produsele monetăriilor din Illyricum latinofon, între care cuprindem și Aquileia⁵, reprezintă 9 exemplare și 45 % din totalul celor determinabile. Thessalonic, singur cu 4 piese, înseamnă 20 %. Monetăriile din Propontida (Heraclea Thracica, Constantinopol, Cyzicus) numără 6 piese și 30 % din total. Orientul este slab reprezentat, printr-o singură monetă de la Antiochia. Prin urmare, există o ușoară preponderență a emisiunilor din lumea de limbă greacă. Dar atelierele cele mai bogat ilustrate sunt Sirmium și Thessalonic, iar legăturile cu zona balcanică apar prioritare față de cele cu Strâmtoarea Mării Negre și cu Orientul. Din acest punct de vedere, depozitul de la Iclod se deosebește întrucâtva de majoritatea tezaurelor monetare contemporane din fosta Dacie romană, care în general dovedesc o preponderență a legăturilor economice orientate spre sud-vest (Illyricul latinofon)⁶. Totuși, structura lui confirmă contactele deținătorului acestor bani în primul rând spre Europa de sud-est (Balcanii), nu spre Asia, corespunzător cu orientarea generală economică și culturală a Daciei intracarpatică în epocă⁷.

Disponerea cronologică a monetelor este, iarăși, restrânsă și foarte echilibrată. 14 piese se datează între anii 351-354 (51,8 %), iar 13 în intervalul 355-361 (48,1 %). Sub acest aspect, depozitul nostru seamănă în general cu descoperirile similare de pe cuprinsul Daciei postauréliene⁸. Dacă urmărim concomitent distribuția pieselor pe ateliere și pe secvențe cronologice (vezi Anexa III), observăm o creștere în timp a rolului atelierelor monetare din Illyricum, în dauna celor orientale. S-ar zice că posesorul a avut la dispoziție în măsură mai mare emisiuni de după anul 354 din monetăriile balcanice mai apropiate (Siscia, Sirmium, Thessalonic). Această tendință, surprinzătoare și oarecum opusă față

⁴ E. Chirilă, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 61-67.

⁵ N. Gudea, R. Ardevan, N. Toma, în *AnB*, Timișoara, 5, 1997, p. 84, nota 16.

⁶ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 80-84, 93; *Horedt* 1982, p. 182-183; *Chirilă – Gudea* 1982, p. 131; *Suciu* 2000, p. 193-196.

⁷ *Chirilă – Gudea* 1982, p. 131.

⁸ *Chirilă – Gudea* 1982, p. 130; *Suciu* 2000, p. 185-186, 199-200, 225.

⁹ *Suciu* 2000, p. 193-196.

de evoluția generală contemporană⁹, s-ar putea explica printr-o redistribuire ulterioară a numerarului venit de pe o piață apropiată (Banatul).

Judecând după aspectul lui, depozitul trebuie să fi fost constituit într-o perioadă scurtă, desigur după 354-355 p. Chr., din numerarul curent atunci pe piață. Compoziția lui, ca și a altor acumulări contemporane din Dacia intracarpatică, denotă o preluare și o redistribuire de monedă romană din zonele mai apropiate de Imperiu, îndeosebi din Banat¹⁰. Tocmai de aceea, structura lui nu arată când anume a fost ascuns depozitul. Constituirea a avut loc îndată după mijlocul secolului IV, căci piese ulterioare pătrund mai puțin în Dacia și nu se regăsesc în conținutul micului nostru tezaur¹¹. Dar îngroparea lui putea să se fi produs ceva mai târziu. Cauzele ascunderii nu pot fi deocamdată stabilite.

Localitatea Iclod (jud. Cluj) se află în valea Someșului Mic, ceva mai la sud de orașul Gherla. Pe cuprinsul ei se cunosc atât vestigii arheologice romane cât și urme autohtone din epoca postareliană¹². Este sigur că locuirea de aici a fost puternic influențată de așezarea romană și postromană mai importantă de la Gherla¹³, care juca atunci rol de centru zonal¹⁴. Circulația banilor, viteza rulării lor și nivelul de bogăție a posesorilor vor fi fost simțitor mai mari în localitatea antică de la Gherla decât în cea mai modestă de la Iclod. Deoarece pe cuprinsul celei dintâi se cunoaște un tezaur monetar similar, dar de dimensiuni mai mari (83 monete) și cu data finală 367-375 p. Chr.¹⁵, se poate accepta ideea că și depozitul prezentat acum a fost ascuns la o dată similară, adică în vremea domniei lui Valentinian I și Valens. Doar că moneda mai recentă, din vremea acestor împărați, nu se va mai fi răspândit în aceeași măsură în așezările mai mici din Dacia intracarpatică, datorită regresului general economic și social¹⁶, așa că ea lipsește din această descoperire.

¹⁰ E. Chirilă, N. Gudea, I. Chifor, în *ActaMP* 3, 1979, p. 528; *Chirilă – Gudea 1982*, p. 130.

¹¹ Lipsesc emisiunile de tipul *Spes Reipublicae*, databile după anul 357 (E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 80).

¹² *RepCluj*, p. 241-243.

¹³ *RepCluj*, p. 212-218; R. Ardevan, în *EphemNap* 3, 1993, p. 111 (cu bibliografia).

¹⁴ *Ibidem*, p. 115, 116.

¹⁵ E. Chirilă, N. Gudea, I. Chifor, *op. cit.*, p. 525-533; *Suciu 2000*, p. 160, nr. 31.

¹⁶ *Chirilă – Gudea 1982*, p. 132-135; *Suciu 2000*, p. 214.

Depozite monetare contemporane cu cel de la Iclod, și tot din piese de bronz¹⁷, se mai cunosc în Transilvania intracarpatică. Ele sunt puține și, în general, de mici dimensiuni (vezi Anexa IV). Nu suportă nici o comparație cu tezaurele mari aflate în Banat ori în Oltenia¹⁸. Din cele 18 publicate, 6 rămân nesigure¹⁹, trei sunt mixte (cuprinzând un procent important de monedă romană din epoca provinciei Dacia)²⁰, iar altele două sunt practic acumulări simțitor mai vechi refolosite în secolul IV cu adausuri minime²¹ - așa că ele ies din discuție²². Rămân așadar 7 descoperiri certe²³, dintre care numai trei pot fi considerate tezaure²⁴, căci numărul pieselor aflate împreună la Sarmizegetusa este necunoscut²⁵. Trebuie observat că șase descoperiri apar lângă trecători importante ale Munților Carpați, căi de comunicație esențiale în epocă²⁶.

Numeric predomină micile depozite monetare, de felul celui de la Iclod:

¹⁷ Am lăsat deliberat la o parte tezaurele cu monete din aur ori argint, deoarece ele (Anexa IV, nr. 13), Sarmizegetusa (Anexa IV, nr. 18) ilustrează alte fenomene și au altă semnificație istorică (Horedt 1982, p. 179, 180; Protase 2000, p. 61; Suciu 2000, p. 213-215, 224-225).

¹⁸ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 88-89; Protase 2000, p. 59-60; Suciu 2000, 180-181, 185.

¹⁹ Bistrița (Anexa IV, nr. 2), cele trei tezaure de la Cluj (Anexa IV, nr. 5-7), Fizeș (Anexa IV, nr. 9), Ocna de Sus (Anexa IV, nr. 15).

²⁰ Laslea (Anexa IV, nr. 13), Pasul Vâlcă (Anexa IV, nr. 16) și Reghin (Anexa IV, nr. 17).

²¹ Hunedoara (Anexa IV, nr. 12) și Nireș (Anexa IV, nr. 14).

²² Suciu 2000, p. 224.

²³ Anieș (Anexa IV, nr. 1), Bran-Poartă (Anexa IV, nr. 3), Cipău (Anexa IV, nr. 4), Deușu (Anexa IV, nr. 8), Gherla (Anexa IV, nr. 10), Hoghiz (Anexa IV, nr. 11), Sarmizegetusa (Anexa IV, nr. 18).

²⁴ Acestea sunt cele de la Anieș, Bran-Poartă și Gherla (vezi *supra*).

²⁵ În tezaurele cu mai multe piese de la Pasul Vâlcă și Reghin numărul emisiunilor postaurale este redus (25, respectiv 17).

²⁶ Anieș (Anexa IV, nr. 1), Bran-Poartă (Anexa IV, nr. 3), Hoghiz (Anexa IV, nr. 11), Pasul Vâlcă (Anexa IV, nr. 16), Reghin (Anexa IV, nr. 17), Sarmizegetusa (Anexa IV, nr. 18). Credem că nu există un temei spre a le atribui, pe acest unic criteriu, migratorilor (cf. Horedt 1982, p. 175, 178-179, 180), deoarece și negustorii romani ori autohtoni trebuiau să folosească aceleași trasee pentru comerț (Chirilă – Gudea 1982, p. 134-135).

cinci sigure²⁷ și șase nesigure²⁸. Cu excepția celui de la Cipău, toate se plasează în mediul arheologic daco-roman. Prezența lor exprimă existența unei economii monetare și a unui mod de viață roman²⁹, dar - totodată - și limitele acestora. Monetele sunt puține și de valoare mică, structura depozitelor pe emitenți și ateliere nu reflectă deloc ponderea reală a acestora, rulajul pieselor în economie trebuie să fi fost lent, sunt adesea refolosite monete mai vechi. Deosebirile față de acumulările monetare din sudul fostei provincii (teritoriu controlat direct de Imperiu) sunt evidente³⁰. Depozitul monetar studiat acum aduce un argument în plus în acest sens.

²⁷ Cipău (Anexa IV, nr. 4), Deușu (Anexa IV, nr. 8), Hoghiz (Anexa IV, nr. 11), Laslea (Anexa IV, nr. 13), Sarmizegetusa (Anexa IV, nr. 18).

²⁸ Vezi *supra*, nota 19.

²⁹ Chirilă – Gudea 1982, p. 131-133; Protase 2000, p. 64-66; Suciu 2000, p. 211-215.

³⁰ Vezi *supra*, nota nr. 18.

Anexa 1**DEPOZITUL MONETAR DE LA ICLOD - CATALOG**

Notă: Cs = Constantius II, Augustus 337-361 p. Chr.; G = Constantius Gallus, Caesar 351-354 p. Chr.

Aquileia

1.	LRBC II 930 (352-354)	off. ?	$\overline{[A]Q[?]}$	Cs	AE 3
----	-----------------------	--------	----------------------	----	------

Siscia

2.	LRBC II 1231 (355-361)	off. ?	$\overline{[?]SISD}$	Cs	AE 3
----	------------------------	--------	----------------------	----	------

3.	LRBC II 1236 (355-361)	off. ?	$\overline{M} \mid \overline{[?]SISD}$	Cs	AE 3
----	------------------------	--------	--	----	------

Sirmium

4.	LRBC II 1597 (351-354)	off. ?	$\overline{A} \mid \overline{[?]SIRM}$	Cs	AE 2
----	------------------------	--------	--	----	------

5.	LRBC II 1605 (351-354)	off. A	$\overline{ASIRM\bullet}$	Cs	AE 3
----	------------------------	--------	---------------------------	----	------

6.	LRBC II 1605 (351-354)	off. B	$\overline{BSI[RM\bullet]}$	Cs	AE 3
----	------------------------	--------	-----------------------------	----	------

7.	LRBC II 1610 (355-361)	off. B	$\overline{M} \mid \overline{B[SIRM]\bullet}$	Cs	AE 3
----	------------------------	--------	---	----	------

8.	LRBC II 1610 (355-361)	off. ?	$\overline{M} \mid \overline{[?]S[IRM]\bullet}$	Cs	AE 3
----	------------------------	--------	---	----	------

9.	LRBC II 1610, 1612 (355-361)	off. ?	$\overline{M} \mid \overline{[?]SIRM\bullet}$	Cs	AE 3
----	------------------------------	--------	---	----	------

Thessalonic

10.	LRBC II 1681 (351-354)	off. €	$\frac{\epsilon}{[SM]TS}$	Cs	AE 3
11.	LRBC II 1683 (351-354)	off. ?	$\frac{[SM]TS[?]}{M}$	Cs	AE 3
12.	LRBC II 1684 (355-361)	off. Δ	$\frac{SM[TS]\Delta}{M}$	Cs	AE 3
13.	LRBC II 1684 (355-361)	off. ?	$\frac{[SM]T[S?]}{M}$	Cs	AE 3

Heraclea Thracica

14.	LRBC II 1899 (351-354)	off. ?	$\frac{S}{[SMH?]}$	G	AE 2
15.	LRBC II 1900 (351-354)	off. €	$\frac{[S]MHC}{S}$	Cs	AE 3

Constantinopol

16.	LRBC II 2037 (351-354)	off. ?	$\frac{\bullet S \bullet}{CONS[?]}$	Cs	AE 2
17.	LRBC II 2038 (351-354)	off. Δ	$\frac{\bullet S \bullet}{[C]ONSA}$	G	AE 2

Cyzicus

18.	LRBC II 2496 (351-354)	off. Γ (?)	$\frac{SMK\Gamma}{\bullet M \bullet}$	Cs	AE 3
19.	LRBC II 2502 (355-361)	off. ?	$\frac{[SMK?]}{M}$	Cs	AE 3

Antiochia

20.	LRBC II 2627 (351-354)	off. S	$\frac{[A]NS}{S}$	Cs	AE 3
-----	------------------------	--------	-------------------	----	------

Monetărie neprecizată (exerga distrusă)

21.	(351-354)	$\frac{[?]}{[?]}$	Cs	AE 3
22.	(351-354)	$\frac{\bullet S \bullet}{[?]}$	Cs	AE 3 (flan; ștanță AE 2)
23. – 27.	(355-361)	$\frac{M}{[?]}$	Cs	AE 3

Anexa II

DEPOZITUL MONETAR DE LA ICLOD
- DISTRIBUȚIA PE ATELIERE

Nr. crt.	Atelier monetar	Nr. piese	% din total
1.	Aquileia	1	5
2.	Siscia	2	10
3.	Sirmium	6	30
4.	Thessalonica	4	20
5.	Heraclea Thracica	2	10
6.	Constantinopol	2	10
7.	Cyzicus	2	10
8.	Antiochia	1	5
Total I		20	
Nedeterminabile		7	
Total II		27	

Anexa III**DEPOZITUL MONETAR DE LA ICLOD
- DISTRIBUȚIA PE ATELIERE ȘI SECVENȚE CRONOLOGICE**

Nr. crt.	Atelierul monetar	Anii 351-354	Anii 355-361	Total
1.	Aquileia	1	-	1
2.	Siscia	-	2	2
3.	Sirmium	3	3	6
4.	Thessalonic	2	2	4
5.	Heraclea Thracica	2	-	2
6.	Constantinopol	2	-	2
7.	Cyzicus	1	1	2
8.	Antiochia	1	-	1
9.	Nedeterminabile	2	5	7
TOTAL		14	13	27

Anexa IV

TEZAURE MONETARE DE SECOL IV DIN TRANSILVANIA

1. Anieș, com. Maieru (jud. Bistrița-Năsăud): număr neprecizat, 46 monete AE determinate, sfr. sec. III - sec. IV p. Chr.

Horedt 1958, p. 29; *Horedt 1982*, p. 220 (nr. 4); *Protase 2000*, p. 113 (nr. 11).

Deși așezarea este situată la NE de ultimele castre romane, ea se află practic pe versantul apusean al munților, deci în zona controlată de romani în vremea provinciei. O considerăm aparținând tot fostei Dacii romane³¹.

2. Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud): 13 monete (5 AR + 8 AE), sec. I – IV p. Chr.

Vespasianus 1 D, Antoninus Pius 1 Dp, Severus Alexander 1 D potin, Valerianus 1 Ant, Claudius II 2 Ant, Constantinus I 1 AE, Constantinus II 5 AE, Constantius II 1 AE.

Winkler 1971; *Preda 1975*, p. 459 (cu rezerve); *Horedt 1982*, p. 220 (nr. 7); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 1); *Protase 2000*, p. 120 (nr. 28) (cu rezerve); *Suciu 2000*, p. 150 (nr. 6).

3. Bran-Poartă (jud. Brașov): 75 monete, recuperate 40, sec. III – IV p. Chr.

Claudius II 2 Ant, Licinius I 8 AE, Licinius II 4 AE, Constantinus I 9 AE, Crispus 4 AE, Constantinus II 5 AE, Constantius II 3 AE, Valentinianus I 1 AE, Gratianus 3 AE, Valentinianus II 1 AE.

³¹ R. Ardevan, E. Petac, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău 28-30 mai 2000*, București, 2001, p. 73, 75, 77.

Protase 1966, p. 162 (nr. 7); *Preda 1975*, p. 460; *Chițescu – Marcu – Poenaru-Bordea 1978*, p. 15 (nr. 12); *Horedt 1982*, p. 220 (nr. 9); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 15); *Protase 2000*, p. 122 (nr. 34); *Suciu 2000*, p. 151 (nr. 9).

4. Cipău, com. Iernut (jud. Mureș): 15 monete, 307-375 p. Chr.

Constantinus I 3 AE, Constantinus II 2 AE, Constantius II 7 AE, Valentinianus I 3 AE.

Vlassa 1965, p. 509-512; *Protase 1966*, p. 162-163 (nr. 11); *Preda 1975*, p. 463; *Horedt 1982*, p. 220 (nr. 16); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 2); *Butnariu 1988*, p. 142, 182 (nr. 6); *Protase 2000*, p. 130 (nr. 57); *Suciu 2000*, p. 151-152 (nr. 10).

5. Cluj-Napoca (jud. Cluj) - Piața Muzeului: 7 antoninieni bronz, sfr. sec. III (tezaur?).

Tacitus 1 Ant, Probus 5 Ant, Carinus 1 Ant.

N. Vlassa, în *SCIV* 15, 1964, 1, p. 139-141; *Protase 1966*, p. 163 (nr. 14); *Preda 1975*, p. 464; *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138; *Butnariu 1987*, p. 139 (nr. 1); *Protase 2000*, p. 131 (nr. 58); *Suciu 2000*, p. 152 (nr. 11).

6. Cluj-Napoca (jud. Cluj) - „Casa Agronomului”: 10-11 monete bronz, tezaur ipotetic, s-a achiziționat 1 AE Crispus.

Radu 1967; *Protase 2000*, p. 131 (nr. 58).

7. Cluj-Napoca (jud. Cluj) - cart. Someșeni, punctul „Gat”: mic tezaur ipotetic, risipit, s-a achiziționat 1 AE Iovianus.

Protase 1966, p. 163 (nr. 15); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 3); *Protase 2000*, p. 133 (nr. 58).

8. Deușu, com. Chinteni (jud. Cluj): 5 monete bronz, sec. IV p. Chr.

Constantinus II 1 AE, Constantius II 4 AE.

Protase 1976; *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 4); *Butnariu 1988*, p. 183 (nr. 9); *RepCluj*, p. 183 (nr. 5); *Protase 2000*, p. 139 (nr. 83); *Suciu 2000*, p. 158 (nr. 24).

9. Fizeș, com. Băița (jud. Hunedoara): nr. neprecizat, recuperate 11 monete AE sec. IV p. Chr. (Valentinianus I sau II ?).

Horedt 1958, p. 14, 32 (nr. 19); *Protase 1966*, p. 164-165 (nr. 24); *Preda 1975*, p. 467; *Butnariu 1988*, p. 183 (nr. 12); *Protase 2000*, p. 143 (nr. 100) - nu îl consideră tezaur; *Suciu 2000*, p. 160 (nr. 30).

10. Gherla (jud. Cluj): 83 monete bronz, la SV de castrul roman.

Faustina I 1 As, M. Aurelius 1 As, emitent neprecizat sec. III 1 Ant, Constantinus I 1 AE, Crispus 1 AE, Constantinus II 1 AE, Constantius II 39 AE, Constans 7 AE, Iulianus 3 AE, Valentinianus I 5 AE, Valens 6 AE, Gratianus 2 AE, Constantius II sau Constans 3 AE, Constantius II sau Iulianus 1 AE, Valentinianus I sau Valens 1 AE, emitent neprecizat sec. IV 6 AE.

E. Chirilă, N. Gudea, I. Chifor, în *ActaMP* 3, 1979, p. 525-533; *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 5); *Butnariu 1988*, p. 142, 184 (nr. 14); *Protase 2000*, p. 144 (nr. 103); *Suciu 2000*, p. 160 (nr. 31).

11. Hoghiz (jud. Brașov): probabil din zona castrului, 22 monete bronz, sec. III – V p. Chr. Zis și „de la Rupea”.

Probus 1 Ant, Diocletianus 1 AE, Constantius Chlorus 1 AE, Maximinus Daza 2 AE, Constantinus I 3 AE, Constantinus II 1 AE, Constantius II 3 AE, Iulianus 1 AE, Iovianus 1 AE, Valentinianus I 3 AE, Gratianus 1 AE, Valentinianus II 1 AE, Theodosius I 2 AE, Arcadius 1 AE.

Protase 1966, p. 165 (nr. 28); *Preda 1975*, p. 469; *Chițescu – Marcu – Poenaru-Bordea 1978*, p. 16 (nr. 14); *Butnariu 1991*, p. 72, 96 (nr. 7); *Protase 2000*, p. 149 (nr. 117) - numit „Hoghiz – Ungra”, nu-l consideră tezaur; *Suciu 2000*, p. 173 (nr. 64).

12. Hunedoara (jud. Hunedoara): mare tezaur de monete grecești, romane republicane și romane imperiale până la mijlocul secolului III, la care se adaugă 3 AE de la Constans (categoric, un caz de „tezaur în tezaur” refolosit în secolul IV).

Protase 1966, p. 165 (nr. 29); *Horedt 1982*, p. 221 (nr. 39); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 6); *Protase 2000*, p. 150 (nr. 120).

13. Laslea (jud. Sibiu): nr. neprecizat, recuperate 28 monete (4 AR + 24

AE), sec. I – IV p. Chr.

Augustus 1 As, Traianus 2 HS, Hadrianus 5 (4 HS + 1 As), Antoninus Pius 2 (1D + 1 HS), M. Aurelius 4 (2 D + 1 Dp + 1 As), Faustina II 1 As, M. Aurelius sau Commodus 1 As, Septimius Severus 1 D, Gallienus 1 Ant, Claudius II 2 Ant, Aurelianus 1 Ant, Probus 2 Ant, Constantinus I 1 AE, Constantinus II 1 AE, Constantius II 1 AE, Valentinianus I 1 AE, nedeterminat 1 AE.

Chirilă – Gudea – Moldovan 1972, p. 31-34; *Preda 1975*, p. 471; *Horedt 1982*, p. 221 (nr. 43); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 8); *Butnariu 1988*, p. 138, 142, 148, 185 (nr. 20); *Protase 2000*, p. 152 (nr. 128); *Suciu 2000*, p. 162-163 (nr. 37).

14. Nireș, com. Mica (jud. Cluj): cca. 150 monete, recuperate 30, sec. I – IV p. Chr. (29 D de la Nero la Severus Alexander plus 1 AE Constantius II).

Protase 1957; *Protase 1966*, p. 166 (nr. 39); *Preda 1975*, p. 473; *Horedt 1982*, p. 221 (nr. 49); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 9); *Butnariu 1988*, p. 139, 185 (nr. 24); *RepCluj*, p. 295 (nr. 1); *Protase 2000*, p. 165 (nr. 158); *Suciu 2000*, p. 165-166 (nr. 45).

15. Ocna de Sus (jud. Harghita): mic lot monete bronz, 6 determinate, tezaur ipotetic, sfr. sec. IV p. Chr.

Valens 4 AE4, Valentinianus I 2 AE4.

Protase 2000, p. 167 (nr. 163).

16. Pasul Vâlcă (jud. Hunedoara): nr. neprecizat, recuperate 35 monete AE, sec. I – IV p. Chr.

Tiberius 1, Claudius 1, Hadrianus 1, Antoninus Pius 1, M. Aurelius 1, Severus Alexander 1, Gordianus III 1, Filip Arabul 1, Probus 1, Maximinus Daza 1, Licinius I 3, Licinius II 1, Constantinus I 4, Constantinopolis 1, Constantinus II 2, Constans 1, Constantius II 10, Iulianus 1.

Protase 1966, p. 171 (nr. 68); *Preda 1975*, p. 475; *Horedt 1982*, p. 222 (nr. 81); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 14); *Butnariu 1988*, p. 138, 139, 142, 186 (nr. 26); *Protase 2000*, p. 203 (nr. 285); *Suciu 2000*, p. 168-169 (nr. 53).

17. Reghin (jud. Mureș): în împrejurimile orașului, nr. neprecizat, recu-

perate 33 monete (16 din secolele I – III p. Chr., 17 postaureliene).

Horedt 1958, p. 34-35 (nr. 32); *Protase 1966*, p. 167 (nr. 46); *Preda 1975*, p. 478; *Butnariu 1988*, p. 138-139, 187 (nr. 34); *Protase 2000*, p. 177 (nr. 200); *Suciu 2000*, p. 172 (nr. 62).

18. Sarmizegetusa (jud. Hunedoara): în amfiteatru, monete AE nr. neprecizat, sec. IV p. Chr. (până la Valentinianus I și Valens).

Protase 1966, p. 168 (nr. 48), 188-189, 198; *Preda 1975*, p. 476; *Horedt 1982*, p. 221 (nr. 58); *Chirilă – Gudea 1982*, p. 138 (nr. 10); *Butnariu 1988*, p. 187 (nr. 36); *Protase 2000*, p. 179 (nr. 208); *Suciu 2000*, p. 173 (nr. 65).

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

Butnariu 1987 = V. M. Butnariu, *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275 – 491). I*, în *AM* 11, 1987, p. 130-140.

Butnariu 1988 = V. M. Butnariu, *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275 – 491). II*, în *AM* 12, 1988, p. 131-196.

Butnariu 1991 = V. M. Butnariu, *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275 – 491). III*, în *AM* 14, 1991, p. 67-107.

Chirilă – Gudea 1982 = E. Chirilă, N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275 – 380 e. n.)*, în *ActaMP* 6, 1982, p. 123-154.

Chirilă – Gudea – Moldovan 1972 = E. Chirilă, N. Gudea, Gh. Moldovan, *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Municipal Sighișoara*, Sighișoara, 1972.

Chițescu – Marcu – Poenaru-Bordea 1978 = M. Chițescu, M. Marcu, Gh. Poenaru-Bordea, *Monedele antice de aur și argint din colecția Muzeului Județean Brașov* (= *Cumidava* XI – 3), Brașov, 1978.

Horedt 1958 = K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV – XIII*, București, 1958.

Horedt 1982 = K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.

Preda 1975 = C. Preda, *Circulația monedelor romane postaureliene în Dacia*, în *SCIVA* 26, 1975, 4, p. 441-486.

Protase 1957 = D. Protase, *Tezaurul de monede romane de la Nireș (r. Dej, reg. Cluj)*, în *SCN* 1, 1957, p. 149-171.

Protase 1966 = D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

Protase 1976 = D. Protase, *Monede constantiniene descoperite la Deuș, în împrejurimile Napoei*, în *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”*, series Historia, Cluj-Napoca, 21, 1976, p. 3-6.

Protase 2000 = D. Protase, *Autohtonii în Dacia. Volumul II. Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000.

Radu 1967 = D. Radu, *O monedă din sec. IV e. n. descoperită la Cluj*, în *ActaMN* 4, 1967, p. 495-497.

RepCluj = I. H. Crișan (red.), *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992.

Suciu 2000 = V. Suciu, *Tezaure monetare din Dacia romană și postromană*, Cluj-Napoca, 2000.

Vlassa 1965 = N. Vlassa, *O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia, în secolul al IV-lea e. n. (Descoperirile de la Cipău – „Gârle”)*, în *SCIV* 16, 1965, 3, p. 501-518.

Winkler 1971 = I. Winkler, *Depozitul de monede de bronz din sec. IV e. n., descoperit în orașul Bistrița*, în *File de istorie*, Bistrița, 1, 1971, p. 347-348.

LE DÉPÔT MONÉTAIRE D'ICLOD, IVe SIÈCLE AP. J.–C.

Résumé

Les auteurs publient un petit dépôt monétaire trouvé à Iclod (dép. de Cluj) dans des circonstances inconnues. Il contient 27 monnaies romaines en bronze du IVe siècle (voir l'Annexe I). Les émissions de l'Illyricum latinophone occupent la place de choix (voir l'Annexe II). Les pièces datent du règne de Constance II (voir l'Annexe III). Il s'agit d'un petit trésor monétaire accumulé

rapidement, tout de suite après les années 354-355. Les causes de l'enfouissement restent obscures, mais il pourrait avoir survenu beaucoup plus tard, probablement lors de l'arrivée des Huns dans l'espace de l'ancienne Dacie.

Le dépôt d'Iclod est à mettre en relation avec les autres trésors monétaires du IVe siècle de la Transylvanie intracarpathique (voir l'Annexe IV). Parmi les 18 signalés, on compte 6 trésors hypothétiques, tandis qu'autres trois contiennent des monnaies des IIe – IIIe siècles aussi, enfin deux sont tout simplement des trésors de l'âge du Principat reutilisés au IVe siècle avec des complétions minimales. Seulement trois des telles découvertes méritent **le nom de trésors, à cause de leurs dimensions (Anieș, Bran-Poartă, Gherla)**. Les autres sont en effet des petits dépôts (cinq certains et six possibles), auxquels s'ajoute maintenant celui discuté ci-dessus.

Ces petites accumulations de monnaies en bronze font preuve de l'existence en Transylvanie, au IVe siècle ap. J.-C., d'une civilisation romaine et d'une économie monétaire, ainsi que de ses limites (beaucoup moins développée que dans les territoires contrôlés toujours par l'Empire romain).

Illustration

Fig. 1 – Monnaies romaines en bronze du IVe siècle ap. J.-C. dans l'ancienne Dacie romaine - trésors et découvertes isolées. Les trésors de Transylvanie sont marqués avec les numéros de l'Annexe IV.

- 1 – 5 monnaies ◐ 10 – 25 monnaies ● plus de 25 monnaies

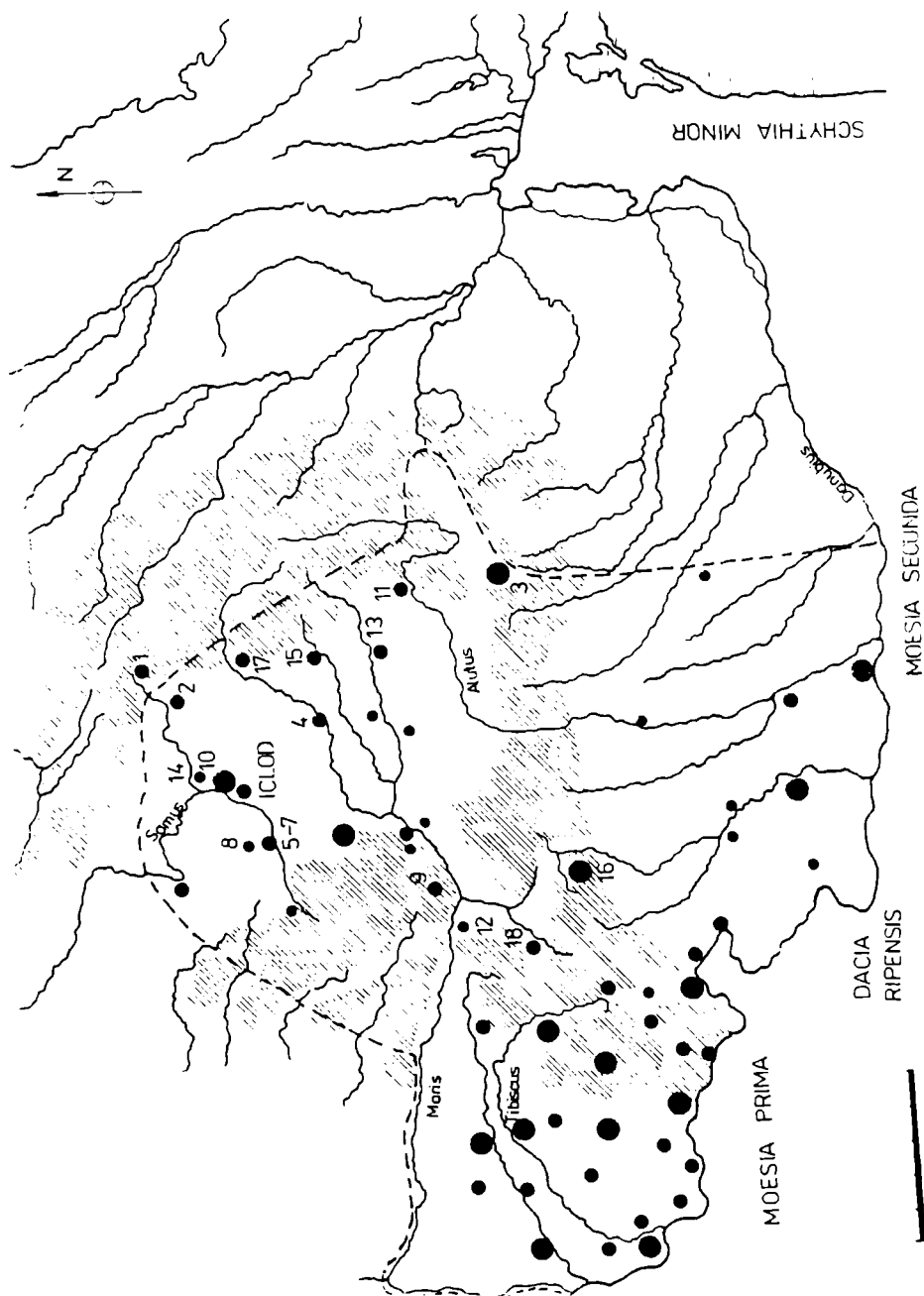

Fig. 1 – Monete romane din secolul IV p. Chr. în fosta Dacie romană - tezaure și descoperiri izolate. Tezaurele din Transilvania sunt marcate cu numerele din Anexa IV.

• 1 – 5 monete ● 10 – 25 monete ● peste 25 monete

NOTIȚE DE ARHEOLOGIE CREȘTINĂ.

1. O CLĂDIRE DIN AȘEZAREA RURALĂ DE LA GORNEA ÎNTRE LOCUIREA RUSTICĂ ȘI BASILICA CREȘTINĂ

GUDEA NICOLAE

Până la „revoluția” din 1989 un complex de măsuri ideologice, organizatorice și de program cunoscute sub numele de „cenzură” au făcut ca, în cadrul cercetării istorice mai largi, și în cercetarea creștinismului primar din România, să intervină frâne care să stagneze sau să întârzie mult cercetarea în raport cu cea din țările libere și democratice.

Așa zisa cercetare a creștinismului, căci fără program nu se poate numi cercetare propriu zisă, se făcea din două direcții: a. cea științifică propriu zisă, condusă de profesioniști din arheologie sau istorie veche; slabă ca intensitate și întâmplătoare ca desfășurare; pe parcurs cei mai importanți dintre ei și-au spus părerea în legătură cu creștinismul (C. Daicoviciu: 1936; M. Macrea: 1948; D. M. Pippidi: 1958, I. I. Russu: 1958; I. Barnea: 1958); cea amatoricească desfășurată mai ales sau numai în cadrul Bisericii Ortodoxe și a unor institute ale ei; în acest cadru mai ales o serie de preoți / teologi convertiți la istorie (Gh. Coman, I. Rămureanu, I. P. David, I. Ionescu, M. Păcurariu etc.) dezvoltau idei diverse, de cel mai multe ori exagerate și nesuținute de dovezi în legătură cu originile creștinismului pe teritoriul românesc; reviste de cultură bisericească (care nu intrau în nomenclatorul științific) de tipul „Studii teologice”, „Biserica Ortodoxă Română” etc. publicau cu sârg aceste idei; însă în aceste reviste s-au strecurat și lucrări de bună calitate care nu aveau acces la revistele de științifice din cauza subiectului. Dar în această a doua direcție s-au emis cele mai originale idei în legătură cu creștinarea pe pământul românesc (pentru contracararea lor vezi de ultimă oră lucrarea lui N. Zugravu (*Zugravu 1997*, 143–213).

În timp ce lucrările oamenilor de știință erau sobre, reci, de multe ori negativiste, criticând valoarea informațiilor scrise, neapreciind valoarea puținelor date arheologice, în „strana” amatorilor entuziasmul protocreștin creștea pe măsura accentuării comunismului național promovat în toate domeniile (culturii,

artei și chiar istoriei) de Partidul Comunist.

După așa zisa revoluție din 1989 „băierile” cenzurii s-au dezlegat și la propriu și la figurat. Produse de cea mai proastă calitate au început să apară și în legătură cu creștinismul primitiv românesc (I. Ionescu, V. Leb etc.), exagerări care mai de care în legătură cu „calitatea apostolică” a creștinismului nostru. Exagerarea, repetiția, denaturarea sensului izvoarelor, falsul au început să câștige teren, aproape într-un chip nelimitat. Neofiți integrali, istorici neoprimitivi, pseudoistorici, preoți convertiți la istorie fără nici o pregătire de istorie și metodică istorică, oportuniști de tot felul și-au dat mâna parcă într-un cor al exagerărilor. Legende au devenit ipoteze; prin repetare endemică astfel de ipoteze au ajuns axiome și în fine „teorii” naționale (e. g. *Ionescu 1998*). Poveștile îndepărtate hagiografice au ajuns izvoare de „bună” calitate (e. g. *Manolache 2000*) ducând la exagerări penibile. Și din păcate pentru știința istorică românească, astfel de „produse” au tot înaintat de la gazete și reviste de cultură și de cultură bisericească spre revistele științifice (scăpate și ele de „cenzură”) spre un fel de cărți și chiar spre cartea de știință. Dezastrul se întrevede acum destul de bine la orizont, când intrăm !! în Europa.

Subiectul notei de față (de fapt mai mult un răspuns de tip recenzie) se referă la o astfel de exagerare și este în legătură cu o nouă interpretare a unei cercetări personale (*Gudea 1977*). Tocmai și numai de aceea m-am gândit să îndrept lucrurile. Este vorba de faptul că profesor dr. Doinea Benea de la Universitatea de Vest din Timișoara a comunicat brusc, în scris, că locuința din așezarea rurală de la Gornea (în general datată în sec. I-III p. Chr.) este o biserică creștină de secol IV (perioada de sfârșit) și a folosit mijloace cam neobișnuite pentru a stabili acest caracter și datarea clădirii (*Benea 1999*, 117-121).

I. Demonstrația colegei D. Benea se bazează pe inducerea unor date false în raport cu realitățile scrise.

1. „monetele descoperite (în clădire) se înscrie pe o paletă cronologică largă de la Caligula până la Valentinianus” (*Benea 1999*, 117); „... un lot compact de monete de secol IV descoperit în clădire aparținând lui Constantius II” (351-354), șase piese lui Constantius Gallus (351 - 354) două piese lui Valentinianus (*Benea 1999*, 119).

Eroare totală. N. Gudea scrie (*Gudea 1977*, 27) „monetele din secolul IV descoperite în partea de est a așezării constituie probabil un depozit monetar”.

Partea de est a aşezării se află la o distanţă de 500 – 1000 m spre valea Cameniţa. Deci nu au fost descoperite în clădire. În clădire s-au găsit doar 5 monete (*Gudea 1977*, 33: XII, 1 - 5). În revista *Banatica* (I, 1971, 139 - 140) acelaşi autor scria „dintr-un tezaur de monete din secolul IV descoperit în hotarul comunei, despre care lipsesc informaţii mai detaliate se cunosc 11 piese”. Deci în chip practic nu există nici o legătură între clădire şi grupul de 11 monete (depozit, tezaur).

2. „ele (n.n. monetele) se grupează în două locuri: epoca Severilor (Severus Alexander, Gordianus) şi Constantius II – Valentinianus şi Gratianus” (*Benea 1999*, 117).

Altă eroare. Monetele nu se grupează deloc. Pe cinci monetele nu se poate face grupare. De altfel Gordianus al III lea nu face parte din dinastia Severilor şi nici Valentinianus şi Gratianus din dinastia constantiniană caracterizată de o circulaţie monetară aparte. Locurile nu sunt epoci şi nici epocile locuri.

3. „Utilizarea clădirii până spre sfârşitul secolului IV este indubitabilă demonstrat şi de şirul monetelor din aşezare” (*Benea 1999*, 118).

Eroare. Cum spuneam mai sus, datarea clădirii nu are legătură cu datarea aşezării. Se face o legătură forţată între clădire şi aşezare. Nu există practic nici una pentru că în aşezare şi în obiectivele cele săpate în jurul ei nu există alte urme din secolul IV. Se poate doar presupune o legătură, dar nu există nici o dovadă.

4. „după N. Gudea sfârşitul locuirii în clădire este datat de o piesă de la Iulian Apostatul şi Gratianus” (*Benea 1999*, 118).

Atribuirea este total greşită. Iată ce scria N. Gudea (*Gudea 1977*, 27-28) „moneta de la Gratianus care ar fi cea mai târzie dovadă a existenţei aşezării... este însă interesant că în afară de monetele târzii nu am găsit în aşezare materiale ceramice tipice epocii târzii, analoage celor din fortificaţia romană târzie”. Aş nota aici că în cursul cercetărilor post 1977 au mai fost găsite două cuptoare pentru ars cărămizi (cu un număr de cca 2000 cărămizi). Nici una nu purta stampilă, nici timpurie, nici târzie (*Dragomir 1981*, 464).

5. „Dacă prima etapă de locuire este sigur datată în timpul provinciei, apare clară atribuirea edificiului unei *villa rustica*” (*Benea 1999*, 118).

Frază foarte neclară, cu propoziţii fără legătură. Aceeşi cădere în greşală. Eu sugeram atunci că provincia de care a aparţinut aşezarea a fost Moesia Superior. Nu ştiu la ce provincie s-a gândit D. Benea, dar bănuiesc că Dacia de vreme ce a scris-o cu literă mare ! Clădirea nu poate fi o *villa rustica*. O *villa*

rustica este un complex mare de locuit cu numeroase încăperi adaosuri, baie etc. Clădirea de la Gornea este o simplă locuință dintr-o așezare de țară așa cum trebuia să fi fost multe altele.

II. Stabilirea caracterului clădirii a pornit de la premise greșite

Să urmărim deci informațiile în legătură cu clădirea și caracterul ei.

1. „Ulterior, deci în a treia etapă de locuire deci în încăperea C a fost trasat un zid pe direcția est – vest ce bloca încălzirea spațiilor C și D. nota 82 : *Gudea 1977, 20*” (*Benea 1999, 118*).

Informația a fost transformată de D. Benea. Faza a treia nu există. N. Gudea scria: „tot într-o etapă ulterioară ridicării construcției de bază” (*Gudea 1977, 20*). Deci zidul putea fi ridicat și în etapa a doua. După ce în opinia Dinei Benea „în ultima etapă” a fost abandonat sistemul de încălzire din încăperea E, a fost abandonată încăperea F, restul fiind transformat în biserică. Motivul: „pentru că aici au apărut opaițul cu cruce incizată pe fundul bazinului și ceașca dacică având același simbol” (*Benea 1999, 118*).

2. „În acest areal a fost găsit opaițul de tip Firmalampen cu chrismon în încăperea A, iar în fața absidei ceașca dacică lucrată cu mâna și având incizată crucea pe fundul recipientului. Cele două piese asigură caracterul creștin al edificiului” (*Benea 1999, 118*).

Nu există (sau nu a fost observată) nici o dovadă în legătură cu abandonarea clădirii. Nici o dovadă nu există că după o presupusă abandonare clădirea a fost folosită. Dacă sistemul de încălzire ar fi fost abandonat atunci fie stâlpii din cărămidă ar fi fost îndepărtați, fie ar fi fost urme clare de refacere a unei podele noi. Dar stâlpii de hypocaust erau în picioare în încăperile C și D, iar podeaua distrusă. Nici nu am înțeles de unde a dedus colega Benea „abandonarea” separată a încăperilor.

Să luăm acum pe rând cele două obiecte creștinate.

Cu opaițul este o întreagă poveste. N. Gudea a văzut o simplă cruce incizată (*Gudea 1977, 30*). O. Bozu a văzut o cruce în relief, ba chiar un chrismon (*Bozu 1983, 227*). Cele două „viziuni” nu schimbă teoretic datele problemei. Deși diferența e mare. Dacă a fost incizie piesa a fost creștinată. Dacă a fost cruce în relief piesa trebuie să fi fost turnată în tipar. Și atunci pot apare speculații în legătură cu datarea. Un opaiț cu cruce turnată este sigur târziu, cândva din secolul IV, după 313 p. Chr. Celălalt poate fi datat oricât de devreme!

Din păcate două piese creștine sau creștinate nu asigură caracterul de cult

al unui edificiu. Ele ar putea sugera eventual că printre locuitorii clădirii sau cei din imediata ei apropiere au existat creștini. Dar aceste piese nu au fost recunoscute drept creștine decât de N. Gudea și O. Bozu. N. Dănilă care și-a republicat recent – fără modificări – studii elaborate de el însuși prin anii 1984 și 1985/1986 (*Dănilă 2001*, 40) susține că „opaițul de la Gornea are caracter creștin îndoielnic”, iar la pagina 138 afirmă că semnul în formă de cruce e (X) este un semn de olar! Deși a optat pentru cruce în relief, ceea ce evident nu mai poate fi semn de olar, N. Dănilă a căzut în boala respingerii caracterului creștin de dragul respingerii în sine. Căci dacă un olar are tipar cu simbol în formă de cruce, atunci sigur este simbol creștin (care apare tocmai pe fundul vasului) ! Nu s-au lăsat mai prejos nici N. Zugravu (*Zugravu 1997*, 180, nota 97), iar mai recent Al. Madgearu (*Madgearu2001*, 23). Ultimul susține că chrismonul este un simbol specific pentru secolul IV. Tânărul Madgearu nu a reușit încă să depășească interpretarea veche a lui M. Sulzberger (*Sulzberger 1926*, 366, 377, 386, 447). O lectură temeinică despre rezultatele săpăturilor de la Dura Europos ar fi „vindecat” de astfel de afirmații (*Buisson 1959*, pl. II-V).

Aici apare și paradoxul în care s-a situat D. Benea: chiar dacă simbolurile ar fi recunoscute drept creștine, ele pot fi datate în chip în chip diferit: primul din secolele II–III (chiar și chrismonul), iar basilica - după părerea ei - datează din a doua jumătate a secolului IV! Se poate constata ușor controlând listele cu descoperiri din clădire și din jurul ei (*Gudea 1977*) că atât opaițul cât și ceașca au apărut în context de secol II–III p.Chr. Opaițul numărul 3, de pildă (*Gudea 1977*, 31, nr. 3, fig 14/2) găsit tot în zonă este o piesă timpurie (sfârșitul secolului I – începutul secolului II p. Chr.); în aceeași încăpere au apărut monete de la împărații Traianus și Alexander Severus .

3. „Biserica din apropierea fortificației a fost folosită de soldații din cetate dar și de locuitorii așezării din preajmă. Credem că se poate stabili cu relativă precizie când a avut loc evenimentul ”. (*Benea 1999*, 119).

Nu știm ce semnificație are la D. Benea termenul „apropiere”. De la cetatea romană târzie (Căunița de Jos) până la clădirea, respectiv așezarea romană rurală (Căunița de Sus) sunt circa 1,5 km.

Nu credem că cele două situri erau în legături prea strânse sau chiar dacă erau în legătură. Soldații din cetate, atâția câți erau, locuiau în ea, se crede, cu familiile. Deci dacă ar fi avut nevoie de biserică ar fi construit-o în fortificație (a cărei zonă centrală era pare-se liberă). Dar în fortificațiile romane târzii de tip

quadriburigium (databile și funcționând între 280-380) nu se cunosc nici construcții creștine, nici urme creștine sigure.

Precizia datării nu poate fi relativă. Ori este precizie, ori este relativă. „Evenimentul” la care se referă D. Benea pare a fi, după dânsa, folosirea bisericii !! de la Gorenea sub Constantius II ! Aici colega mea scrie ceva greu de crezut: „Prezența pe teritoriul așezării (n.n. așezarea rurală de la Căunița de Sus) a unor manifestări păgâne, cum ar fi reprezentarea lui Sol (?) pe o toartă de ulcior descoperită în cetate” (Benea 1999, 119). Cum poate fi prezentă o manifestare din cetate într-o așezare situată la 1,5 km, numai bunul Dumnezeu știe!

Eforturile lui O. Bozu de a demonstra că acele de tors cu verigă din bronz sunt piese creștine (Bozu 1983, 219-228) nu sunt încă acceptate (cf. Zugravu 1997, 291; afirmă că sunt „tije” purtate de adepții sectei bonosiace. Dacă vreodată vor fi recunoscute ca piese creștine, fortificația de la Gornea va fi printre cele dintâi tetraburgia în care apar creștinii.

Nici speculațiile lui I. Piso pe marginea inscripției de pe cărămida de la Gornea nu ajută cu nimic subiectul. La început (Piso 1981, 270) afirmă că inscripția nu are nici un element creștin. Apoi pe aceeași pagină presupune totuși că *primicerius*-ul ar putea fi creștin; după aceea apare și formula „*rogo et peto*” creștină. Tot comentariul se bazează pe analogii și informații din secolele IV–V uitând cel mai important lucru: cărămida a fost fabricată pe la 380 și zidită în peretele incintei. Nici nu se știe dacă a ajuns vreodată la destinatar. În mod sigur nu era cum crede I. Piso „pusă lângă catafalc”. (Piso 1970, 270), chiar dacă N. Zugravu (Zugravu 1997, 284, nota 18) crede în povestea cu amuleta ! Nici unul din evenimentele pe care le discută I. Piso în legătură cu textul inscripției, nu se putea petrece la sfârșitul secolului III.

4. Nu am înțeles factorii care au determinat-o pe D. Benea să declare această clădire basilică de la sfârșitul secolului IV p. Chr. Nimic nu se potrivește: nici datarea pieselor creștinate sau creștine, nici funcționarea clădirii în epoca romană târzie, nici materialul arheologic databil. Numai orientarea est-vest a clădirii (legată însă de direcția curenților de aer) se potrivește cu cerințe unei basilici. O consultare a literaturii despre basilică (Reusens 1885; Marucchi 1908; Leclercq 1907, Leclercq 1914; Deichmann 1983) arată următoarele: a. o perioadă lungă neprecizabilă după, 313 lăcașurile de cult au rămas ceea ce au fost: case-biserici; creștinii vechi nu aveau și nu căutau arhitectura sacră (Leclercq 1907, 392, 394; Deichmann 1983, 79); b. forma anterioară a lăcașului de cult

creștin a fost abandonată abia după Constantinus I când basilica începe să primească forma unei nave (*Leclercq 1907*, 385); c. dimensiunile basilicilor din secolul IV sunt în general mari; cele mai mici măsoară 10 x 20 m (ceea ce este mult mai mare decât dimensiunile clădirii de la Gornea: 5 x 13 m); d. de obicei clădirile profane nu se transformă în basilici (*Reusens 1885*, 143); e. originea basilicii este încă discutată (*Reusens 1885*, 137–145; *Marucchi 1908*, 385–388; *Deichmann 1983*, 68–88).

Deci dacă forma clădirii și dispunerea încăperilor, chiar și orientarea par a se potrivi, contextul arheologic și materialul arheologic se opun. Basilicile nu au în chip obligatoriu absidă exterioară, mai ales în prima perioadă (*Marruchi 1908*, 385–410). De obicei însă au intrarea laterală bine evidențiată.

În concluzie:

1. ne delimităm cu totul de interpretarea Doinei Benea pentru clădirea din așezarea rurală de la Gornea. Nu pentru că nu ne-ar plăcea să fie „basilică”, ci pentru că nu există nici o dovadă în acest sens;
2. considerăm pe mai departe că această clădire a fost o simplă locuință dintr-o așezare rurală, care locuință a funcționat în secolele II–III;
3. clădiri locuință de acest tip sunt de altfel cunoscute în epoca romană în diversele provincii (cf. *Mócsy 19784*, fig. 23, 318, fig. 54, pentru Pannonia)
4. deocmdată în acest stadiu al cercetărilor nici în așezare nici în clădire nu există urme sigure de epocă romană târzie.

Prescurtări și bibliografie

Benea 1999	Doina Benea, <i>Dacia sud-vestică în secolul III–IV</i> , Timișoara, 1999
Bozu 1983	O. Bozu, Considerații pe marginea unui probabil opaiț paleocreștin descoperit la Gornea – Căunița de Sus, în <i>Banatica</i> , VII, 1983, 225–230
Buisson 1959	Comte du Mesnil du Buisson, Inscriptions sur le jarres de Doura Europos, în <i>Mélanges de l'Univesité Saint Joseph</i> , XXXVI, 1959, 3–49
Dănilă 2001	N. Dănilă, <i>Daco-romana christiana. Florilegium studiorum</i> , București, 2001

- Deichmann 1983 F. W. Deichmann, *Einführung in die christliche Archäologie*, Darmstadt, 1983
- Dragomir 1981 I. Dragomir, Noi descoperiri arheologice în hotarul localităților Gornea și Sichevița (jud. Caraș-Severin), în *Banatica* VI, 1981, 463–466
- Gudea 1977 N. Gudea, *Gornea. Așezarea romană și romană târzie*, Reșița 1977
- Gudea 1988 N. Gudea – I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988
- Leclercq 1907 H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origins jusqu'au VIII-e siècle*, Paris, 1907
- Leclercq 1910 H. Leclercq, basilique, în *DACL* II, 1, 1910, 525–601
- Madgearu 2001 Al. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București 2001
- Manolache 2000 D. Manolache, *Andrei – apostolul lupilor*, București, 2000
- Marucchi 1908 Marucchi, *Manuale di archaeologia cristiana*, Roma 1908
- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle provinces of the Roman Empire*, London, 1974
- Piso 1981 I. Piso, Die spätromische Inschrift von Gornea, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, 1981, 263-271
- Reusens 1885 Reusens, *Eléments d'archéologie chrétienne*, Louvain , 1885
- Sulzberger 1926 M. Sulzberger, Le symbole de la croix et les monogramme de Jésus chez les premiers chrétiens, in *Byzantion*, 2, 1926, 337-448
- Zugravu 1997 N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997

NOTIZEN CHRISTLICHER ARCHÄOLOGIE.

1. EIN GEBÄUDE AUS DER DÖRFLICHEN SIEDLUNG VON GORNEA ZWISCHEN RUSTIKALISCHER WOHNUNG UND CHRISTLICHER BASILIKA

- Zusammenfassung -

Zwischen 1970-1980 wurde im Rahmen der Rettungsgrabungen für das Wasserkraftwerk Eiserne Tore I auch eine römische dörfliche Siedlung in Gornea, dem Punkte Caunita de Sus, untersucht. In der Siedlung wurden eine Wohnung mit Steinmauern, eine eingetiefte Wohnung, zwei Ziegelbrennöfen, ein Abflußgraben usw. identifiziert, die sich alle ins 1.-3. Jh. n. Chr. datieren lassen. Irgendwo aus dem östlichen Teil der Ortschaft stammt eine Gruppe von 11 spätromischen Münzen (*Gudea 1977; Dragomir 1981*).

In der Wohnung mit Steinmauern wurden im Raum A eine Lampe, auf deren Boden ein Kreuz eingeritzt (oder aufgedrückt) wurde, und eine mit der Hand geformte dakische Tasse gefunden, die auf dem Boden eine ähnliche Einritzung hat; beide wurden aufgrund der Form und des Kontextes in die Zeit der Provinz (1.-3. Jh. n. Chr.) datiert. Es wurde angenommen, daß sie christianisiert wurden oder sogar christlich waren! (*Gudea 1988; Bozu 1983*).

Doinea Benea (*Benea 1999*, 117-119) verändert die Angaben des Problems: a. sie „bringt“ die spätromischen Münzen in den Bau; b. sie betrachtet eine seiner Phasen als einen späten Umbau; c. aufgrund der beiden christlichen Stücke verwandelt sie den Bau in eine christliche Basilika.

Die vorliegende Arbeit berichtigt diese Verwandlungen und zeigt aufgrund der bereits veröffentlichten Angaben (*Gudea 1977*), daß: a. der Bau eine einfache Wohnung in einer dörflichen Siedlung ist; b. alles, was im Inneren und sofort außerhalb gefunden wurde, aus dem 2.-3. Jh. n. Chr. datiert; c. die christianisierten Stücke ebenfalls in einem Kontext des 2.-3. Jh. gefunden wurden und sich aufgrund der Form ebenso datieren lassen; d. die spätromischen Münzen irgendwo im östlichen Teil der Ortschaft gefunden wurden, ohne Verbindung zum Steinbau; e. da in den um 280 n. Chr. und danach errichteten spätromischen Befestigungen im allgemeinen keine christlichen Spuren entdeckt wurden, es

schwer zu glauben ist, daß die „Basilika“ von Frau Benea, die mehr als 1500 m von der Befestigung entfernt liegt, als Kultlokal für die Soldaten und ihre Familien gedient hätte.

Aus all diesen Gründen nehmen wir von Frau Beneas Hypothese entschieden Abstand und sind der Ansicht, daß sie im Lichte der gegenwärtigen Kenntnisse über den Bau in der dörflichen Siedlung von Gornea – Căunița de Sus nicht beachtenswert ist.

DESCOPERIRI BASARABI ÎN LOCALITATEA ROGOVA, JUD. MEHEDINȚI

GABRIEL CRĂCIUNESCU

Localitatea Rogova se află la limita nordică a Câmpiei Blahniței, fiind situată într-o luncă largă de aproximativ 2 km și înconjurată de dealuri cu înălțimi medii. În anul 1995 a fost deschis un șantier arheologic în punctul "La cazărmi" situat la 2 km est de sat, pe malul râului Blahnița. Zona cercetată sistematic în intervalul 1995-1998 și 2000 este reprezentată de o câmpie joasă, fostă mlaștină până în urmă cu trei decenii. De-a lungul celor cinci campanii am putut stabili că locuirea Verbicioara este bine reprezentată de un strat gros de 0,20-0,30 m ce se întinde pe câteva hectare, iar o serie de nivele precum Coțofeni, Basarabi și feudalism timpuriu sunt întâlnite sporadic, au grosimi de câțiva centimetri, neexistând straturi propriu zise de cultură. Cercetările de suprafață au permis identificarea altor două puncte cu materiale hallstattiene. Primul este situat la cca. 200 m vest de marginea stațiunii pe care o cercetăm sistematic iar ultimul este situat la aproape 2 km vest de stațiunea noastră. Ambele puncte stabilite prin cercetări de suprafață se află pe malurile râului Blahnița. Materialul mărunț și atipic din aceste două puncte nu ne oferă posibilitatea să ne pronunțăm dacă el aparține sau nu culturii Basarabi. În stațiunea cercetată sistematic puținele materiale care pot fi atribuite cu siguranță culturii Basarabi, sunt grupate în două zone (Pl. I). Cea mai intensă locuire, dar care nu are un nivel continuu, este cea situată în zona secțiunilor IV, V, VII, VIII și suprafețelor I, II și III. În zona secțiunii XI apar răzlețe câteva materiale aparținând acestei culturi, iar în secțiunea XIV apare un mormânt. Ceramica din zona suprafețelor și secțiunilor este fărâmițată și destul de rară. Cele mai numeroase sunt fragmentele din buza unor străchini și castroane care au canelurile dispuse atât paralel cât și oblic față de buză (Pl. III/2,3). De cele mai multe ori aceste fragmente sunt decorate cu S-uri orizontali sau oblici. Cu toate că stratul de cultură este subțire și discontinuu, am descoperit și piese lucrate din fier. Semnalăm o piesă alungită, probabil un dorn, care este puternic oxidată și lungă de 10,5 cm (Pl. II/3). O altă piesă din fier, descoperită în campania 2000, este un topor cu aripioare (Ärmchenbeil)

care a putut fi tratat în laboratorul de conservare-restaurare. Piesa are lungimea de 10,6 cm, lăţimea de 3,4 cm şi grosimea de 0,5 cm. Este o unealtă sau armă mult aplatizată căreia îi lipseşte o mică porţiune din partea activă (Pl. III/1). În România au mai fost descoperite topoare cu aripioare la Ferigile în tumulul nr. 12 (VULPE 1967, 64 şi Pl. XIX/16), Cernat (SZEKELY 1966, Fig. 5/4), Bârlad (PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1958), Cetăţuia (BOROFFKA 1987, Fig. 4/2), Coldău (HOREDT 1980), Insula Banului (MORINTZ, ROMAN 1969, Fig. 7/12) şi Buneşti (BAZARCIUC 1983, Fig. 1/2).

În caroul 15 al secţiunii XIV (Pl. I) a fost descoperit un mormânt de incinerare depus într-o urnă ce avea baza la adâncimea de 0,65 m. Datorită adâncimii mici la care era depusă urna, a făcut ca o parte din gât împreună cu toată buza să lipsească. Resturile cremaţiei, formate din cenuşă, cărbune şi oase mărunte calcinate, umpleau vasul pe trei sferturi iar diferenţa era reprezentată de pământ. În resturile de cremaţie am găsit o fibulă şi un cuţit.

Urnă (Pl. III/1) are fundul plat, corpul cilindric şi gâtul tronconic. Îi lipseşte buza care trebuie să fi fost antrenată în timpul arăturilor la distanţă suficient de mare încât nu am mai găsit nici un fragment din ea. Pe umerii piesei se află patru proeminente organice dispuse uşor oblic şi terminate, la partea superioară, cu suprafeţe drepte. Decorul ocupă jumătatea superioară a corpului urnei. O bandă haşurată în reţea şi dispusă sub forma unei ghirlande, uneşte cele patru proeminente organice. Altă bandă dispusă tot sub forma unei ghirlande care o dublează pe cea anterioară, îşi are vârfurile în dreptul celor patru proeminente şi este umplută cu S-uri orizontali. Zona de contact a corpului cu gâtul este marcată de o altă bandă umplută cu S-uri orizontali. Pe gât, în dreptul fiecărei proeminente, se află câte o bandă verticală umplută cu S-uri ordonaţi vertical.

Cuţitul descoperit în urnă era lucrat din fier (Pl. II/2) şi prezenta un avansat grad de oxidare, situaţie în care nu l-am mai supus unui tratament în laboratorul muzeului. Are lungimea de 11,8 cm şi lăţimea de 1,6 cm. Cu toată această puternică oxidare se mai observă o parte din mânerul piesei.

Fibula găsită în urnă prezintă puternice urme de ardere, dovadă că a fost recuperată de pe rugul de incinerare a defunctului. Această ardere pe rug a determinat o fragilizare a părţii exterioare reprezentată de bronz. Miezul acestei piese este lucrat din fier situaţie frecvent întâlnită în cadrul culturii Basarabi. În necropola eponimă din totalul de 14 piese se întâlnesc şase fibule lucrate în acest fel (DUMITRESCU 1968, 211). La Ostrovul Mare "1975" (CIOCEA

SAFTA 1996, 188) s-au găsit 12 fibule cu arcul de fier și care sunt supraturnate cu un înveliș de bronz decorat cu striuri sau “coaste”. Acest punct în care a săpat E. Moscalu, poate fi localizat în zona km fluvial 865. Dar nici una din fibulele descoperite pe Ostrovul Mare nu are placa piciorului triunghiulară. Fibula de la Rogova are două resorturi și picior triunghiular, fiind de tipul Glasinac II. Are lungimea de 10 cm și lățimea de 5,5 cm iar baza piciorului triunghiular păstrează un fragment din acul de prindere ce era lucrat din fier (Pl. II/4).

Sudul Olteniei reprezintă o zonă de intensă locuire a purtătorilor culturii Basarabi (MOSCALU 1990). Mormintele izolate sau necropolele de aici, la care se întâlnește atât înhumația cât și incinerația, inventarul acestor morminte, au generat disputa dintre Vl. Dumitrescu și Al. Vulpe privind etnia acestei populații: iliri sau traci. Nu este în intenția noastră să ne raliem la una sau alta dintre teorii. Ne vom limita la a face precizarea că în sud-vestul României, în necropolele de la Svinița, Ieșelnița, Cerneți, Balta Verde, Gruia și Ostrovul Mare există morminte de incinerație în unele cât și morminte de înhumație în altele și că toate aceste morminte se găsesc în tumuli. Unii din acești tumuli nu au manta de piatră, situație întâlnită la Basarabi și unele movile de la Balta Verde, pe când alți tumuli au mantaua din piatră de râu cu grosimea de 0,30 m la Cerneți, 0,40 m la Ostrovul Mare - “Prundul Deilui” sau 0,80 m la Balta Verde. Chiar diametrele tumulilor prezintă diferențe mari: 4 m la Cerneți, 9-12 m la Basarabi sau 20 m la Ostrovul Mare - “Prundul Deilui”. Singura descoperire la care mormintele erau situate într-o necropolă plană este cea de la Gruia. Descoperirile vechi, publicate de V. Pârvan după 40 de ani, nu beneficiază de prea multe date legate de modul în care au fost găsite. Nici descoperiri mai noi, efectuate de arheologi ai Muzeului Regiunii Porților de Fier în perioada 1965 - 1975, în necropola săpată în apropierea portului din localitate, nu dispun de date referitoare la felul de înmormântări.

Urna mormântului nec de incinerație de la Rogova a fost depusă într-o groapă simplă. Pământul negru nu a permis să se observe forma acesteia pe care noi mai mult am bănuț-o datorită faptului că urna în momentul descoperirii, avea o poziție verticală. Având în vedere slabul nivel de locuire Basarabi este hazardant să discutăm de o necropolă plană de incinerație. Probabil că mormântul este singular. Dar nu trebuie să pierdem din vedere faptul că, într-o altă zonă a acestei mari stațiuni, s-ar putea să avem o locuire Basarabi mult mai consistentă. În acest caz am putea discuta despre o adevărată necropolă nu doar de un

mormânt izolat. Cercetările din anii următori s-ar putea să aducă date în plus referitor la aceste aspecte.

În acest moment se poate afirma doar că la Rogova avem un mormânt plan cu resturile cremației depuse în urnă. Situată la distanță de cca 10 km în linie dreaptă de malul Dunării ar putea să întărească o părere exprimată cu mai mult timp în urmă conform căreia incinerarea pare să fie frecvent utilizată în zonele mai îndepărtate de linia Dunării (GUMĂ 1993, 224), dar ea nu lipsește nici în necropole din imediata apropiere a fluviului. În acest sens am aminti situațiile întâlnite la Svinița “Piatra Elisovei”, Berzasca “Stația de pompare I.F.E.T.” sau Ostrovul Mare “Prundul Deului”.

Inventarul mormântului de la Rogova își găsește analogii în alte descoperiri ale culturii Basarabi. Proeminențele organice ale urnei noastre seamănă foarte bine cu cele ale unui vas descoperit la Poiana (VULPE 1986, Fig. 16/23) și se aseamănă doar ca idee cu cele întâlnite pe un vas fragmentar de la Popești-Nucet (VULPE 1965, Fig. 7/7). Fibula cu placă triunghiulară și resort dublu descoperită de noi își are bune analogii în descoperiri de la Basarabi (DUMITRESCU 1968, Fig. 21/2 și 22/2) Popești-Nucet (VULPE 1965, Fig. 5/8; 1986, Fig. 14/10) și Alexandria (PREDA 1961, Fig. 2/1). Acest gen de fibulă se găsește și la Ferigile (VULPE 1967, Pl. XXIII/3,4), dar prin evoluția sa îndelungată, până în pragul celei de a doua epoci a fierului (VULPE 1967, 69), nu constituie un element sigur de datare. Cuțitul din mormântul de la Rogova, prin faptul că este puternic oxidat, nu păstrează nici un element deosebit, fiind o piesă comună. Toporul plat din fier, descoperit în puținele urme de locuire ale stațiunii, este semnalat pe parcursul a mai multor secole. Cea mai timpurie semnalare o înregistrăm în Insula Banului (MORONTZ, ROMAN 1969) și anume în sec. XI-X a. Chr. Alte semnalări, precum cele de la Cetățuia (MUSCĂ 1982) și Cernat (SZEKELY 1966) plasează această piesă în sec. X-VIII a. Chr. Descoperirea de la Bârlad (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1958) plasează acest tip de topor în sec. X a. Chr. iar cel de la Coldău (HOREDT 1982) a fost datat în sec. IX-VIII a. Chr. Se cunoaște și o descoperire târzie de la Bunești (BAZARCIUC 1983). În mediul Basarabi găsim o oarecare asemănare pentru acest topor într-o descoperire de la Popești-Nucet (VULPE 1965, Fig. 6/12) unde toporul pare să aibă două tășuri, precum și la Svetozarevo-Crvena Livada, la sud de Dunăre STOICĂ 1979, Fig. 9/1), unde a fost descoperită o piesă bine conservată.

Considerăm că resturile de cultură materială din așezare, care aparțin culturii Basarabi, sunt contemporane cu mormântul și toate pot fi încadrate într-un orizont mai târziu al acestei culturi. Cu toate eforturile noastre de a observa forma unui tumult în zona mormântului sau în apropierea acestuia, nu a fost posibil. Este greu de crezut că lucrările agricole desfășurate doar în ultimii ani în zonă datorită mlaștinilor existente, au putut să aplatizeze tumulii încât să le șteargă urma. Aceasta ar putea să însemne că ne aflăm în prezența unui mormânt plan de incinerare, eventual necropolă plană de incinerare.

Lista localităților cu descoperiri Insula Banului, Gornea Kalakača și Basarabi din jud. Mehedinți

1. Balta Verde (com. Gogoșu)
2. Bistreț (com. Devesel)
3. Breznița de Ocol
4. Cerneți (com. Șimian)
5. Corlățel
6. Crivina (com. Burila Mare)
7. Cujmir
8. Devesel
9. Gârla Mare
10. Gruia
11. Ieșelnița
12. Insula Banului
13. Izvoarele (com. Gruia)
14. Izvorul Bârzii
15. Izvorul Frumos (com. Burila Mare)
16. Nicolae Bălcescu (oraș Vânju Mare)
17. Orevița Mare (oraș Vânju Mare)
18. Ostrovul Corbului (com. Hinova)
19. Ostrovul Mare (com. Gogoșu)
 - a. "La Schelă"
 - b. "Prundul Deifului"
 - c. "km fluvial 865"

- d. “km fluvial 873”
- e. “km fluvial 875”
- f. “Botul Piscului” - amonte
- g. “Botul Piscului” - aval
- 20. Ostrovul Șimian (com. Hinova)
- 21. Puținei (com. Izvorul Bârzii)
- 22. Rogova
- 23. Șvinița
- 24. Tismana (com. Devesel)
- 25. Vânjuleț
- 26. Drobeta Turnu Severin
- 27. Dubova “Peștera Poncova”
- 28. Dubova “Cuina Turcului”

La liste des illustrations

Planche I-ère. Le plan général des fouilles avec les zones de logement Basarabi de Rogoja.

Planche II-ème. 1. hache ; 2. couteau ; 3. poinçon ; 4. fibule (1-3 fer) ; 4 (fer et bronze).

Planche III-ème. L’urne de la tombe de Basarabi ; 2-3 fragments de soupière de l’établissement.

Planche IV-ème. La carte du département Mehedinți avec des découvertes de la première époque du fer.

DÉCOUVERTES BASARABI À ROGOVA, DÉP. DE MEHEDINȚI

Résumé

Le village est situé à la limite nord de la Plaine de Blahnița, au milieu d’une saulaie large de 2 km, entourée de collines. Des fouilles systématiques ont été entreprises entre les années 1995-1998 et en 2000 sur le bord de la Blahnița, au point “La cazărmi”. Nous avons constaté l’absence de continuité

d'un niveau Basarabi, vu le caractère sporadique des découvertes (Pl.II). Les fouilles de surface ont mené à la découverte de deux autres points avec céramique hallstattienne (Pl. I), mais l'état fragmentaire du matériel ne nous permet pas de préciser s'il s'agit ou non de points appartenant à la culture Basarabi. Au bout des fouilles systématiques dans l'habitation Basarabi nous avons trouvé une hache de fer à ailerons (Pl. III/1) avec des analogies à Cetățuia (MUSCĂ 1982), Insula Banului (MORINTZ, ROMAN 1969), Cernat (SZEKELY 1966), Bârlad (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1958), Bunești (BAZARCIUC 1983) et Ferigile VULPE 1967) en Roumanie et à Svetozarevo-Crvena Livada en Yougoslavie.

Dans la section XIV nous avons découvert une tombe plane d'incinération. Les restes de crémation avaient été déposés dans une urne placée au fond d'une simple fossée. L'urne contenait un couteau en fer et une fibule coulée en fer recouvert de bronze, ayant la plaque triangulaire. Parmi les découvertes d'Ostrovul Mare on ne trouve pas ce genre de fibule, même s'il y a grand nombre de pièces travaillées en fer et en bronze.

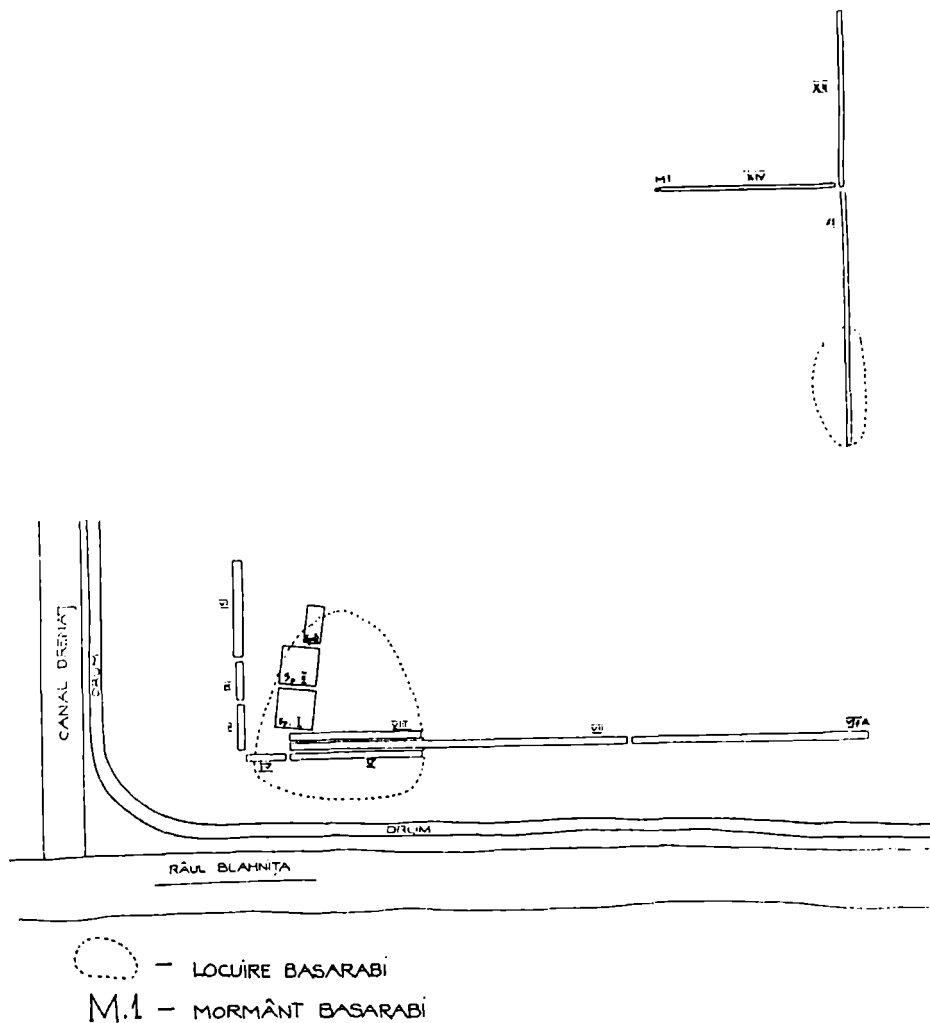
La tombe est contemporaine aux restes sporadiques de culture matérielle de l'établissement, qui peuvent se placer dans un horizon plus tardif de la culture Basarabi. Cette découverte nous signale l'existence d'une tombe plane d'incinération, voire d'une nécropole plane d'incinération, ce qui est moins commun pour cette culture.

BIBLIOGRAFIE

1. BAZARCIUC 1983 V. V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești, jud. Vaslui*, în SCIVA, 34, 3, 249-273
2. BĂRCĂCILĂ 1924 Al. Bărcăcilă, *Antiquités pré-et protohistoriques des environs de Turnu Severin*, în Dacia, I, 1924, 280-296
3. BOROFFKA 1987 N. Boroffka, *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î. e. n.* în Apulum, XXIV, 55-77
4. BERCIU 1939 D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939
5. CIOCEA 1996 E. Ciocea Safta, *Necropola tumulară de pe Ostrovul Mare*, în SCIVA, 47, 1996, 2, 159-190
6. CRĂCIUNESCU 1995 G. Crăciunescu *La culture Basarabi dans la département de Mehedinți*, în Thraco-Dacia, XVI, 1-2, 1995, 139-150
7. CRĂCIUNESCU 1996 G. Crăciunescu, *La culture Basarabi dans le sud-ouest de l'Oltenie*, în Der Basarabi - Komplex in Mittelle- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7-9 November 1996), I, Bukarest, 1996, 79-92
8. DUMITRESCU 1968 Vl. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Olténie)*, în Dacia N.S., XII, 1968, 177-260
9. GUMĂ 1983 M. Gumă, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, în Banatica, 7, 1983, 65-138
10. GUMĂ 1993 M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993
11. HOREDȚ 1980 K. Horedt, *Die Thraker und die Mittelmeerwelt*, în Actes du II-e Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976), I, (București, 1980), 113-119
12. LASZLO 1975 A. Laszlo, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în SCIVA, 26, 1, 17-39
13. MORINTZ 1969 S. Morintz și P. Roman, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României - Insula Banului*, SCIV, 20, 1969, 3, 393 - 424
14. MOSCALU 1990 E. Moscalu, *Noi materiale aparținând culturii tracice Basarabi de la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinți)*, în Thraco-Dacia, XI, 1990, 1-2, 117-123
15. MOSCALU 1988 E. Moscalu, C. Beda, *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparținând culturii Basarabi*, în Thraco-Dacia, IX, 1-2, 1988, 23-48
16. MUSCĂ 1982 T. Muscă, *Date noi privind metalurgia fierului în sud-estul Transilvaniei*, în Apulum, 20, 53-58

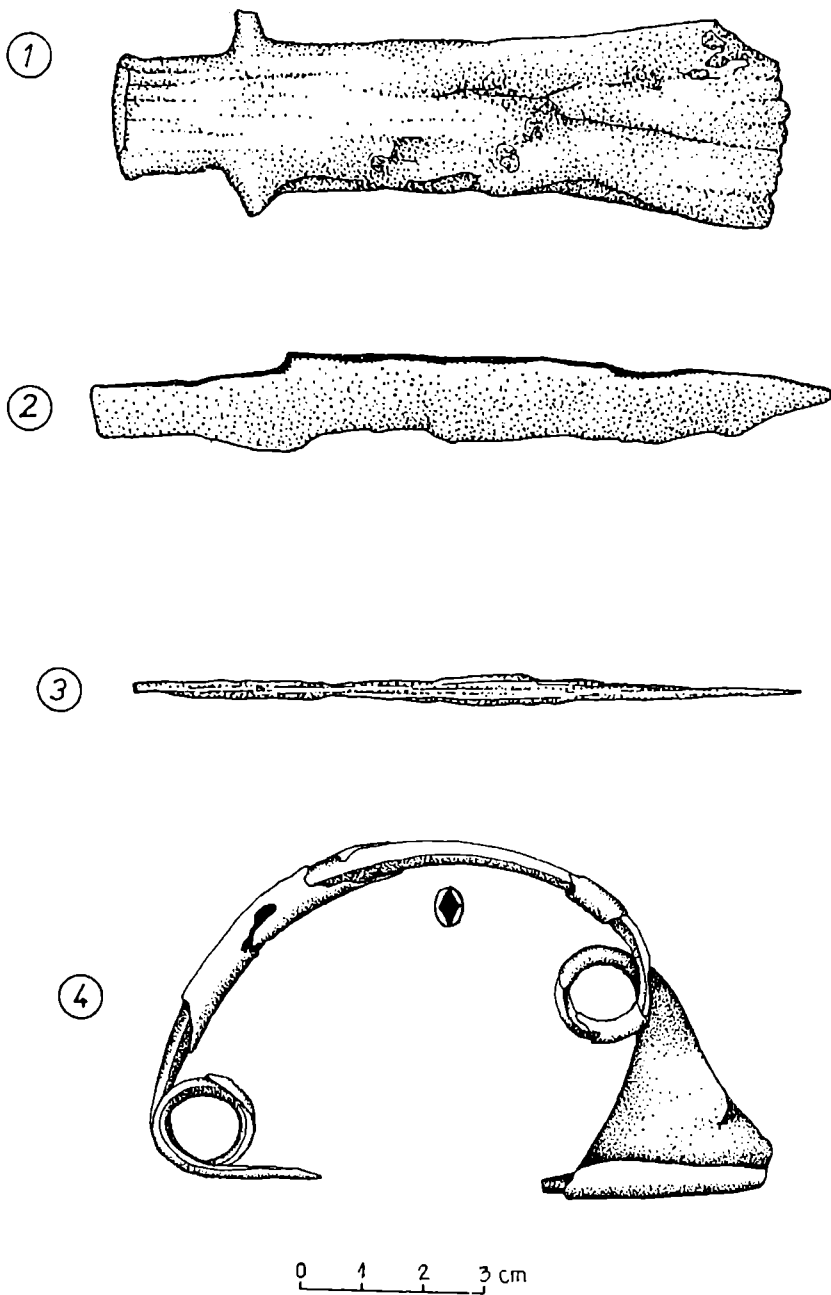
17. NICA 1974 M. Nica, *Complexul de tumuli hallstattieni de la Ieșelnița (Județul Mehedinți)*, în *Historica*, III, 1974, 7-42
18. PÂRVAN 1924 V. Pârvan, *Considérations sur les sepultures celtiques de Gruia*, în *Dacia*, I, 1924, 35-50
19. PETRESCU 1958 M. Petrescu-Dîmbovița, *Objets hallstattiens trouvés à*
DÎMBOVIȚA *Bîrlad*, în *Dacia*, N. S., 2, 59-67
20. PREDA 1961 C. Preda, *Săpăturile de la Alexandria*, în *MCA*, VII, 209-217
21. PREMK 1984 A. Premk, P. Popović, L. Bjelojac, *Vajuga - Pesac. Fouilles*
POPOVIĆ *de sondage de 1980*, în *Cahiers des Portes de Fer*, II,
BJELOJAC Beograd, 1984, 118-124
22. STOJIĆ 1979 M. Stojić, *Les localités de la culture Basarabi aux envi*
rons de Svetozareva, în *Starinar*, N.S., XXX/1979,
Beograd, 1980, 97-107
23. SZEKELY 1966 Z. Székely, *Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit*
und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien, în *Dacia*,
N.S., X, 209-219
24. VASIĆ 1997 R. Vasić, *The Early Iron Age Regional Group in the Uzice*
Area, în *Balkanica*, XXVIII, 1997, 45-62
25. VLASSA 1982 N. Vlassa, *O rectificare necesară. Despre poziția*
cronologică a două piese de fier de la Coldău, în *Apulum*,
20, 65-73
26. VULPE 1965 Al. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die*
Basarabi-Kultur), în *Dacia*, N. S., IX, 1965, 105-132
27. VULPE 1967 Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*,
București, 1967
28. VULPE 1986 Al. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisa*
tion. Die Basarabi-Kultur, în *Dacia*, N. S., XXX, 1986,
49-90

ROGOVA 2000
SCARA 1:500
0 5 10 m

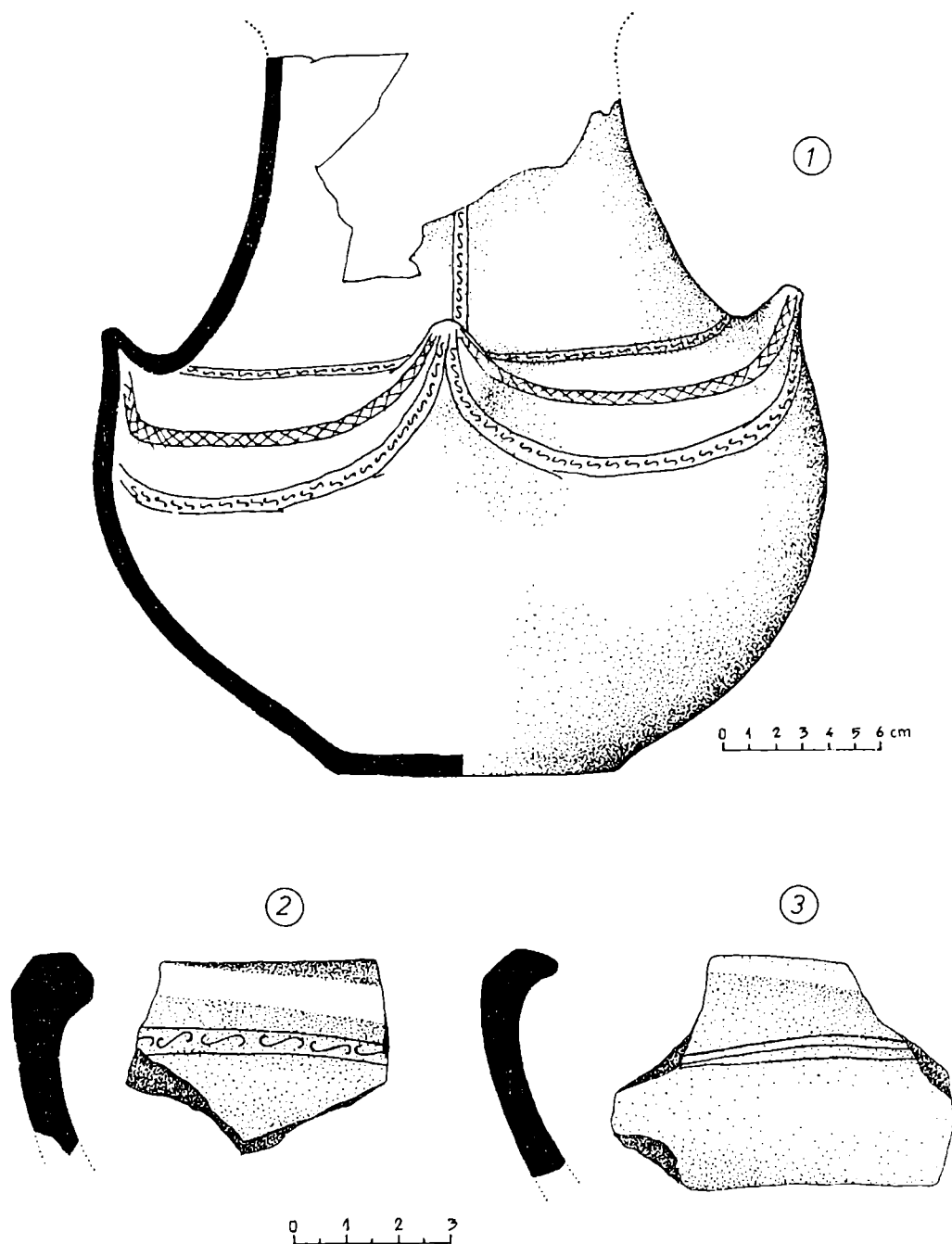

Planșa I

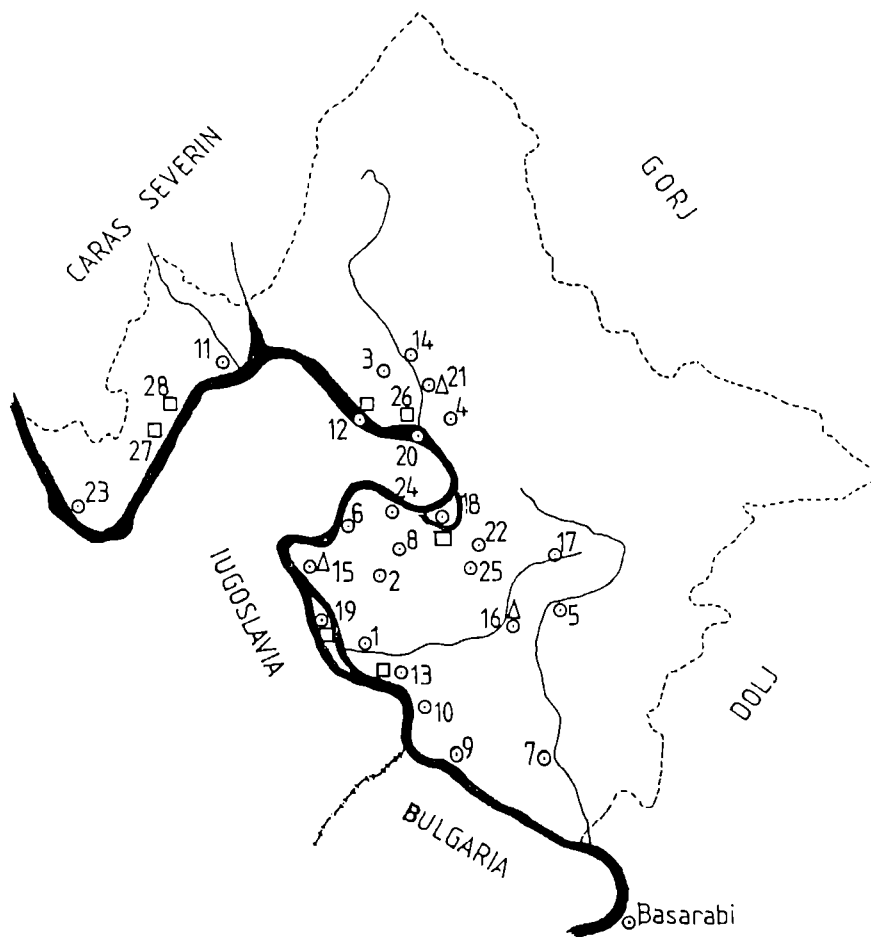
Planul general de săpătură cu zonele de locuire Basarabi de la Rogova

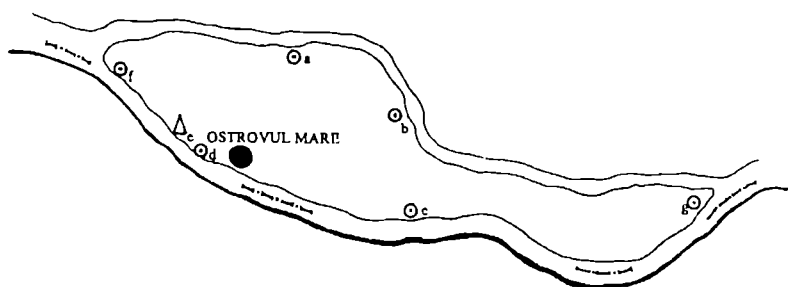
Planșa II. Rogova - 1 topor; 2 cuțit; 3 dorn; 4 fibulă (1-3 fier, 4 fier și bronz)

Planşa III. Rogova - 1 urna mormântului Basarabi;
2-3 fragmente de castroane din aşezare

- - INSULA BANULUI
 △ - GORNEA-KALAKACA
 ○ - BASARABI

Planșa IV. Harta județului Mehedinți cu descoperiri din prima epocă a fierului

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CARANSEBEȘ - SAT BĂTRÂN

SORIN PETRESCU

Stațiunea arheologică din punctul „Sat Bătrân” a fost semnalată în anul 1976 când cu ocazia unor periegheze în zonă au fost descoperite fragmente ceramice apreciate de către descoperitori ca ilustrând o locuire aparținând culturii Vattina sau epocii hallstattiene¹.

Situl arheologic se află pe terasa dealului ce domină malul drept al pârâului Zlăgنیța și se află la circa 500 m nord de stațiunile Vinca și Balta Sărată precum și pe drumul roman Dierna-Tibiscum².

După identificarea în teren a punctului³, în vara anului 2000 am demarat cercetările sistematice prin trasarea unei secțiuni ($S_1/2000$) cu dimensiunile de 10 x 2 m orientată pe direcția N-S iar în anul 2001 am continuat cercetările prin trasarea altor două secțiuni: $S_2/2001$ cu dimensiunile de 20 x 2 m și $S_3/2001$ cu dimensiunile de 10 x 2 m, ambele orientate N-S.(Pl. I).

I. Stratigrafia (Pl. Ib-IIb)

Stratul de cultură începe imediat de sub stratul vegetal, fiind răscolit și amestecat de lucrările agricole efectuate în trecut. Până la adâncimea de 0,25 m apar fragmente ceramice aparținând epocilor medievală târzie și romană. Doar în $S_2/2001$ în dreptul caroului 7 a fost dezvelit un segment dintr-o alee de piatră de râu orientată E-V, la N și S de ea fiind împrăștiate pietre mai mici. Această

1. R. Petrovsky, *Banatica*, III, 1975, p. 366.

2. Identificarea pe teren a fost îngreunată datorită faptului că toponimul „Dealul Zlăgنیței” sau „Dealul Zlagnei” este dat unui deal ce domină intrarea în satul Zlagna (com. Turnu-Ruieni). Autorii perieghezei au atribuit însă în mod greșit acest toponim dealului din dreapta pârâului Zlăgنیța, deal aflat la circa 800-900, sud de dealul cu acest toponim, deși zona este cunoscută de către localnici sub numele de „Sat Bătrân”, toponim pe care îl utilizăm și noi.

amenajare aparține nivelului roman, printre pietre fiind răspândite fragmente ceramice romane.

Între 0,25-0,50 m apar fragmente de cărbune, chirpic și fragmente ceramice lucrate cu mâna. Începând cu adâncimea de 0,50 m începe sterilul lutos cu pigmenți de oxid de fier și mangan.

II. Materialul arheologic (Pl. III-IV)

Întregul material ceramic se prezintă în stare fragmentară și îl prezentăm în funcție de succesiunea locuirilor.

a) Ceramica lucrată cu mâna (Pl. II) este de factură grosieră (Pl. II(1-2) și semifină (Pl. II/3-4). Culoarea variază de la brun-deschis (Pl. IV/2,4) la brun închis (Pl. IV/1) și negru (Pl. II/1) și fundul inelar al unui vas (Pl. II/2).

Tot în nivelul acesta, la 0,40 m în caroul 2 din S₂/2001 a fost descoperită o interesantă piesă din diorit. Cu o înălțime de 5,5 cm și diametrul maxim de 4 cm, piesa a fost inițial parte a unui topor ciocan. Ca urmare a fracturării chiar în zona perforației pentru înmănușare, restul a fost adaptat pentru a fi folosit ca zdrobitor.

Slaba conservare a ceramicii și lipsa motivelor ornamentale nu permite atribuirea culturală sigură. Cu toate acestea, avansăm ipoteza unei locuiri modeste aparținând epocii bronzului eventual anterioară celei din punctul Balta Sărată aflată, după cum am menționat mai sus, la circa 500 m spre sud.

b) Ceramica din nivelul II (0-0,25 m) este amestecată datorită arăturilor, putând fi grupată în două loturi.

Primul lot îl constituie ceramica semifină și fină lucrată la roată, cu o culoare brun-gălbuie (Pl.III/1-5), din care se detașează două fragmente de amforă (Pl. III/3-4). Tot în acest context au apărut fragmente de olane și un fragment de *tegula* de culoare cărămizie (Pl. III/6).

Prezența ceramicii, a fragmentelor de cuie și piroane din fier, a resturilor de olane și *tegule* precum și prezența unei alei din piatră de râu indică existența în apropiere a unei construcții romane ce va trebui identificată și cercetată în viitor. Datarea locuirii romane este încă imposibil de făcut.

Al doilea lot de materiale ceramice este compus din fragmente lucrate la roată de factură semifină (Pl. IV/2-5) și fină (Pl. IV/1) cu culori ce variază de la gălbui (Pl. IV/2) la brun-gălbui (Pl. IV/3), brun-închis (Pl. IV/5) și cenușiu (P.

IV/1,4). Ca forme se disting doar *oala* (Pl. IV/1) și *castronul* (Pl. IV/4).

Luând în considerare factura ceramicii și faptul că zona este cunoscută cu toponimul „*Sat Bătrân*”, apreciem că acest material ceramic aparține sec. XVII-XVIII.

Continuarea cercetărilor sistematice în acest punct va aduce cu siguranță o mai mare certitudine asupra intensității, duratei și cronologiei locuirii.

LA LISTE DES PLANCHES

Pl. Ia. Caransebeș – *Sat Bătrân*. L'emplacement des sections; b. le profile ouestique de la section S₁/2000.

Pl. IIa. Caransebeș – *Sat Bătrân*. La céramique préhistorique; b. le profile ouestique de la section S₂/2001.

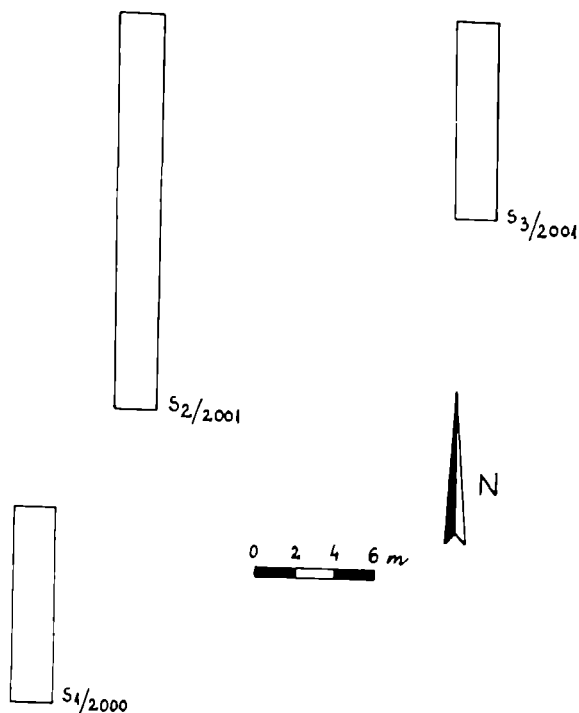
Pl. III. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Céramique romaine.

Pl. IV. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Céramique médiévale.

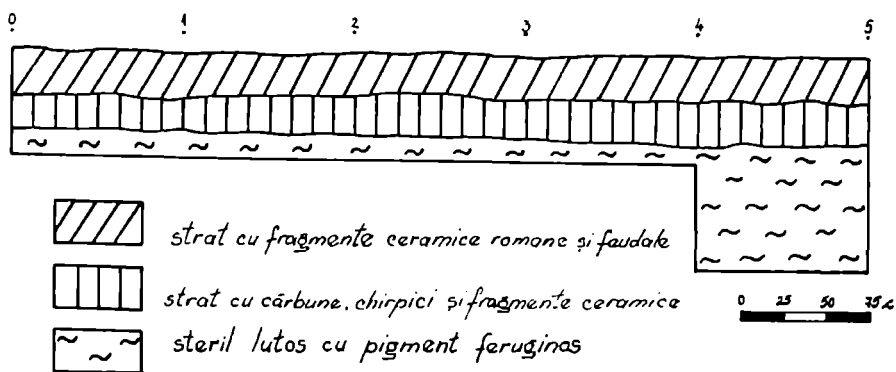
RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À CARANSEBEȘ – SAT BĂTRÂN

- RÉSUMÉ -

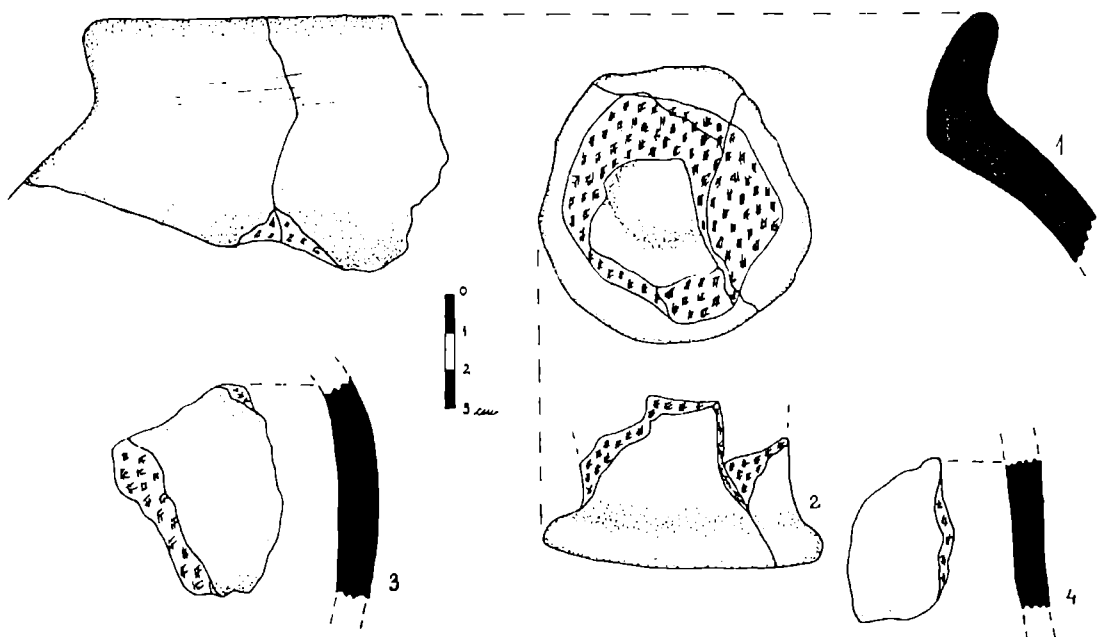
La station archéologique de Caransebeș – *Sat Bătrân se trouve dans la zone sud- ouestique de la ville Caransebeș sur le bord de la rivière Zglăvița*. La zone est connue par les découvertes les plus proches de Balta Sărată, appartenant à l'époque néolithique, la culture Vinča, à la période romane tardive (III-IV siècles) et médiévale précoce (VIII-IV siècles). Les fouilles ont été initiées pendant l'année 2000 et celles-ci se sont continuées pendant l'année 2001. La surface recherchée dans le stade actuel a mis en évidence un niveau de logement appartenant à l'époque du bronze, un logement de la période romaine et les traces d'un logement médiévale.

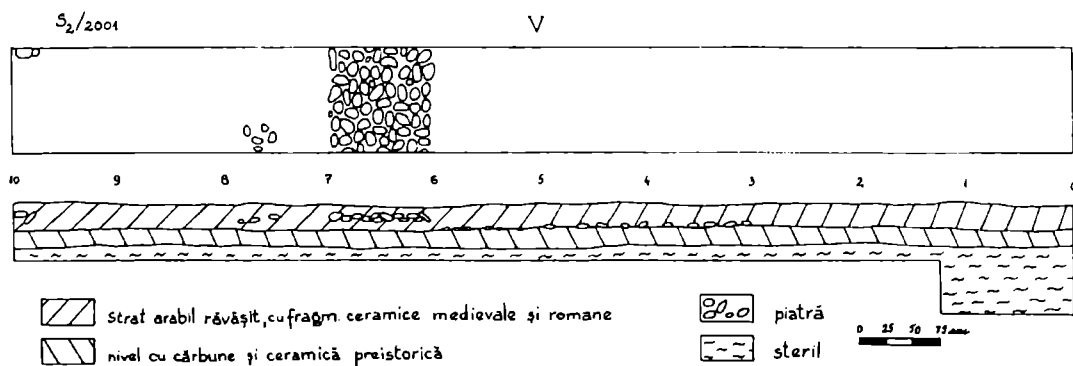
Pl. Ia. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Amplasarea secțiunilor.

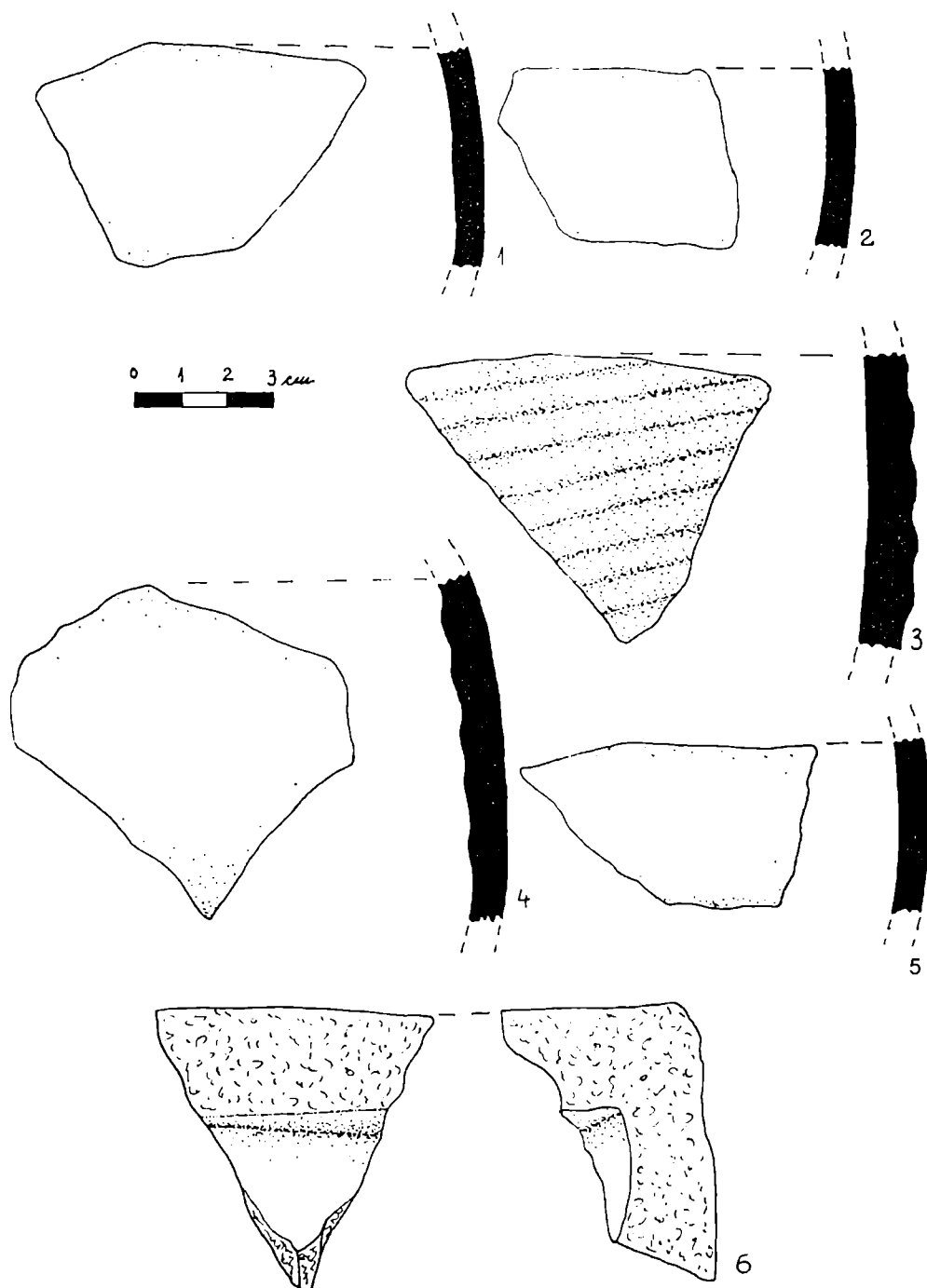
Pl. Ib. profilul vestic al secțiunii S₄/2000 de la Caransebeș – *Sat Bătrân*.

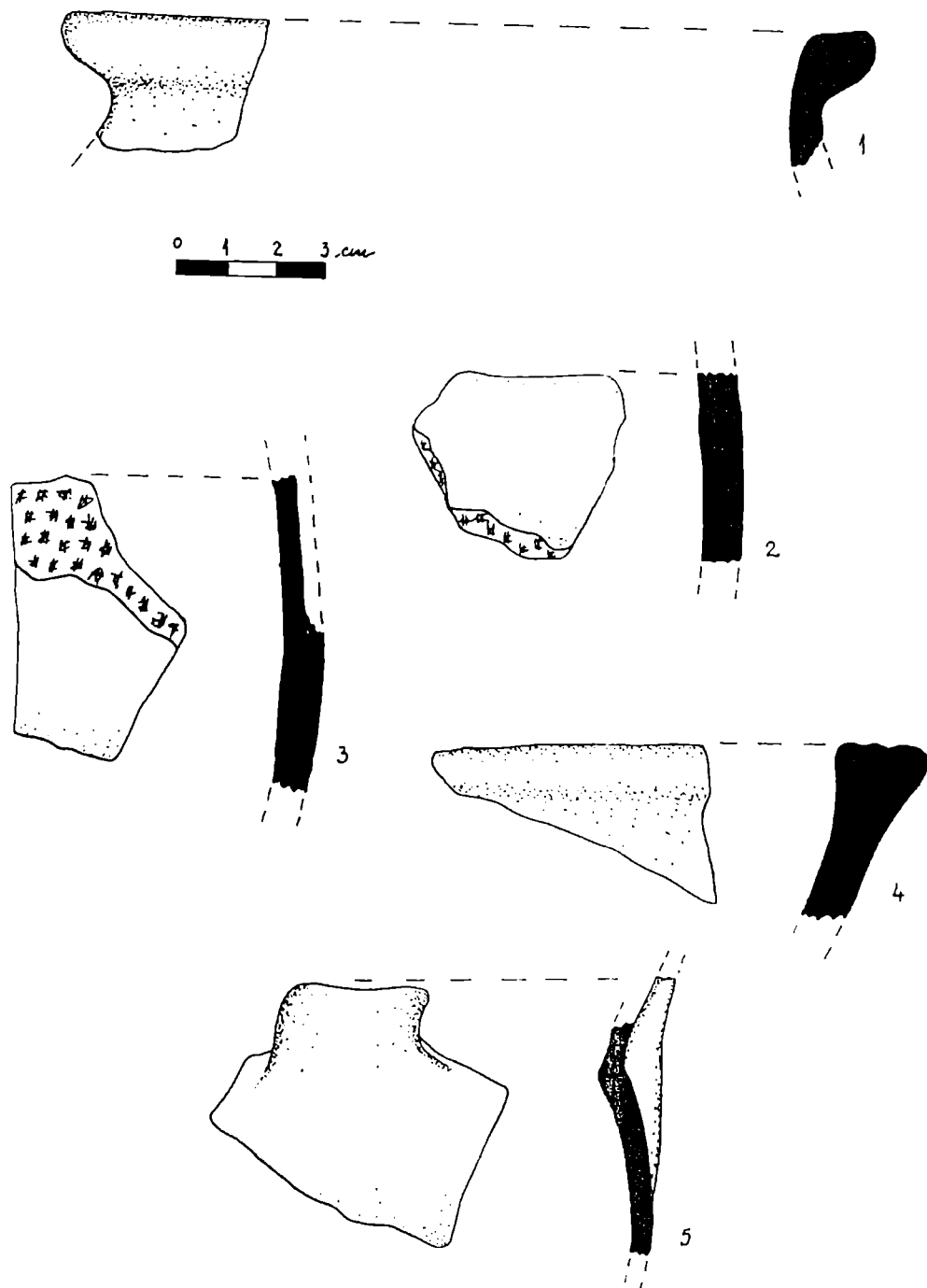
Pl. IIa. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Ceramică preistorică.

Pl. IIb. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Profil vestic al secțiunii S₂/2001.

Pl. III. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Ceramică romană.

Pl. IV. Caransebeș – *Sat Bătrân*. Ceramică medievală.

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND PRINCIPALELE REZULTATE ALE CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE DIN CASTRUL DE PĂMÂNT DE PE DEALUL CHILII (comuna Vărădia , județul Caraș-Severin)

EUGEN IAROSLAVSCHI, OVIDIU BOZU

Dealul Chilii este situat la intrarea în comuna Vărădia, pe malul drept al râului Caraș. Dispune de un platou de formă aproximativ dreptunghiulară greu accesibil dinspre est și vest având pantele deosebit de accentuate. Cu o diferență de altitudine de cca. 80 m față de lunca Carașului dealul Chilii, domină dinspre nord-vest întreaga depresiune a Oraviței, fapt ce îi conferă avantaje de ordin militar ca punct de observație și control a întregii zone (Pl. I.)

Prima investigație arheologică de pe dealul Chilii datează din iulie 1901, când B.Milleker execută un sondaj de verificare în colțul de sud-vest a platoului, unde, săpând o suprafață de 18 m² până la adâncimea de 0,60-1 m a găsit fragmente de cărămizi și țigle romane, de vase romane, terra sigilata și fragmente aparținând unui opaiț, presupunând că în cel loc existența unui turn de observație roman ¹.

Săpăturile arheologice sistematice întreprinse de E. Iaroslavschi începând cu anul 1974 și continuate până în prezent au localizat existența pe platoul dealului Chilii, din care jumătate este ocupat de o livadă de meri și pruni, și cealaltă jumătate acoperită de o pădure rară, arbuști și tufăriș, a unei întinse așezări hallstattiene și a unei fortificații romane de tip Holz-Erde-Kastell² (Pl. II).

De formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, castrul de pământ măsoară pe axa nord-sud 214 m și pe axa est-vest 132 m, cuprinzând o suprafață de

¹ B. Milleker, în TRÉT, V, 1889, p. 70-81; *idem*, TRÉT, VIII, 1891, p. 50-53; *idem*, TRÉT, X, 1894, p. 54, 57-58; *idem*, TRÉT, XII, 1896, p. 62; *idem*, *Délmagyarország régészletei...*, I, 1897, p. 120; *idem*, II, 1899, p. 69-72 și 257-262; *idem*, III, 1906, p. 153-154.

26.656 m². Nivelul roman se află la 0,25 m sub vegetația actuală și se adâncește în medie până la -0,50 m, nivel ce aparține fazei de locuire a castrului, sub care apar urmele de locuire aparținând primei vârste a fierului.

Pe toate laturile castrului, șanțul de apărare are o lățime de 3,20-3,40 m și o adâncime de -1,75-2,20 m. Pământul de umplutură a șanțului este fărâmicios, de culoare roșie-cărămizie cu lentile de cărbune și lemn carbonizat, ce indică un sfârșitul violent al castrului prin incendierea acestuia. Se remarcă faptul că, pe toate laturile sale, icul șanțului a fost săpat în roca nativă a dealului pe o adâncime de -0,50 m.

Pe latura de vest, în șanțul de apărare au fost descoperite un număr de 80 de proiectile din piatră cu diametrul cuprins între 15 și 25 cm, cântărind între 200 și 350 g. Din icul șanțului de apărare de pe latura de est a castrului provine un sestert, emis la Roma în anul 85 purtând efigia împăratului Domițianus (RIC II; 279) precum și o piesă din categoria *tesserae militares*, din tablă de bronz în formă de *tabula ansata*, întreagă, de formă dreptunghiulară, pe care, în tehnica "au pointillé" este inscripționat doar un singur nume, acela a lui IVLIVS SEMPRONIVS.

Au fost descoperite un număr de 26 de monede, dintre care 16 au putut fi determinate. Seria cronologică a acestora este deschisă de un denar republican emis la Roma în anul 48 a.Chr. de către *Vibius Pansa* (Crawford, 449), urmat de un denar *Marc Antonius* pentru legiuni datat 32-31 a.Chr.

Urmează în ordine cronologică: patru monede de tip as de la *Tiberius* datând din anii 22-23; un as de la *Claudius* datat 41-50; cinci monede de la *Vespasianus* din care: doi denari dintre care unul emis la Tarraco în anul 69-70 și celălalt la Roma în anul 73, un dupondius emis în anul 77-78, un sestert și un as. *Domițianus* este prezent pe patru monede din care: un denar (Roma, 95), doi sesterti (Roma, 85) și un as (Roma, 87). Seria cronologică a monedelor descoperite până în prezent în castrul de pământ de pe dealul Chilii se încheie cu un sestert de la *Nerva* și trei monede de la *Traianus* din care: un as Roma, 101-101; un dupondius Roma, 103-111 și un sestert Roma, 103-111.

² E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, ActaMN, XVI, 1979, p. 452-454; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 156; O. Bozu, E. Iaroslavschi, *Vărădia – „Dealul Chilii”*, jud. Caraș-Severin, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1982-1992*, Brăila 1996, p. 123. pct. 285; Idem, *Vărădia*, jud. Caraș-Severin, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996*, București 1997, p. 76. pct. 132.

La 30 m vest de castru a fost surprinsă o clădire construită din lemn și acoperită cu țiglă, orientată est-vest. În faza actuală a cercetărilor, această clădire, are o lățime de 10,30 m și se compune dintr-un număr de cinci încăperi și două coridoare înguste. Infrastructura clădirii a fost surprinsă la -0,60 m dela nivelul actual și se prezintă executarea în stânca nativă a unui număr de șapte șanțuri late de 0,50 m și adânci de 0,40 m în care a fost implantată fundația din lemn a clădirii. Din interiorul locuințelor, a rezultat un material arheologic relativ bogat constând din fragmente ceramice, obiecte din fier și bronz și trei fragmente de amforă cu ștampilă: CEME...; C.IV.R; PLEGONT³ a căror fabricanți sunt până în prezent încă necunoscuți în spațiul Banatului roman.

Cercetările arheologice de epocă romană întreprinse în castrul de pământ de pe dealul Chilii, comuna Vărădia, coroborate cu cercetările întreprinse în castrul de piatră din punctul Pustă-Rovină situat pe malul stâng al râului Caraș, în hotarul aceleiași comune⁴, atrag atenția prin ineditul lor.

Se localizează astfel, pe harta sistemului roman defensiv din sud-vestul Daciei, la Vărădia-Arcidava, primul castru roman de pământ situat pe o înălțime ce domină spre sud-vest câmpia Carașului, dublat de castrul de pământ și refăcut ulterior în piatră⁵ situat în câmpie, pe malul stâng al Carașului.

³ cele trei fragmente de amfore ștampilate au fost incluse cu acordul nostru în teza de doctorat a colegului A. Ardeț, referitoare la circulația acestor tipuri de vase în spațiul provinciei Dacia, urmând să facă obiectul unui studiu aparte.

⁴ Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, p. 60-72; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930-1931, p. 20; *TIR* L 34, 1968, p. 30.; N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 110 și în *Banatica*, VII, 1987, p. 166; *IDR* III/1, 1977, p. 125, 132-133; O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovsky, în *Banatica*, IV, 1977, p. 137-159; D. Benea, O. Bozu, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 45; I. Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec.I-III p.Chr.*, 1997, p. 70;

⁵ E. Nemet, O. Bozu, în *Cronica cercetărilor arheologice*, campania 2001, Buziaș, 2002, p. 236.

RAPORT PRELIMINAIRE CONCERNANT LES PRINCIPAUX RÉSULTATS DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DU CASTRE EN TERRE DE LA COLLINE CHILII - VĂRĂDIA

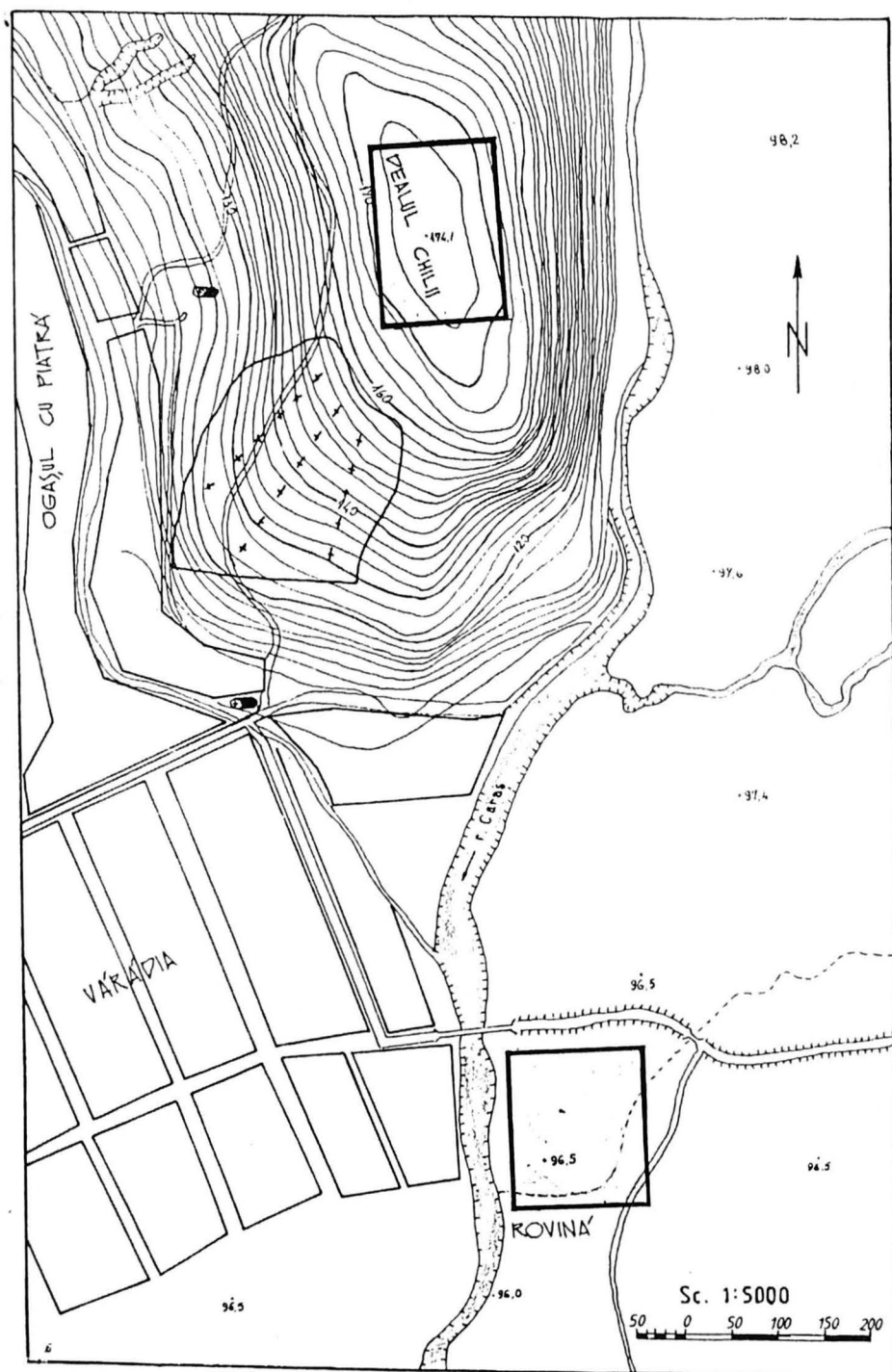
Résumé

La colline Chilii est située à l'entrée de la commune Vărădia, département *Caraș-Severin, sur la côte droite de la rivière Caraș. Par sa position, elle domine vers le nord-ouest toute la dépression de Oravița*. Le plateau a une forme approximativement rectangulaire, avec des pentes abruptes qui le font inaccessible vers l'est et avec des pentes moins accentuées, qui descendent dans des terrasses étroites sur les autres côtés. Les fouilles archéologiques ont mis en évidence l'existence sur la colline de Chilii d'un étendu établissement hallstattien et d'une fortification romaine du type *Holzerdekastell*. Le système défensif du castre, de forme rectangulaire avec les coins arrondis, ayant 214 m sur l'axe NS et 132 sur l'axe EO. Les fossées du castre ont une largeur de 3,20-3,40 m et une épaisseur de -1,75-2,20 m. Le remplissage de ceux-ci consiste de la terre cuite très friable, d'une nuance rouge-rougeâtre, du charbon et de lentilles de bois carbonisées provenant de l'incendie de la palissade-*holzerdemauer*. Sur le fond de la fosse ouestique on a trouvé environ 80 projectiles en pierre ayant le diamètre de 15-25 cm, pesant en moyenne 200-350 g; un sesterce de Domitianus (Rome, a.85, RIC II, 189; 279) et une pièce militaire gravée avec l'inscription *IVILIVS SEMORONIVS*. Au sud du castre a été surpris un bâtiment en bois orienté EO, avec son côté long perpendiculaire sur le castre, ayant une largeur de 10,30 m. L'infrastructure du bâtiment a été mise en évidence à 60 cm du niveau actuel et se présente par l'exécution dans le calcaire d'un nombre de 7 fossées, en largeur ayant 50 cm et une épaisseur de 40 cm. Dans ces fossées a été implanté le fondement en bois. L'espace intérieur dispose, dans la phase actuelle de la recherche, d'un nombre de 5 pièces et de 2 corridors. D'ici est résulté un riche matériel archéologique consistant dans des outils en fer et en bronze: appliques, boutons de mobilier, fragments de couteaux.

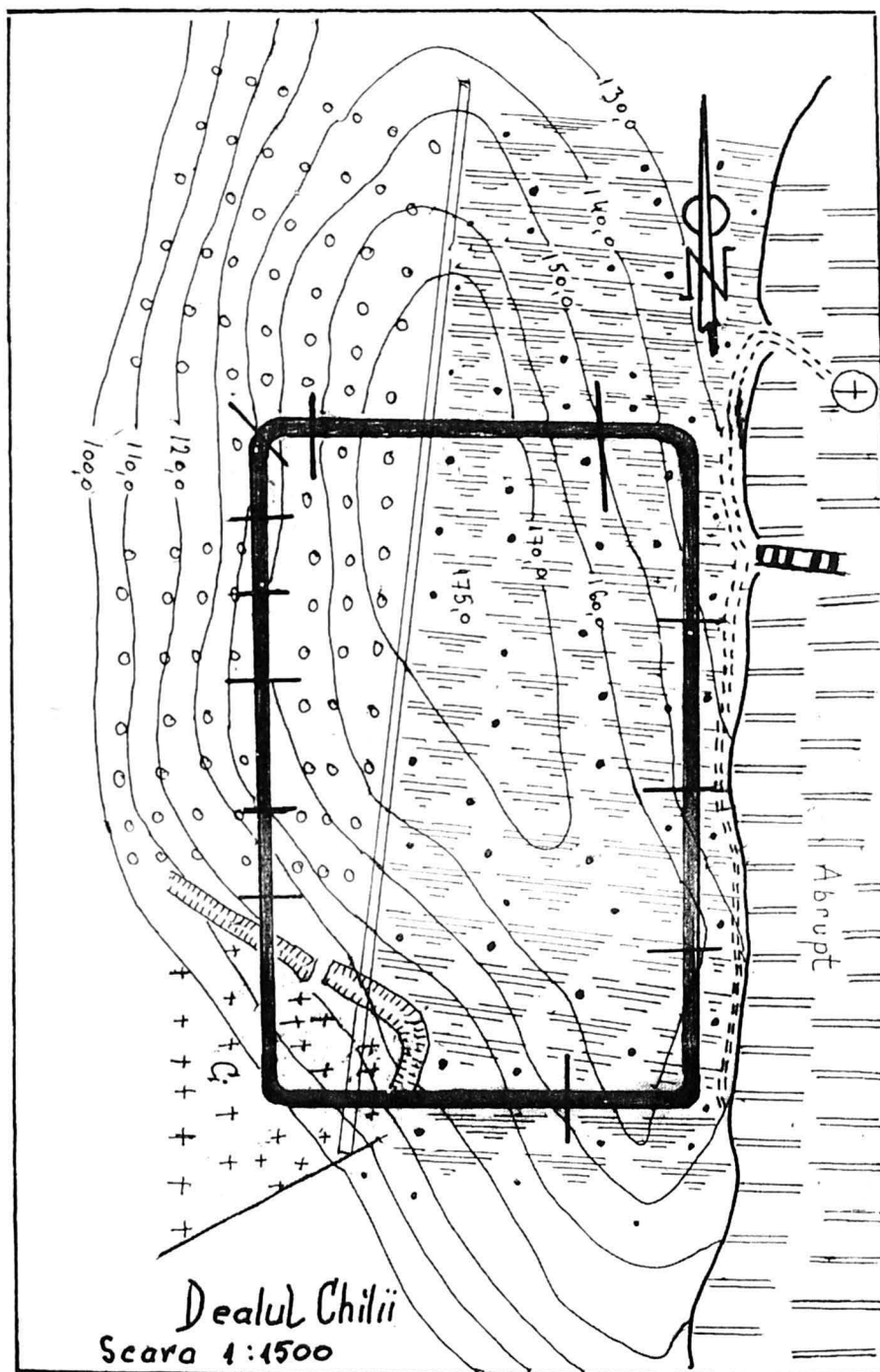
La liste des planches

Pl. I. La commune Vărădia avec le positionnement des deux castres romains.

Pl II. Le castre romain en terre de la colline *Chilii*.

Pl. I. Comuna Vărădia cu poziționarea celor două caste romane.

Pl. II. Castrul roman de pământ de pe Dealul Chirii.

O STATUETĂ A ZEULUI OSIRIS LA TIBISCUM

SORIN M. PETRESCU

Recent Muzeul din Caransebeș a intrat în posesia unor materiale arheologice¹ datând din epoci diferite². Printre acestea, se remarcă o statueta din lut reprezentând pe zeul egiptean Osiris descoperită mai demult la Tibiscum³.

În afara acestei piese, în Banat mai sunt menționate de către FR. Griselini încă trei reprezentări ale zeilor Anubis, Ismet și Isis, din păcate dispărute⁴.

Statueta în discuție are o lungime de 21 cm și este realizată prin turnare în tipar bivalv, dintr-un lut fin de culoare cenușie după care a fost finisată – nu destul ca să dispară nervurile de turnare – și acoperită cu o angobă fină de culoare neagră-cenușie ce conferă un aspect dioritic.

Pe cap statueta poartă coroana atef tipică, coroană ce are vârful tăiat pentru a susține un mic soare și două pene de struț laterale⁵, în prezent deteriorată parțial.

1. Este vorba despre materiale arheologice donate de către familia pr. prot. Ilie Câmpeanu, căreia îi mulțumim și pe această cale. Materialele au număr de inventar 11700 – 11790.

2. Sunt materiale aparținând culturii Vinča, epocii romane și sec. XVI–XVII din cetatea Caransebeșului.

3. În lucrarea în manuscris a pr. Ilie Câmpeanu redactată în anul 1983 și având titlul *Caransebeșul arheologic, politic, istoric, social, cultural*, piesa este ilustrată foto și comentată greșit ca reprezentând pe Isis – Patrona, menționând că provine din împrejurimile Caransebeșului (p. 71, 73). Într-o notiță de mână aflată în arhiva personală nota însă că statueta provine de pe malul râului Timiș, în apropiere de castrul roman Tibiscum, fiindu-i dată de un localnic din satul Iaz ce a descoperit-o în arătură. Nr. inv. la M.J.E.R.G. Caransebeș 11791.

4. F. Griselini, *Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des Temesvarer Banats*, I, Wien, 1780, p. 285, tab. III/2; Alex. Popa, *Culte egiptene și microasiatice în Dacia romană*, teză de doctorat (mss.), Cluj-Napoca, 1979, p. 265.

5. M.E. Matei, *Miturile Egiptului antic*, București, 1958, p. 58; G. Posener și colab., *Enciclopedia civilizației și artei egiptene*, București, 1974, p. 75.

Pe frunte se distinge o uraios⁶ (gr. *uraeus*) ce desemnează reprezentări ale unei zeițe cu nume diverse, care personifică ochiul arzător al lui Re și simbolizând natura de foc a coroanelor, lua aspectul unei cobre femele înfuriate⁷.

Fața statuetei semnifică liniștea și blândețea, având o barbă tipică zeilor, adică lungă, subțire și fin împletită. Brațele sunt încrucișate pe piept, având în mâini cârja și biciul iar de la brâu în jos corpul este strâns înfășurat într-o teacă, reprezentare tipică zeilor creatori și dătători de viață⁸. De la brâu în jos, se desfășoară un registru cu dimensiunile de 7,5 x 1,8 cm pe care sunt reprezentate 14 hieroglife dispuse pe 9 rânduri⁹.

Statueta zeului Osiris de la Tibiscum se înscrie printre extrem de puținele descoperiri din Dacia romană. Prezența statuetei în perimetrul municipiului roman de la Tibiscum – dacă informația privind descoperirea este corectă¹⁰ – ne permite să avansăm ipoteza existenței aici, între sfârșitul sec. II și prima jumătate a sec. III e.n., a uneia sau mai multor familii pentru care această statueta însemna ceva mai mult decât o simplă piesă decorativă fără conotații religioase.

6. Riguros științific, uraeus ar fi de gen masculin dar egiptologii spun “o uraeus” ținând cont că este vorba de o “Doamnă Șarpe”, cf. G. Posener și colab. *op. cit.*, p. 297.

7. *Ibidem*.

8. *Ibidem*, p. 275. Tot așa apar în reprezentări și zeii Ptah și Min Ihtifalic. Se consideră în general că “teaca” este copia “scoarței” copacului ce închide forțele vegetale gata să renască, prin urmare simbolul “impulsului” vital și al veșniciei acestuia.

9. Publicăm statueta în desen și nu în fotografie – care nu poate oferi o bună claritate a imaginii – cu speranța “citirii” textului de către un specialist în hieroglife.

10. Ar fi în acest caz prima descoperire egipteană de la Tibiscum.

STATUE OF EGYPTIAN GOD OSIRIS OF TIBISCUM

SUMMARY

In 2001 Ethnografical County Museum of Caransebeş received a donation of archeological artefacts. Between them, one it is very interesting: a little statue of egiptian god Osiris manufactured by gray burned clay (21 cm high) who was discovered by a farmer from village Iazin the area of ancient roman city *Tibiscum*.

We supposed than the statuette may be datate in the end of the II nd and the first half of the III rd century a Chr.

Figure list :

Fig. 1 – Tibiscum – statue of god Osiris

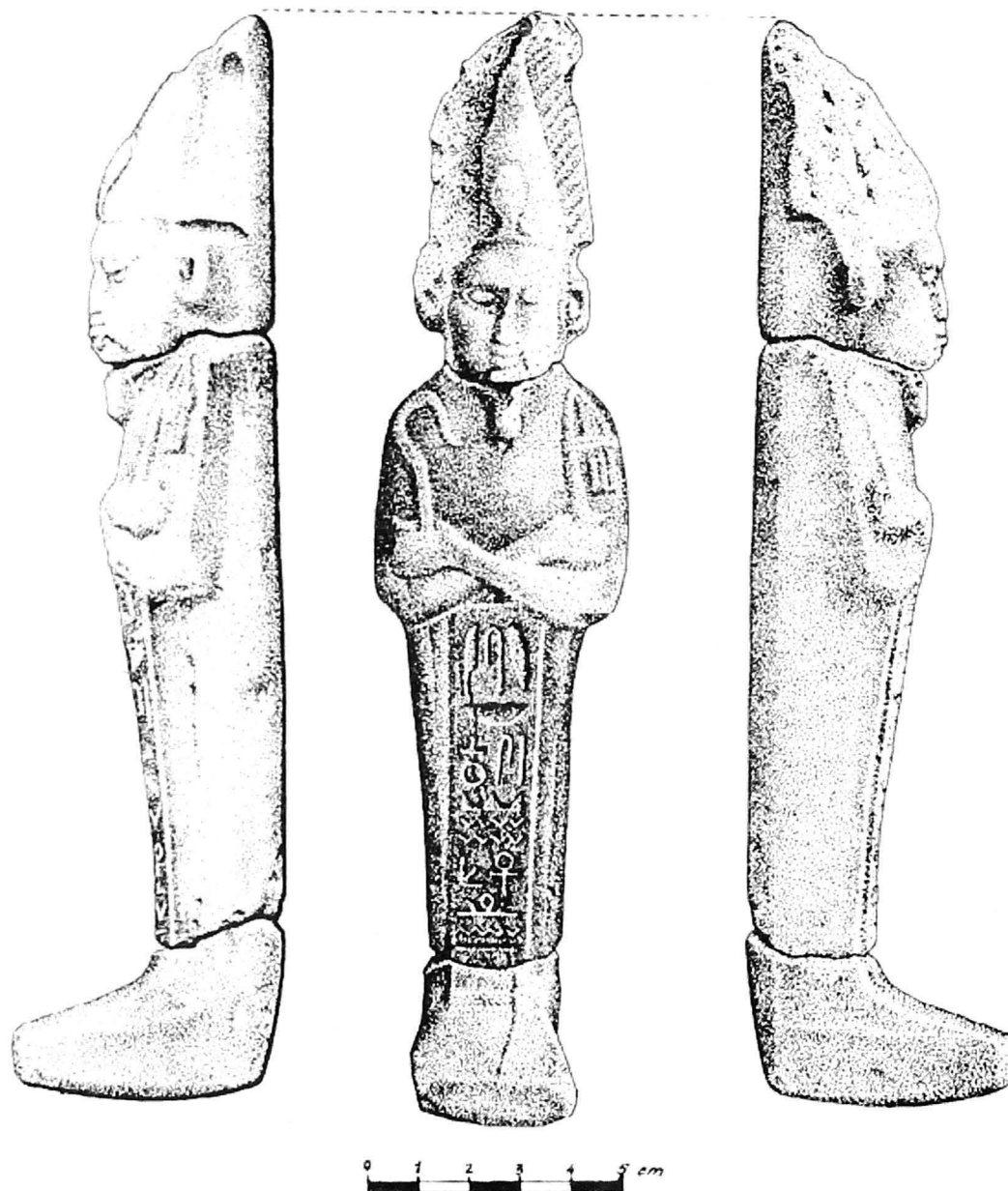

Fig. 1. Tibiscum – statueta zeului Osiris

UN FRAGMENT DE CASEROLĂ DIN BRONZ DESCOPERITĂ LA TIBISCUM

LUCIA CARMEN ARDEȚ

În categoria vaselor romane din bronz, tipul cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de caserolă provine din limba franceză unde se numește *casserole*¹ și termenul definește ca utilitate o cratiță. În literatura germană acest tip de vas este cunoscut sub denumirea de *kasserollen*².

În limba română, ca formă utilitară se apropie foarte mult de *tigaie* care este improprie pentru a defini acest tip de vas așa că vom folosi terminologia franceză.

Descoperirile arheologice indică prezența acestor tipuri de vase la Pompei, în Muzeul Național din Napoli existând aproximativ 400 de vase de acest tip³, dar și în restul imperiului, începând din secolul I d. Chr. și până în secolul III.⁴

Ne este cunoscută tipologia celor 91 de vase din bronz publicate de către S. Tassinari⁵, iar mai recent colegul R. Petrovsky de la Muzeul din Speyer (Germania) publică un catalog al vaselor de bronz tip caserolă cu mânier

¹ Fr. Baratte, L. Bannamour, J. P. Guillaumet, S. Tassinari, *Vases antiques de métal au Musée de Chalon-sur-Saone*, Dijon 1984, p. 59-62.

² R. Petrovsky, R. Stupperich, Die „Trau-Kasserollen”. Einige Bemerkungen zu den reliefverzierten Kasserollen E 151, în *Thetis*, Band 5/6, Munchen 1999, p. 7-78.

³ A. Carandini Alcune forme bronzee conservate a Pompei e nel Museo Nazionale Napoli, în *L'instrumentum domesticum*, Quaderni di Cultura materiale, Rome 1977, p. 163-185.

⁴ S. Tassinari, Bronzes hellénistiques et romaines. Actes du V-e Colloque International sur les bronzes antiques, în *Cahiers d'archéologie romane*, no. 17, Lausanne, 1979, p. 111-120, pl. 63-74.

⁵ S. Tassinari, „91 vassellame di bronzo”, în *Pompei 79*, p. 229-241 (Cf. Fr. Baratte, L. Bannamour, J. P. Guillaumet, S. Tassinari, *op.cit.*, p. 53).

ornamentat⁶.

Principala problemă ridicată de aceste tipuri de vase o constituie funcționalitatea lor. Unii cercetători (datorită descoperirilor în morminte a unor asemenea vase) consideră că au avut o funcționalitate strictă în ritualurile funerare⁷. Alți cercetători le consideră ca vase de bucătărie⁸, alții, datorită nivelului de măsură existent în interior le consideră, ca vase de tip *cyatus* ce se definește ca o cupă cu coadă de turnat vinul din *crater* în pahare⁹.

Pe Columna Traiană de la Roma pot fi observate asemenea tipuri de vase servind la împărțirea apei soldaților¹⁰.

În Dacia cunoaștem descoperirea unor asemenea fragmente de vase la Potaissa¹¹ precum și în alte situri arheologice¹².

Fragmentul prezentat de noi a fost descoperit în campania arheologică din vara anului 2001 în fortificația romană de la Tibiscum-Iaz, amplasată pe partea dreaptă a râului Timiș¹³.

Lungimea fragmentului este de 7,5 cm având grosimea buzei de 0,5 cm. În zona toartei grosimea este de 1 cm. Fragmentul are înălțimea de 1 cm. În partea buzei care face legătura cu toarta apar patru incizii vizibile de la turnare ce constituie ornamentația mânierului.

Având în vedere aceste elemente vasul prezentat de noi se încadrează în tipurile provinciale E 142-E 144¹⁴ care se caracterizează prin ornamentația cu patru incizii.

⁶ R. Petrovsky, R. Stupperich, Die „Treu-Kasserollen“. Einige Bemerkungen zu den reliefverzierten Kasserollen E 151, în *Thetis*, Band 5/6, München 1999, p. 7-78

⁷ L. Bonnamour, Le bronze trouvés dans la Saone, *Dossiers de l'Archéologie. Bronzes romains*, t. 28, 1978, p. 36-391

⁸ J. Andre, *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris 1961.

⁹ A. Radnoti, Ein Meisterstempel auf dem Kasserolengriff aus Gross-Gerau, *Fundberichte aus Hessen*, 8, 1968, p. 49.

¹⁰ R. Vulpe, *Columna lui Traian*. Monument al etnogenezei românilor, București 1988.

¹¹ M. Bărbulescu, *Potaissa*. Studiu monografic, Turda 1994, p. 142.

¹² C. Găzdac, Bronzuri romane de la Gherla, în *Acta MN* 32/I, Cluj-Napoca 1995, p. 401-402

¹³ A. Ardeț, L. C. Ardeț, *Așezările romane de la Tibiscum*, Cluj-Napoca 2003 (sub tipar).

¹⁴ H. J. Eggers, *Der römische Import im Frein Germanien*, Hamburg 1951, p. 171-180.

Deschiderea buzei vasului este de 17 cm. În general asemenea tipuri de vase au un volum foarte apropiat.

Din punct de vedere cronologic datorită descoperirii în nivelul al II-lea al fortificației romane de la Tibiscum-Iaz, acest tip de vas poate fi încadrat în prima jumătate a secolului al II-lea¹⁵.

În imperiu aceste tipuri de vase sunt datate între 60-70 d.Chr. și merg până la 120 d.Chr.¹⁶

EIN ENTDECKTES KASSEROLENBRUCHSTÜCK IN TIBISCUM **Zusammenfassung**

Während der im Jahr 2001 ausgeführten archäologischen Grabungen wurde in Tibiscum, an der "Traianu" genannten Stelle, an der sich eine der römischen Befestigungen befindet, ein Fragment einer bronzenen Kasserole entdeckt.

Die Maße dieses Bruchstücks sind: 7,5 cm Länge und 0,5 cm Randbreite.

Auf dem Teil des Randes, der in den Henkel übergeht, sind vier Einschnitte sichtbar, welche die Verzierung des Griffs darstellen.

Vom typologischen Standpunkt lässt dieser Kasserolen-Typ sich Typ E142-E144 zurechnen, im römischen Reich während der Zeitspanne 60-120 n. Chr. im Umlauf.

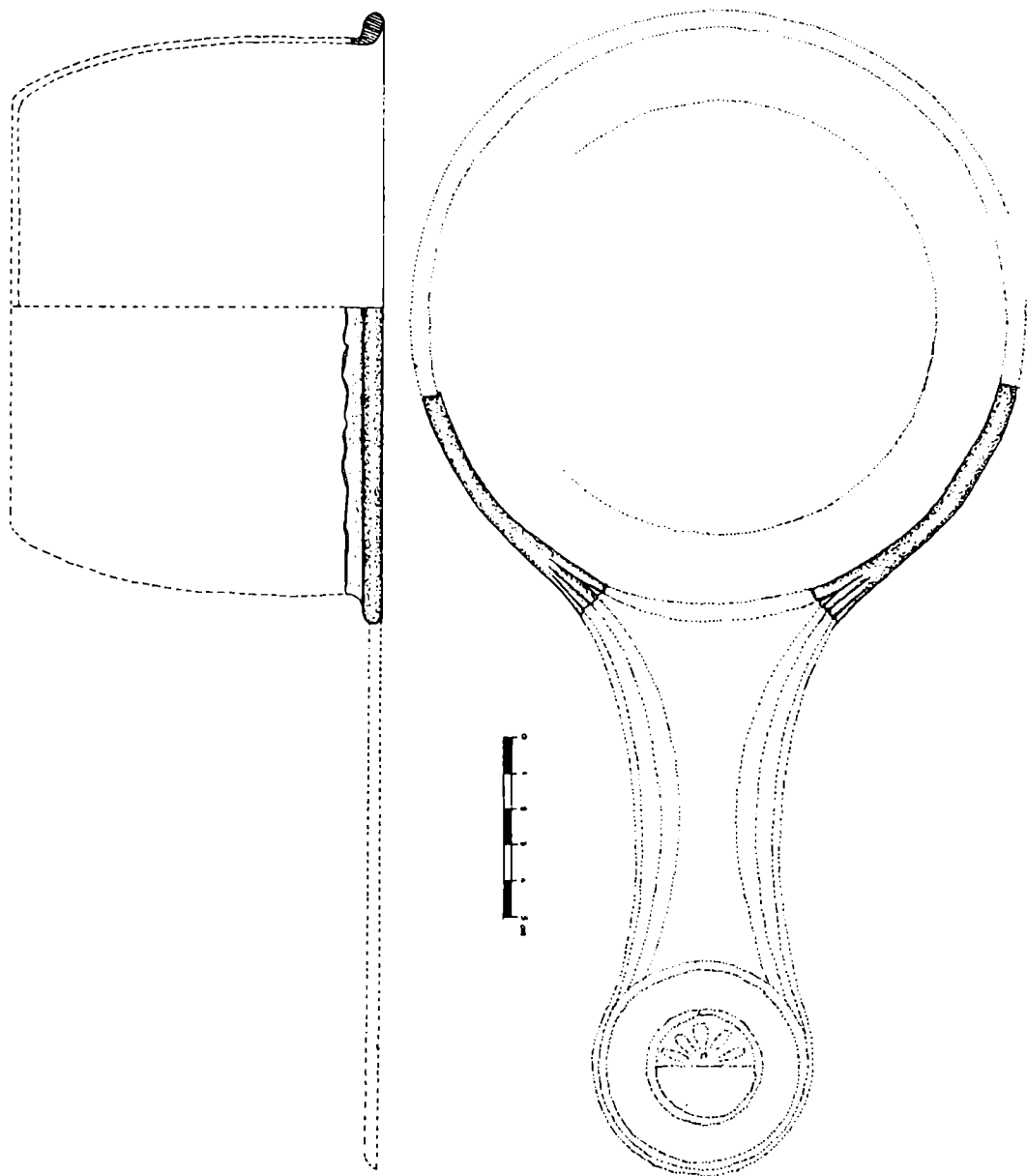
Das Bruchstück wurde in Tibiscum-Iaz in der ersten Holzstufe der Befestigung datiert 106-118 n. Chr. – gefunden.

Verzeichnis der Abbildungen:

Abb I : Tibiscum-Iaz, Kreis Caraș-Severin. Fragment einer bronzenen Kasserole.

¹⁵ A. Ardeț, L. C. Ardeț, *op.cit.*

¹⁶ R. Petrovsky, Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln. *KSARP* 1, Buch am Elbach 1993, p. 25-30.

Planşa I : Tibiscum-Iaz, jud. Caraş-Severin.
Fragment de caserolă din bronz.

NOI ȘTAMPILE DE AMFORĂ DE LA VĂRĂDIA

A. ARDEȚ, E. IAROSLAVSCHI, O. BOZU

Amplasarea așezării romane Arcidava pe actualul teritoriu al comunei Vărădia, jud. Caraș-Severin este astăzi unanim admisă ¹.

Izvoarele istorice menționează existența unei așezări romane amplasată la XII mile romane de *Apus fl(umen)* și tot atât de *Centum Putei* sub denumirea de *Arcgidoava*, forma coruptă *Αργιδοαβα* (Ptolemeu III, 8, 4), *Arcidava* (Tabula Peutingeriana, Seg. VII/a) și *Arcidaba* (Geograful din Ravenna IV, 14).

La sfârșitul secolului al XIX-le și începutul secolului XX sunt semnalate descoperiri arheologice la Vărădia, menținându-se existența unor piese de factură dacică și romană ².

Cercetările arheologice sistematice au fost efectuate începând cu anul 1931 în castrul și așezarea civilă aflate la sud-est de actuala comună, în locul numit "Rovine", pe malul stâng al Carașului. Aceste cercetări au fost inițiate de către G. Florescu, care identifică un castru militar construit în două etape, cu val de pământ și cu zid de piatră ³.

Dimensiunile castrului sunt de 154 X 172 m ⁴, probabil garnizoana unității Cohors I Vindelicorum ⁵, adusă din Moesia Superior, adusă din Moesia Superior pentru a participa la campaniile lui Traian împotriva dacilor ⁶.

¹ I.D.R. III/1, XX, p. 132-133. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București 1968, p. 48.

² W. Tomaschek, în *RE* III, 1895, Col. 602. K. Miller, *Itineraria Romana*, Römische Reisewege au der Hand der Tabula Peutingeriana der gestellt, Stuttgart 1916, p. 543. F. Milleker, *Délmagyarország régiséglelei a honfoglalás előtti időkből*, II, Timșoara 1899, p. 69. Idem. *Délmagyarország...III*, Timșoara 1906, p. 257-262.

³ G. Florescu, în *Istros* I, 1934, p. 60-72.

⁴ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, București 1937, p. 106-107, 136-140.

⁵ G. Florescu, *op.cit.*, p. 69. *I.D.R.* III/1, XX, Fig. 88.

⁶ *C.I.L.* XVI, 46. *I.D.R.* III/1, XX, p. 133

Unele săpături arheologice au mai fost efectuate și în așezarea civilă, unde au fost descoperite fundațiile unei case cu patru camere, o baie, coloane, urmele unui drum și alte multe piese ⁷.

Începând cu anul 1974 au fost inițiate noi cercetări arheologice, îndreptate în mod special spre așezarea situată pe dealul «Chilii», unde au fost semnalată existența pieselor de factură romană.

Cercetările inițiate în anul 1974 continuă și astăzi, colectivul fiind format Eugen Iaroslavschi (Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca⁸ și Ovidiu Bozu (Muzeul Banatului Montan din Reșița)⁹. Rezultatele cercetărilor sunt remarcabile, în bună măsură ele rămân încă inedite cu toate că în campaniile arheologice 1996-1998 au apărut în castrul roman de pământ ¹⁰ trei toarte de amforă cu ștampilă imprimată.

Prima descoperire semnalată¹¹ se referă la un fragment de buză de amforă (Pl. II/a) și o mică porțiune din gât. Pentru moment încadrarea tipologică a acestui fragment de amforă este destul de dificil de precizat. Menționăm faptul că unii dintre colegii noștri ¹² au încadrat o amforă cu ștampilă asemănătoare în tipul Dressel 6B¹³, dar pentru moment noi ne exprimăm rezervele în acest sens.

Diametrul buzei este de 13 cm iar înălțimea fragmentului are 8 cm. Pasta este cărămiziu spre roșu atât în exterior cât și în interior, cu excepția unei pelicule cenușii datorate arderii, ce se află în interiorul pastei.

Structura petrologică a pastei indică prezența granulelor de cuarț, argilă feruginoasă și a fragmentelor foarte mici de mică aurie.

⁷ F. Milleker, *Geschichte der König. Freistad Werszhetz I*, Werschetz 1885, p. 18 (apud D. Tudor *op.cit.*, p. 48).

⁸ O. Bozu, E. Iaroslavschi, *Vărădia - „Dealul Chilii”, jud. Caraș-Severin*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1982-1992*, Brăila, 1996, p. 123, pct.285.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Idem, *Vărădia*, jud. Caraș-Severin, în *Cronica cercetărilor arheologice*. Campania 1996, București 1997, p. 76. pct.132.

¹¹ Mulțumirile noastre sunt adresate membrilor colectivului de cercetare de la Vărădia care ne-au pus la dispoziție materialul arheologic ca bază de date, în vederea elaborării tezei de doctorat, susținută la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca în anul 1988, cu tema. „*Amforele romane din Dacia*”

¹² Lj. Bjelajac, *Amfore gornjo mezijskog Podunavlja*, Beograd 1996, p. 14-15 fig. I-II.

¹³ A. Ardeț, *Amphoren Dressel 6B und Schörgendorfer 558B in Dakien*, în *Rei cretariae Romanae_Favtorum Acta* 37, Abingdon 2001, p. 279-282.

Imediat sub buza amforei se află imprimată ștampila CEME[(io) e], aflată într-un cartuş în formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 3,5 X 2 cm (Pl. II/a).

Analogii asupra acestui tip de ștampilă cunoaștem la Colonia Augusta Dacica Ulpia Traiana Sarmizegetusa ¹⁴, Sirmium și Viminacium ¹⁵.

În momentul în care a fost descoperit primul fragment la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ștampila prezentă pe buza amforei a fost citită: CEMEIO F(ecit)¹⁶, chiar dacă în text nu amare litera F.

În ultimii ani a mai apărut o asemenea ștampilă în Forul de la Colonia Augusta Dacica Ulpia Traiana Sarmizegetusa ¹⁷ propunându-se o nouă lectură sub forma: *Σεμειο(σ) Ε(ποιεσε)* ¹⁸, nume cunoscut în nordul Italiei și Dalmația¹⁹.

Din punct de vedere cronologic descoperirea de la Vărădia este plasată la începutul secolului al II-lea, foarte asemănătoare cu cea de la Sarmizegetusa, Sirmium și Viminacium.

A doua piesă deosebit de interesantă și pusă nouă la dispoziție spre publicare o reprezintă o toartă de amforă (Pl. II/b) provenită după maniera de realizare și formă cu mare probabilitate de la tipul de amforă “globulară” cunoscută și sub denumirea de tip DRESSEL 20 ²⁰. Acest fragment de toartă are o lungime de 15 cm și un diametru de 5 cm. Pasta este cărămiziu-culoarea pielii, conținând în interior fragmente foarte fine de mică, piatră de var, cuarț și rocă vulcanică alături de fragmente albe provenie de la scoicile marine.

Ștampila prezentă pe toartă se află încadrată într-un cartuş dreptunghiular cu dimensiunile de 7 X 2 cm, cu mare ușurință pot fi văzute literele C. IV. R. care sunt imprimate în relief. Această ștampilă este pentru moment inedită, nu cunoaștem analogii în imperiu, propunem o primă lectură C(aius) IV(līus) UR(...) ²¹.

¹⁴ D. Alicu, Un fragment de amforă cu ștampilă de la Ulpia Traiana, în *SCI VA* 26, 3, 1975, p. 409-410 fig. 1-2.

¹⁵ Lj. Bjelajac, *op.cit.*, p. 13-19 fig. 1/10-11.

¹⁶ *I.D.R.* III/2, 574.

¹⁷ R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Les propylées du Forum Civil de Sarmizegetusa (Roumanie), în *Académie des Inscriptions & Belles-Lettres*, Paris 1990, p. 91-113.

¹⁸ Lectură propusă de D-nul prof.dr. Ioan Piso.

¹⁹ A. Ardeț, *op.cit.*, p. 279-280..

²⁰ D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy*, London and New York 1986, p. 136-140 fig. 65-67. M. Beltran Lloris, *Las anforas romanas en Espana*, Zaragoza 1970, p. 464-492 fig. 186-189.

²¹ Lectură propusă nouă de către D-nul prof. dr. Ioan Piso.

Prezența cu certitudine a tipului de amforă DRESSEL 20 la Vărădia a fost semnalată în ultimii ani, când a fost descoperită o amforă întegibilă care poate fi încadrată din punct de vedere tipologic în categoria amforelor hispanice.

Menționăm faptul că aceste amfore sunt confecționate în zona de sud a Spaniei, în provincia Baetica ²² și ajungând în Dacia, cu mare probabilitate pe cale fluvială ²³, de unde își continuă drumul pe uscat, pe rutele bine cunoscute.

Acest tip de amforă hispanică, bine cunoscută în majoritatea provinciilor, a fost folosită la transportul uleiului de măsline²⁴.

Cronologic tipul descoperit la Vărădia se încadrează în tipurile de amforă ce sunt datate la începutul secolului al II-lea²⁵.

Ultima și cea mai interesantă descoperire făcută la Arcidava (Vărădia) se referă tot la o toartă fragmentară de amforă (Pl. II/c). Ca dimensiuni se apropie de ce-a prezentată mai sus avînd lungimea de 18 cm și diametrul de 5 cm. Pasta este brun-cărămizie, incluzând particule de minereu din fier, rocă vulcanică, mică aurie, cuarț și piatră de var.

Pe toartă este aplicată ștampila sub forma unui cartuș dreptunghiular cu dimensiunile de 4 X 1 cm. În acest cartuș distingem următorul text: PLEGONT (NT este în ligatură).

Lectura propusă pentru această ștampilă este $\Phi AEFONT(\sigma\sigma)$ ²⁶, nume ce derivă din grecul $\Phi\lambda\epsilon\gamma\omicron\nu$ (Lat. Phlegon), atestat în Laconia, Arcadia dar și în Italia la Pompei și în Campania.

Această descoperire ne pune în fața unui posibil produs Campanian ²⁷ ajuns la începutul secolului al II-lea în Dacia. Datarea respectă condițiile descoperirii acestui fragment de amforă.

Semnalarea unor fragmente de amforă, provenite pe unul din cele mai importante drumuri de acces spre inima Daciei Romane rămîne remarcabilă.

Toate aceste descoperiri sunt de factură occidentală, provenind din Hispania

²² A. Ardeț, Römische Amphoren aus Spanien und Italien in Dakien, în *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 36, Abingdon 2000, p. 487-489.

²³ A. Ardeț, *Road access for amphoras in Dacia*, Poster prezentat la cel de-al XXIII-lea Congres Internațional REI CRETARIAE ROMANAE FAVTORES, Roma 29 septembrie-6 octombrie 2002.

²⁴ A. Ardeț, în *RCRF Acta* 36, Abingdon 2000, p. 487-488.

²⁵ D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *op. cit.*, p. 136-140 fig. 65-67.

²⁶ Lectură propusă nouă de către D-nul prof. dr. Alexandru Avram.

²⁷ Informație Alexandru Avram.

și Italia.

Descoperirea unor amfore destinate transportului de ulei de măsline, în primele nivele ale castrului roman de la Vărădia este importantă atât din punct de vedere al descoperirii în sine cât și pentru rolul jucat de această așezare romană pe unul dintre cele mai importante drumuri ale antichității.

Demn de remarcat este și faptul că ștampilele descoperite la Vărădia (cu excepția ștampilei CEMEIO E) nu au fost descoperite până în prezent în Dacia, Pannonia sau Moesia Superior. Atribuirea fragmentului de toară cu ștampila C.IV.R tipului de amforă DRESSEL 20, cu o origine hispanică ridică o serie de probleme legate de comerțul roman la începutul secolului II în Dacia.

Menționăm faptul că asemenea tipuri de amforă circulă la începutul secolului II d. Chr. în Pannonia dar rămân necunoscute în Moesia Superior.

NEUE IN VĂRĂDIA ENTDECKTE AMPHORENSTEMPEL

Zusammenfassung

Die in den letzten Jahren im römischen Befestigungswerk von Vărădia, Kreis Caraș-Severin, Punkt „Chilii” ausgeführten archäologischen Forschungen brachten neue, interessante Beweise der Römischen Präsenz dieserorts zu tage.

Unter den entdeckten Gegenständen haben sich drei aufgedruckte Stempel hervor: einer auf dem Rand einer Amphore und noch zwei auf den Henkeln anderer Amphoren.

Als Erster sei der Stempel CEMEIO E, auf dem Rand einer bis von kurzem dem Typus DRESSEL 6B zugeordneten Amphore erwähnt. Eigentlich handelt es sich um einen Stempel für den wir eine andere Lesart vorschlagen: *Σεμειο(σ) Ε(ποιεσε)*-doch zum typologischen Standpunkt äussern wir uns im Augenblick mit Vorbehalt.

Der zweite Stempel ist C.IV.R und wurde auf den Henkel einer Amphore vom Typ DRESSEL 20 aufgedruckt. Es ist eine zu Beginn des II jh. N. Chr. Zum Transport von Olivenöl benutzte hispanische Amphore.

Der letzte von uns untersuchte Stempel befindet sich ebenfalls auf einem Amphorenhenkel und trägt die Zeichen PLEGONT, NT in Ligatur).

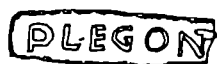
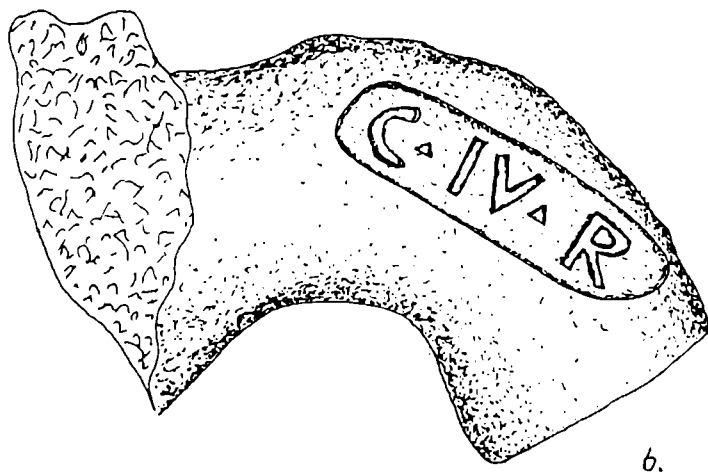
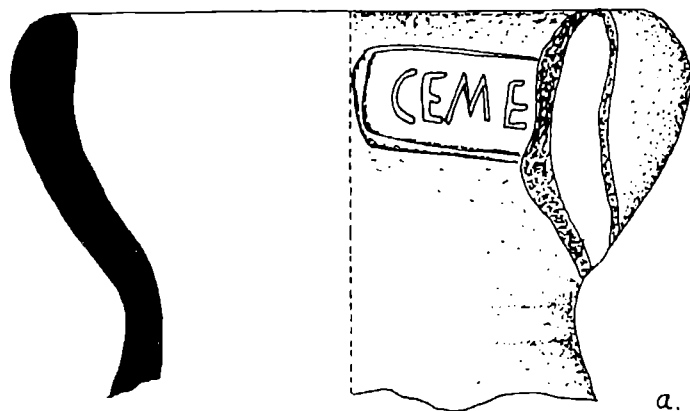
Das lesen dieses Stempels deutet auf einem vom griechischen ΦΛΕΓΟΝ (Lat. Phlegon) abgeleiteten Namen, und wird Φλεγοντ(ος) gelesen.

Alle drei Stempel sind zu Beginn des II jh. N. Chr. Datiert.

Verzeichnis der abbildungen:

Abb I : Vărădia, Kreis Caraş-Severin:

a) Stempel CEMEIO. E.; b) Stempel C.I.V.R.; c) Stempel PLEGONT

Planşa I.: Vărădia. Jud. Caraş-Severin.

a) Ştampila CEMEIO. E.; b) Ştampila C.IV.R.; c) Ştampila PLEGONT

CONTRIBUȚII LA ISTORIA MILITARĂ A PROVINCIEI MOESIA II. 1.

Despre lectura ștampilei N

NICOLAE GUDEA

Din săpăturile arheologice efectuate în fortificațiile romane târzii de la Iatrus (Krivina) și Novae (Staklen -Svistov) în provincia Moesia II (*Fig. 1*) au fost publicate numeroase ștampile descoperite pe țigle și cărămizi (cf. *Sarnowski 1983*). Între ele și ștampila N. (*Fig. 2/1*).

H. Krumrey (*Krumrey 1966*, 373, Taf. VIII/38, Abb. 19 - 40) a publicat primul o ștampilă de acest tip apărută la Iatrus. Ștampila este în cartuș dreptunghiular, simplu, adâncit; dimensiuni 4,00 x 4,5 cm; înălțimea literei (cifrei) este de 2,3 cm. Autorul nu precizează datarea. Nu dă nici un fel de interpretare sigură. El credea „könte es sich um den Anfangsbuchstaben eines privaten Ziegeleibesitzers handeln” sau din contră „das der Stempel irgendeinem n(umerus) gehört”

K Wachtel (*Wachtel 1982*, 238, 240, 242, nr. 24, Taf. 87/24) a mai publicat trei ștampile de același apărute tot la Iatrus; toate sunt în cartuș simplu dreptunghiular și adâncit; dimensiunile 4,20 x 5,00 cm litera 2,2 cm (24); 2,50, x 5,30 cm, litera 2,3 cm (25 p1. 87/25); 4,00 x 1,80, litera de 2,2 cm (26: Taf. 87/26). K. Wachtel respinge ambele propuneri de „soluție” ale lui H. Krummrey pentru că : a. lipsește numele unității (das Fehlen des Namens dieser Einheit); b. cealaltă este și mai puțin probabilă.

K. Wachtel a mai publicat o ștampilă de acest fel, peste un deceniu (*Wachtel 1991*, 209, 211, nr. 48, Taf. 84/48). Ștampila a fost descoperită tot la Iatrus/ Krivina în cursul săpăturilor arheologice. Ștampila este în cartuș dreptunghiular simplu, adâncit; înălțimea literei este de 2,5 cm; dimensiunile cartușului 4,00 x 4,50 cm. Acum autorul mai menționează existența a cinci ștampile. Dar nu se referă la ele. De data aceasta K. Wachtel nu mai face referințe la interpretare (die Deutung bleibt weiterhin unklar). Nu dă nici datarea.

A. Biernacki (*Biernacki 1994*, 49, nr. 16, Taf. 11/16, 45, Abb. 14) publică

o șampilă de același tip descoperită în fortificația română târzie de la Novae/Svistov. Nici A. Biernacki nu dă informații în legătură cu datarea, iar șampilă este interpretată ca o „stamp of producer”.

1. În legătură cu această șampilă, mai exact cu acest tip de ștampile, se pot face câteva constatări tehnice:

a. dimensiunile cartușului și ale literelor (cifrelor) diferă ușor (cf. *Wachtel 1991, 209*) ceea ce sugerează că s-au folosit mai multe instrumente de ștampilat sau poate diferențele se datorează unor deformări produse de uzură la același instrument;

b. nici datarea din contextul arheologic nu este precizată și nici înțelesul semnului nu a fost lămurit;

c. în afară de aceste localități, în provincia Moesia II nu s-au mai descoperit până acum astfel de ștampile;

d. autorii nu cunosc analogii în acest sens;

2. Și totuși analogii există. Analogia cea mai apropiată, până acum, se afla în provincia Dacia Ripensis. În fortificațiile romane târzii de la Hinova și Drobeta s-au găsit ștampile de un tip similar.

a. la Hinova, în fortificația romană târzie (*quadriburgium*) s-au găsit peste 10–15 ștampile cu litera G (*Davidescu 1989, 39*). Ștampilele sunt în cartuș dreptunghiular, simplu, adâncit; dimensiunile nu sunt date de autor, dar prin apropiere de de scara aflată lângă cărămidă (*Davidescu 1989, Fig. XV/38*) par să fie 4,00 x 5,00 cm ±. Dimensiunile ștampilelor diferă ușor între ele. Se poate chiar constata că tipul prezintă două variante, în funcție de poziția literei în cartuș. *Fig. 2/2*. Fortificația romană târzie de la Hinova a funcționat numai între anii 284–395/400. Deci datarea ștampilei se poate face numai în acest cadru. Caracterul militar al ștampilei este de asemenea sigur.

b. la Drobeta, în castrul roman târziu, în timpul săpăturilor arheologice din anii 1959–1962 s-a mai găsit un exemplar de șampilă în cartuș, dreptunghiular, simplu, adâncit; cu șampilă G (*Davidescu 1989, 39*). Exemplarul poate fi datat numai în secolul IV și are caracter militar.

3. Lipsa oricăror indicații stratigrafice la Iatrus –Krivina și Novae – Svistov, care să ofere date în legătură cu datarea; lipsa oricărei asocieri necesare pentru datare, face acum această analogie cu Hinova și Drobeta să poată juca un rol important în datare. De aceea credem că ștampilele de tip N de la Iatrus și Novae datează din secolul IV.

4. De asemenea suntem convinși că ștampilele sunt însemnele unei unități militare

5. S-ar putea ca unitățile militare mici, chiar foarte mici, care construiau garnizoana unor forturi ca Hinova, respectiv Iatrus faza veche, să nu mai poarte nici un nume etnic sau alt tip, ci un simplu indicator, o cifră, respectiv un număr.

Prescurtări și bibliografie

Biernacki 1994	A. Biernacki, Stamps on buildings ceramics from Novae, în <i>ArchWarzs</i> XLV, 1994, 45-49
Davidescu 1989	M. Davidescu, <i>Cetatea romană de la Hinova</i> , București, 1989
Krumrey 1966	H. Krumrey, Inschriften, în das Limeskastell Tatous in Moesia Inferior. Ergebnisse der Grabungskampagnen 1958, 1960 und 1962, în <i>Klio</i> , 47, 1966, 353-356
Sarnowski 1983	T. Sarnowski, Die Ziegelstempel aus Novae. I. Systematik und Typologie, în <i>ArchWarzs</i> , 1983, 17-61
Wachtel 1982	K. Wachtel, Die Inschriften, în <i>Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an den Unteren donau II. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966–1973</i> , Berlin, 1982, 237-242
Wachtel 1991	K. Wachtel, Die Inschriften, in <i>Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an den Unteren donau IV. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1981</i> , (Berlin, 1991), 207–211

BEITRÄGE ZUR MILITÄRGESCHICHTE DER PROVINZ MOESIEN II. 1. Über die Lesung des Stempels N - Zusammenfassung -

Aus den archäologischen Grabungen, die in den spätromischen Befestigungen von Iatrus (Krivina und Novae / Staklen-Svistov) in der Provinz Moesia II im heutigen Bulgarien (Abb. 1) durchgeführt wurden, wurden zahlreiche Stempel auf Ziegeln und Wandziegeln veröffentlicht (vgl. *Sarnowski 1983*), darunter auch der Stempel N (Abb. 2/1). H. Krumrey (*Krumrey 1966*, 373, Taf. VIII/38, Abb. 19-40/40), K. Wachtel (*Wachtel 1982*, 238, 240, 242, Nr. 24, Taf. 87/24; *Wachtel 1991*, 209-211, Nr. 48, Taf. 84/48) und A. Biernacki (*Biernacki 1994*, 49, Nr. 16, Taf. 11/16), die solche Stempel veröffentlichten, datierten sie nicht, konnten keine Lesung bieten und konnten sie nur oberflächlich deuten.

Der Verfasser der vorliegenden Arbeit (N. Gudea) ist aufgrund der Analogien zum Stempeltyp, die in den spätromischen Kastellen von Hinova und Drobeta (*Davidescu 1989*, 39) gefunden wurden (Abb. 2/2-3), der Ansicht, daß die Stempel vom N-Typ von Iatrus und Novae aus dem 4. Jh. stammen (denn die Datierung der Stempel von Hinova kommt aus einem geschlossenen Objekt – 284-305), daß sie den Namen einer Militäreinheit eher als jenen einer Unter-einheit darstellen; der Name dieser Militäreinheit war wahrscheinlich die Zahl, die von dem Buchstaben mit Ziffernwert dargestellt wird.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1: Erdkarte mit spätromischen Befestigungen an Donauufer
Flußabwärts (Dacia Ripensis, Moesia II und Scythia Minor)
(nach B. Döhle).
- Abb. 2: 1. Stempeltyp N (nach Wachtel 1982)
2. Stempeltyp G aus Kastellen quadriburgium von Hinova
(nach M. Davidescu)

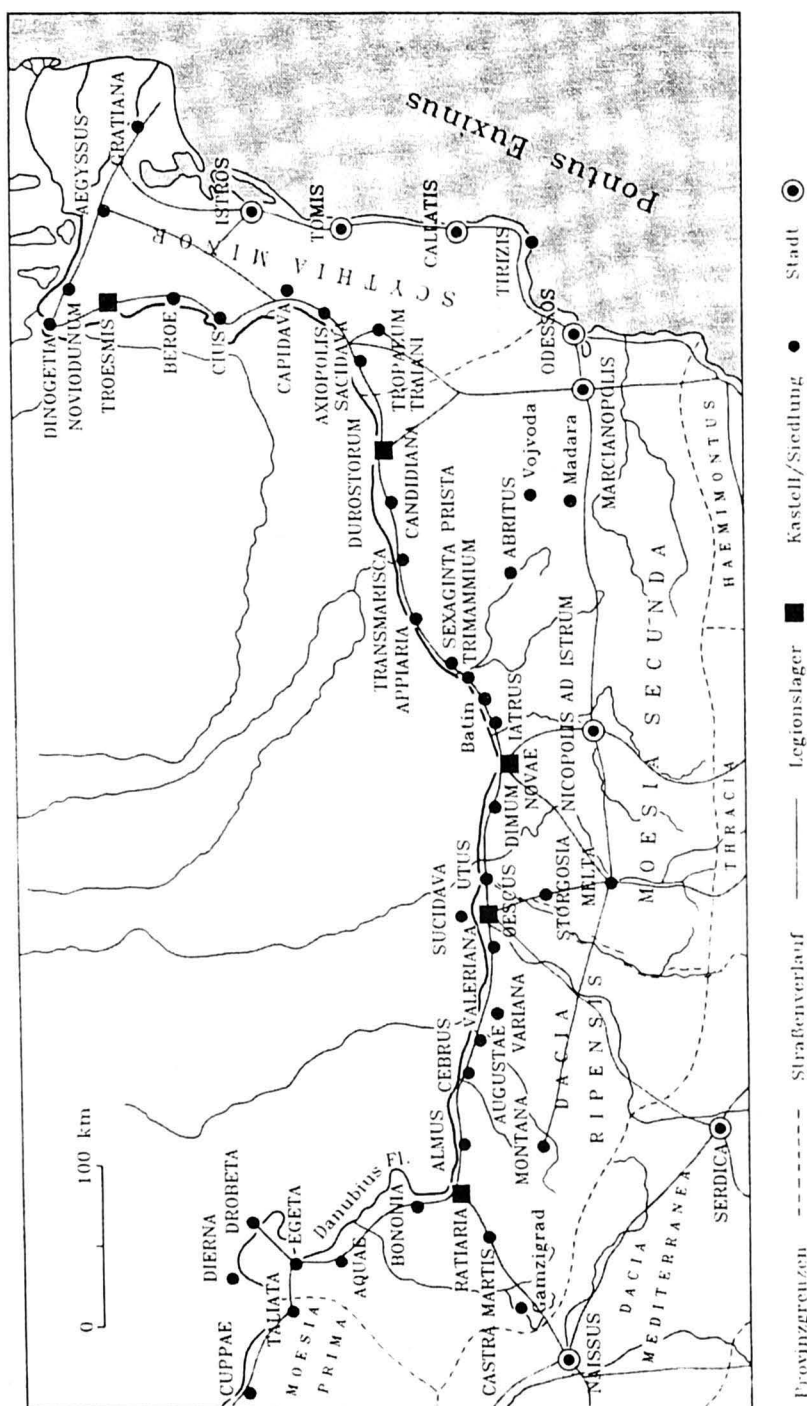

Fig. 1. Hartă cu provinciile romane târzii la Dunărea de Jos (Dacia Ripensis, Moesia II și Scythia Minor) (după B. Döhle)

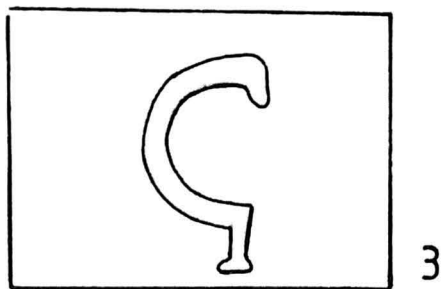
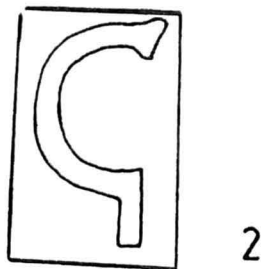
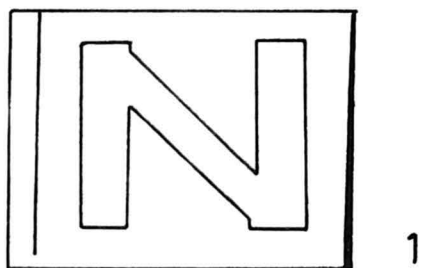

Fig. 2. 1. Ștampile N (după Wachtel 1982);
2. Ștampile G din quadriburgium-ul de la Hinova (după M. Davidescu)

CONTRIBUȚII LA ISTORIA MILITARĂ A PROVINCIEI MOESIA INFERIOR.

1. Propunere pentru lectura unei ștampile militare încă nerezolvate: C E M E L

NICOLAE GUDEA

I. Între numeroasele țigle ștampilate de epocă romană mai ales (secolele I–III p. Chr.), dar și din epoca romană târzie (secolele IV–III) apărute datorită săpăturilor arheologice din fortificații ale provinciei Moesia Inferior (Fig. 1): castrul legiunii I Italica de la Novae (Staklen – Svistov, Bulgaria) se află (până la data ultimului studiu care publica ștampile pe țigle și cărămizi (*Biernacki 1996; Wachtel 1991*) un număr de trei, respectiv cinci țigle cu ștampilă în cartuș dreptunghiular care conține literele C E M E L. Până acum lectura ștampilei a rămas nesoluționată. Fig. 2

W. Pajakowski (*Pajakowski 1981*, p. 157, nr. 77; p. 165, nr. 111; p. 173 nr. 144) și respectiv T. Sarnowski (*Sarnowski 1983*, p. 41, Abb. 18/XXX 1-2) au publicat trei, respectiv cinci astfel de ștampile apărute la Novae. Nu reiese clar dacă ștampilele publicate de T. Sarnowski sunt cele deja publicate de W. Pajakowski. Dealtfel, faptul nu are prea mare importanță. Autorii nu dau absolut nici o soluție de lectură.

Două ștampile din aceeași grupă au apărut și la Iatrus – Krivina în cursul săpăturilor la fortificația romană, romană târzie și bizantină timpurie (*Wachtel 1991*, p. 211, nr. 50–51, Taf. 84/50-51). Ultimul autor a încercat două soluții: a. a propus mai întâi lectura Gemellus (*Wachtel 1991*, p. 211) sau, apoi, în aceeași lucrare (*Wachtel 1991*, p. 211, Taf. 84/51) lectura SE ? MEL. El pare să nu fi fost convins de nici una din încercări (*Wachtel 1991*, p. 209, nota 20).

II. Cum între preocupările noastre din ultimii ani a intrat și istoria limesului provinciei Moesia Inferior (*Zahariade- Gudea 1997*), deci și unitățile militare care au staționat în fortificațiile limesului ori s-au mișcat prin zonă, ne-am oprit puțin și asupra acestui tip de ștampilă. Iată câteva observații pe care le putem formula pe baza adunării și examinării (în publicații) a acestor două respectiv

trei ștampile.

1. Modul de redare a ștampilelor în desene este diferit, ceea ce nu permite o departajare clară a lor. De aceea cele mai bune exemple le oferă fotografiile prezentate de K. Wachtel.

2. Examinarea fotografiilor arată că trebuie să ne oprim la mai multe variante ale ștampilei, dacă nu chiar la mai multe tipuri. *Fig. 2.*

La W. Pajakowski (*Pajakowski 1981*, p. 165, nr. 111; p. 157 nr. 77; p. 171 nr. 144) apare într-un caz forma unui L cu bara orizontală căzută în jos ; în alt caz ultima literă apare sub forma unui S (?); în ultimul caz forma literei ultime nu se poate preciza. T. Sarnowski (*Sarnowski 1983*, p. 41, Abb. 18/XXX, 1-2) le redă sub forma unui L obișnuit. K. Wachtel (*Wachtel 1991*, p. 211, nr. 50-51, Taf. 84/50-51) redă litera ultimă a ștampilei în două feluri, dar care sunt același tip de reprezentare. Odată un L întors cu capul în jos și bara orizontală oblică; altădată un L în poziție normală cu bara orizontală oblică.

3. Nicăieiri nu se fac precizaări în legătură cu datarea ștampilelor. Dar pentru că ele apar amestecate cu cele ale legiunii I Italica datate în secolele II–III atât la Novae (mai ales) cât și la Iatrus, socotim că prin extensie aceste ștampile pot fi datate în secolele II–III p. Chr.

III. În provincia Moesia Inferior, mai ales în porțiunea de răsărit a graniței și în orașele nord-pontice, au acționat aproape continuu în secolele II–III unități speciale romane, alcătuite de obicei din detașamente / vexilații ale celor trei respectiv două legiuni ale provinciei, *legio I Italica*, *legio XI Claudia* și *legio V Macedonica* (până în 167). Aceste formații nepermanente de luptă probabil însă că staționau mai mult timp într-un loc și, pe lângă obligațiile militare propriu-zise, participau și la activități de construcție, de reparație, construcții anexe din orașe, construcții civile. Cu acest prilej ele fabricau cărămizi și țigle pe care le marcau cu însemnele legiunilor respective separat sau ale detașamentelor împreunate :

1. avem cazul când este menționată numai o vexilație din legiunea V Macedonica. Ștampila datează dinainte de 167 (de mutarea ei în provincia Dacia Porolissensis)

ștampila : VEX(illatio) LE(gionis) V [macedonicae]

LE(gionis) M(acedonicae) V(quintae)

(*Saprikin 1981*, Chersonesus; *Sarnowski 1988*, p. 76, nr. 27, Tyras) *Fig.*

2. avem apoi cazul unui detașament independent din legiune XI Claudia; mai dificil de datat; probabil după 167

ștampila: VEX(illatio) LE(gionis) XI [claudiae]

(*Saprikin 1981*, Chersonesus, Tyras). *Fig. 3/2*.

3. avem cazul ștampilelor foarte interesante cu lectura: VE(xillatio) M(oesia) I(nferioris), care reprezintă în opinia actuală, subunități contopite (*Sarnowski 1988*, p. 77, nr. 88: Tyras; Balaklaw (lângă Chersonesus); cf *AE 1988*, n.3. 1163 a. *Fig. 3/3–4*).

4. urmează apoi o curiozitate epigrafică; în cazul unor ștampile pe țigle și cărămizi descoperite mai de mult la Tyras (*Nicorescu 1924*, p. 78 = *AE 1925*, nr. 78; *Nicorescu 1944*, p. 502, nr. 3) literele (inverse ca și textul) CICCIL au fost citite în chip foarte diferit.

a. C(ohors) I C(ilicum).... (*Nicorescu 1944*, p.502, nr. 3; *Tudor 1956*, p. 58, fig. 4 b)

b. c(ohors) I CL(audia) e[q(uitata)] (*Tudor 1956*, p. 59; *Tudor 1960*, p. 241)

Între timp, în cursul săpăturilor de la Tyras au fost găsite ștampile de acest tip complete, mai vizibile.

ștampila: C(aius) I(ulius) (centurio) L(egionis) I (talicae)

(*Kleiman 1965*, p. 179 ; *Sarnowski 1988*, p. 74). *Fig. 3/5–6*.

5. Mai trebuie amintite ștampilele, unicat, de mari dimensiuni tot pe țigle sau cărămizi care menționează toate trei legiunile moesice:

a. LEG(io) I IT(alica) LEG(io) / V M(acedonica) LEG(io) XI CL(audia) / ET AUX(iliae) S(ub) ANT (.....) (centurio) L(egionis) I I(talicae)

Zahariade – Gudea 1997, p. 84–85, nr. 63: Tyras. *Fig. 4/1*.

b. PER L (.....) A(.....) C(.....) (centurio) / LEG(ionis) I IT(alicae) PRAEP(ositus) / VEX(illa tionibus) MOES(iae) INF(erioris)

Zahariade – Gudea 1997, p. 83, nr. 57: Charax. *Fig. 4/2*.

c. ștampila VEX(illatio) GRAVSP: Charax

Zahariade – Gudea 1997, p. 83, nr. 57. *Fig. 4 / 3*.

Deocamdată numărul descoperirilor de acest fel este încă mic. La Tyras însă numărul ștampilelor de tip CIC ... este mare așa încât I. Ioniță (*Ioniță 1982*, p. 39-44), discutând în legătură cu orașul Tyras în contextual Dacilor Liberi amintește toate trei mai sus amintitele ipotze, fără a opta pentru una din ele.

IV. În virtutea acestor practici speciale de ștampilare, prilejuite de deplasări ale diverselor detașamente, subunități din legiuni sau poate chiar unități auxiliare, considerăm că atestarea foarte diferitelor forme de prescurtatate ne permite să presupunem și altele de acest tip.

a. lectura lui K. Wachtel nu este cea potrivită pentru că ea propune un nume de persoană particulară, ceea ce într-un castru ar fi foarte rar ,dacă nu chiar unic.

b. pentru că toate analogiile aduse în comparație cu ștampila CEMEL fie ele pentru legiuni, fie pentru unități auxiliare datează din secolele II–III p.Chr. Trebuie să acceptăm că și aceasta datează din aceeași perioadă (cf. *Sarnowski 1988*, p. 74-77).

c. credem că și în acest caz avem de a face o excepție de la regula generală privind prescurtarea diviziunilor de unități tactice de luptă. Avem de a face cu indicarea unei subdiviziuni.

d. în spiritul combinațiilor practicate în provincia Moesia Inferior propunem lectura: CE(nturia) M (o) E(siae) L(egionibus).

Prescurtări și bibliografie

Biernacki 1996	A.Biernacki, Stamps on ceramics buildings from Novae, în <i>ArchWarzs XLVIII</i> , 1996, 70-80
Ioniță 1982	I. Ioniță, <i>Din istoria și civilizația Dacilor liberi. Dacii din spațiul est carpatic în secolele II–IV e.n.</i> , Iași, 1982
Kleiman 1963	I. B. Kleiman, К вопросу о пребывании в Тире kilikijskii kohorti, <i>KS Odessa</i> (1963) 1965, 179–182
Nicorescu 1944	P. Nicorescu, <i>O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă</i> , București 1944
Pajakowski 1981	W. Pajakowski, Ceramika budowlana z odciskami stempla, in <i>Novae – Sektor zachodni 1976, 1978, Hrsg. St. Parnicki – Pudelko</i> , Poznan 1981, 139-188
Saprikin 1981	S. J. Saprikin, Cerepki s kleimani rimskogo legionna iz usdou chory Chersonesa, <i>KSIA</i> 168, 1981, 58-62
Sarnowski 1983	T. Sarnowski, Die Ziegelstempel aus Novae. I. Systematik und Typologie, în <i>ArchWarzs</i> , 1983, 17-61

- Sarnowski 1988 T. Sarnowski, Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meers, în *ArchWarzs*, XXXVIII, 1988, 61-98
- Tudor 1956 D. Tudor, Cohors I Cilicum in Scythia Minor și Taurida. Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre coasta de Vest și Nord a Mării Negre în secolele I–III e.n., în *Analele Universității C. I. Parhon, București. Seria Științe Sociale. Istorie*, 5, 1956, 45-74
- Tudor 1960 D. Tudor, Kilikinskaia kogorta v Malci Skifii i Tavride, *Mat. Issl. Arh. Jugo- Zapad SSST i Rum. Narod. Resp.*, Chișinău 1960, 241-258
- Wachtel 1991 K. Wachtel, Die Inschriften, in *Iatrus – Krivina. Spät antike Befestigung und frühmittelalterische Siedlung an den Unteren Donau IV. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1981*, (Berlin, 1991), 207-211

BEITRÄGE ZUR MILITÄRGESCHICHTE DER PROVINZ NIEDERMOESIEN

1. Ein Vorschlag zur Lesung der Militärstempel: CEMEL - *Zusammenfassung* -

Im Legionslager von Novae (Staklen-Svistov) und einem wahrscheinlichen Kastell einer Auxiliareinheit von Iatrus (Krivina), beide auf dem rechten Donauufer in Bulgarien, wurden fünf bzw. drei CEMEL-Stempel entdeckt (*Pajakowski 1981*, 157, Nr. 77; 165, Nr. 111; 173, Nr. 144 usw.; *Sarnowski 1983*, 41; *Wachtel 1991*, 211). Obwohl sie in sicherem Militärmilieu erschienen, zusammen mit anderen Stempeln von Militäreinheiten und insbesondere unter den Stempeln der *legio I Italica* (*Sarnowski 1983*), beschäftigte sich niemand systematisch mit ihrem Charakter, ihrer Datierung und ihrer Lesung.

Ausgehend von der sehr eigentümlichen und verschiedenartigen Art und Weise der Abkürzung von Stempeltextrn der in Bewegung begriffenen Militäreinheiten (*vexillationes*) aus dem östlichen Teil der Provinz Niedermoesien und besonders östlich von Novae, an der Nordküste des Schwarzen Meeres

(Klejman 1963; Nicorescu 1944; Saprykin 1981; Tudor 1956; Sarnowski 1988), dachte der Verfasser der vorliegenden Arbeit (N. Gudea) an eine Lösung für diese Stempel.

a. Die CEMEL-Stempel stellen eine römische Militäreinheit (oder eine Untereinheit) dar.

b. Die Art und Weise und der Ort ihrer Erscheinung sprechen für eine Datierung ins 2.- 3. Jh. n. Chr., genauer ab dem Ende des 2. Jh.

c. Der Stempel stellt die Abkürzung des Namens einer militärischen Untereinheit dar.

d. Es wird die Lesung *CE(nturia; ae ...) M(o)E(siae) L(egionibus)* vorgeschlagen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1: Erdkarte Römischen Raum der Provinz Moesia Inferior

Abb. 2: Verschiedenen Typ an CEMEL Stempel (nach K. Wachtel, W. Pajowski und T. Sarnowski)

Abb. 3: Verschiedenentypen an Militäreinheiten vexillations Legionariche aus den Östlichen Teil der Provinz Moesia Inferior (nach Zaharide - Gudea, 1997)

Abb. 4: Verschiedenentypen an Legionslager aus östlichen Teil der Provinz Moesia Inferior (nach Zaharide - Gudea 1997)

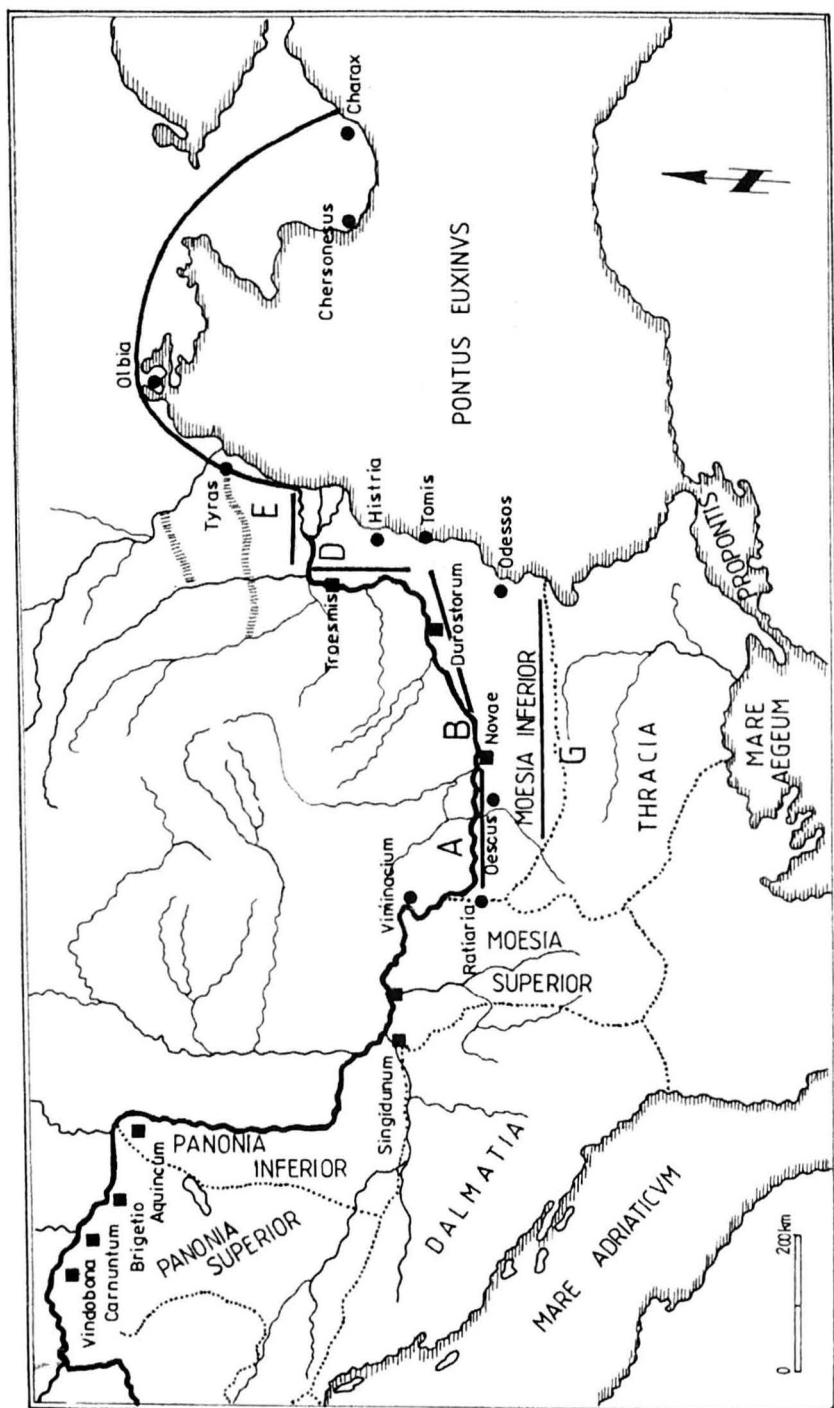

Fig. 1. Hartă a limesului roman al provinciei Moesia Inferior

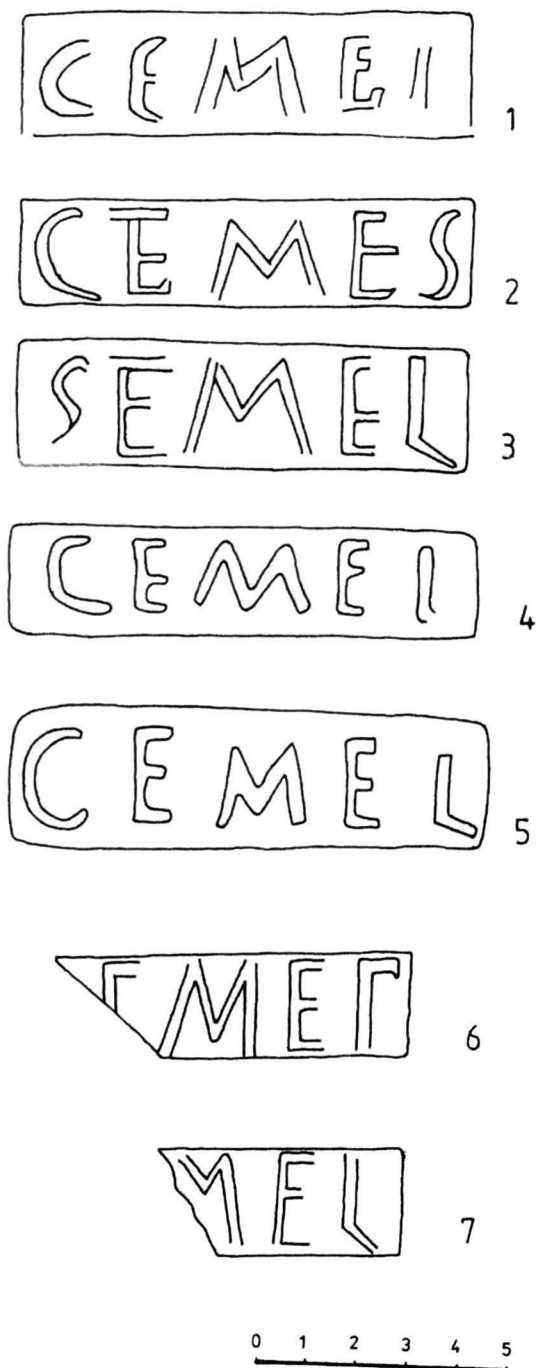

Fig. 2. Tipuri și variante ale ștampilei CEMEL
(după K. Wachtel, W. Pajkowski și T. Sarnowski)

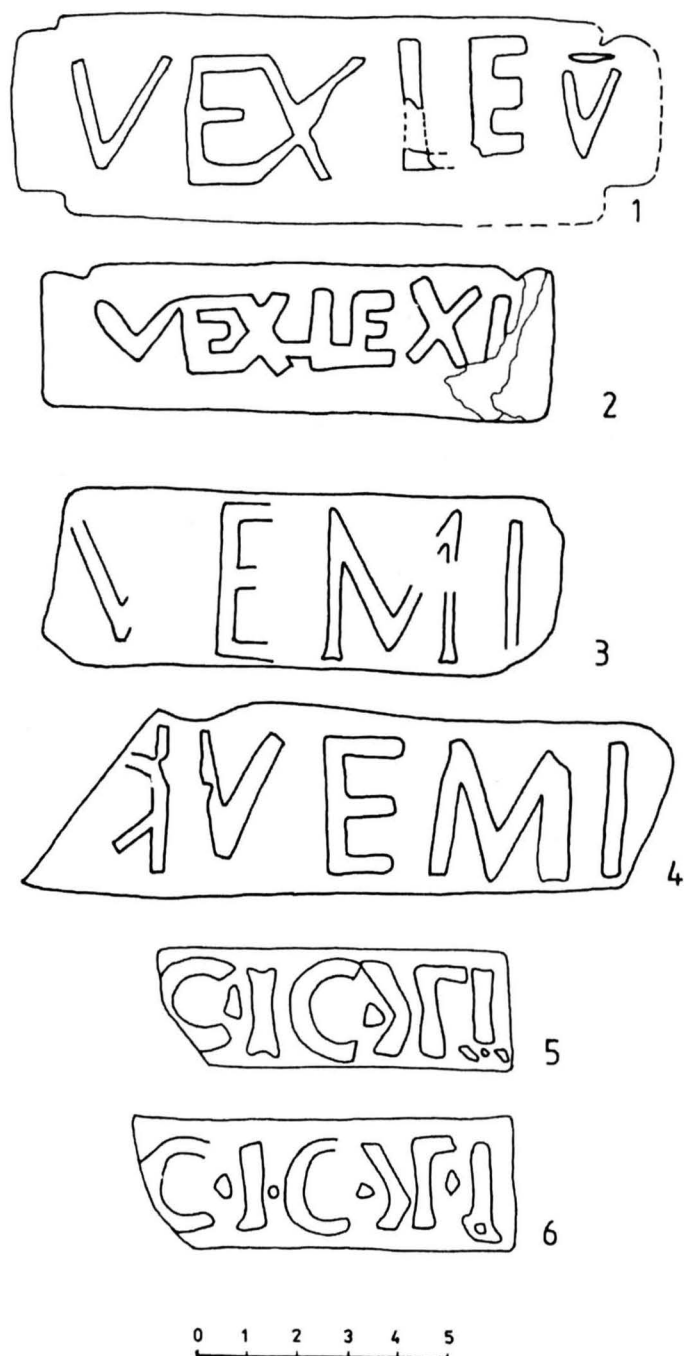

Fig. 3. Diferite tipuri ale vexilațiunilor legionare în partea de est a Moesiei Inferior (după Zaharide – Gudea 1997)

Fig. 4. Diferite tipuri ale detașamentelor legionare în partea de est a provinciei Moesiei Inferior (după Zaharide – Gudea 1997)

CAPETE DE BUZDUGAN DIN COLECȚIA MUZEULUI DIN LUGOJ

RĂZVAN PINCA

În cadrul colecțiilor Muzeului de Istorie și Etnografie din Lugoj se află un număr de cinci buzdugane medievale inedite până acum și care prin publicarea lor în prezentul articol vor intra în circuitul științific și vor contribui la completarea segmentului informațional referitor la acest tip de armă.

Buzduganele pe care le prezentăm aici provin din vechea colecție a muzeului, *necunoscându-se locul și condițiile descoperirii*. Două dintre piese sunt din bronz, iar celelalte trei sunt din fier și se află într-o stare relativ bună de conservare. Ca și tipologie, cele două buzdugane din bronz se aseamănă, unul (Pl. I/1) este de tipul celor ce au în zona mediană patru proeminente mari, piramidale, al doilea (Pl. II/2) de tipul celor ce au mai mult de patru astfel de colți, respectiv șapte proeminente mari piramidale în zona mediană. Celelalte trei buzdugane sunt din fier (Pl. II) și sunt de tipul celor prevăzute cu muchii laterale, verticale și dispuse simetric.

1. Capăt de buzdugan din bronz (Pl. I/1) ce are în zona mediană patru proeminente mari, piramidale, cu baza în formă de romb și dispuse simetric, iar la extremități de o parte și de cealaltă are patru alte proeminente de formă tetraedrică și de dimensiuni mai reduse, dispuse și acestea simetric. Dimensiunile piesei sunt¹: $D_s = 14$ mm, $D_j = 17$ mm, $D_M = 49$ mm, $H = 30$ mm, $G = 165$ g.

2. Cea de-a doua piesă (Pl. I/2) e asemănătoare ca și descriere cu prima, doar că are șapte proeminente piramidale mari și tot atâtea de formă tetraedrică, mai mici, de o parte și de cealaltă a extremităților. De menționat faptul că buzduganul a avut manșon tubular de fixare a cozii, manșon ce nu se mai păstrează, rupt probabil din vechime și ale cărui urme de îmbinare cu restul

¹ În prezentul articol am folosit următoarele abrevieri: D_s – diametrul de sus al orificiului de prindere a cozii, D_j – diametrul de jos al orificiului de prindere a cozii, D_M – diametrul maxim, H – înălțimea, G – greutatea.

piesei se mai pot vedea. Dimensiunile piesei sunt: $D_s = 16$ mm, $D_j = 23$ mm, $D_M = 52$ mm, $H = 41$ mm, $G = 285$ g.

3. Capăt de buzdugan din fier în formă de pară (Pl. I/3) de tipul celor cu muchii laterale, verticale și dispuse simetric. Piesa are un număr de douăsprezece muchii laterale, arcuite, late de 6–7 mm fiecare. Acestea pornesc din capătul de sus și ating diametrul maxim cam la o treime din această distanță iar la capătul inferior se întâlnește, în prelungirea fiecărei muchii câte un mic denticul.

Pe fiecare margine exterioară a muchiilor laterale este prinsă câte o bentiță din bronz, ce are câte șapte denivelări bombate în profil, având dispunere verticală ce urmează fidel conturul acestora pe toată lungimea lor. Capătul superior al buzduganului se termină cu o calotă din bronz formată din două părți sudate între ele prin batere la cald, una de formă tronconică ce are diametrul bazei de 33 mm, iar cealaltă de formă bitronconică cu diametrul de 14 mm. Se poate observa că piesa a avut manșon tubular de fixare a cozii care nu se mai păstrează. Dimensiunile piesei sunt: $D_j = 24$ mm, $D_M = 72$ mm, $H = 90$ mm, $G = 570$ g.

4. Capăt de buzdugan din fier (Pl. II/2), în formă de pară, de tipul celor cu muchii laterale, verticale și dispuse simetric. Din cele cincisprezece muchii laterale arcuite pe care le-a avut inițial buzduganul se mai păstrează doar nouă cu lățimea de 5–7 mm fiecare și se termină în partea inferioară cu câte un mic denticul. Diametrul maxim este atins la aproximativ o treime a distanței dintre capătul superior și cel inferior al piesei. În partea superioară, buzduganul se termină printr-o calotă turnată, formată din două părți, una de formă tronconică cu diametrul de 29 mm, iar cealaltă de formă bitronconică cu diametrul de 15 mm. Dimensiunile piesei sunt: $D_j = 28$ mm, $D_M = 104$ mm, $H = 141$ mm, $G = 875$ g.(PL. II/1).

5. Capăt de buzdugan din fier (planșa 5) de tipul celor cu muchii laterale care se aseamănă în mare parte cu cel din planșa 4. Din cele douăsprezece muchii laterale pe care le-a avut inițial se mai păstrează zece, iar la capătul superior lipsește calota. Buzduganul păstrează manșonul de fixare a cozii de formă ușor tronconică în lungime de 136 mm, dimensiunea totală fiind de 241 mm. Dimensiunile piesei sunt: $D_j = 29$ mm, $D_M = 102$ mm, $H = 105$ mm (fără manșon), $G = 1040$ g.

Pe baza analogiilor existente² propunem pentru datarea primelor două

² Pentru piese asemănătoare sau identice vezi: Kovács László, *A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai*, în *Fol Arch*, XXII, 1971,

capete de buzduhan intervalul secolelor XI–XIV, iar pentru celelalte trei piese intervalul secolelor XV–XVII³. Cele cinci capete de buzduhan aflate în colecția Muzeului de Istorie și Etnografie din Lugoj, chiar dacă nu li se cunoaște locul și condițiile descoperirii, completează repertoriul de arme medievale din Banat. Ca proveniență pot fi chiar de la cetatea medievală a Lugojului sau de la vreo fortificație din apropiere, dovedind prezența în zonă a unor structuri feudale angrenate în viața politică a vremii.

STREITKOLBENKÖPFE AUS DER SAMMLUNG DES LUGOSCHER MUSEUMS Zusammenfassung

In den Sammlungen des Museums für Geschichte und Ethnographie aus Lugosch befinden sich fünf Streitkolbenköpfe, die aus der alten Sammlung des Museums stammen, von denen jedoch jedwelche Information über deren Herkunft fehlt. Zwei der Streitkolbenköpfe sind aus Bronze, die anderen aus Eisen. Typologisch sehen sich die beiden Streitkolbenköpfe aus Bronze ähnlich, der

p.168 – 180; Nicolae Marcel Simina, Gheorghe Anghel, *Capete de buzduhan din secolele XI – XIV din colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, în *Arh Med*, II, Reșița, 1998, p.162 – 163, fig.1 - 3; Paul Scrobotă, Matilda Takacs, *Capete de buzduhane din bronz existente în Muzeul de Istorie Aiud*, fig. 2, manuscris; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI – XIV*, București, 1982, p. 104, fig. 1; Alexandru Vasilescu, *Drumurile "tătărești" în lumina noilor descoperiri arheologice din județul Suceava*, în *Studii și materiale*, Suceava, 1969, p. 56 – 58, fig. 10–11; August Demmin, *Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen*, Leipzig, 1893, p. 786, fig. 4 bis; Anton Paragină, *Piese din secolele XI – XIV descoperite în zona de curbură*, în *Mousaios*, IV, 1, Buzău, 1994, p. 224 – 225, fig. 2; Nagy Géza, *A Magyar Viseletek Története*, Budapest, 1901, fig. 42/14; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuilui lui Soare. Așezarea medievală*, II, București, 1977, p. 137, fig. 106/3; Șantierul Garvăn – Dinogeția, în *SCIV*, IV, 1–2, 1953, p. 243, fig. 5/4

³ Pentru piese asemănătoare sau identice vezi: Gh. Anghel, Ion Berciu, *Cetăți medievale din sud – vestul Transilvaniei*, București, 1968, p. 19, fig. 9; Cristian Vlădescu, Carol König, Dan Popa, *Arme în muzeele din România*, București, 1973, fig. 71–73, 160; Nagy Géza, *op.cit.*, fig. 45/3, 56/20, 61/6.

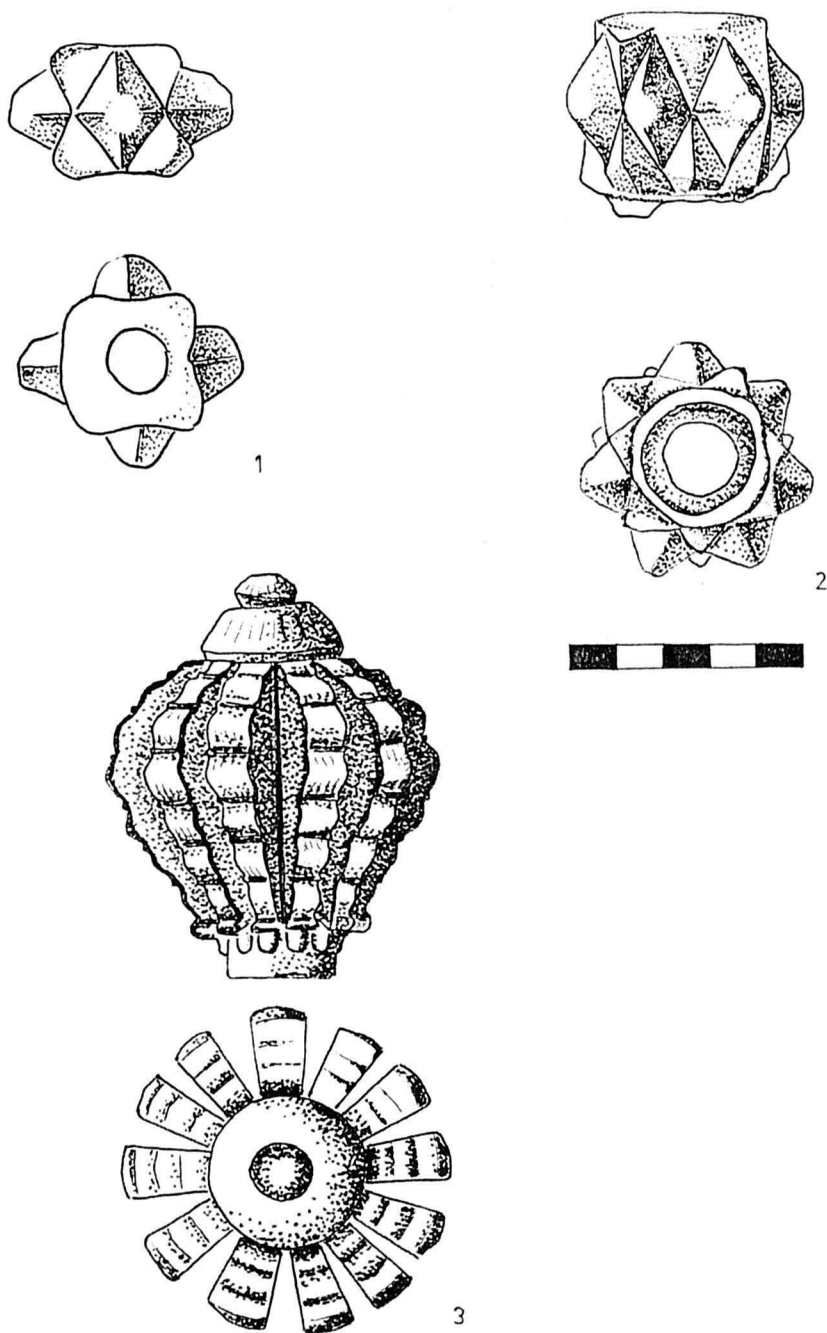
eine (Abb. 1) gehört zum Typ jener, die im mittleren Bereich vier pyramidenförmige Verdickungen aufweisen, der andere (Abb. 2) besitzt mehr als vier solcher Zacken und kann chronologisch in die Zeit zwischen dem XI. und XIV. Jahrhundert eingeordnet werden. Die anderen drei Streitköpfe sind aus Eisen (Abb. 3, 4, 5), gehören zum Typ jener mit senkrechten, symetrisch angeordneten Seitenkanten und sind in die Zeitspanne XV-XVII. Jahrhundert einzuordnen. Da die Umstände und der Ort des Fundes der Streitkölben unbekannt ist, und wir diese auch nicht in einen genaueren Kontext der mittelalterlichen Burg Lugosch einordnen können, würden wir sie in den allgemeinen Kontext des Banater Mittelalters einordnen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

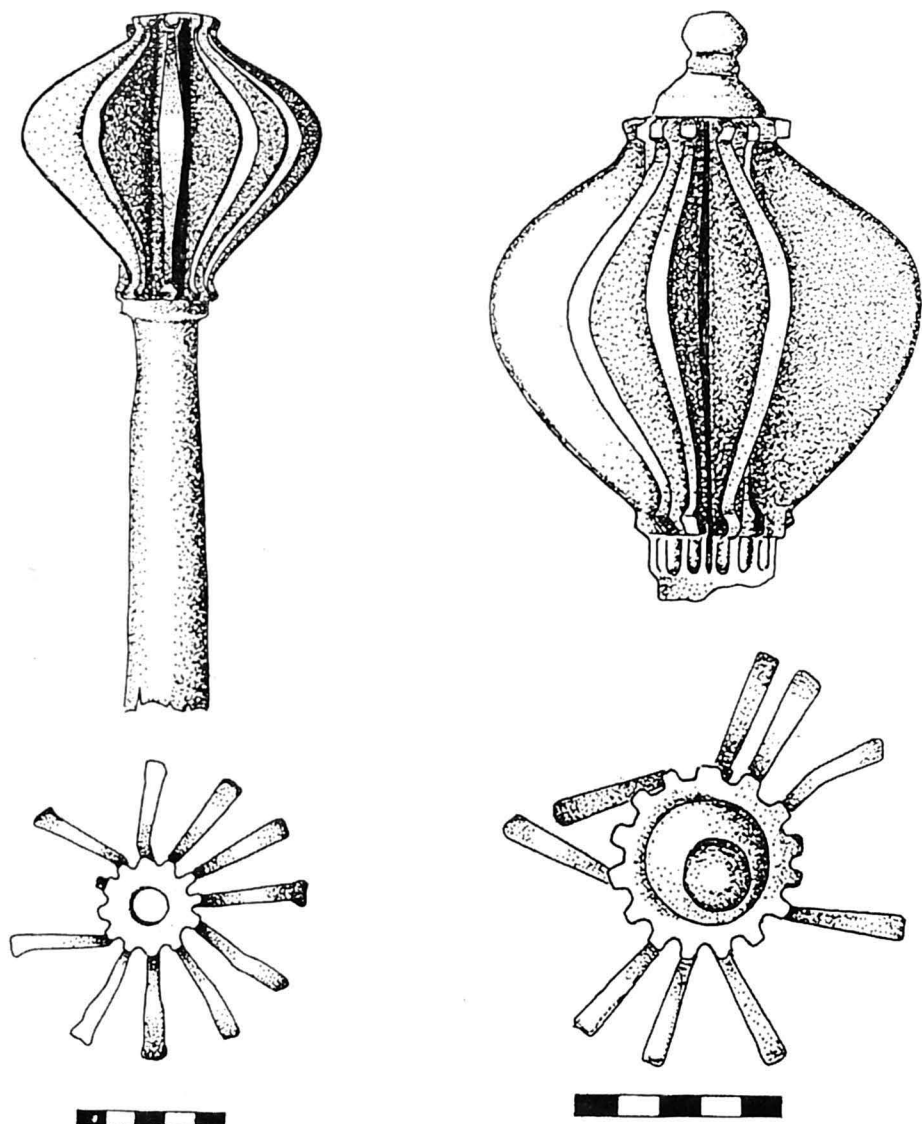
Abb. I. Streitkolbenköpfe aus bronze (1,2);

Streitkolbenköpfe aus Eisen (3,4,5).

Abb. II. Streitkolbenköpfe aus Eisen.

Pl. I. Capete de buzdugan din bronz (1,2); capăt de buzdugan din fier (3).

Pl. II. Capete de buzduhan din fier.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL BANATULUI MONTAN

DUMITRU ȚICU

Banatul de sud datorită reliefului predominant montan și deluros are o poziție distinctă în cadrul spațiului geografic bănățean, remarcată de altminteri în literatura istorică și geografică încă de la începuturile epocii moderne¹. Masivele montane și dealurile bănățene separate de văi adânci se prezintă sub forma unui amfiteatru cu deschiderea spre vest. Rețeaua hidrografică densă care străbate Banatul montan a conferit accesibilitate zonei și, în egală măsură, a reprezentat o punte de legătură cu spațiul central european și balcanic².

Istoriografia multiculturală bănățeană a consemnat periodic descoperirile arheologice întâmplătoare ori cercetările de suprafață sistematice. Remarcabile rămân și acum realizările lui Felix Milleker custodelui Muzeului din Vârșeț la începutul veacului trecut³. Banatul nu dispune încă de un repertoriu arheologic modern, cu toate că a existat o inițiativă pe plan național în acest domeniu în perioada anilor 1951-1956⁴. Documentația arheologică rezultată în urma cercetărilor de suprafață ori prin sondaje arheologice, metodele moderne de investigare fiind încă extrem de costisitoare, deși oferă o informație istorică parțială își are importanța sa de netăgăduit în reconstituirile istorice zonale. Un mare volum de izvoare arheologice cu privire la istoria Banatului continuă încă să rămână în afara circuitului științific. Demersul nostru în această chestiune se înscrie într-o mai veche preocupare de cercetare istorică a spațiului bănățean⁵.

¹ V. Mihăilescu, *Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie*, Reșița, 1978, p. 21-23.

² O. Răuț, V. Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, Reșița, 1976, p. 6-7; V. Mihăilescu, *op.cit.*, p. 24-25; V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin*, București, 1976, p.59-65.

³ R. Rašaiski, *Bibliografija radova Feliksa Millekera*, Vârșeț, 1995, p. 29 și urm.; A. Scherer, *Felix Milleker*, München, 1983, p.63 și urm.

⁴ *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior*, Județul Arad, Timișoara, 1999, p.5.

⁵ D. Țicu, *Banatica*, 9, 1987, p. 333 și urm.

Cercetările de suprafață care le-am făcut s-au derulat de obicei în unități geografice bine delimitate. Metodologia pe care am adoptat-o, legată desigur preponderent de preocupările de istorie medievală bănățeană, a fost utilizată cu rezultate remarcabile în cercetarea istorică românească și central europeană⁶.

Consecvenți acestei metodologii prezentăm o parte din cercetările întreprinse în microzonele geografice ale Banatului montan. Sunt evidențiate numai descoperirile recente, demersul nostru nu-și propune, aici și în acest moment, o prezentare exhaustivă a documentației arheologice acumulate în vreme pentru microzonele geografice menționate.

1. CLISURA DUNĂRII

BAZIAȘ, Mănăstire (com Socol)

Cercetările recente inițiate la mănăstirea Baziaș au evidențiat două etape de construcție a monumentului, o necropolă amenajată în jurul bisericii mănăstirii din care au fost cercetate un număr de 14 morminte⁷ (fig. 16 b-c).

Locuirea hallstatiană a fost identificată, sub nivelul de înmormântări medievale din jurul mănăstirii Baziaș. Pe latura de nord a navei bisericii a fost cercetată parțial o locuință hallstattiană cu groapa adâncită în sol. În umplutura gropii locuinței s-a găsit ceramică aparținând purtătorilor culturii Basarabi, resturi menajere și fragmente din lutuiala pereților locuinței.

Descoperiri mai vechi semnalau la Baziaș, pe malul Dunării, existența unei spade de bronz datată în Bronz D-Hallstat A⁸.

DIVICI

Localitatea este situată la extremitatea vestică a Clisurii având hotar comun cu Baziașul și satul sârbesc Belobreșca. Terasa Dunării sunt înguste, culmile munceilor Locvei coborând până spre albia fluviului. Văile abrupte ale unor pâraie fragmentează puternic culmile teșite ale Locvei.

1. *Poreca*. Locul este situat la circa 1 km. vest de Divici, spre Baziaș. Terasa îngustă a Dunării din această zonă, acum fragmentată de șoseaua Moldova

⁶ J. Rydzewski, AAC, 17, 1977, p.275-286; M. Parczewski, AAC, 23, 1984, p. 177 și urm; M. Konopka, *Arch Pol*, 21-22, 1983, p.187-216.

⁷ Cercetări arheologice inițiate în anul 2002.

⁸ R. Petrowski, *Banatica*, 2, 1971, p. 385.

Veche-Socol, a fost locuită atât în preistorie cât și în perioada medievală (sec. XIV-XV). De-a lungul pârâului *Velika Reka*, care coboară dinspre nord, s-au localizat urme de locuire atât pe terasa joasă cât și în zona mai înaltă a teraselor.

2. *Cusatac*. Toponimul delimitează o zonă a teraselor Dunării situate la circa 500-600 m vest de marginea centrală a satului Divici. În zona joasă a teraselor s-a găsit ceramică și zgură. Ceramica fragmentară pare să localizeze aici o locuire din prima epocă a fierului.

3. *Potoc* este situat la est de sat, spre Belobreșca. Șoseaua Moldova Veche-Socol are un traseu meandrat datorită pantei dealurilor care înaintează mult spre fluviu. La sud de șosea și până în albia actuală fluviului a fost identificată ceramică aparținând perioadei epocii bronzului și primei epoci a fierului.

Cercetările sistematice mai vechi la cetatea dacică de la Divici – *Grad* au semnalat importanța vestigiilor arheologice din zonă⁹. Investigațiile de suprafață au identificat vatra unor așezări preistorice și medievale¹⁰. Istoriografia locală interbelică, zăbovind asupra toponimiei zonei, încerca să atragă atenția asupra unor posibile zone de interes arheologic. Astfel, între albia pârâului *Velika Reka* și *Vlaske Livade* era amintit locul *Magiarske groble*¹¹. Vatra satului medieval este localizată de toponimul *Stari Divici*. Era menționat în același context și un „drum unguresc” care poate semnala traseul unui drum antic. Descoperirile medievale din zona Divici, toponimia (*Cusatac*) și informațiile documentelor de cancelarie pledează pentru localizarea în acest spațiu dunărean a așezării și târgului românesc pustiit *Kuzeg* din sec XIV-XV¹².

BELOBREȘCA

Așezare situată pe hotar cu Pojejena și Divici în Clisura Dunării. Pe malul pârâului *Ţiganska Reka*, lângă un pod de piatră erau semnalate ruinele unei vechi biserici¹³. Ceramica smălțuită din perioada romană târzie și un fragment de vas aparținând epocii bronzului au fost identificate pe malul pârâului Potoc.

⁹ M. Gumă, A. Luca, C. Săcărin, *Banatica*, 9, 1987, p.199 și urm.

¹⁰ Cercetări de suprafață în 29.04.1999, din zona Pojejena-Baziaș, D. Țeicu.

¹¹ Al. Moisi, *Istoria și monografia Clisurii bănațene*, Oravița, 1937, p.140.

¹² D. Țeicu, *An B*, 9, 2001, p. 286.

¹³ Al. Moisi, *op.cit.*, p. 142.

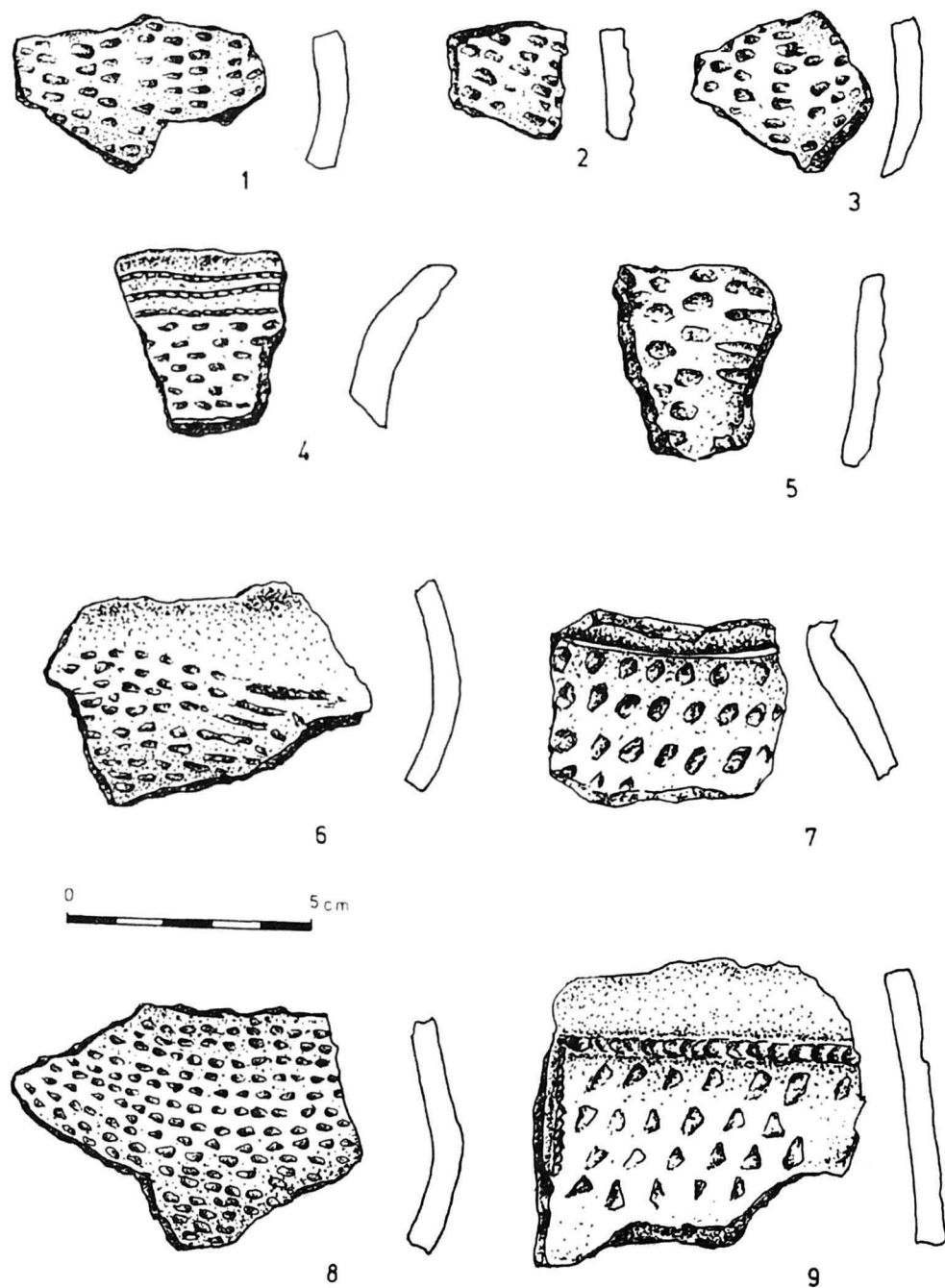

Fig. 1. Prigor - Grădeț. Ceramică Coțofeni.

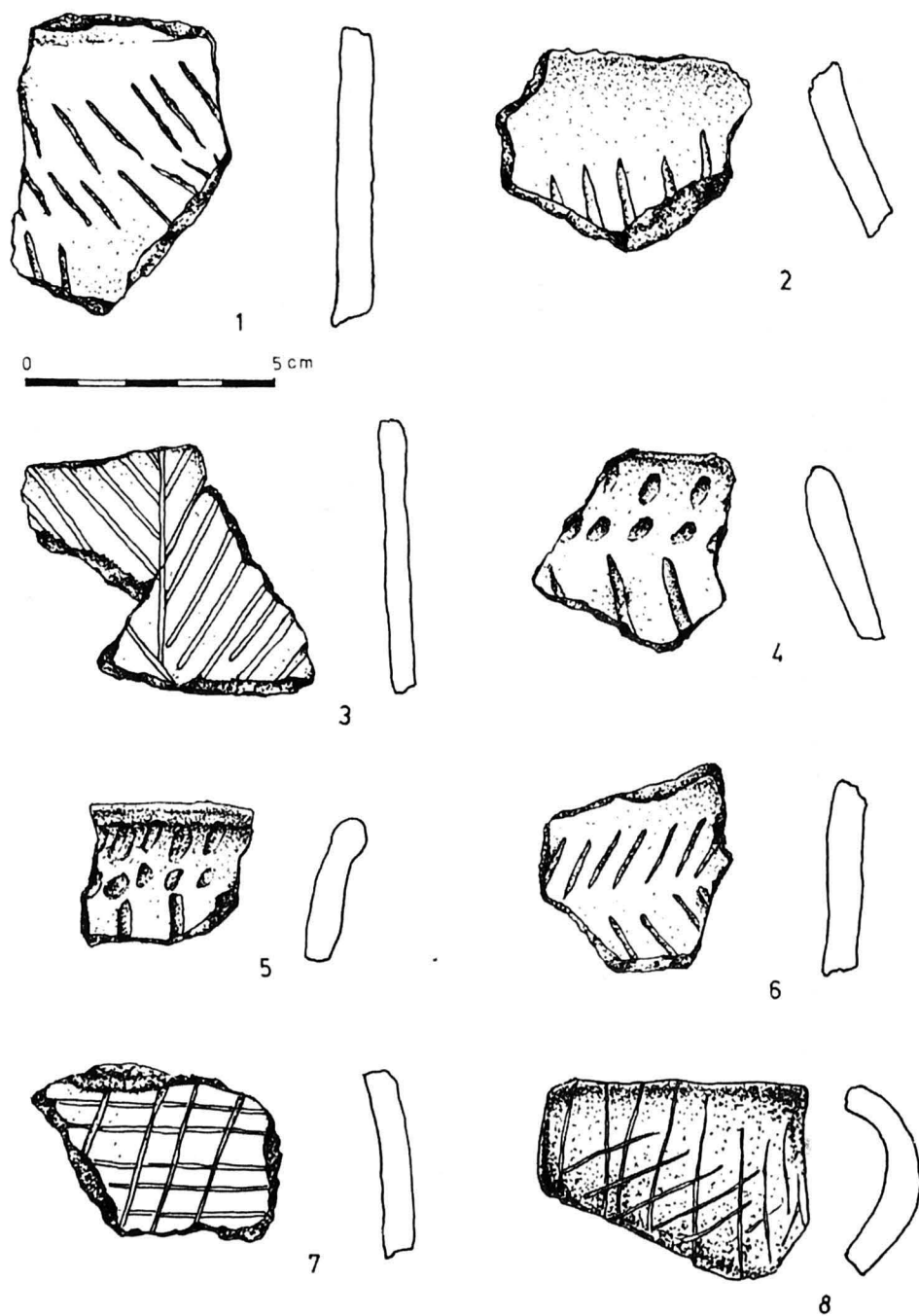

Fig. 2. Prigor - Grădeț. Ceramică Coțofeni.

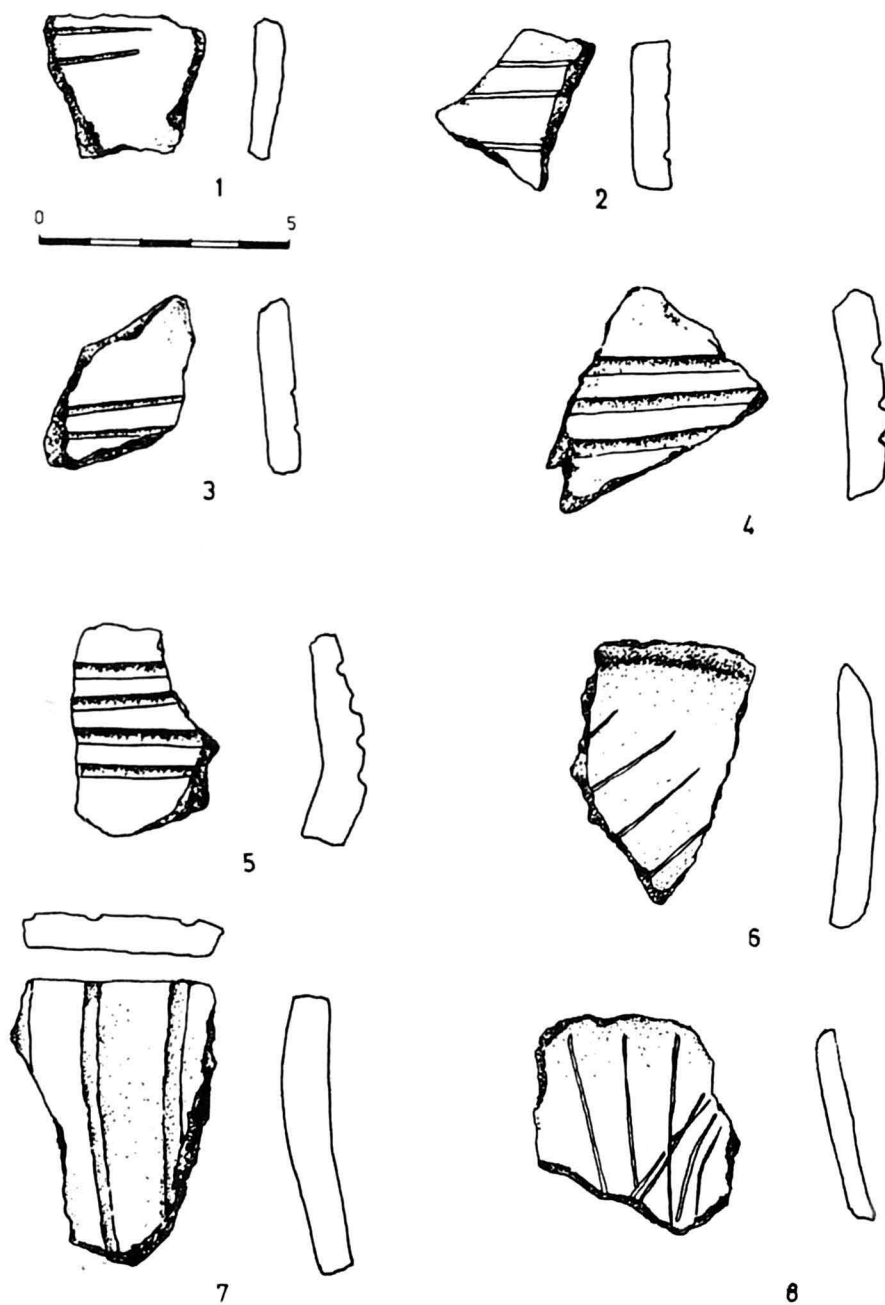

Fig. 3. Prigor - Grădeț. Ceramică Coțofeni.

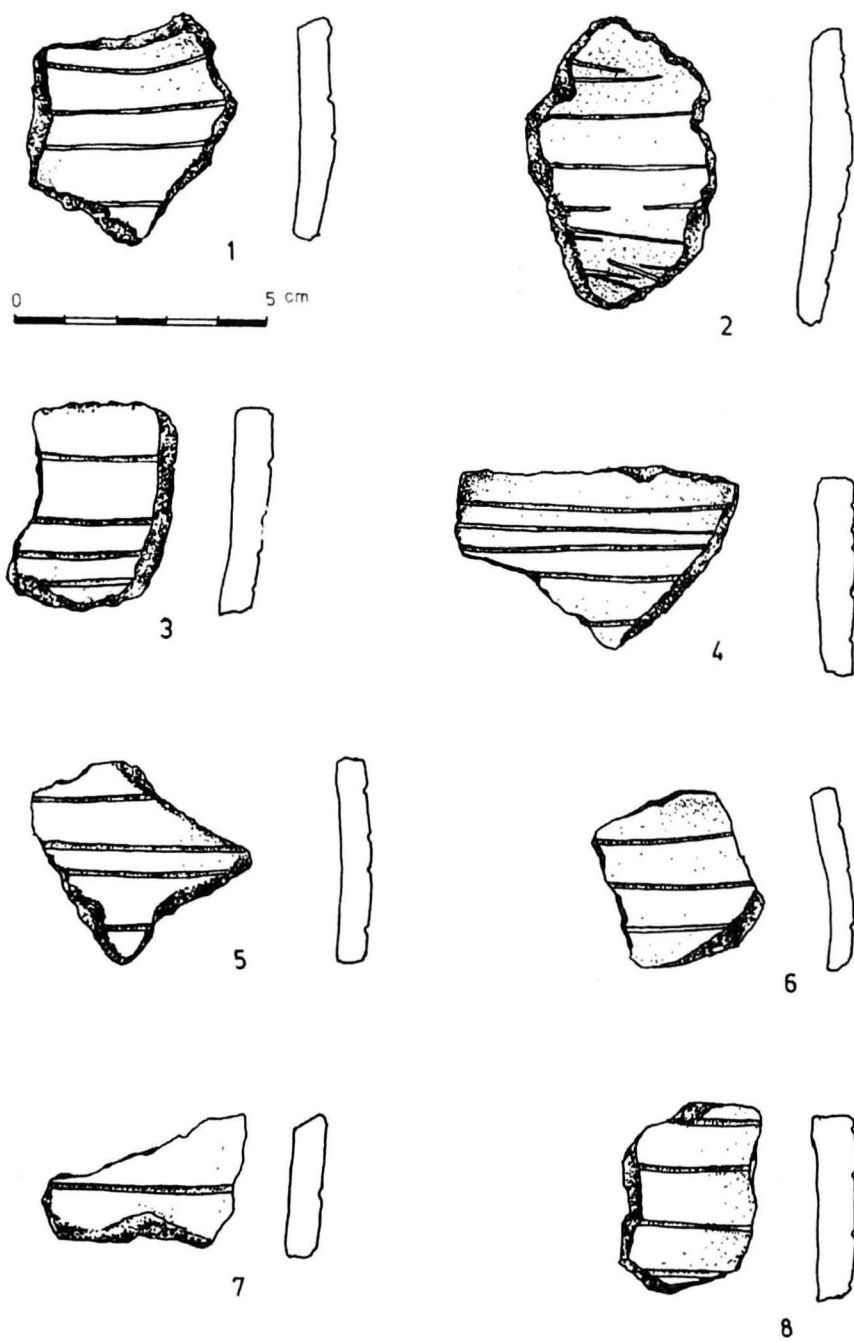

Fig. 4. Prigor - *Grădeț*. Ceramică Coțofeni.

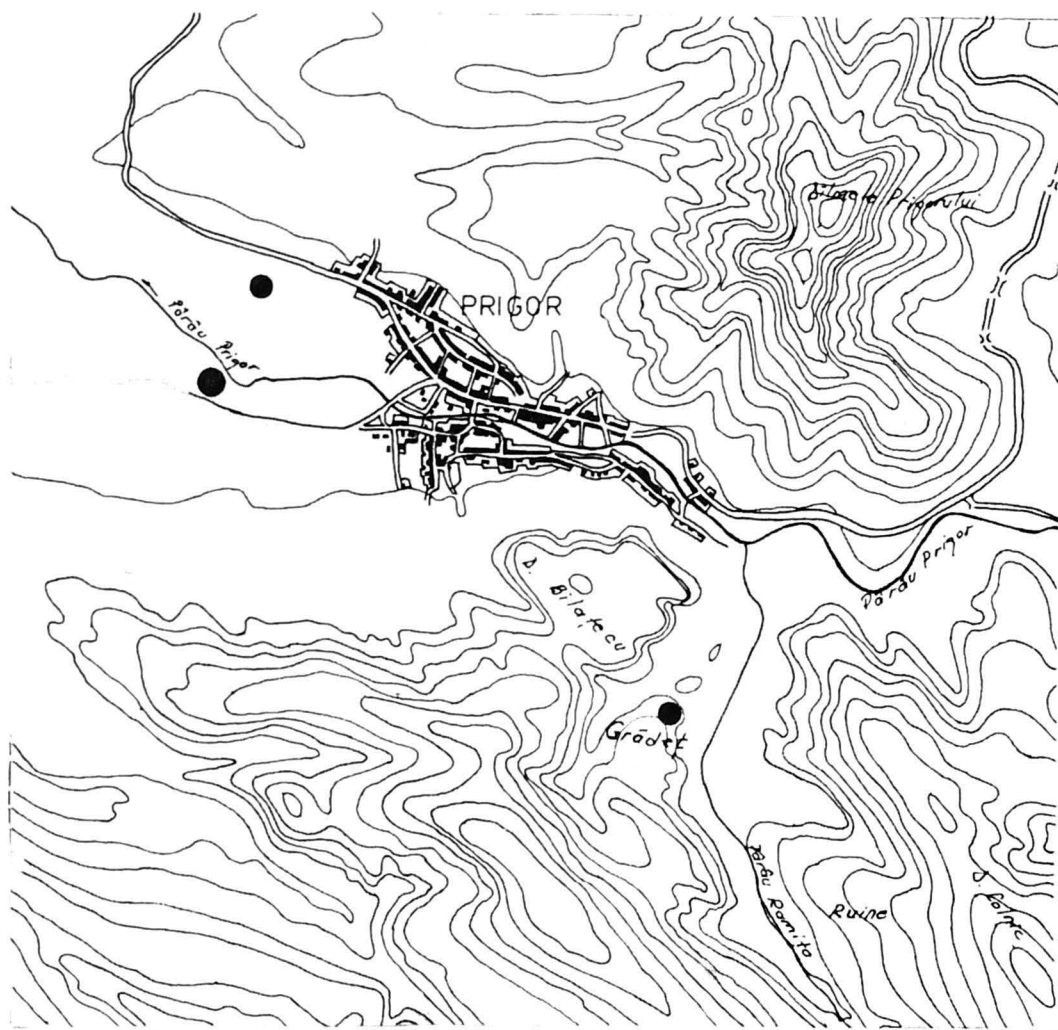

Fig. 5. Prigor. Plan de situație cu amplasarea zonelor arheologice de la Grădeț și Odăi.

RADIMNA

La gura văii pârauului Radimna, pe o ridicătură aflată pe terasa joasă a Dunării se vedeau încă în deceniul al patrulea al veacului trecut ruinele unei biserici medievale¹⁴.

MOLDOVA VECHE

Valea Văradului este situată de la Coronini pe hotarul estic al localității, foarte aproape de cetatea medievală de la Coronini (fost Pescari). Cercetările de suprafață de pe valea Văradului, zona numită *La Mănăstire* au vizat identificarea amplasamentului mănăstirii medievale dispărute cu hramul „*Sfinții Arhangheli*” datată în izvoarele turcești între anii 1569-1579¹⁵. Pe malul stâng al văii se delimitează o zonă plană numită în toponimia locală „La mănăstire”. La stadiul actual al cercetării, în absența unor sondaje ori a unor investigații cu mijloace moderne identificarea ruinelor mănăstirii rămâne încă o prioritate. Tradiția a păstrat amintirea *Mănăstirii Varadului* în această zonă a Dunării de jos apusene¹⁶.

DRENCOVA, com. Berzasca

Portul dunărean Drencova este situat în extremitatea sud-vestică a Depresiunii Liubcova, la o răscruce de drumuri care făceau legătura între valea Dunării și depresiunea intramontană Almăj.

Valea Sirinia coboară dinspre Munții Almăjului printr-o zonă calcaroasă, cu aspect de chei în anumite segmente.

1. Punctul *La mănăstire* este situat pe malul drept al văii Sirinia, foarte aproape de confluența acestuia cu fluviul. Cercetările arheologice au identificat aici ruinele unei biserici cu plan triconc aparținând Mănăstirii Sirinia cu hramul *Sfântul Nicolae*. Biserica ridicată la cumpăna sec. XIV-XV este atestată în izvoarele turcești de la mijlocul veacului al XVI-lea¹⁷. În imediata vecinătate, pe panta nordică a văii, locul se numește *Călugăr*, unde au apărut materiale care

¹⁴ *Ibidem*, p. 148.

¹⁵ Engel P., *A Temesvári és Moldavai Szandzák törökori települései*, Szeged, 1996, p.133.

¹⁶ Al Moisi, *op. cit.*, p. 236.

¹⁷ Engel P., *op. cit.*, p. 128, R. Petrovsky, *Banatica*, 3, 1973, p. 371-373, pentru descoperiri din zona Cozla-Drencova.

sugerează existența necropolei mănăstirii.(Fig. 16 a).

2. *Dumbrăvița*

Deal cu culmea teșită care închide spre sud și sud-est valea Siriniei este numit în toponimia locală *Dumbrăvița*. Malul Dunării în acest sector are pereții calcaroși extrem de abrupti. În această zonă s-a amenajat o fortificație de pământ, care utilizează elementele naturale de apărare. Fortificația amenajată pe acest promontoriu are apărare naturală dinspre fluviu, care o face inaccesibilă în timp ce un șanț de apărare asigură protecție pe celelalte laturi (Fig. 14). Șanțul de apărare are o lungime de 66,5 m, lățimea măsurată la bază este de 6 m iar la nivelul superior lățimea este de 14 m. Un val de pământ cu palisadă ridicată spre interiorul zonei apărate completează sistemul defensiv al cetății de pământ de lângă Cozla. Investigațiile de suprafață n-au identificat material arheologic care să ofere jaloane cronologice pentru fortificație.

3. *Valea Mosnicului*

Cercetări de suprafață la confluența văii Mosnic cu Sirinia au identificat urme de locuire din prima epocă a fierului. Pe malul stâng al Mosnicului se delimitează o terasă pe care a fost descoperită ceramică grosieră de culoare negricioasă și roșie cărămizie, cu amestec de nisip și pietricele în pastă, chirpic de la locuință. Fragmentele atipice pot fi atribuite primei epoci a fierului. Materialele apar în profil la circa 30 cm de la nivelul actual de călcare. Atrag atenția câteva blocuri de piatră cu urme evidente de prelucrare. (Fig. 13/1). Descoperirile de pe valea Siriniei completează documentația arheologică deja cunoscută cu privire la acest segment al văii Dunării românesc¹⁸.

VALEA BÂRZAVEI

Cercetările arheologice sistematice din anii 1986-1988 de pe cursul mijlociu al Bârzavei de la Berzovia, Bocșa și Șoșdea au creat oportunități pentru cercetări de suprafață în acest areal al văii.

RAMNA

Așezarea este situată la poalele Munceilor Dognecei, care închid spre nord și est hotarul satului. Cercetările de suprafață au vizat cu precădere lunca Bârzavei, malul nordic al acestuia care a fost afectat de lucrările de îmbunătățiri

¹⁸ Cercetări de suprafață ing. geolog Ion Imbrescu iulie 1987.

funciare¹⁹.

1. *La Arini*, în lunca lată a Bârzavei de la sud-vest de sat, au fost identificate urme arheologice din prima epocă a fierului și din perioada secolelor III-IV d. Hr. În șanțul de îmbunătățiri funciare, trasat paralel cu vechiul drum de pământ Ramna-Bocșa, la adâncimea de 0,40-0,50 m apare ceramică hallstattiană și zgură.

2. *Gariște*²⁰ este o zonă situată în cotul Bârzavei, la sud-vest de sat. În acest sector al văii, situat între vechiul drum Ramna-Bocșa și fostele grajduri ale CAP-ului, în șanțul de îmbunătățiri funciare s-a găsit ceramică neagră și cenușie ce poate fi atribuită sec. III-IV d. Hr, multă zgură și sporadic ceramică hallstattiană.

3. *Ibor*. Locul este situat în această zonă de pe malul nordic al Bârzavei. Au fost deja consemnate urmele activității metalurgice din sec. III-IV. Câmpul înalt dintre Ramna și Berzovia, de pe malul nordic al Bârzavei a fost intens utilizat în sec. III-IV după cum sugerează urmele de zgură, minereu și ceramică²¹.

BERZOVIA

1. *Pătruieni*

Satul pustiit Remetea și curtea nobililor Himfy din sec. XIV-XV au fost identificate și cercetate, în parte, pe malul nordic al Bârzavei, la liziera pădurii Ciclău²². Biserica parohială Remetea, construită în a doua jumătate a veacului al XIV-lea este situată la marginea pădurii Ciclău, la circa 300 m vest de actuala șosea Berzovia-Iersig. Vatra satului medieval s-a aflat la circa 300-400 m sud de biserică în lunca înaltă a Bârzavei. Terasa plană de la Pătrueni prezintă o movilă situată la circa 200 m sud-vest de ruinele bisericii parohiale Remetea. Pe acest mamelon care măsoară pe axe 150/110 a fost amenajată o fortificație de pământ cu șanț și val. Șanțul care înconjură ridicătura de pământ era lat de 10 m. S-au identificat urme de locuire din prima epocă a fierului, din sec. III-IV d. Hr., din secolele XII-XIII și din secolele XIV-XV.

Locuirea din prima epocă a fierului pe terasa de la Pătruieni se prezintă într-o formă extrem de dispersată. Complexe arheologice hallstattiene au fost

¹⁹ D. Țicu, *An B*, 7-8, 2000, p.458 cu localizarea atelierelor siderurgice din sec. III-IV d.Hr.

²⁰ *Ibidem*, p. 458, zona este numită dintr-o regretabilă eroare de tipar *Gârliște*, facem aici cuvenita rectificare.

²¹ *Ibidem*, p. 453.

²² D. Țicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996, p. 38.

identificate pe coama sudică a terasei în apropiere de *Vâna Neagră* și până la poalele dealului Ciclău. Aceleași caracteristici ale habitatului din prima epocă a fierului se regăsesc pe toată lunca Bârzavei de la Bocșa-Ramna și până la Berzovia, Șoșdea și Gătaia.

Atelierele metalurgice din secolele III-IV au fost deja prezentate într-un context mai larg legat de activitatea metalurgică în Banatul montan și epoca romană târzie. Zona cu urme metalurgice de la Berzovia se delimitează compact pe anumite puncte pe malul nordic al Bârzavei de la *Pătruieni* și *Stoicoane*. Cuptoarele au fost deja amenajate atât pe panta ușoară a dealului cât și pe terasa Bârzavei până aproape de lunca inundabilă. Aceste caracteristici al hallstattului din secolele III-IV se regăsesc pe un areal mai mare al văii Bârzavei începând de la Bocșa și până la Ramna, Șoșdea și Gătaia. Zona de pe malul sudic al Bârzavei prezintă urme ale activității metalurgice pe zone mai restrânse, comparativ cu malul nordic, dar cu aceleași caracteristici de dispersare pe o mare suprafață. Astfel, la sud-vest de Bârzava, între calea ferată și drumul național Reșița-Timișoara au fost localizate zone cu zgură, minereu și ceramică din sec. III-IV d. Hr. Zona este situată pe malul stâng al pârâului Fizeș.

Locuirea medievală a fost identificată în aceeași zonă a pârâului Fizeș, pe marginea de sud-vest a localității Berzovia. Cercetările de suprafață în grădinile amenajate pe malul drept al Fizeșului am localizat urme de locuire din veacul al XIV-lea. Dealtminteri tradiția locală păstrează amintirea unei vetre vechi de sat și a unei biserici în această zonă dintre pârâul Fizeș, calea ferată și drumul național Reșița-Timișoara. Cercetările de suprafață din zona Berzovia, derulate cu precădere în anii 1986-1987 au adus informații care completează documentația arheologică deja cunoscută²³.

GHERTENIȘ (com. Berzovia)

Satul este așezat pe malul sudic al Bârzavei, pe hotarul cu Berzovia. Descoperirile mai vechi, legate cu precădere de activitatea metalurgică în secolele III-IV d. Hr. au fost deja consemnate, din acest motiv vom zăbovi asupra descoperirilor inedite²⁴.

1. *Pătruieni*. Toponimul este în strânsă legătură cu aceeași terasă înaltă a Bârzavei întâlnită la Berzovia care se desfășoară spre vest în hotarul Ghertenișului. În imediata vecinătate a hotarului dintre Berzovia și Gherteniș au

²³ R. Petrovsky, *op. cit.*, p. 388.

fost localizate urme de locuire din veacul al XIV-lea. Ele se leagă nemijlocit de aşezările medievale pustiite, atestate în izvoarele diplomatice din sec. XIV-XV²⁵.

2. *Dealul viilor* închide spre nord lunca Bârzavei, pe acelaşi aliniament de dealuri care despart bazinul Bârzavei de cel al Pogănişului între Ramna-Berzovia-Şoşdea.(Fig. 14). S-au identificat pe panta dealului urme de locuire din prima epocă a fierului, ceramică, minereu şi zgură, provenind de la ateliere metalurgice din secolele III-IV d. Hr., precum şi ceramică din veacul al XIV-lea. Din locuinţele aşezării medievale din această zonă provin fragmente de vase smălţuite cu glazură verde (sec. XIV).

3. Alte zone cu urme ale activităţii metalurgice din sec. III-IV d. Hr. Au fost semnalate la *Făitălan, Rovină şi Glăgeşăt*.

4. *Goru*. Toponimul delimitează câmpul înalt care închide spre sud lunca Bârzavei, fiind situat la sud-vest de Gherteniş. Câmpul este brăzdat de firul unor văi micuţe care coboară spre nord în albia Bârzavei. În zona de la nord de şoseaua naţională Reşiţa-Timişoara şi până la poalele dealului Goru au fost identificate urme de locuire hallstattiene, urme ale activităţii metalurgice din secolele III-IV d. Hr. Şi ceramică medievală (sec. XIV-XV). Zona arheologică se identifică la circa 2 km sud-vest de sat²⁶.

Cercetarea arheologică n-a reuşit să localizeze curtea feudală a nobilului Chep de Gherteniş cunoscută din izvoarele documentare din secolele XIV-XV²⁷.

ŞOŞDEA (com. Măureni)

Sondaje arheologice mai vechi au atras atenţia asupra activităţilor metalurgice din secolele III-IV din acest sector al văii Bârzavei. Cercetări prilejuite de lucrările de îmbunătăţiri funciare din anii 1986-1988 au adus noi dovezi în dosarul arheologic al zonei Şoşdea. Semnalăm în acest context descoperirile medievale de la Şoşdea.

1. *Zgurile mari şi Zgurile mici*. Vatra unui sat medieval din veacul al XIV-lea a fost localizată pe această terasă înaltă a Bârzavei, spre hotarul cu Ghertenişul.

2. La sud-est de sat, pe terasa nordică a Bârzavei s-au derulat săpături de

²⁴ D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 457.

²⁵ D. Ţeicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timişoara, 1998, p. 333, 368.

²⁶ Cercetări de suprafaţă în luna martie 1999.

²⁷ Pesty Fr., *Krassó varmegye története*, I, 1, p. 186 şi urm.

sondaj în anul 1986 care au pus în evidență urma unei fortificații din lemn și două complexe arheologice din secolele XII-XIII. (Fig. 16).

Vestigiile medievale au fost identificate pe suprafața de circa 90/40 cm, în extremitatea estică a unei vâlcele care fragmentează terasa. Fortificația identificată parțial în două secțiuni a avut, se pare, o formă ovoidală, sub forma unui gard dublu din pari dispuși într-un șanț lat de 1,50 m. (Fig. 16).

VALEA NEREI

Cercetările de suprafață derulate între anii 1997-1999 au vizat două segmente ale acesteia, unul în Depresiunea Almăjului, celălalt pe cursul inferior al acesteia.

BORLOVENII VECHI (com. Prigor)

Așezarea este situată la poalele sudice ale Munților Semenici, la intrarea Nerei în Depresiunea Almăjului.

1. *Vârful Leului* este un promontoriu de formă triunghiulară care se ridică deasupra văii Nerei, la circa 2 km nord de sat. Un drum modern a tăiat transversal promontoriul. Râul Nera care face în acest sector un ocol larg înconjoară din trei părți promontoriul. Condițiile naturale au permis amenajarea unei fortificații, în epoca Latene, pe promontoriul de la Borlovenii Vechi. Lunca de la *Săliște*, din sud-vestul fortificației a fost locuit în aceeași epocă, cum denotă cantitatea mare de ceramică descoperită la suprafață. Tradiția locală păstrează pentru această zonă amintirea unei mănăstiri pe *Vârful Leului*²⁸. Descoperiri mai vechi de unelte din fier și bronz, provenind de aici, se păstrează în colecții particulare²⁹.

PRIGOR

Așezare situată pe rama estică a depresiunii intramontane a Almăjului, pe valea îngustă a pârâului Prigor. Tradiția locală a păstrat amintirea unor fortificații pe locurile numite *Rueni*, *Baroviște* și *Țerova*³⁰. Cercetări de suprafață s-au derulat la Prigor în anii 1996-1997, în lunca Prigorului la *Odăi* și pe dealurile *Cozacica* și *Grădeț*.

1. *Dealul Cozacica* este situat la nord-est de sat pe hotarul cu satul Putna.

²⁸ M. Moga, N. Gudea, *Tibiscus*, 4, 1975, p. 140.

²⁹ L. Smeu, *Contribuții la istoria Almăjului*, București, 1977, p. 18.

³⁰ *Ibidem*, p. 21; M. Moga, N. Gudea, *op. cit.*, p. 138.

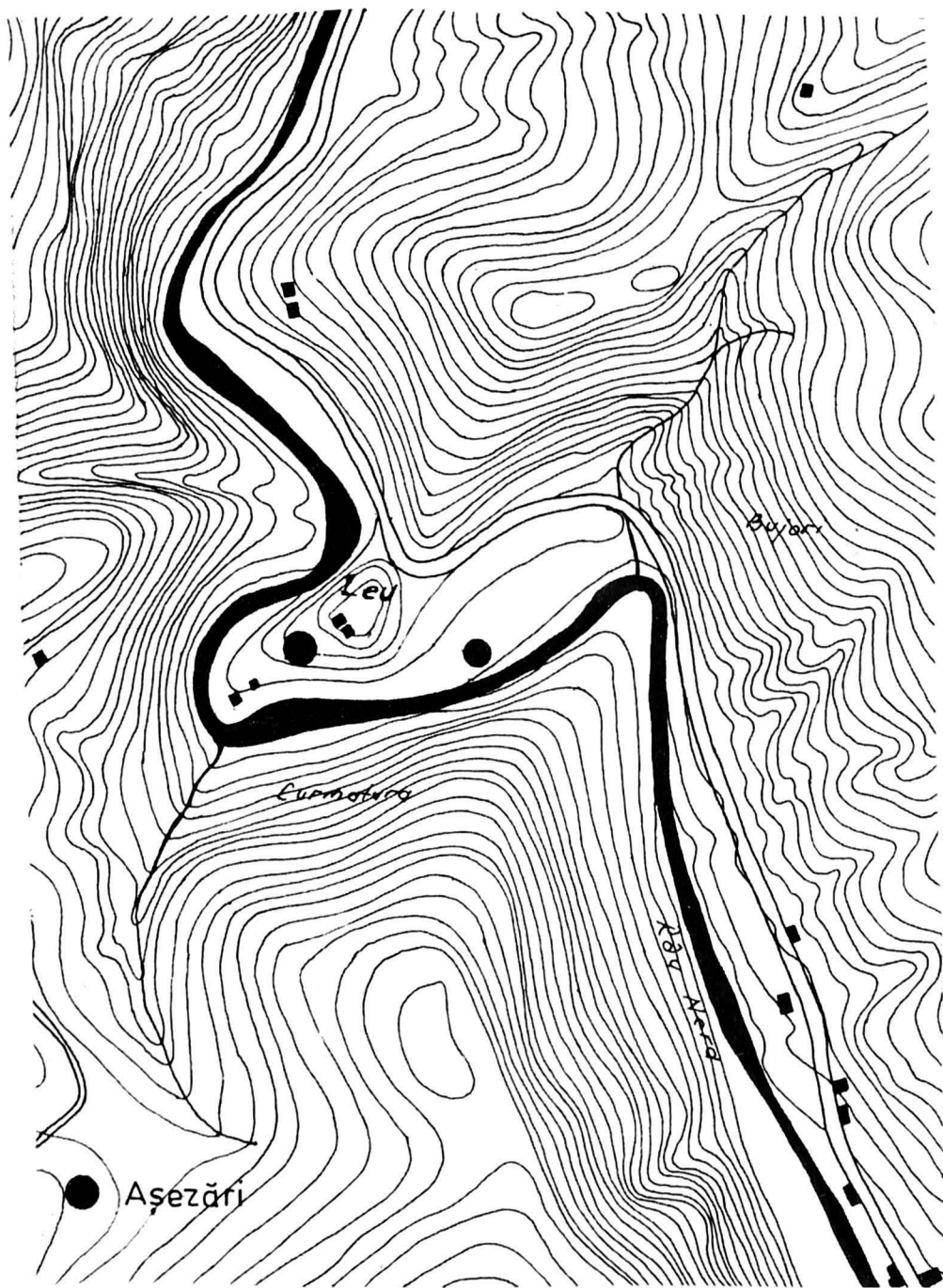

Fig. 6. Borlovenii Vechi – Vârful Leului. Plan de situație.

Două secțiuni făcute în anul 1997 au avut menirea să verifice caracterul locuirii din această zonă împădurită și greu accesibilă. Ceramica fragmentară sugerează o locuire din epoca bronzului.

2. *Dealul Grădeț* este situat în partea sud-estică a localității Prigor, având aspectul unui promontoriu înconjurat din trei părți de văi adânci. Poziția naturală favorabilă a fost exploatată și întărită prin amenajări artificiale astfel încât el a servit ca o așezare întărită în perioada eneolitică pentru purtătorii culturii Coțofeni. (Fig. 5). Ceramica descoperită este fragmentară și nu îngăduie reconstituirea unor forme de vase specifice (Fig. 1-3). Pasta din care au fost lucrate, amestecată cu mult nisip, de factură grosieră, are nuanțe de culoare roșie, cărămidie și brună. Decorul a fost realizat prin incizare și cuprinde motive geometrice, realizate sub forma unor linii sau benzi de linii paralele (Fig. 3-4). Benzi de linii în rețea, impresiuni în șiruri ori în suprafețe mai mari de pe corpul vasului, alveole combinate cu creștături alungite (Fig. 1). Călea de acces spre platoul dealului Grădeț a fost barată cu un șanț și val, acum aplatizate, amenajat pe marginea sudică a dealului. Locuirea Coțofeni de la Prigor își găsește analogii în așezările aparținând acestei epoci din spațiul Banatului și Transilvaniei³¹.

3. *Odăi*. Toponimul delimitează o zonă de pe malul stâng al pâraului Prigor, cuprinsă între albie și șoseaua națională Bozovici-Băile Herculane. Locul este situat la circa 1 km nord-vest de vatra actuală a Prigorului. Un sondaj de verificare a scos în evidență urme de locuire neolitice. (Fig. 5).

BOZOVICI

Tradiția locală a păstrat amintirea unor așezări dispărute pe valea Minișului la *Tăria* ori în alte zone³², dealtminteri la hotarul Bozoviciului a fost descoperit un topor din piatră șlefuită³³. Cercetările noastre de suprafață au vizat malul drept al Nerei, între hotarul Bozoviciului, Lăpușnicu Mare și Moceris.

1. *Târgoviște*. Cercetările au localizat în acest segment al văii Nerei vatra unei așezări medievale (sec.XIV)³⁴. Așezarea se localizează la sud-vest de Bozovici, lângă Fabrica de produse lactate, drumul județean spre Lăpușnicu

³¹ H. Giugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat. Cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000, p.22-27.

³² L. Smeu, *op. cit.*, p. 179.

³³ *Ibidem*, p. 18.

³⁴ D. Țicu, *op. cit.*, p. 384.

Fig. 7. Bozovici – Târgoviște. Zona aşezării medievale (sec. XIV-XV).

Fig. 8. Mocerîș. Plan de situație cu amplasarea așezărilor de la *Dealul Gruni* și *Blidaru*.

Mare și malul drept al Nerei.(Fig. 7).

2. *Cimitirul catolic* este situat pe marginea sud-vestică a Bozoviciului pe panta dealului Beclean locuirea din secolele III-IV d. Hr. A fost identificată pe panta sudică a dealului, care coboară spre albia Nerei³⁵. (Fig.7).

3. *Vărsături*. Lucrările de îmbunătățiri funciare făcute în anul 1987, pe malul drept al Nerei au scos la lumină urme de locuire preistorică. Așezarea neolitică de la Vărsături se localizează la sud-vest de Bozovici, la circa 300 m de Valea Agrișului. Aici, în lunca joasă a Nerei în profilul unui canal de hidroameliorații, cu orientarea N-S, direcționat cu panta spre Nera, apărut ceramică grosieră, chirpic, oase de animale și câteva fragmente de unelte din silex³⁶.

MOCERIȘ (com. Lăpușnicu Mare)

Sat așezat în colțul sud-estic al Depresiunii Almăjului. Izvoarele scrise atestă în veacul al XV-lea o așezare și o curte medievală în această zonă³⁷. Pornind de la aceste informații în anul 1996 s-au făcut mai multe sondaje arheologice³⁸. A fost vizat *Dealul Mare*, cu o înălțime de 135 m, care domină lunca Nerei în această zonă. Săpăturile de verificare din anul 1996 n-au identificat urme de locuire ori de construcții medievale. Celălalt obiectiv ales pentru sondaj arheologic a fost dealul *Gruni* situat pe rama vestică a satului Mocerîș. În cele două suprafețe deschise pe culmea dealului a fost identificată o locuire sporadică eneolitică a purtătorilor culturii Coțofeni. Ceramică eneolitică a fost identificată în lunca Nerei la *Blidaru*. (Fig. 8).

ȘOPOTU VECHI (com. Dalboșeș)

Sat așezat pe malul stâng al Nerei, sub poalele Munților Almăjului.

1. *Mârvila*. În mijlocul luncii pâraului Șopot se detașează culmile unei movile care măsoară pe axe 80/85 cm. Cercetări arheologice sistematice, derulate între anii 1988-1991, au localizat o necropolă din secolele XII-XII și o fortificație din prima epoca a fierului³⁹.

³⁵ Cercetări de suprafață derulate în mai multe rânduri în anul 1997.

³⁶ Cercetări îng. geolog Ion Imbrescu.

³⁷ Pesty Fr., *A Szöreny Bansaság és Szöreny vármegye története*, II, Budapesta, 1884. p. 374

³⁸ Sondaje arheologice D. Țicu, Vidu M.

³⁹ D. Țicu, *Crisia*, 21, 1991, p. 307-310.

2. *Săliște*. Zona este situată la 500-600 m sud de Mârvila, în lunca Șopotului. Lucrările de îmbunătățiri funciare au deranjat complexe arheologice medievale (sec. XIII-XIV) și din perioada romană (sec. II-III).

3. La extremitatea de nord-est a hotarului într-o zonă delimitată de drumul local Șopotu Vechi-Dalboșeț și șoseaua Bozovici-Dalboșeț au fost identificate urme de locuire din sec. II-III. În șanțurile de hidroameliorații, la circa 200-300 m sud de șoseaua Dalboșeț-Bozovici, au fost localizate două zone compacte cu paviment din piatră și cărămidă romană (sec. II-III d.Hr.).

4. *Sâul lui Bădescu* se delimitează în zona dintre lunca Nerei, la sud și șoseaua Dalboșeț-Bozovici, la nord. S-au cercetat în această zonă urme de locuire din prima epocă a fierului. Ceramică hallstattiană se găsește de altminteri sporadic de-a lungul întregului mal drept al pârâului Șopot până la confluența cu Nera.

GÂRBOVĂȚ (com. Dalboșeț)

1. *Dealul Anghel* are o formă prelungă care coboară dinspre sud către nord-est. Puține fragmente ceramice, care pot fi atribuite neoliticului, au fost găsite la poalele sudice ale dealului⁴⁰.

LESCOVIȚA (com. Naidăș)

Satul este așezat pe cursul inferior al Nerei, sub versanții nordici ai munceilor Locvei.

1. *Săliștea Mare*, este situată la nord-est de vatra actuală a satului, pe malul drept al Nerei. Cercetări de suprafață derulate în primăvara anului 1999 au localizat între drumul județean Naidăș-Zlatița și malul drept al râului urme de locuire preistorice, a căror încadrare cronologică este mai greu de făcut datorită caracterului fragmentar și ceramică medievală (sec. XIV-XV). Drumul local Naidăș-Zlatița face în această zonă o buclă foarte mare datorită faptului că lunca Nerei avansează mult spre nord, ceea ce a și oferit condiții pentru amenajarea unei vetre de sat. (Fig. 9).

ZLATIȚA (com. Socol)

Cercetări sistematice derulate în cursul anului 2001 la mănăstirea Cusici, aflată pe malul drept al râului Nera, în imediata vecinătate a satului Zlatița au

⁴⁰ Cercetări derulate în anul 1991.

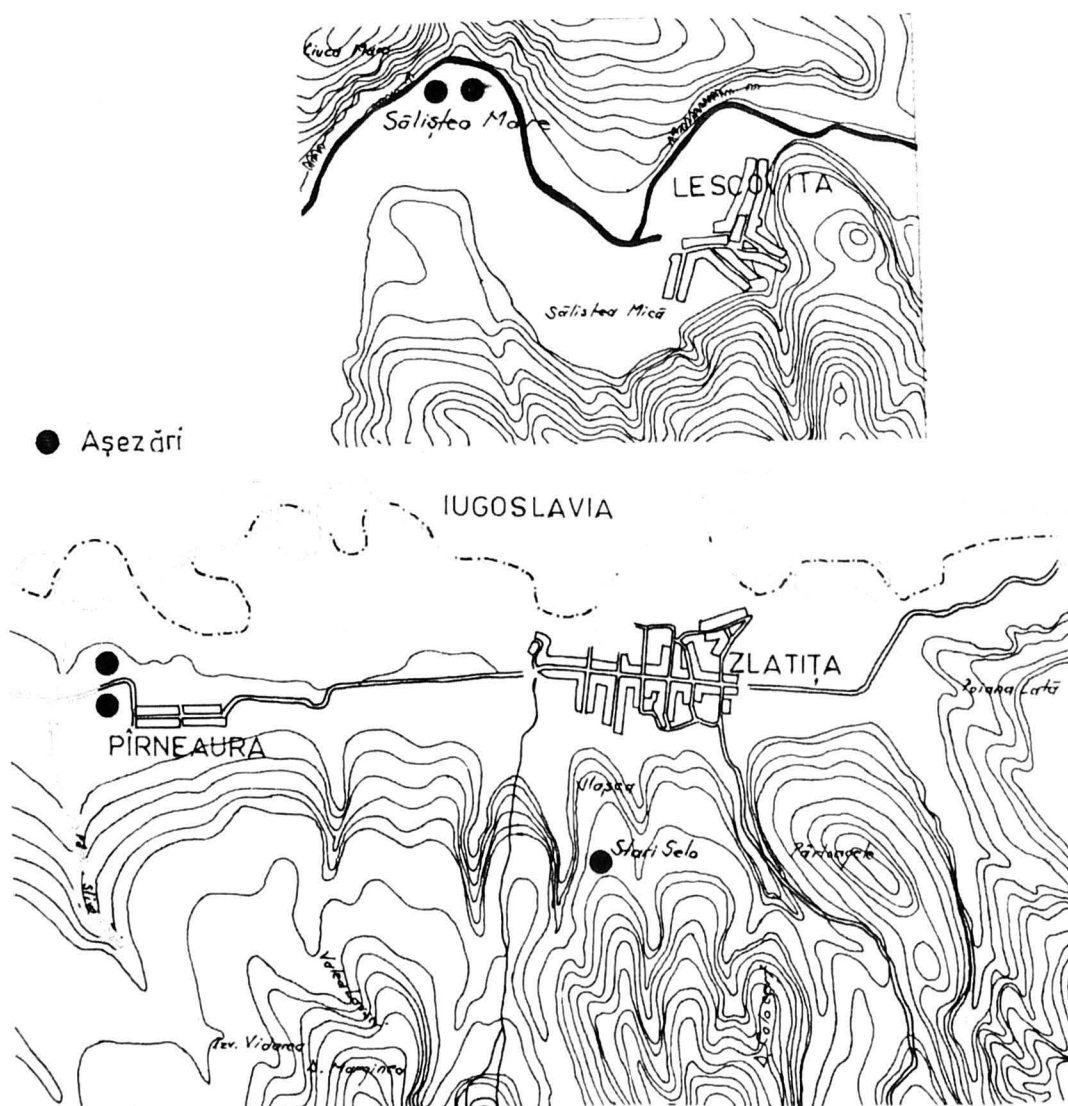

Fig. 9. Plan de situație cu zonele de interes arheologic de la Lescovița și Zlatița.

localizat un număr de 7 morminte din veacul al XVIII-lea, ceramică medievală (sec. XIV-.XV) și câteva fragmente ceramice ce pot fi atribuite epocii bronzului⁴¹. Valea satului medieval a fost identificată pe panta nordică a dealului *Poiana* în locul *Stari Selo*, zona are aspectul unui promontoriu cu vârful spre valea Nerei, înconjurată de *Ogașul Mare* și *Ogașul Mancov*. Ceramică medievală (sec. XIV), o parte chiar cu smalt, a fost identificată pe culmea dealului, la *Stari Selo*⁴². (Fig. 9).

PÂRNEAURA (com. Socol)

Cătunul Pârneaura este situat pe terasa înaltă a Nerei care mărginește mănăstirea Zlatița, în jurul căreia de altminteri s-a și constituit în perioada modernă. La circa 700 m est de cătun, spre Socol, au fost localizate urme de locuire din epoca bronzului și din veacurile III-IV d. Hr⁴³. Zona cu descoperiri arheologice se extinde la nord și la sudul drumului județean Naidăș-Zlatița-Socol.

CÂMPIA (com. Socol)

Satul este amenajat pe cursul inferior al Nerei, într-o zonă joasă în care valea râului este închisă spre sud de culmile prelungi și tocite ale munceilor Locvei.

Bara. Zona cu descoperiri arheologice, identificate în anul 1999 este situată la 1 km vest de sat, spre Socol. În imediata vecinătate a drumului Socol-Câmpia-Naidăș, pe valea îngustă a unui ogaș ce curge spre Nera s-a identificat ceramică hallstattiană, ceramică romană târzie aparținând sec. III-IV d.Hr. și ceramică medievală.

DEPRESIUNEA LUPACULUI

CLOCOTICI

La extremitatea sudică a depresiunii pârâul *Gelug*, care curge dinspre nord spre sud, traversează drumul național Reșița-Oravița. În zona dintre șoseaua

⁴¹ Cercetarea arheologică a fost impusă de lucrările de consolidare a monumentului efectuate de Parohia ortodoxă sârbească din Câmpia. Ele au vizat zona exterioară de la sud, est și nordul altarului.

⁴² Cercetări de suprafață în anul 2001.

națională și panta estică a dealului către Clocotici, până la podețul de subtraversare a satului de către pâraul Gelug s-a găsit ceramică preistorică și zgură⁴⁴.

VALEA CARAȘULUI

Cercetări de suprafață derulate între anii 1997-1999 pe cursul superior al văii au localizat situri arheologice la Gârliște, Giurgiova, Jitin și Ticvanu Mic.

GÂRLIȘTE (com. Goruia)

1. *Dric*. Locul este situat pe malul drept al Carașului, într-o zonă delimitată de cursul râului la sud, drumul de acces din sat, la șoseaua națională și drumul agricol spre nord-est a fost identificată ceramică preistorică și zgură⁴⁵.

GIURGIOVA (com. Goruia)

Valea Nărăștia coboară dinspre nord spre albia Carașului, intersectând drumul național Reșița-Oravița. În această zonă unde pâraul subtraversează șoseaua a fost localizată o așezare din sec. III-IV d. Hr. Zona este delimitată între valea Nărăștiei la est, șoseaua națională Reșița-Oravița la sud și panta dealului care închide lunca Carașului spre nord.

JITIN (com. Ciudanovița)

Pe hotarul nord vestic al satului sunt semnalate, pe un bot de deal care domină valea Carașului, urme de construcții. Locul numit *Gura Vârghii* este acoperit de vegetație și tufișuri și în absența unui sondaj arheologic nu se pot face precizări cronologice legate de aceste construcții.

TICVANIU MIC (com. Ticvanu Mare)

În punctul *Movile*⁴⁶, situat la nord-vest de sat, unde au fost deja semnalați mai mulți tumuli atribuiți epocii bronzului, a fost identificată o locuire din sec. III-IV d. Hr. suprapusă de o așezare medievală din sec. al XIV-lea.

⁴³ Cercetări aprilie 1999.

⁴⁴ Cercetări aprilie 2000.

⁴⁵ Cercetări în zona Gârliște și Giurgiova în aprilie 1999.

⁴⁶ R. Petrovsky, *op.cit.*, p. 457.

MERCINA (com. Vărădia)

Cercetări de suprafață au localizat la sud-est de sat o locuire hallstattiană de unde s-a putut reconstitui un vas, ceramica din sec. III-IV d.Hr. și urme din pereții locuințelor din aceeași perioadă⁴⁷.

VRANI

1. *Dealul Morișchii*. Sondaje arheologice mai vechi au identificat în acest sector al pârâului Ciclova, situat aproape de confluența cu râul Caraș, urme de locuire din prima epocă a fierului, din sec. III-IV d. Hr. Precum și morminte medievale (sec. XIV-XV)⁴⁸. Zona se delimitează pe teren între malul drept al pârâului Ciclova și grădinile din extremitatea nord-vestică a satului (Fig. 10).

2. *Izlaz*. Locuirea din prima epocă a fierului a fost localizată de-a lungul pârâului Ciclova pe o suprafață extinsă. Astfel în rama de deal, la sud-estul satului, în canalele de hidroameliorații au fost identificate mai multe complexe arheologice din prima epocă a fierului⁴⁹.

VRĂNIUȚ (com. Răcășdia)

Satul este așezat de-a lungul unui câmp înalt care închide spre nord valea pârâului Ciclova. Zona a beneficiat de o intensă activitate de cercetări de suprafață și chiar de sondaje arheologice care vizau identificarea unei necropole din secolele III-IV d. Hr.⁵⁰. O locuință din sec. XII-XIII a fost parțial cercetată pe malul sudic al pârâului Ciclova, la sud-vest de sat. (Fig. 11/1).

RĂCĂȘDIA

Cercetări mai vechi în hotarul satului au atras atenția asupra unei așezări din sec. III-IV d.Hr., din veacul al XIII-lea și medievale amplasate pe malul nordic al pârâului Ciclova, sub dealul Obana⁵¹. O investigație recentă, finanțată de Romtelecom a localizat, în intravilan, la marginea vestică a satului ceramică neolitică și medievală (sec. XIV). Zona de habitat este situată la circa 100 m est de malul Ciclovei și al podețului peste care traversează drumul național Oravița-Moldova Nouă. (Fig. 11/2)

⁴⁷ Cercetări ing. geolog Ion Imbrescu.

⁴⁸ M. Gumă, *Symposia Tracologica*, 9, București, 1992, p.33.

⁴⁹ Cercetări, D. Țicu, O. Bozu, martie 2002.

⁵⁰ D. Țicu, D. Rancu, *Banatica*, 15/1, p.241.

⁵¹ D. Țicu, *op.cit.*, p. 343.

Fig.10. Vrani – *Dealul Morişchii*.
Mormânt medieval (sec. XIV) şi complex hallstattian.

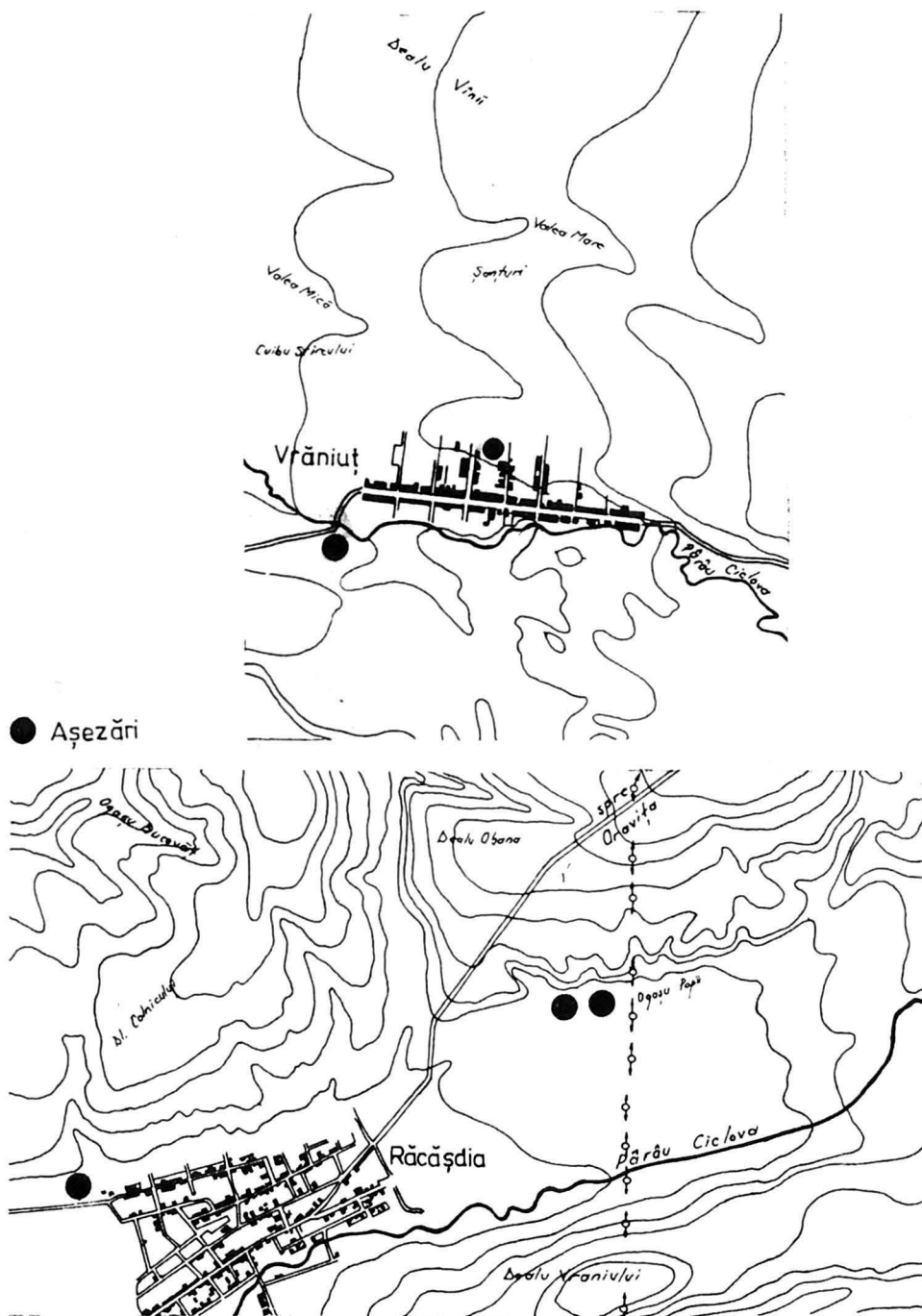

Fig.11. (A) Vraniuț; (B) Răcășdia - Plan cu zonele de interes arheologic.

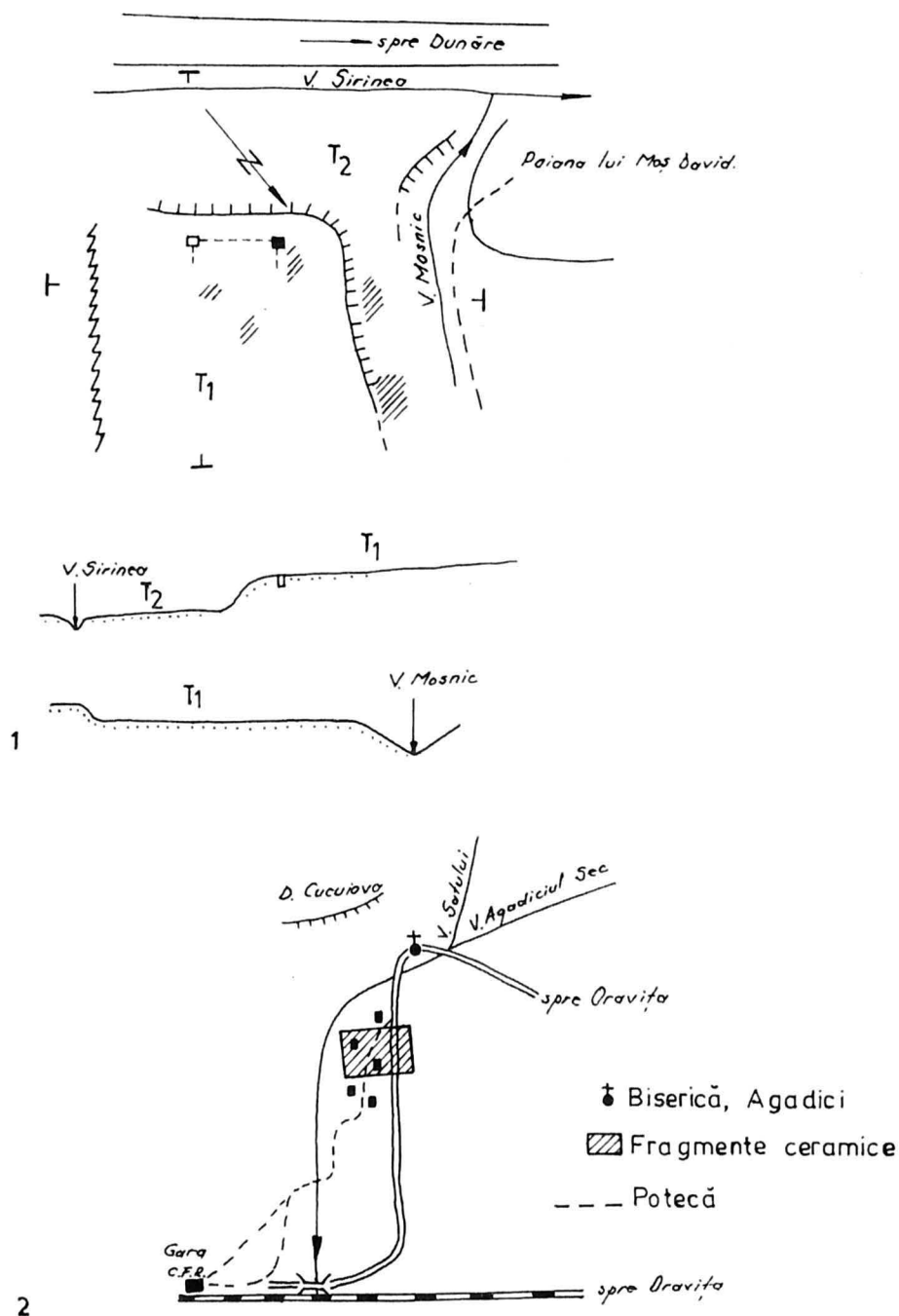

Fig.12. Plan de situație cu amplasarea descoperirilor arheologice
1. Valea Mosnicului; 2. Agadici.

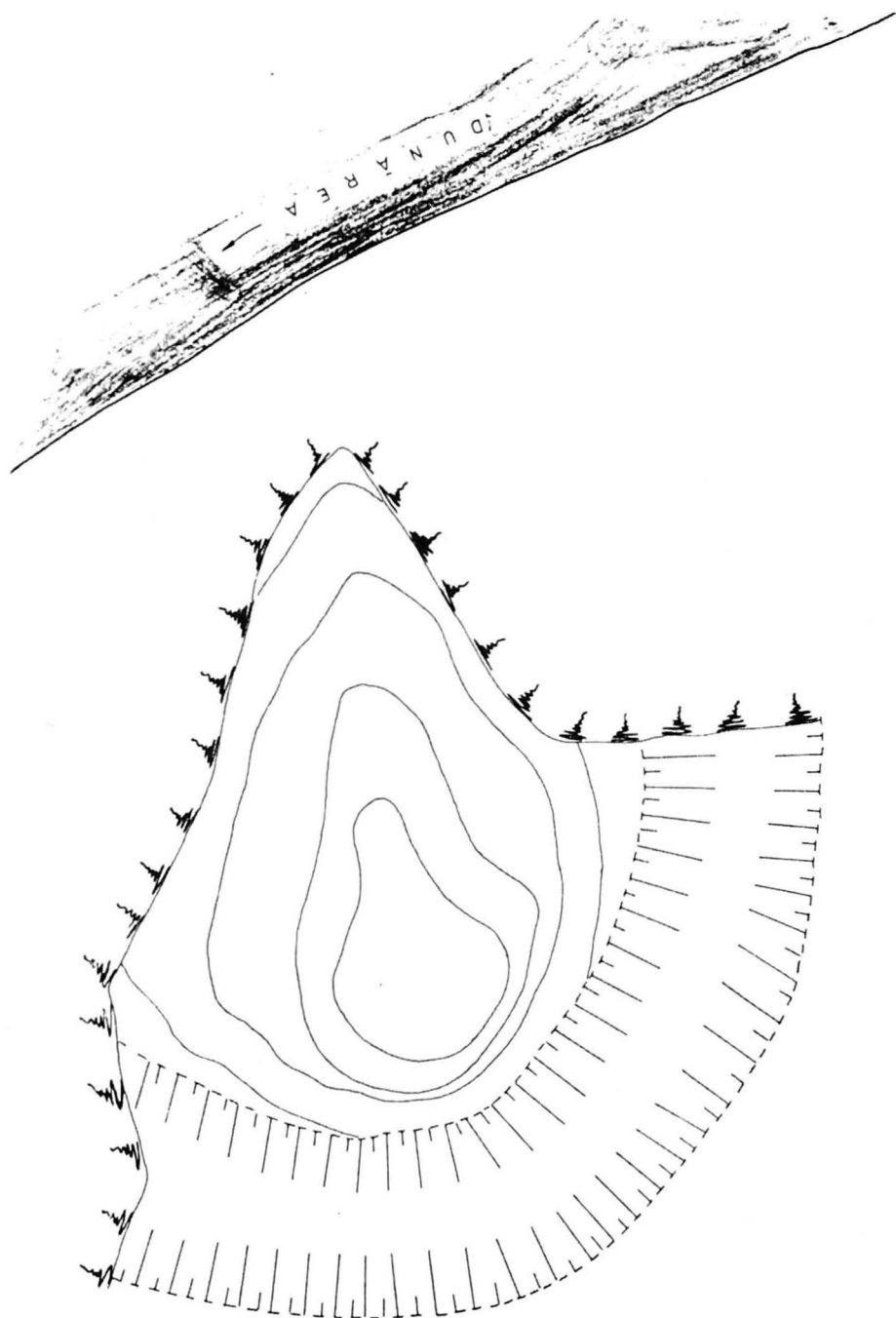

Fig.13. Cozla – Dumbrăvița. Planul fortificației de pământ.

VALEA BOLVAȘNIȚA

Cercetările de suprafață au vizat zonele de la *Luncă*, *Săliște*, *Grobiște* din hotarul satului unde toponimia și alte informații sugerau urme de locuire.

1. *Luncă*. Zona de interes arheologic se localizează în imediata vecinătate a intersecției drumului spre valea Bolvașnița cu șoseaua europeană. Ea este situată la sud-est de drumul spre Bolvașnița, sub poalele dealurilor care mărginesc spre est *Lunca*. Ceramica fragmentară documentează o locuire din prima epocă a fierului.

2. *Săliștea* este situată pe malul stâng al râului Bolvașnița. Este o zonă îngustă de luncă acoperită cu vegetație care n-a îngăduit în timpul cercetării identificarea unor urme arheologice⁵².

3. *Grobiște*. Pe panta unui deal situat la nord de sat, într-o livadă, au fost descoperite morminte, fără inventar funerar, cu ocazia unor lucrări agricole⁵³.

VALEA BELARECA

Cercetările de suprafață s-au derulat pe cursul inferior al râului de la Plugova și până la confluența acesteia cu Cerna, cu ocazia săpăturilor arheologice de la Mehadia.

PLUGOVA

Toponimia din hotarul satului sugerează existența vetrei satului medieval la poalele Muntelui Arjana, în locul numit *Plugova bătrână*. De altminteri în aceeași zonă se află *Săliștea de sus* și *Săliștea de jos*. Tradiția locală a păstrat amintirea unui vechi locaș de cult în hotarul de răsărit al satului⁵⁴.

MEHADIA

Este situată într-o zonă de strâmtură a culoarului Timiș-Cerna de unde se putea controla ușor accesul pe o străveche rută care lega valea Dunării de Câmpia Banatului.

1. *Ulici*. Lunca îngustă a Belarecâi de la nord de Mehadia a fost exploatată în sec. XII-XIII până în veacul al XIV-lea de locuitorii zonei. Aici a fost localizată valea satului medieval (sec. XII-XIII) între albia înaltă a râului și dealul care

⁵² Cercetări octombrie 1984.

⁵³ Mormintele de la Grobiște au apărut în livada lui Ion Martinescu din Valea Bolvașnița nr. 205

⁵⁴ Cercetări 1984.

închide spre est zona. La nord de drumul european, în aceeași zonă a văii râului Belareca a fost cercetată ruina unei biserici medievale din veacul al XIV-lea⁵⁵. Sporadic a fost identificată ceramică eneolitică de-a lungul malului stâng al râului până la răscrucea de drum spre Iablanița.

2. *Grad*. La poalele dealului pe care a fost ridicat donjonul medieval se găsește ceramică Coțofeni.

VALEA MEHADICA

Pârâul Mehadia, cu obârșia pe culmile Munților Semenici, străbate depresiunea cu același nume dinspre nord spre sud până la confluența cu pârâul Luncavița.

MEHADICA

Așezarea aparținând purtătorilor culturii Coțofeni se localizează pe dealul *Slătinic*. Ceramica eneolitică descoperită pe Slătinic se păstrează în muzeul satului Mehadica.

2. *Moara lui Lupu*. La sud de sat în lunca pârâului Mehadica a fost identificată ceramică hallstattiană și din veacul al XIII-lea d.Hr. Zona de locuire se delimitează la est de drumul județean Cuptoare-Mehadica, între stâlpii de înaltă tensiune și zona inundabilă a pârâului⁵⁶.

CUPTOARE (com. Gornea)

Satul este situat pe rama nord-estică a Crainei bănățene⁵⁷. Cercetări arheologice derulate între anii 1977-1985 au identificat o importantă necropolă medievală românească pe dealul Sfogea ce suprapunea o așezare eneolitică⁵⁸. Dealul Sfogea desparte, înainte de confluență, valea pârâului Mehadica de valea pârâului Luncavița pe hotarul sudic al satului.

2. *Săliște* este situată la extremitatea de nord a satului Cuptoare, în lunca îngustă a pârâului Mehadica. Cercetări de suprafață au localizat aici urme de locuire Latene.

⁵⁵ D. Țeicu, *Arhitectura religioasă din Transilvania*, II, Satu Mare, 2002, p. 111 și urm.

⁵⁶ Cercetări aprilie 1999.

⁵⁷ V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București, 2000, p. 161 și urm.

⁵⁸ I. Uzum, *Banatica*, 9, 1987, p.281-286; A. Radu, *Cultura Sălcuța în Banat*, Reșița, 2002, p. 15.

3. *Sat Bătrân* este amplasat în aceeași zonă a luncii pâ râului Mehadica, în culmea nordică a Săliștii Ceramica din sec. XIII-XIV localizează în acest spațiu vatra unui sat medieval.

CRUȘOVĂȚ (com. Gornea)

1. *Luncă* este situat la sud de sat. Panta domoală a dealului care închide spre vest albia pâ râului Mehadica. S-a identificat ceramică, zgură, minereu de fier pe parcelele agricole amenajate în trepte pe panta dealului. Ceramica fragmentară documentează o locuire hallstattiană suprapusă de o așezare din sec. III-IV d. Hr.

VALEA TIMIȘULUI

Cercetările din zona Teregoa, Armeniș, Caransebeș, Constantin Daicoviciu (fost Căvâran) s-au derulat în cadrul unor proiecte finanțate de Romtelecom sau alte firme. S-a urmărit prioritar identificarea unor sate medievale pustiile, atestate în documentele de cancelarie din sec. XIV-XV cât și a curților nobiliare ale familiilor Dees de Timișel⁵⁹, Fiat de Armeniș⁶⁰, Racovița⁶¹, cunoscute din aceleași surse istorice. Rezultatele în această ultimă privință sunt modeste, identificarea curților medievale rămânând încă o prioritate a cercetărilor de arheologie medievală.

SAT BĂTRÂN (com. Armeniș)

Așezarea este amplasată de-a lungul văii înguste a pâ râului Armeniș.

1. *Dealul bisericii*. Cercetări mai vechi semnalau aici ruinele unei construcții romane⁶². Deasupra unei pietre de mormânt, cu o cruce incizată, oase de la morminte descoperite de lucrările agricole dovedesc faptul că ruinele de ziduri de pe culmea dealului aparțin unei biserici medievale în jurul căreia a fost amenajat și un cimitir. De altminteri și toponimia confirmă această supoziție, zona fiind cunoscută sub numirile *Vârful bisericii*, *Dealul bisericii* sau *Cucuiul lui Gădulea*.

⁵⁹ L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI. Origine, statut, studiu genealogic*, Reșița, 2002. p. 191.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 224.

⁶¹ *Ibidem*, p. 172; D. Țeicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, p. 50-51.

⁶² M. Moga, N. Gudea. *op. cit.*, p. 132, Fig. 39.

Culmea dealului cu urmele de ziduri măsoară 47/25. Anexele unui sălaș, ridicate cu piatră din zidurile bisericii au acoperit parțial construcția medievală. Cercetările de teren din anii 1946-1947 au surprins încă traseul unei construcții din zid cu dimensiunile de 16/10 m⁶³. Pe panta de răsărit a dealului am localizat morminte deranjate, de la care a provenit și piatra funerară cu dimensiunile de 67cm/19 cm, ce a avut incizată o cruce pe una din fețe. Tradiția locală a păstrat amintirea unor vechi așezări în locul numit *Cracul Popii* iar *Sub Motolan*, a unei necropole.

Cercetările de suprafață desfășurate în microzonele geografice ale Banatului de sud au adus întregiri la documentația arheologică a zonei. Au fost semnalate acum așezări din perioada eneolitică pentru depresiunea intramontană a Almăjului pentru care nu existau informații. Numeroasele descoperiri aparținând primei epoci a fierului din valea Dunării de la Divici, Baziaș, Berzasca, din valea Bârzavei de la Berzovia, Ghertenis și Ramna completează informația deja existentă despre habitatul din această epocă din spațiul bănățean. Cercetările confirmă o observație mai veche legată de amplasarea așezărilor rurale din sec. III-IV d. Hr. în văile și câmpiile înalte din Banat. Cartografierea așezărilor din sec. III-IV din bazinul Bârzavei, din depresiunea Oravița, la care se adaugă acum cele din valea Nerei oferă o bună bază de date pentru inițierea unei cercetări arheologice sistematice cu privire la habitatul din sec. III-IV d.Hr. în Banatul Montan. Vetrele unor sate medievale au fost localizate pe teren pe valea Nerei, la Bozovici, Moceris, Lescovița bunăoară, dar și la Răcășdia, în depresiunea Oraviței. Se remarcă în această privință amplasarea vetrelor satelor medievale (se. XIV-XV) pe culmile joase ale Munceilor Locvei care închid valea Nerei, la o distanță de 3-4 km, mai sus de lunca râului. Informațiile arheologice referitoare la vetrele satelor coroborate cu informațiile din izvoarele diplomatice medievale aduc întregiri la geografia istorică a Banatului medieval.

⁶³ *Ibidem*, p. 132.

Fig.14. Gherteniș – *Dealul Viilor*. Zona de habitat.

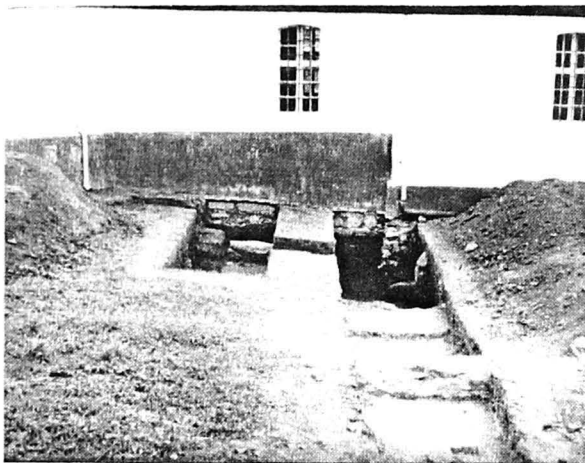

Fig.15. Cozla – *Valea Sirinia*.

Ruinele mănăstirii Sirinia (a); Baziaș (b-c). Cercetări arheologice la Mănăstire.

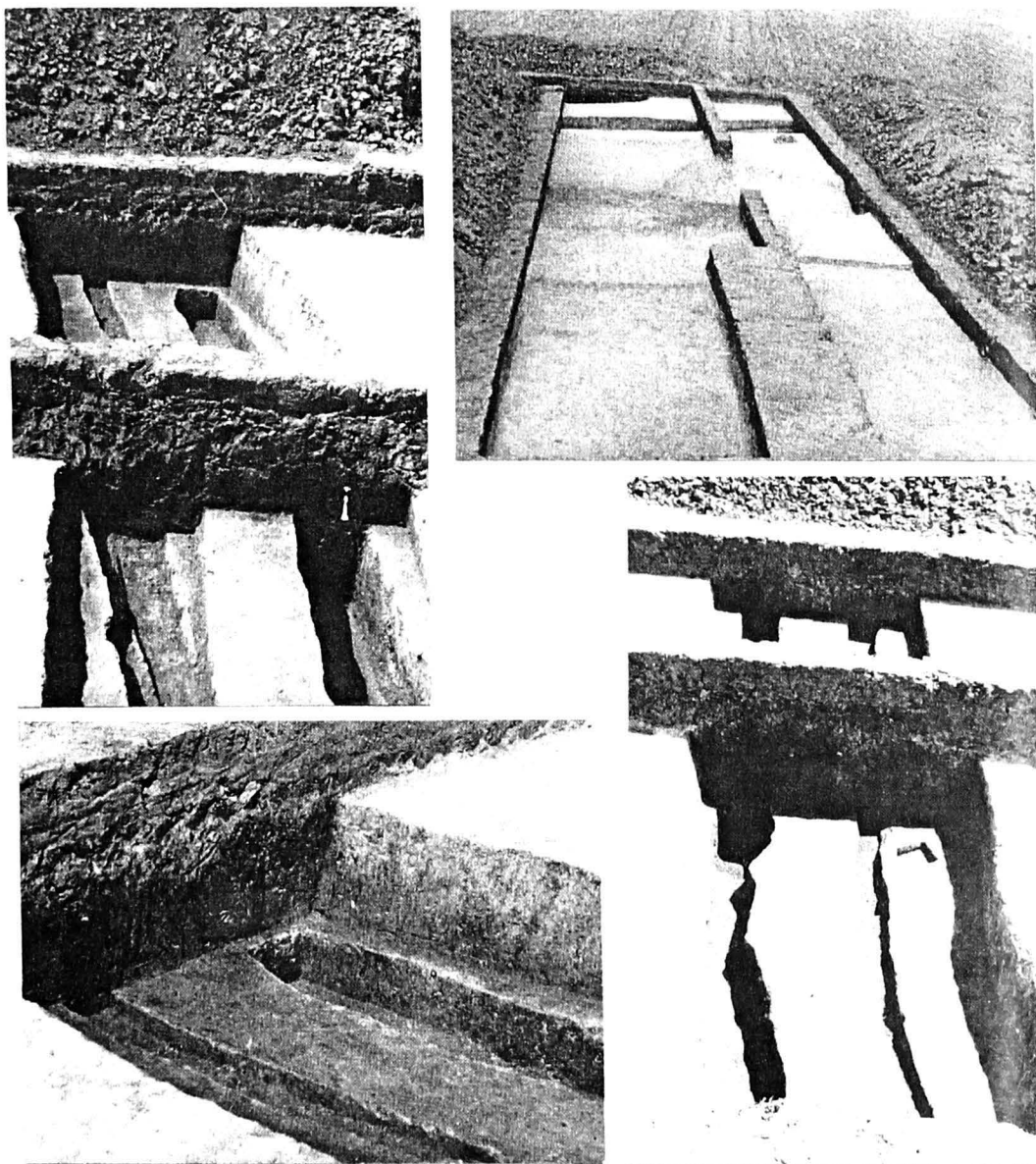

Fig.16. Șoșdea. Cercetări la fortificația medievală.

BEITRÄGE ZUM ARCHÄOLOGISCHEN REPERTORIUM DES BANATER BERGLANDS

– Zusammenfassung –

Die multikulturelle Historiografie des Banats hat periodisch die zufälligen oder systematischen archäologischen Oberflächen-Funde auf Banater Gebiet verzeichnet. Bemerkenswert sind bis heute die Realisierungen von Felix Milleker, Kostos am Museum aus Werschetz/Vrsac, vom Beginn des vergangenen Jahrhunderts. Das Banat verfügt noch über kein modernes archäologisches Repertorium, obwohl es in den Jahren 1951-1956 eine nationale Initiative in dieser Richtung gegeben hat. Die archäologische Dokumentation, die man entweder durch Oberflächenuntersuchungen oder durch archäologische Sondierungsgrabungen erzielt hat – die modernen Untersuchungsmethoden sind immer noch äusserst kostspielig – obwohl sie nur eine teilweise historische Information liefert, ist sie trotzdem von unbestreitbarer Bedeutung für die historische Rekonstruktion begrenzter Räume. Ein großes Volumen von archäologischen Quellen zur Geschichte des Banats bleibt weiterhin ausserhalb des wissenschaftlichen Kreislaufs. Unsere Demarchen in dieser Richtung reihen sich ein in schon ältere Bemühungen der wissenschaftlichen Erforschung des Banater Raums.

Die archäologischen Oberflächenuntersuchungen auf kleinen geografischen Räumen des Südbanats haben zu Vervollständigungen der archäologischen Dokumentation dieses Gebiets geführt. Es wurden Siedlungen aus aeneolithischer Zeit ausgemacht im Raum der Almajului-Senke, über die es bisher keine Informationen gab. Zahlreiche Entdeckungen aus der ersten Eisenzeit im Donautal bei Divici, Bazias, Berzasca, im Barzava-Tal bei Berzovia, Ghertenis und Ramna vervollständigen die bereits existierenden Informationen über das Habitat dieser Zeit im Banater Raum. Die Forschungen haben eine ältere Beobachtung bestätigt bezüglich der Lage von ländlichen Siedlungen im III.-IV.Jh. n.Chr. in den Tälern und Hochtälern des Banater Berglands. Die Kartografierung der Siedlungen aus dem III-IV.Jh. im Barzava-Becken, in der Orawitzaer Senke, zu denen jetzt auch das Nera-Tal kommt, bieten eine gute Ausgangsbasis für die Initiierung systematischer archäologischer Grabungen bezüglich des Habitats des III-IV. Jh. n.Chr. im Bergbanat. Überreste mittelalterlicher Dorfsiedlungen

wurden auch im Nera-Tal, bei Bozovici, Moceris, Lescovita, bei Racasdia, in der Orawitzaer Senke lokalisiert. Zu unterstreichen die Lage der dörflichen Siedlungen des rumänischen Mittelalters (XIV-XV.Jh) auf den niedrigen Höhenzügen des Locvei-Gebirgszugs, die das Nera-Tal etwa 3-4 km weit flankieren, in grösserer Entfernung von der Flussau. Die archäologischen Befunde und die Informationen aus mittelalterlichen diplomatischen Quellen vervollständigen das Bild der historischen Geografie des mittelalterlichen Banats.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Prigor – *Grădeț*. Coțofeni Keramik.
- Abb. 2. Prigor – *Grădeț*. Coțofeni Keramik.
- Abb. 3. Prigor – *Grădeț*. Coțofeni Keramik.
- Abb. 4. Prigor – *Grădeț*. Coțofeni Keramik.
- Abb. 5. Prigor – Planzeichnung Archäologischenzonen von *Grădeț* und *Odăi*.
- Abb. 6. Borlovenii Vechi – *Vârful Leului*. Planzeichnung.
- Abb. 7. Bozovici – *Tărgoviște*. Mediävalen zoneneinteilung (Jr. XIV-XV)
- Abb. 8. Moceris. Planzeichnung aus Gebiet von *Dealul Gruni* und *Blidaru*.
- Abb. 9. Planzeichnung archäologischen interessenzonen von Lescovița und Zlatița.
- Abb.10. Vrani – *Dealul Morșchii*. Mediävalen Denkmäl (Jr.XIV) und Hallstattian Komplex.
- Abb.11. Răcășdia. Vraniuț. Archäologischen interessenzonen Plän.
- Abb.12. Planzeichnung aus Archäologischen erfindungen an Gebiet von *Valea Mosnicului* und *Agadici*.
- Abb.13. Cozla – *Dumbrăvița*. Erdverschanzung Plän.
- Abb.14. Ghertiniș- *Dealul Viilor*. Gebiet Zone.
- Abb.15. Cozla – Valea Sirinia. Das Sirinia Kloster Überreste (a); Baziaș (b-c). Archäologischen erforschung an Kloster.
- Abb.16. Șoșdea. Erforschung an den Mediävalen Erdwerk.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ÎN HOTARUL SATULUI DULEU

(com. Fârliug, jud. Caraș-Severin)

OVIDIU BOZU

Satul Duleu se află situat în zona de contact dinspre nord-est a ultimelor dealuri aparținând Munceilor Dogneciei, cu terminația vestică a depresiunii Brebu-Ezeriș. În fața localității, se deschide valea Pogănișului, cu aspect micro-depresional, având o extensie pe axe de 2 x 7 km. La captul de nord-est al văii, pe malul drept al râului Pogăniș, se află satul Remetea-Pogăniș cu *Dealul Păscoani* unde a fost cercetată o așezare fortificată datată sec. VII-VI a.Chr.¹, iar pe malul drept comuna Fârliug, unde, în stânga râului Pogăniș, în locul numit *Plaț*, este localizată așezarea și castrul roman *Aizizis*².

Înălțimile dealurilor *Cornet*, *Otcosu* și ale *Visagului*, formează rama de nord-vest a văii, ale căror terminații coboră până în lunca joasă a Pogănișului. În fața acestor dealuri, pe malul stâng al Pogănișului, la o depărtare de doi kilometri unul față de celălalt, se află satul Duleu și Valea Mare (Pl. I), dominate dinspre sud și sud-vest de dealurile: *Dealul Mare*, *Ponoave*, *Ariniș*. La sud-vest de Duleu, se află *Clisura Pogănișului*, o vale îngustă cu aspect de defileu, prin care râul străpunge masivul Ariniș înconjurat de înălțimile dealurilor *Codru*, *Arămii*, *Cucuiova*.

Primele informații cu caracter arheologic, le datorăm lui B.Milleker³ și lui I.Berkeszy⁴ ce consemnau existența unor așezări primitive, a drumului roman ce străbate de la vest spre est hotarul satului Duleu și descoperirea în via lui Ioannovics Gyorgy, în anul 1877, a unei monede de aur emisă de împăratul

¹ M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Buc., 1993, p. 214 (cu bibl.de referință), p. 236.

² TIR, L 34, Budapesta, 1968, p. 26.

³ B. Milleker, în *Délm*, II, 1899, p. 21.

⁴ I. Berkeszi, în *Délm*, 1907, p. 18.

Nero⁵. În anul 1962, cu ocazia înființării muzeului din Reșița, inginerul Ienciu Doru, donează un aureus emis de împăratul Otho⁶, monedă descoperită într-o grădină din intravilanul satului, situată în imediata apropiere a drumului roman.

Începând cu anul 1971, Iosif Cireșan și învățătorul Dorel Teodorescu, pasionați de arheologie și de istoria locurilor natale, înființează în cadrul școlii primare din localitate un colț muzeistic, unde pe lângă bunuri culturale cu caracter etnografic erau expuse și materiale arheologice, constând din fragmente ceramice, topoare din piatră șlefuită, piese din fier și râșnițe romane. Câteva piese din această mică colecție arheologică, au fost semnalate de Richard Petrowschi⁷, în repertoriul arheologic, privind așezările preistorice din județul Caraș-Severin.

În cadrul proiectului de amenajare în complex a pășunii Duleu, în vara anului 1989, au fost întreprinse cercetări arheologice de suprafață și executate câteva secțiuni de salvare. Beneficiind de sprijinul domnului Cireșan Iosif au fost identificate și repertoriate în hotarul satului Duleu, mai multe puncte de interes arheologic.

1. *Dâmpul din sat*, se află situat în intravilanul localității, în dreapta uliței principale, cum cobori dealul dinspre Valea Pai. În grădinile lui Lațcu Ion, Pele Petru, Țepuș Petru, Bandu Nicolae, Rămneanțu Petru, dar mai ales în grădinile lui Jugarin Ion cu număr de casă 212, Vasi Gheorghe – 214, Cireșan Iosif – 215 și Riss Nicolae – 216, au fost descoperite numeroase fragmente ceramice în majoritatea lor atipice, lucrate cu mâna din pastă grosieră în amestec cu pietricele de culoare brun-negricioasă sau brun-cărămizie, urme de chirpici și zgură de fier. Puținele fragmente ceramice tipice provin de la următoarele tipuri de vase:

Vas de provizii, fragment buză, lucrat cu mâna, din pastă nisipoasă cu pietricele mărunte, de culoare brun-negricioasă, sub buza ușor evazată are aplicat un brâu alveolat (Pl. II/1).

Oală, fragment de perete, lucrat cu mâna din pastă semifină de culoare brun-cărămizie, ornamentat cu un brâu alveolat (Pl. II/2).

Oală, fragment buză, lucrat cu mâna, pastă fină de culoare brună, buza dreaptă ușor evazată, teșită spre exterior ornamentată cu impresiuni executate cu unghia. (Pl. II/3).

⁵ Despre această monedă vezi și la I. Winkler, în *SCSt*, VI, 1-2, 1955, p. 134; I. Glodariu, în *Sargeția*, XI-XII, 1974-1975, fig. 5, nr. 122.

⁶ B. Mitrea, în *SCIV*, 24, 1, 1973, p. 148.

⁷ R. Petrowschi, în *Banatica*, III, 1975, p. 373.

Castron, fragment buză, lucrat cu mâna, pastă fină de culoare neagră, buza invazată (Pl. II/4).

Topor, fragment, din piatră șlefuită, de culoare brun negricioasă, se păstrează pe lungime doar jumătate din partea superioară cu o porțiune din orificul de fixare, centrat pe mijlocul piesei. Lungimea păstrată este de 8 cm, cu diametrul orificiului de 2,5 cm (Pl. II/5).

Pe baza materialului ceramic prezentat, putem afirma că în intravilanul satului s-a dezvoltat o așezare hallstattiană târzie ce își continuă existența și la început de La Tène⁸.

2. **Ariniș** – este dealul situat în stânga râului Pogăniș, la aproximativ 2 km sud-vest de sat. Latura de sud-vest a dealului, dinspre sat, este cea mai domoală, prevăzută cu terase înguste. Pe ultima terasă, la marginea acesteia, apar la suprafața solului, urme masive de chirpici și pământ ars, aceeași consistență de pământ ars și chirpici se află și în via lui Julia Petru. Mai sus de coama dealului Ariniș, se află locul numit de localnici *Coasta Coșului* unde se vede un șanț și un val de pământ. Pentru localnici, dealul Ariniș, are conotația de cetate "*cetatea Ariniș*" care, coroborată cu mărturiile arheologice prezentate mai sus, în absența unor sondaje de verificare, sugerează existența posibilă a unei așezări fortificate preistorice.

3. **Ogașul Moșului** – se află la poalele dealului Ariniș, unde de asemenea la suprafața solului apare compact urme de pământ ars și chirpici.

4. **Codru** – este un deal parțial împădurit, situat la 4 km sud de sat. Înainte de colectivizare, o parte din deal a fost acoperit de vii. În fosta vie a preotului Damșa Petru, cu ocazia plantării acesteia, au fost găsite zece schelete umane ce sugerează prezența unei necropole precum și două piese neolitice.

Topor, din piatră, șlefuit, de culoare verzuie, perforat, orificiu cu diametrul de 2,6 cm este dispus central mai mult spre tăișul toporului ce are lățimea de 4,5 cm, și prezintă urme de folosire. Cu marginile rotunjite și bombate toporul are o lungime de 11,5 cm, o lățime peste mijloc de 7 cm și o grosime de 5,2 cm, datând de la începutul epocii bronzului (Pl. III/1).⁹

Phallus, prelucrat din piatră șlefuită de culoare alb cenușie, este bine redat anatomic. Dimensiunile sale sunt de 13,3 cm lungime, 6,1 cm lățime și 3,7 cm, grosime (Pl. IV/1).

⁸ M. Gumă, în *Symposia Thracologica*, 2, București, 1992, p. 38.

⁹ R. Petrowschi, *op. cit.*, p. 373.

Mai jos de viile de la *Codru*, în locul numit *Ponoave*, pe pământul lui Ion Măduț au fost descoperite fragmente ceramice atipice de factură neolitică.

5. *Otcosu*, este dealul ce desparte comuna Vermeș de satul Duleu. Pe acest deal, în livada cu meri a lui Gheorghe Ianovici și Bonțilă Petru au fost descoperite de către Iosif Cireșan mai multe unelte din piatră;

Topor, din piatră, șlefuit, de culoare cenușiu-gălbuie, de formă dreptunghiulară, tăiș ascuțit rotunjit spre margini. Măsoară în lungime 12 cm, lățimea peste tăiș este de 5,2 cm iar la celălalt capăt de 3,2 cm, având o grosime de 3,2 cm (Pl. III/2).

Topor, din piatră, șlefuit, de culoare alb-gălbuie, formă dreptunghiulară, plat, tăiș ușor curbat, lung de 8 cm, lat de 3,8 cm și gros de 1,5 cm (Pl. III/3).

Topor, din piatră, șlefuit, de culoare gălbuie, formă dreptunghiulară, ușor trapezoidal, plat, tăiș cu urme de folosire. Este lung de 8,5 cm, lat de 5 cm și gros de 1,8 cm (Pl. III/4).

Topor, din piatră, șlefuit, de culoare cenușie-negricioasă, de formă ușor trapezoidală, cu marginile rotunjite și tăiș ascuțit, fără urme de folosire. Măsoară în lungime 7,4 cm, lățimea la tăiș este de 4,2 cm și 2,4 cm la capătul îngust și are o grosime de 1,8 cm (Pl. III/5).

Topor, din piatră, șlefuit, de culoare verde-gălbuie păstrat fragmentar, formă dreptunghiular-alungită, este rupt pe mijlocul orificiului de fixare cu de 1,7 cm, situat spre partea superioară a toporului. Dimensiunile păstrate ale toporului sunt de 8,5 cm lungime, 3 cm lățime și gros de 3,2 cm și datează, probabil, de la sfârșitul neoliticului¹⁰ (Pl. III/6).

6. *Ripigiune*, acest punct de interes arheologic află situat la cca 1 km sud-vest de sat, și se prezintă sub forma unei terase, cu o suprafață de aproximativ 3 ha., situată în dreapta Pogănișului. Pe pământurile lui Surdu Ion, Iancu Ion, Groza Gavrilă s-a găsit ceramică hallstatiană de culoare brun-negricioasă și brun-cărmizie, ceramică cenușie, o fusaiolă și numeroase fragmente de rășnițe ce localizează o așezare de secol III-IV.

Greutate de la războiul de țesut plasă sau de la plasa de pescuit, din gresie de culoare cenușie-gălbuie, plată de formă dreptunghiulară, cu marginile rotunjite și un orificiu de agățare cu diametrul exterior de 1 cm. Piesa are o lungime de 9 cm, este lată de 4 cm, și o grosime de 1,4 cm. Nu este exclus ca această piesă să fie o amuletă hallstattiană (Pl. IV/4); *fusaiolă*, rotundă, bitronconică, din pastă

¹⁰ *Ibidem*.

fină de culoare gălbuie; are diametrul de 3 cm, o grosime de 1,4 cm (Pl. IV/5); *râșniță*, fragment de *meta*, din care se păstrează doar jumătate din piesă, din confecționată din tuf vulcanic, de formă rotundă, bombată, are diametrul de 38 cm și înălțimea de 8 cm; un orificiu cu diametrul de 2 cm; *râșniță*, rocă dură de culoare cenușie închis; zgrunțuroasă; fragment; din *meta*; se păstrează doar jumătate din piesă; formă conică; diametrul de 30 cm; înălțimea de 13 cm.; diametrul orificiului de 3 cm; *râșniță*, întreagă din rocă dură; *meta*; culoare cenușie închis spre albastru; înaltă; formă conică; cu diametrul de 36 cm și înălțimea de 18 cm; orificiu cu diametrul de 6 cm; *râșniță*, rocă dură; culoare cenușie; ambele fețe netede; se păstrează jumătate din *meta*; rotundă; diametrul de 48 cm și înălțimea de 12 cm; orificiu de 2 cm; *râșniță*, din rocă dură; culoare cenușie; înaltă; formă conică; fragment dintr-o *meta*, cu partea orificiului de activare spartă; cu diametrul de 26 cm și înălțimea de 12 cm; *râșniță*, întreagă din piatră alb-gălbuie; rotundă; catillus; cu diametrul de 32 cm; înălțimea de 9 cm; orificiu de 6 cm.

6. Coturi, Punctul este situat la ieșirea din Duleu pe ambele maluri ale Pogănișului, unde pe pământul lui Ilona Petru din dreapta vechiului curs al Pogănișului, au fost descoperite fragmente ceramice de factură hallstattiană. Localnicii Pau Iosif și Micșa Petru afirmă că în acest loc ar exista urme de ziduri aparținând unei biserici. Tradiția locală plasează de asemenea existența unor biserici pe dealul *Cucuiova*, la poalele căruia ar exista și o necropolă; o altă biserică și necropolă s-ar afla pe dealul *Țărni* de unde a fost descoperită o *cataramă* din bronz semirotundă, cu marginea în volute mici și ornamentată cu cercuri ușor adâncite, diametrul piesei fiind de 4,8 cm și lată de 3 cm (Pl. IV/6) și o *brățară* din bronz de formă ovală ornamentată cu caneluri având diametrul pe axe de 6,7/5 cm (Pl. IV/7); o altă biserică este localizată la marginea de nord satului pe pământul lui Ion Lațcu Podae.

7. Dâmp, locul numit de localnici *Dâmp* sau *Dâmpul din vale*, spre al deosebi de cel din vatra satului, se află situat la ieșirea din sat spre fostele saivane, la contactul cu terasa inferioară a râului Pogăniș și în stânga drumului ce duce spre dealul Cornet. Pe o suprafață de cca. 1 ha, ușor înclinată și fragmentată de mici ogașe a fost localizată o așezare hallstattiană aparținând fazei mijlocii a culturii Basarabi¹¹. Sub *Dâmpul din vale* se află punctul Luncă unde se găsesc

¹¹ M. Gumă, *op. cit.*, 1993, p. 233, Pl. LVIII, fig. 8-23.

trei tumului apalatizați (T. 8-9-10).

8. Dealul Foale, la poalele dealului, după Izvorul lui Traian, înainte de a se ajunge la valea Mărgineanțului, pe pământul lui Văran Ilie a fost localizată o așezare rurală de secol III-IV. În acest loc au fost găsite fragmente ceramice din pastă fină cenușie și o *râșniță*, întreagă din rocă dură, de culoare cenușie deschis, rotundă, catillus cu diametrul de 32 cm., înălțimea de 11 cm, orificiu de 5 cm.

9. Săliște, este pământul arabil din stânga drumului ce duce de la Izvorul lui Traian până la Izvorul lui Țușlic de pe pământul lui Nițulan Petru, de sub marginea satului Valea Mare. Pe acest teren a fost surprins traseul drumului roman, locuiri de secol III-IV, resturi din pereții unor cuptoare de redus minereul de fier, zgură și ceramică feudală.

10. Corcan, dealul se află la o depărtare de 4 km nord-vest de satul Duleu pe drumul ce duce spre Visag. În locul numit *Gruniul Porcului*, unde ajungi după ce străbați pădurea de pe culme și treci de crucea de piatră de lângă drum, pe pământul lui Peconi și al lui Tomescu au fost găsite fragmente ceramice neolitice; un fragment dintr-o piesă din piatră șlefuită de formă conică având diametrul de 2 cm și o lungime de 5,8 cm (Pl. IV/3); un phallus din piatră șlefuită de culoare brun-negricioasă, plat, de formă dreptunghiulară cu marginile rotunjite, lung de 11,7 cm, lat de 3,3 cm la bază și 2,5 cm sub vârf (Pl. IV/2).

În hotarul satului Duleu au fost identificați un număr de zece tumuli, în jurul cărora au fost găsite fragmente ceramice atipice, aparținând primei vârste a fierului. Acești tumuli, ce se prezintă sub forma unor movile, sunt în general de dimensiuni mici și mijloci de formă elipsoidală sau rotundă, în marea lor majoritate aplatizați, cu diametre cuprinse între 5–15 m. Tumuli pot fi găsiți în următoarele puncte: *T. 1.* – se află în *Poiana cu morminți*, situată la nord-est de dealul *Cornet* pe pământul familiei Celoni din Valea Mare; *T. 2-3.* – sunt situați unul lângă sălașul lui Ciolac, și celălalt pe pământul lui Mihai Ion la est de locul numit *Cetate*; *T. 4-5* – se găsesc tot la poalele dealului *Cornet* sub *Cetate* în *Ogașul Perilor*; *T. 6.* – în punctul *Gai*, situat la poalele dealului *Cornet*, pe pământul lui Breban Toma; *T. 7.* – se află nu departe tot în punctul *Gai*, dar la capătul văii; *T. 8-9-10* – un număr de trei tumuli, se găsesc la cca 1 km de sat, în dreapta drumului ce duce spre *Cornet-Cetate*, în locul numit *Luncă*, sub Dâmp, pe pământul lui Sfercoci Petru. Din imediata apropiere a celor trei tumuli provin două fragmente ceramice. O buză de vas, lucrată cu mâna, din pastă semifină, de culoare neagră și un fragment dintr-un perete de vas, din pastă fină, de culoare

brună ornamentat cu caneluri verticale .

11. Cornet, deal ce se află situat pe malul drept al Pogănișului, la cca. 2 km de sat. Pe panta ușor înclinată a dealului dinspre râu, se află punctul numit de localnici "*Cetate*". În acest loc, după aratul pământului, pe o suprafață de cca. 1,5 ha., poate fi sesizat cu ușurință, datorită pământului de culoare roșie-cărămizie, conturul unui castru de pământ. De formă dreptunghiulară, având colțurile rotunjite, laturile castrului, măsurate la suprafața terenului între limitele exterioare ale pământului roșu-cărămiziu, provenind de la incendierea structurilor de lemn, măsoară pe axa nord-sud 120 m, iar pe axa est-vest 100 m. Avea două șanțuri de apărare, distanța dintre ele fiind de aproximativ 15 m. Din interiorul castrului, Cireșan Iosif a descoperit în urma lucrărilor agricole două piese din fier și câteva fragmente de ceramică romană, atipice de culoare roșie-cărămizie. Un *vârf de lance*, din fier, cu tub de înmănușare parțial deteriorat, lama lungă prevăzută cu nervură mediană, lungimea totală a piesei este de 28 cm, din care lama este de 25,6 cm. cu o lățime de 3,7 cm, iar tubul de înmănușare de 7,8 cm, cu diametrul de 2,4 cm (Pl.V/1). Un *topor*, din fier, de formă ușor trapezoidală, alungită și spre tăiș curbată. Orificiul de fixare este oval cu diamterul de 3,1/2,7 cm, dimnasiunile piesei fiind următoarele: 16 cm lungime, lățimea tăișului este de 7,2 cm, lățimea la cap de 3 cm, grosimea cuprinsă între 0,8 cm la nivelul tăișului și de 4 cm peste orificiul de fixare (Pl. V/2-3).

12. Izvorul lui Traian, locul numit de localnici *Izvorul lui Traian* se află la cca 500m de la ieșirea din Duleu, în stânga drumului de țară ce duce spre satul Valea Mare. Pe o suprafață de 1 ha, cuprinsă între drum și un vechi braț al râului Pogăniș, ce în anul 1989 a suportat lucrări de hidroameliorare, au fost descoperite fragmente ceramice, zgură de fier și resturi de metal topit de secol III-IV și un secment bine păstrat din drumul roman.

La 50 de metri de la drum, a fost executată o secțiune de verificare cu dimensiunile de 15/2 m orientată est-vest. După îndepărtarea solului vegetal actual, pe toată suprafața dezvelită au apărut fragmente ceramice. Între metrul 5,50 și 10 al secțiunii, la adâncimea de 30 cm, s-a putut delimita cu ușurință latura de sud și sud-est a unei locuințe de suprafață L.1 (Pl. VI). Cu colțul de sud rotunjit, suprafața cercetată a locuinței este de 9 m², cu axele de 5/1,80 m. Se adâncește uniform, fundul locuinței din lut galben tasat, fiind surprins pe toată suprafața acesteia, la 65 cm de la nivelul actual de călcare. Inventarul arheologic rezultat din golirea locuinței, constă din fragmente ceramice lucrate

la roată, din pastă fină, de culoare cenușie. Fragmentele ceramice tipice sunt puține la număr și provin de la următoarele tipuri de vase; *oală*, fragment de buză, lucrat la roată rapidă, din pastă fină, de culoare cenușie, buza dreaptă cu marginea îngustă, gât alungit, ornamentat cu două caneluri, diametrul la gură de 16 cm (Pl. VII/1); *oală*, fragment de buză, lucrat la roată, din pastă zgrunțuroasă, cenușie, buza teșită, brâu cu alveole mici situate la baza gâtului, diametrul gurii de 12 cm (Pl. VII/2); *ulcior*, fragment de buză, din pastă fină, de culoare cenușie, buza dreaptă trasă spre exterior, gât ușor alungit cu nervură profilată încadrată de două caneluri palalele, diametrul la gură de 8 cm (Pl. VII/3); *cană*, fragment de buză, din pastă fină, de culoare cenușie, buza rotunjită la exterior, gât scurt cu nervură profilată încadrată de două caneluri palalele, diametrul la gură de 12 cm (Pl. VII/4); *castron*, fragment de buză, din pastă fină, de culoare cenușie, sub diametrul maxim ornamentat cu o canelură, diametrul la gură de 22,5 cm (Pl. VII/5); *castron*, fragment de buză, rotunjită spre interior, din pastă fină, de culoare cenușie, diametrul la gură de 23 cm (Pl. VII/6); *castron*, fragment de buză, îngroșată spre interior, din pastă fină, de culoare cenușie, canelură sub buză, diametrul la gură de 24,5 cm. (Pl. VII/7); *castron*, fragment de buză, din pastă fină, de culoare cenușie, sub diametrul maxim ornamentat cu o canelură, diametrul la gură de 24,5 cm (Pl. VII/8).

În interiorul locuinței L.1., între metrul 7 și 9,20, pe o porțiune de 60 cm din profilul de est, a putut fi surprinsă o porțiune din colțul de sud-est a unei alte locuințe L.2, a cărei suprafață nu poate fi precizată, distanța dintre latura de nord și ce de sud fiind de 2,20 m. Fundul acestei locuințe, fiind la 75 cm de la nivelul actual. Materialul arheologic descoperit din acest colț de locuință, este deosebit de sărăcăcios, constând din ceramică atipică, lucrată la roată, din pastă zgrunțuroasă de culoare brun-negricioasă, câteva fragmente ceramice din pastă semifină și fină de culoare cenușie, iar pe fundul locuinței un fragment dintr-o lupă de fier în greutate de 0,500 g, cu laturile de 15/12 cm.

Locuința cu numărul (L.3), a fost surprinsă în același spațiu cuprins între metrul 5 și 10 al secțiunii, prin deschiderea unei casete de 4/2 m., pe latura de est a secțiunii. Cu axa lungă, orientată NNE-SSV, de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, conturul locuinței a fost bine surprins la 30 cm de la nivelul actual de călcare, la fel ca și latura de vest a locuinței L.1. Cu laturile de 3/2,60 m, această locuință închide o suprafață cercetată de 7,8 m². Latura de sud-vest a locuinței L.3., suprapune între metrul 6 și 8,20 colțul de sud-vest al locuinței

L.2. Fundul locuinței L.3. a fost surprins la adâncimea de 75 cm, de la nivelul actual de călcare. Ceramica descoperită în interiorul acestei locuințe este de asemenea puțină la număr identică cu cea găsită în L.2. la care se adaugă două fragmente de tuburi suflată de la cuptorul de redus minereul de fier de secol II-IV (Pl. V/4-5).

După materialul rezultat, din golirea locuințelor L.2 și L.3 constând îndeosebi din zgură, metal topit, fragmente de tuburi suflantă; a faptului că fundul acestor locuințe, se află la aceeași adâncime față de solul actual, putem afirma că cele două locuințe semiadâncite au fost contemporane. Activitatea locuitorilor fiind predominant legată de reducerea și prelucrarea minereului de fier.

Locuința L.1 se încadrează în tipul celor de suprafață fiind ridicată după ce locuințele L.2 și L.3 nu au mai funcționat.

Semnalăm de asemenea că în săpătură au apărut sporadic fragmente ceramice de factură hallstatiană și feudal timpurii de secol X-XI. De pe toată suprafața arabilă, începând cu *Izvorul lui Traian, Săliște*, cuprinsă între drum și Pogăniș, până la intrarea în satul Valea Mare au fost adunate fragmente ceramice hallstattiene, de secol III-IV, zgură și metal topit, ceramică de secol X-XI.

Drumul roman a putut fi urmărit începând din locul *Ripigiune*, în grădinile lui Marcu Iosif, Bandu Petru, Țepuș Traian din intravilanul satului, la ieșirea din Duleu, în punctul *Coturi*, de unde traversând Pogănișul, a fost surprins în stânga acestuia în punctul *Săliște*, de unde intră în hotarul satului Valea Mare îndreptându-se spre comuna Fârliug.¹²

Descoperirile, semnalate de noi în hotarul localității Duleu, acoperă uniform întreg spațiul cuprins între satele Duleu-Valea Mare-Fârliug, Remetea Pogănici, oferă imaginea unei zone de incidență arheologică, cu o uniformă populare și ocupare a teritoriului.

Așezările neolitice sunt situate pe dealuri, așa cum sunt cele de la *Otcosu, Codru, Corcan* aparținând culturii Vinča faza B₂, B₂C¹³.

Așezările hallstattiene le găsim la poalele dealurilor, la contactul cu terasa superioară a râului Pogăniș așa cum sunt cele din vatra satului, din *Dâmp, Luncă, Coturi, Izvorul lui Traian, Săliște*, posibilele așezări fortificate sunt situate pe terasele dealurilor *Ariniș și Coasta Coșului*, la care se adaugă tumulii aparținând

¹² O. Răuț, O. Bozu, R. Petrowschy, în *Banatica*, IV, 1977, p. 144.

¹³ Gheorghe Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 80 și 195.

aceleiași perioade din punctele *Dâmp, Luncă, Cornet*.

În repertoriul localităților cu urme de locuire dacică este menționat și satul Duleu¹⁴. O posibilă așezare dacică poate fi localizată în grădina lui Cireșan Iosif și Vasi Gheorghe din locul numit *Dâmpul din sat*.

Prezența unor așezări dacice nefortificate sau fortificate în zona Duleu este plauzibilă, cu atât mai mult cu cât imaginea din scena XVIII de pe Columna Traiana înfățișează existența unui castru din piatră, situat pe o ridicătură de teren și păzit de doi legionari, în fața unei cetăți mai mici cu balustrade de lemn pe , simbolizând după autori o cetate dacică părăsită, tot această scenă înfățișează pe primul dac făcut prizonier în campania războiului daco-roman din 101-102¹⁵. Această imagine este identificată cu așezarea antică *Aizisis*, la *Ptolemeus*, IV 8, 4 și în *Tabula Peutingeriană*; *Aizis*, la *Priscianus*, VI, 13; *Zizis* la *Geograful Ravenat*; localizată de Cichorius pe malul Pogănișului în hotarul satului Valea-Mare¹⁶.

Existența în teren, a unui castru de piatră doar semnalat și nu cercetat, situat la nord de comuna Fârlug, pe terasa mijlocie a râului Pogăniș, pe malul stâng al acestuia, în locul numit de localnici *Plaț*, a determinat pe unii autori să localizeze anticul *Azizis* la Fârlug.¹⁷

Semnalarea de către noi, a castrului de pământ de pe dealul *Cornet*, punctul *Cetate*, necunoscut până în prezent, impune de la sine executarea unor cercetări arheologice sistematice pentru elucidarea etapelor de construire și funcționare a acestora, a unităților militare care le-au folosit.

Prezența celor două castre situate la o depărtare de doar 3 km, unul de pământ, situat pe înălțimea dealului *Cornet*, pe malul drept al Pogănișului din fața satului Valea Mare și altul construit din piatră pe terasa din stânga Pogănișului, în hotarul comunei Fârlug asigurau securitatea drumului roman pe acest sector, controlau și apărau accesul dinspre vest în depresiunea Soceni-Brebu pe direcția *Tibiscum* și spre sud pe direcția *Berzobis*.

Mult mai prezentă din punct de vedere arheologic este locuirea daco-romană datată larg secolele II-IV surprinsă în punctele *Ripigiune, Izvorul lui*

¹⁴ M. Gumă, *op. cit.*, p. 38.

¹⁵ R. Vulpe, *Columna lui Traian...*, București, 1988, p. 44.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ TIR L 34, p. 26; D. Tudor, *Orașe târguri și sate în Dacia romană*, Buc., 1969, p. 50; N. Gudea, în *ActaMP*, 1, 1977, p. 110.

Traian, Săliște, la care se adaugă un posibil tezaur monetar de secol IV din care s-au recuperat doar câteva monede constantiniene de tip follis, aşezări situate în imediata apropiere a drumului roman.

ARCHEOLOGISCHE ERFINDUNGEN IN GRENZE IN DORF DULEU Zusammenfassung

All die erfahrungen die wir an die grenze des städtes Duleu gefunden haben sind überall in die dörfer Duleu-Valea Mare-Fârliug-Remetea Pogănici zu sehen. Sie sehen als eine archäologisches bild aus, mit eine uniforme besetzung des territoriums. Die neolithische besetzung sind auf die hügel zu finden, so wie die Octosu, Codru, Corcan. Sie gehören der Vinča Kulturen phase B₂, B₂C. Die hallstattische besetzungen sind am rande des hügel zu finden, an die grenze mit die hochterasse des ufers Pogoniş, so wie die aus mitte des dorfes, von Dâmp, Luncă, Coturi, Izvorul lui Traian, Sălişte die mögliche gestärkte besetzungen sind auf die terassen des gehören.

Um Kreiss des städten mit spuren des Daker leben, ist zu finden auch das dorf Duleu. Ein möglicher Daker Kreiss Kann man finden im Cireşan Iosif garten und Vasi Gheorghe aus der dorf Dâmp. Die existenz der Kaker orte die nicht gestärkt sind oder gestärkt, im Kreiss Duleu ist War zu nehmen, un so mehr als das bild aus dem XVIII szene von den Traianische Columne, zeigt die existenz eines steinort das sich auf ein hügechen befindet, und von zwei lägionähre gehütet ist vor ein burg mit kleine balustraden aus holtz hat, die ein dalisches burg symbolisiert so die authoren, die schön lange her verlassen ist, diese szene zeigt der ersten Dake der gefangen War in Daker – romanischer Kreig aus 101-102. Diese szene ist gut indentifiziert mit ein antikes ort names Azizis, in Ptolemeus, IV, 8, 4, und in Tabula Peutingeriană, Aizis bei Priscianus VI, 13, Zizis bei Geograph Ravenat, gefunden von Cichorius am rande des Pogăniş ufers an die grenze das Valea Mare dorfes. Die existenz im Tall der stein ruinen mur gefunden, nicht studiert, am Norden des ortes Fârliug, auf die mittlere terase des Pogăniş ufers, an die linke grenze des ufers am Platz mit dem name *Plaţ* Wie die ein wohner es nennen machte das manche authoren der antiken Azizis, in Fârliug lokalisieren. Das wir die Grund reinen von dem hügel Cor-

net, der punkt *Cetate* nicht bekannt ist bis heit zu tage, sagt von selbst das man archeologische feststellungen gemacht Werden soll, sistematisch, für die Warheit des bau etapen zu finden sowie die funktionierung des Militärischen truppen die sie verbraucht haben. Die existenz des beiden minen, gefunden in einer Weite von nur 3 km, einen aus grund der auf die höhe der Cornet hügels steht, auf die rechte seite des Pogăniş ufers vorne, am Valea Mare dorf, und der anderen aus stein gebaut, auf die terase auf die linke seite des Pogăniş ufers am rande des Fârlig ortes bewachten de Romischen Weg in diese richtung und bewachten die Westliche tore im Soceni Brebu tall in richtung Tibiscum und in süden in Berzobis richtung. Viel meher realistisch als archeologischen hinsicht ist das Dake-römosche Wohnen au dem II-IV Jahrhundert erfunden in die Ripigiune und Izvorul lui Traian und Săliște punkte, wo man noch dazu gibt geldschatz aus dem IV Jahrhundert, von so noch einige monetten schatz gefunden sind Constantinische stücke tip follis, orte die in der nähe des Römischen Weg sich befinden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

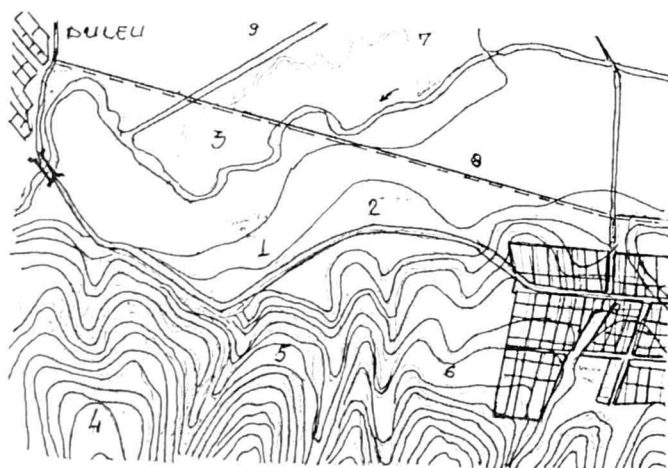
Abb. I: 1. Bild an dorf Duleu:

- Izvorul lui Traian (Traian Flußquelle)
- Săliște
- Coturi
- Dealul Ariniş (Ariniş hügel)
- Dealul Foale (Foale hügel)
- Dealul Mare (Grossen hügel)
- Lunca (Flußau)
- Drumul roman (Römischen Weg)
- Dâmpul din vale (Erderhöhung von Tallabwärts)

2. Dorf Valea Mare (Grossen Tallabwärts):

- Dealul Cornet (Cornet hügel)
- Cetate Cornet (Cornet Schloß)
- Ogaşul Perilor (Birken Gebirgeabfall)
- Sai
- Săliște

-
- Abb. II: Erderhöhung von dörf. Archäologischen Materialbeschaffenheit.
- Abb. III: Duleu. Archäologischen Materialbeschaffenheit gefündet an Codru (I) und Ocoşu (2-6)
- Abb. IV: Duleu. Archäologischen Materialbeschaffenheit von Ripigiune (I); · Codru (2-3); Cucuiova (6-7).
- Abb. V: Duleu. Cetate (Schloß); Izvorul lui Traian (Traian Flußquelle) (4-5). Archäologischen Materialbeschaffenheit.
- Abb. VI: Duleu. Izvorul lui Traian (Traian Flußquelle). Hausplänen. (Jr. III-IV n.Chr.)
- Abb. VII: Duleu. Izvorul lui Traian (Traian Flußquelle). Keramik. (IV n.Chr.)

1

2

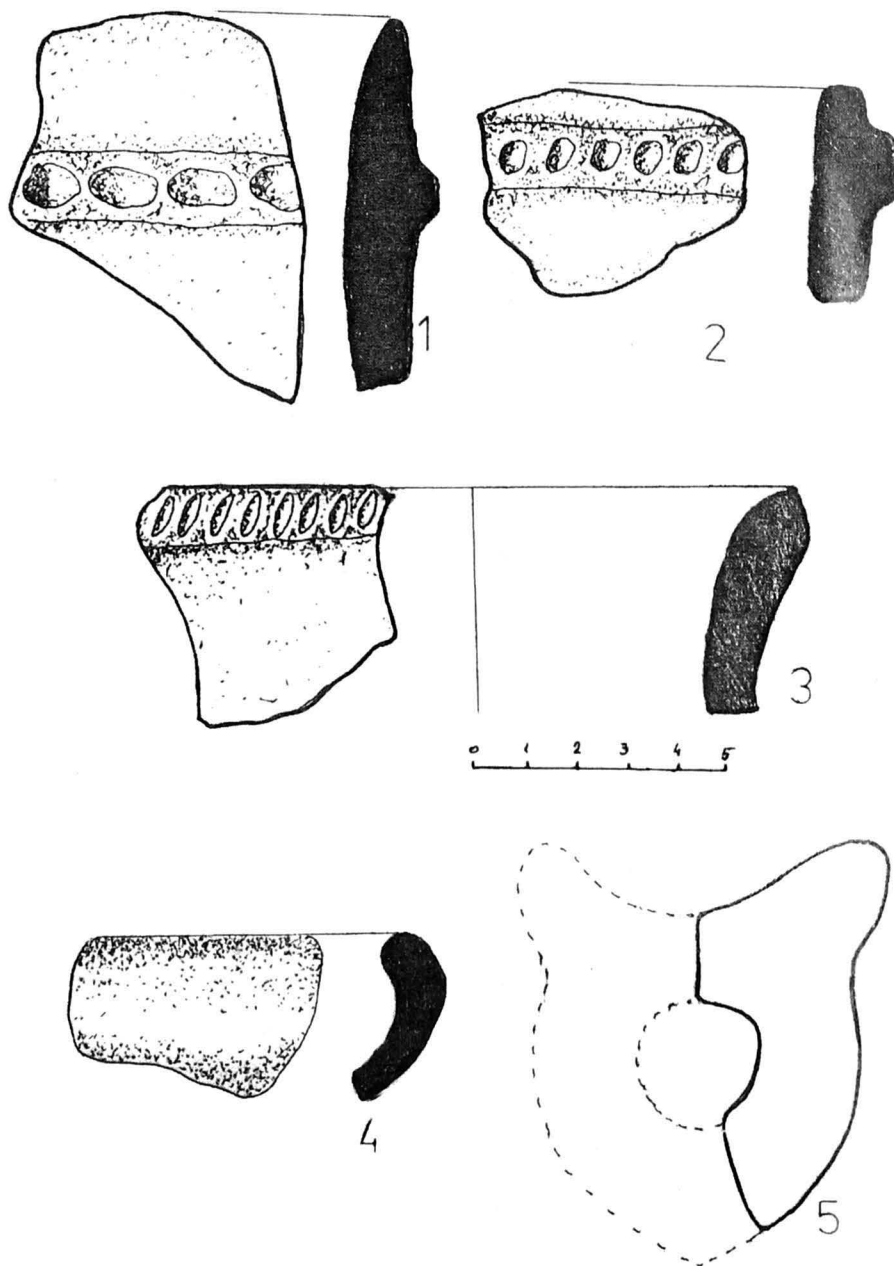
Pl. I.

Fig. 1. Satul Duleu cu punctele:

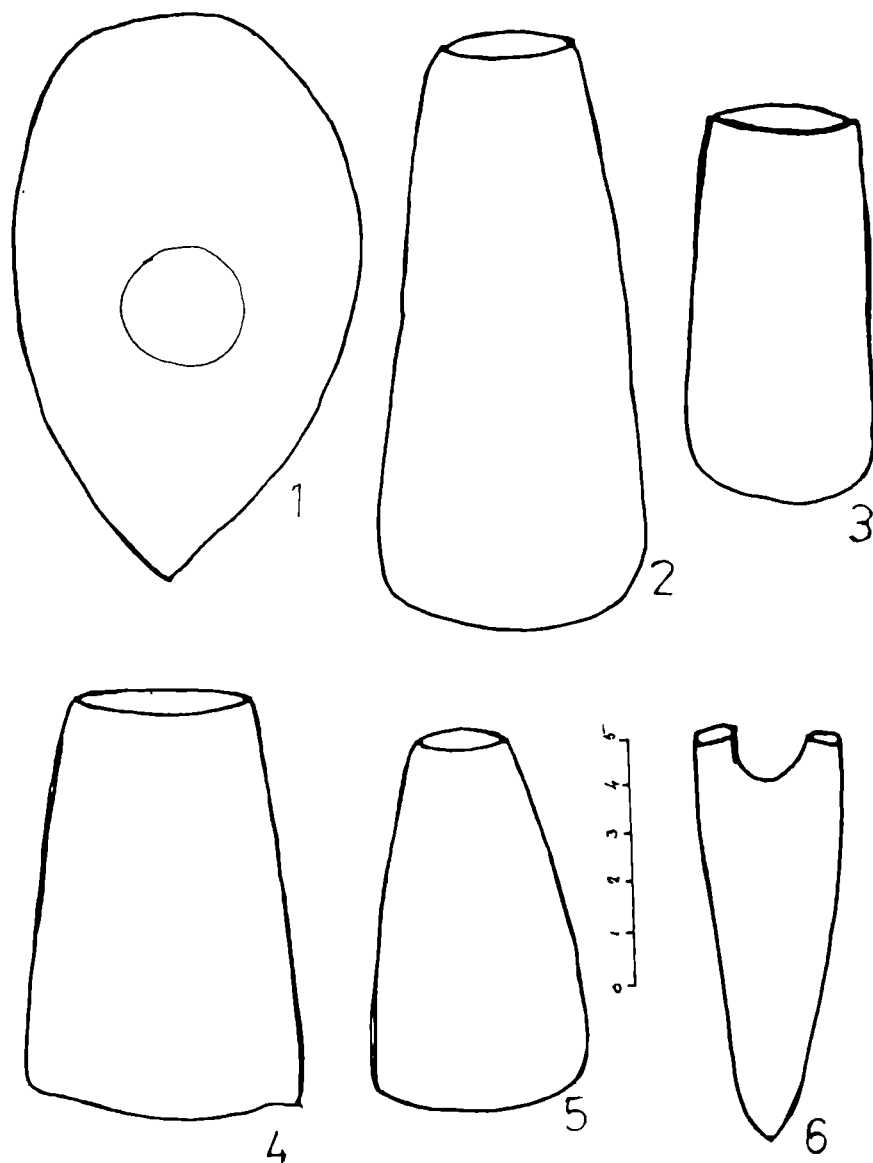
1- Izvorul lui Traian; 2 - Săliște; 3 - Coturi; 4- Dl. Ariniș; 5 - Dl. Foale;
6 - Dl. Mare; 7 - Luncă; 8 - Drumul roman; 9 - Dâmpul din vale.

Fig. 2. Satul Valea Mare cu punctele: 1- Dl. Cornet; 2- Cetate-Cornet;

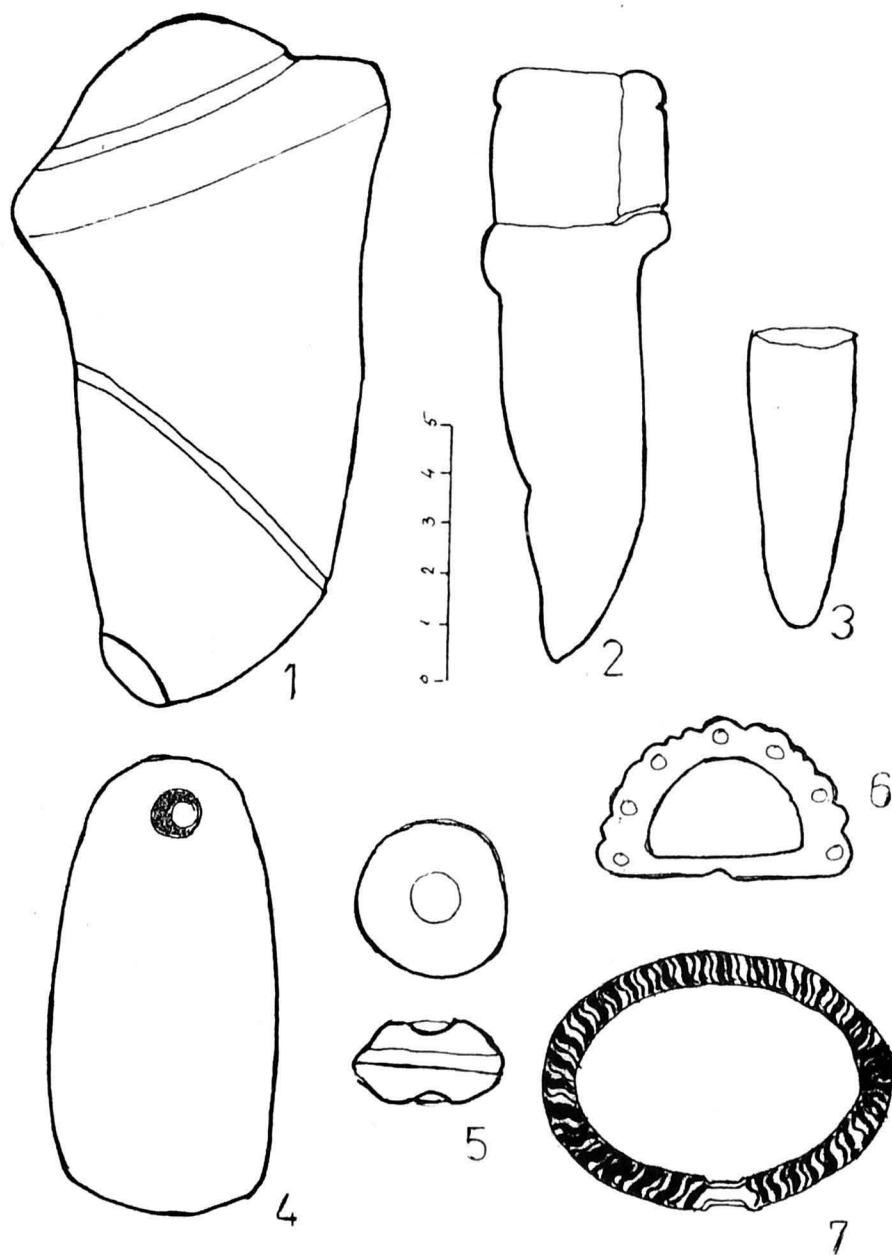
3 - Ogașul Perilor; 4 - Gai; 5 - Săliște.

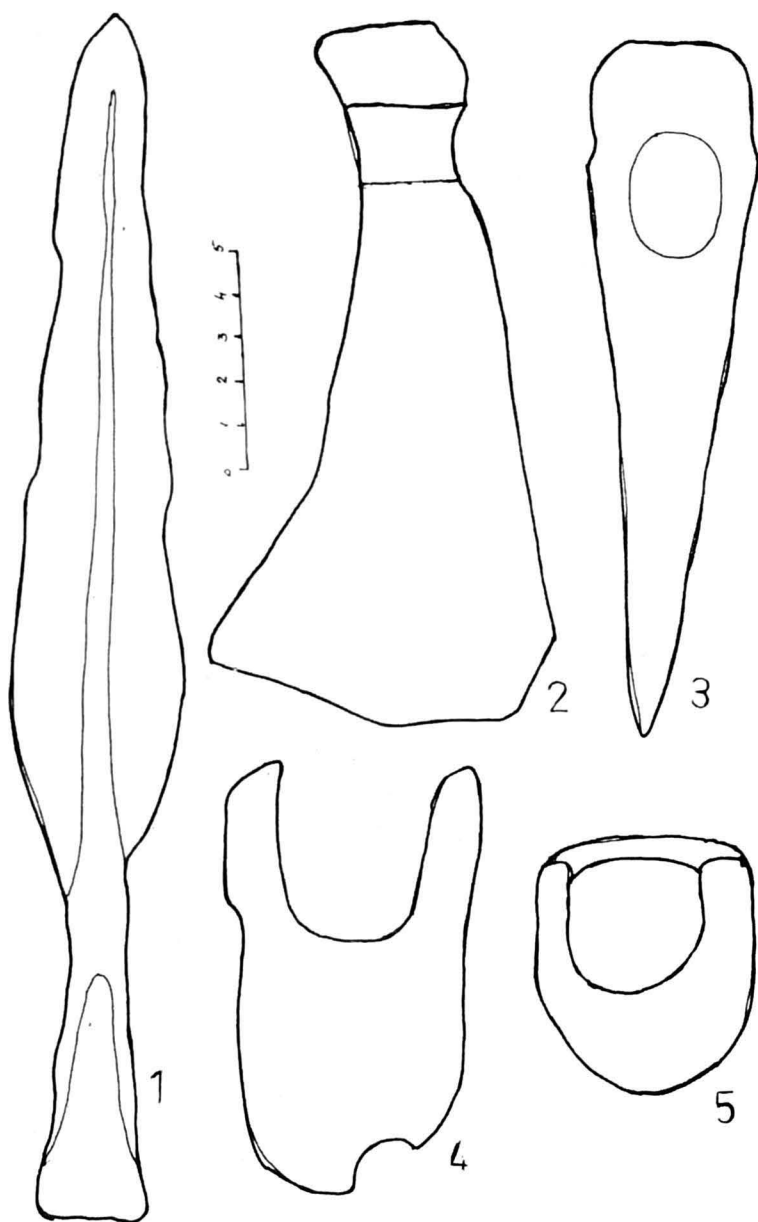
Pl. II. Duleu - *Dâmpul din sat.*
Materiale arheologice.

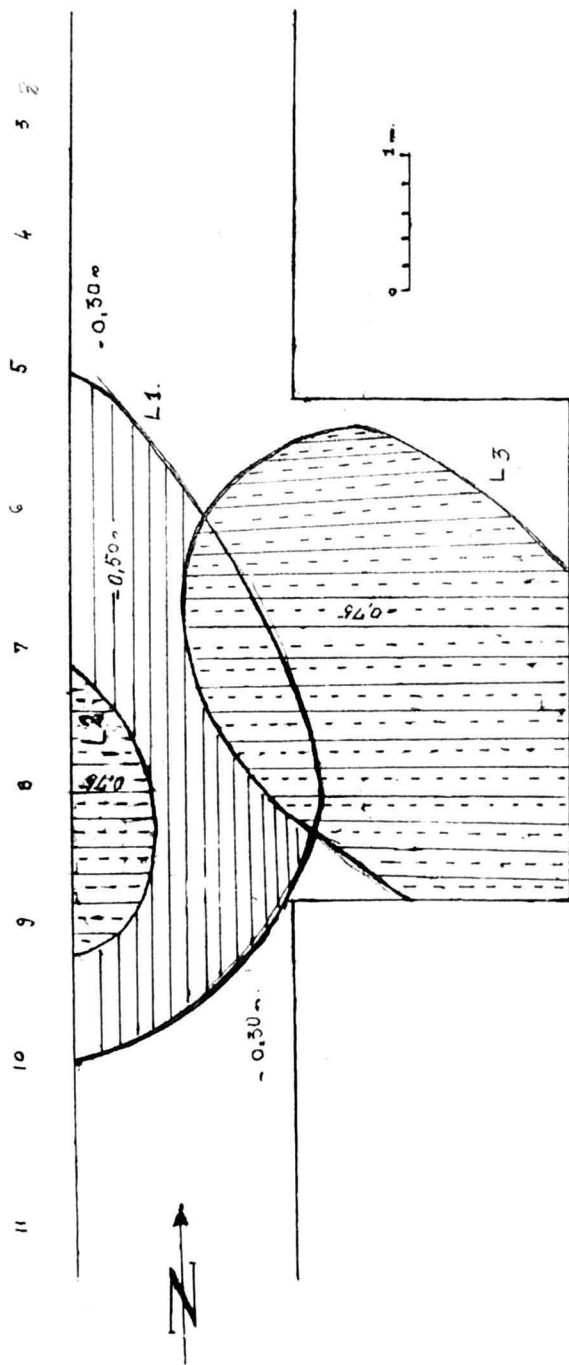
Pl. III. Duleu. Materiale arheologice descoperite la *Codru* (1) și *Otcoșu* (2-6).

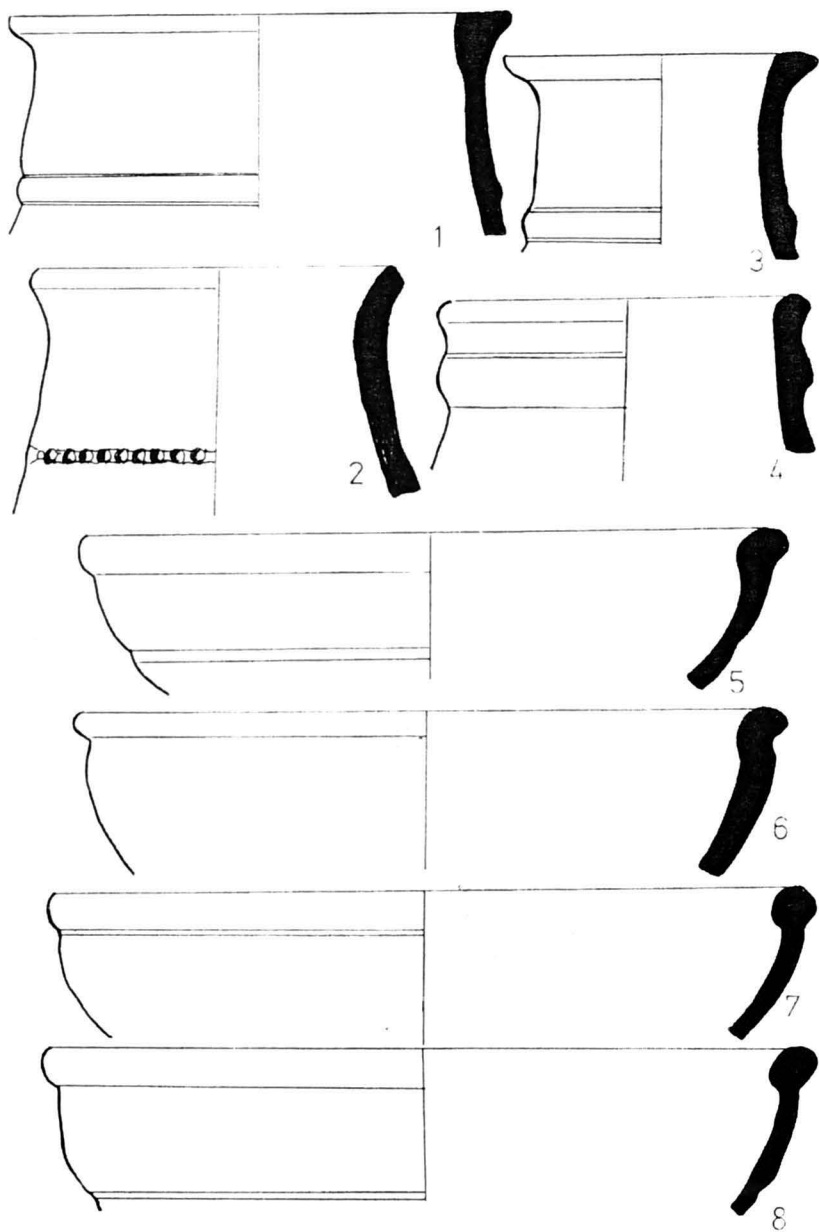
Pl. IV. Duleu. Materiale arheologic de la
Ripigiune (1); *Codru* (2-3); *Cucuiova* (6-7).

Pl. V. Duleu - *Cetate* (1-3), *Izvorul lui Traian* (4-5).
Materiale arheologice.

Pl. VI. Duleu - *Izvorul lui Traian*. Plan locuințe
sec. III-IV d.Hr.

Pl. VII. Duleu - Izvorul lui Traian. Ceramică
sec. III-IV d.Hr.

ABREVIERII BIBLIOGRAFICE ABRÉVATIONS BIBLIOGRAPHIQUES ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS

AAC	Acta Archaeologica Academiae Carpathica, Cracovia
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj
Act. Muz.	Activitatea Muzeelor, Cluj
Acta Arh Hung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta MN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
Acta MP	Acta Musei Porolisensis, Zalău
Acta RCRF	Acta. Rei Cretariae Romanae Fautores
Actes CISPP	Actes du VIII e Congrès International des Sciences Prehistoriques et Prothoistoriques, Beograd, 9-15 septembrie, 1971, vol.III, Raports et Corapports, Beograd, 1973
AÉ	Archaeologiai Értésítő, Budapesta
AICSU	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
AIIA	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
AISC	Anuarul Institutului de studii Clasice, Cluj- Napoca
Aluta	Aluta, Muzeul Județean Sfântu Gheorghe
Anateus	Anateus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Apulum	Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
AM	Arheologia Moldovei, Iași
AMB	Arhiva Muzeului Banatului
An B(NS)	Analele Bannatului (serie noua), Timișoara
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Tübingen

ArchJug	Archarologia Jugoslavica, Belgrad
ArhMed	Arheologia Medievală, Reșița
Arh Vest	Arheološki Vestnik, Ljubljana
AVSL	Archiv des Verains fñ Siebenburgische Landeskunde, Neue Folge, Hermannstadt (Sibiu)
Banatica	Banatica, Reșița
BAR	BAR International Series, Oxford, Angila
BRGK	Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt am Mein
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, Bucuresti
BHAB	Bibliotheca Historica et Arcaheologica Banatica, Timișoara
BMA	Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia.
BMN	Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca
CA	Cercetări arheologice, București
Carpica	Carpica. Muzeul Județean de Istorie (Iulian Antonescu), Bacău
CB	Caiete Banatica- seria arheologie, Reșița
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, București
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
C.I.L.	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
CIMRM	Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, de M. J. Vermaseren. Haga, vol. II, 1960
Comori/Tresors	Comori arheologice în regiunea Porțile de fier. Catalog, București, 1978/Trésors archéologiques dans la région de Portes de Fer, București, 1978
Corviniana	Corviniana, Acta Musei Corviniensis, Hunedoara
Corresp.	Correspondenzblatt der Deutschen Gessellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Berlin.
CPF	Cahiers du Portes de Fer, Beograd
Crisia	Crisia, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
Dacia NS	Dacia, Revue d'archeologie et d'histoire ancienne (nouvelle serie), Bucuresti

Dél Erelm	Délmagyarország érelmleletés, de I. Berkeszi, 1907
DélmR	Délmagyarország régiségleletei, de B. Felix Milleker. Timișoara, I 1897, II 1899, III 1906
DolgSz	Dólgozatók a M. Kir.Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged, I (1925)-XIX (1943)
Drobeta	Drobeta, Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin
EF	Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma
Ephem Nap	Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
Ephemeris Napocensis	Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
Epigrapische Studien	Epigraphische Studien, Bonn
ErdMuz	Erdely Muzeum, Cluj
Eurasia Antiqua	Zeitschrift für ArchäologieEurasiens, Berlin
FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i> , ed. C. Muller, Paris, 1841- 1868
FoliaArch	Folia Archaeologica, Budapesta
For VL	Forschungen zur Volks-und Lndeskunde, Sibiu
Fr Gr Hist	<i>Die Fragmente der Griechischen Historiker</i> Hersg. Von Historiker hersg. Von Felix Jacoby, Berlin, 1923.
Germania	Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Arhäologischen Instituts, Frankfurt am Mein
Helis	Helis, Sofia
HTRTÉ	A Hunyadmegyei Történelmi és régészeti Társulat Evkonyve, Deva
IDR	Inscripțiile Daciei Romane, București
IGB	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> , G. Mihailov, Serdicae, I ² (1970), II, (1958), III/1 (1961), III/2, (1964), IV (1966).
IOSPE	<i>Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae</i> , I, II și IV (1885-1901), I ² (1916).

ITSR	Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu
Izvoare...	Izvoare privind Istoria Romaniei, vol. I, Bucuresti, 1964
ISM	<i>Iscriptiile din Scythia Minor</i> , București, D. M. Pippidi, I, <i>Histria și împrejurimile</i> , (1983); I. Stoian, II, <i>Tomis și teritoriul său</i> , (1987); Alexandru Avram, III, <i>Callatis et son territoire</i> , 1999; Emilia Doruțiu-Boilă, V, <i>Capidava-Troesmis-Noviodunum</i> , (1980).
JAMÉ	A Jós András Múzeum Évkönyve, Nyiregyháza
Jarsbuch	Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSARP 1	Kölner Studien zur Archäologie der römischer Provinzen, 1993
KSIA	Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva
KS Odessa	Kratkie Soobščenija, Odessa
LATOMUS	Latomus, Bruxelles
Limes 6 Basel 1964	Studien zu den Militärgrentzen Roms. Vortrage des 6 Internationalen Limenskongresses in Suddeuschland, Basel 1964 (1967)
Limes 9 Mamaia 1972	Actes du IX-e Congres Internațional d Etudes sur les frontieres romaines. Ed. Par D. M. Pippidi, Mamaia 1972 (București 1974).
Limes 11 Székesfehérvár	Limes. Akten des XI. Internationalen limeskongresses, 1976 Székesfehérvár. Ed. by R. Fitz. Budapest, 1977
Limes 12 Stirling 1979	Roman Frontier Studies. Stirling 1979. Ed. W. Hanson-J. F. Keppie (=BAR IS 71), Oxford, 1981
Limes 13 Aalen 1983	Studien zu den Militärgrenzen Roms. III. Akten des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983 Hrsg. C. Umz, Stuttgart, 1986
Limes 15 Exeter	Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XV th International Congres of Roman Frontier Studies. Ed. by Valerie A. Maxfield and M. J. Doblon, Exeter, 1991
Limes Kladovo 1966	Roman Limes the Middle end Lower Danube,

	Kladovo 1995 (Beograd 1996, Hrsg. P. Petrovici).
MB	Mitropolia Banatului, Timișoara
Mac AA	Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep-Skopje
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București-Oradea-Tulcea
MEFRA	Melanges de l'Ecole Française à Rome, Rome.
Memoria Antiquitatis	Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
Mitteilungen	Mitteilungen aus dem Brukenthalischen Museum, Sibiu
Numizmaticar	Numizmaticar, Belgrad
Osječki Zbornik	Osječki Zbornik, Osijek
PA	Probleme de antropologie, București
PCD	D. Protase, <i>Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice</i> , București
PMJH	Publicațiile Muzeului Județean Hunedoara, Deva
Pontica	Pontica, Constanța
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
Pulpudeva	Seminaires Philippiennes de L'Histoire et de la Culture Thrace, Sofia
Rad. Voj. Muz.	Rad Vojvodinanskih Muzeja, Novi Sad
RE	<i>Real Encyclopadie der Klassischen Altertumswissenschaft</i> , hersg. Von A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, W. Ziegler, Ziegler, (1894-1980).
RdI	Revista de Istorie, București
Rev. Muz.	Revista Muzeelor, București
Rep Cluj	Repertoriul arheologic al județului Cluj (sub red) I.H. Crișan, Cluj-Napoca, 1992
RI	Revista istorică, București
RRH	Revue Romaine d'Histoire, București
Saalburg Jahrbuch	Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums, Bad Hamburg
Sargeția	Sargeția, Acta Musei Devensis, Deva.
SCA	Studii și cercetări de antropologie,
SCI-Cluj	Studii și cercetări de istorie, Cluj
SCIV, (A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București

SCN	Studii și Cercetări Numismatice, București
SIB	Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
Symposia Thracologica	Symposia Thracologica, Institutul Român de Tracologie, București
SMIM	Studii și materiale de istorie medie, București
St.Com.C.	Studii și comunicări de etnografie-istorie, Muzeul Județean de Etnografie și Istorie locală, Caransebeș
St.Com. Sibiu	Studii și comunicări (arheologie-istorie), Muzeul Brukenthal, Sibiu
Starinar	Starinar, Organ Srpskog Arheoloskog Drustva, Beograd
Studia Albanica	Studia Albanica, Tirana
Studia Tracica	Studia Thracica, Sofia
TÉG (red.)	G. Téglaș, Hunyadvarmegye Története (I, Hunyadvarmegye Foldejenek Története az oszkortól a honfoglalásig), Budapest 1 (1902).
Tibiscus	Tibiscus, Timișoara
TIR	Tabula Imperii Romani, L 34, Budapest, 1968
Thracia	Thracia, Academia Litteratum Bulgaria, Sofia
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
TRET	Történelmi és régészeti Értesítő, Timișoara
Ziridava	Ziridava, Coplexul Muzeal Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZRNM	Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd

Tiparul executat la

Imprimeria

MIRTON

Timișoara, str. Samuil Micu nr. 7

Tel./Fax: 0256-208924; Tel.: 0256-225684

E-mail: mirton@mail.dnttm.ro www.mirton.ro

Imprimeria MIRTON

<https://biblioteca-digitala.ro>